

Установа адукацыі
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ
ТЭХНАЛАГІЧНЫ УНІВЕРСІТЭТ»

М. Я. Сяменчык

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

**Курс лекцый
для студэнтаў I курса ўсіх спецыяльнасцей**

Мінск 2010

УДК 24(476)(042.4)
ББК 63.3(2Бел)я73
С99

Разгледжаны і рэкамендаваны да выдання рэдакцыйна-выдавецкай радай універсітэта

Рэцэнзенты:

загадчык кафедры гісторыі Беларусі БДПУ імя Максіма Танка
доктар гістарычных навук, прафесар *А. М. Люты*;
загадчык кафедры эканамічнай гісторыі БДЭУ
доктар гістарычных навук, дацэнт *Ю. М. Бохан*;
загадчык кафедры гісторыі, сусветнай і айчыннай культуры БНТУ
кандыдат гістарычных навук, дацэнт *Дз. М. Хромчанка*

Сяменчык, М. Я.

С99 Гісторыя Беларусі : курс лекцый для студэнтаў I курса ўсіх спецыяльнасцей / М. Я. Сяменчык. – Мінск : БДТУ, 2010. – 344 с.
ISBN 978-985-434-940-4.

У тэкстах лекцый асветлены этапы, змест і асаблівасці жыццядзейнасці нашага народа з моманту засялення тэрыторыі Беларусі і да сучаснасці. Асноўная ўвага надаецца генэзісу нацыянальнай самасвядомасці, дзяржаўнасці, пытанням стварэння матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, абароны Радзімы і ўмацавання яе эканамічнага патэнцыялу.

Выданне прызначана для студэнтаў I курсаў усіх спецыяльнасцей, таксама можа быць цікавым і карысным аспірантам і выкладчыкам.

УДК 24(476)(042.4)
ББК 63.3(2Бел)я73

ISBN 978-985-434-940-4

© УА «Беларускі дзяржаўны
тэхналагічны універсітэт», 2010
© Сяменчык М. Я., 2010

ПРАДМОВА

Падрыхтоўка дадзенага курса лекцый выклікана неабходнасцю каардынацыі намаганняў выкладчыкаў па ўдасканаленні навучання студэнтаў тэхнічных ВНУ гісторыі Беларусі.

Як паказвае практыка, залішня палітызаванасць грамадскага жыцця і плюралізм думак, уласцівы пераходнаму перыяду ў станаўленні нашай суверэннай дзяржавы, у многім знізілі статус гістарычнай навукі. Адсутнасць грамадскага кантролю за зместам і якасцю вучэбнай літаратуры, манапалізацыя яе выдання асобнымі аўтарамі прывялі да таго, што ў ёй сустракаюцца застарэлыя міфы, недакладнасці і проста далёкія ад навукі палажэнні. У выніку гісторыя Беларусі пачала губляць сваё функцыянальнае прызначэнне ў галіне адукацыі, выхавання і кансалідацыі грамадства. Не апошняю ролю ў зніжэнні цікавасці моладзі да айчынай гісторыі адыграла небяспечная тэндэнцыя яе выкладання на рускай мове. Мяркуем, што курс лекцый па гісторыі Беларусі павінен вывучацца грамадзянамі краіны на беларускай мове.

Неабходнасць падрыхтоўкі дадзенага курса лекцый выклікана таксама выхадам «Гісторыі Беларусі» (Тыпавая праграма для вышэйшых навучальных устаноў/ склад. М. С. Сташкевіч [і інш.]; пад рэд. М. С. Сташкевіча. – Мінск: РІВШ, 2008. – 52 с.), зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь 15 красавіка 2008 г. Рэгістрацыйны № ТД-СГ.009/тып.). Яна ставіць перад грамадазнаўцамі сур'ёзныя адукацыйныя і выхаваўчыя задачы.

У адпаведнасці з азначаным дакументам, а таксама вучэбнай праграмай кафедры, на засваенне дысцыпліны адводзіцца 72 аўдыторныя гадзіны (40 лекцыйных і 32 семінарскія), а таксама 68 гадзін на яе самастойнае вывучэнне. З гэтай нагоды падрыхтаваны курс лекцый па гісторыі Беларусі можа быць выкарыстаны і ў мэтах арганізацыі практычных і самастойных заняткаў.

Курс лекцый заснаваны на гістарычнай літаратуры, якая атрымала прызнанне навуковай грамадскасці, у тым ліку чатырохтомнай «Археалогіі Беларусі», шасцітомных «Гісторыі Беларусі» і «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Аўтарам выкарыстана Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 г. (са зменамі і дапаўненнямі ад 26 лістапада 1996 і 17 кастрычніка 2004 гг.), выступленні Прэзідэнта А. Р. Лукашэнкі, прэса 1917–2009 гг.

Лекцыя 1. УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ «ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ»

Пытанні

1. Гісторыя як навука. Метады і прынцыпы яе вывучэння.
2. Гістарычная перыядызацыя.
3. Цывілізацыя як стадыя развіцця грамадства і яе тыпы.
4. Прадмет вывучэння гісторыі Беларусі, гістарыяграфія і крыніцы па вывучэнні гісторыі Беларусі.

1. Гісторыя як навука. Метады і прынцыпы яе вывучэння.

«Гісторыя» – у перакладзе з грэчаскай мовы – апавяданне аб мінулых падзеях. Яе заснавальнікам лічыцца Герадот (484–425 гг. да н. э.). Яна вывучае ход і заканамернасці развіцця чалавечага грамадства ў мінулым. Аб’ектам пазнання гісторыі з’яўляецца працэс і вынікі жыццядзейнасці людзей у сацыяльнай, матэрыяльнай і духоўнай сферах.

У адпаведнасці з існуючай класіфікацыяй усе навукі падзяляюцца на грамадскія, гуманітарныя, натуральныя і тэхнічныя, але толькі дзве першыя групы заняты вывучэннем чалавека. Пры гэтым гісторыю цяжка залічыць у склад толькі грамадскіх або толькі гуманітарных навук, бо яна ўбірае ў сябе звесткі аб усіх суб’ектах жыццядзейнасці людзей (ад асобных індывідаў да цывілізацыйных супольнасцей) у мінулым. Яна можа разглядацца як самастойная (прамежкавая) навуковая галіна. З гуманітарных навук найбольш часта гісторыя перасякаецца з філасофіяй, паліталогіяй, правазнаўствам, культуралогіяй; з грамадскіх – з эканомікай, сацыялогіяй, этнаграфіяй.

Гісторыя – навука канкрэтная, якая патрабуе дакладных імёнаў, дат, фактаў, падзей. Прадметам яе вывучэння з’яўляецца ўся жыццядзейнасць грамадства ў мінулым, на працягу ўсяго гістарычнага працэсу. Значнасць гістарычнай навукі найлепшым чынам вынікае з тых функцый, якія яна адыгрывае ў любой дзяржаве, зацікаўленай у высокім інтэлекце, маральным здароўі, развітых якасцях грамадзянскасці і патрыятызму сваіх жыхароў.

З’яўленне гістарычнай навукі было выклікана патрэбай грамадства ў асэнсаванні свайго мінулага, вызначэнні будучыні, а таксама выхаванні новых пакаленняў. Да Новага часу працы гісторыкаў не былі свабоднымі ад уздзеяння рэлігіі і ўплыву эліт, якія панавалі. Яны мелі апісальны характар, абапіраліся не толькі на факты, але і міфы. З аўтарскіх прац вынікала ідэя аб вызначальнай ролі манархаў або боскіх сіл у станаўленні і развіцці чалавечых супольнасцей.

У XIX ст., калі чалавечая думка ў галіне антрапалогіі, археалогіі, біялогіі, сацыялогіі, этнаграфіі і іншых прасунулася далёка наперад, гісторыя набыла статус паўнавартай навукі з уласцівай ёй сістэмай метадаў (метадалогіяй) і прынцыпаў (агульнымі правіламі) вывучэння мінулага. Пачатак выкарыстання навуковых метадаў у вывучэнні мінулага належыць Фукідыду (460–400 гг. да н. э.), які лічыў гісторыю вынікам выбару і ўчынкаў людзей, а не багоў. Ён прытрымліваўся храналагічнага прынцыпу ў асвятленні падзей і нейтральнага пункту гледжання на іх. Рымскі палітык Цыцэрон (106–43 гг. да н. э.) адзначаў, што першая задача гісторыка – утрымлівацца ад хлусні, другая – не хаваць праўды, а трэцяя – не быць прадурзятым.

У нашы дні для таго каб мінімізаваць даследчыцкі суб'ектыўзм, да гістарычнай працы прад'яўляюцца высокія патрабаванні – і ў першую чаргу па выкарыстанні навуковых метадаў. У мэтах усебаковага і аб'ектыўнага раскрыцця гістарычнага працэсу, а таксама лакальных яго асаблівасцей існуюць агульнанавуковыя (аналіз, сінтэз, індукцыя і інш.) і спецыфічныя (гісторыка-генетычны, параўнальны, праблемна-храналагічны, тыпалагічны, храналагічны і інш.), запазычаныя з іншых навук (сістэмны, статыстычны, кантэнт-аналіз і інш.) метады.

Агульнапрызнанымі прынцыпамі гістарычных даследаванняў з'яўляюцца аб'ектыўнасць і гістарызм, а таксама сацыяльны і аксіялагічны падыходы. Рэалізацыя першага прынцыпу забяспечвае праўдзівы, незалежны ад аўтарскіх сімпатый ці антыпатый, абгрунтаваны погляд на факты і з'явы. Рэалізацыя другога дазваляе прасачыць тыя ж факты ці з'явы ў дынаміцы, у атачэнні тагачасных рэалій і сувязей з іншымі суб'ектамі гістарычнага працэсу. Сацыяльны падыход дае магчымасць ацэньваць факты і з'явы з пункту гледжання носьбітаў тых ці іншых (сацыяльных, класавых, канфесійных і г. д.) інтарэсаў. Аксіялагічны падыход дазваляе ацаніць мінулае з пункту гледжання агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей.

Гісторыя як навука ў працэсе свайго развіцця падзялілася на цесна звязаныя паміж сабой спецыялізаваныя часткі. Паводле асобных падыходаў гісторыю грамадства на аснове характэрных рыс прынята падзяляць на эпохі: гісторыю першабытнага грамадства, антычную, сярэдневяковую, новую і навейшую. Яны, у сваю чаргу, падзяляюцца на больш дробныя перыяды: паводле прасторава-геаграфічнага прынцыпу, калі вылучаецца рэгіянальная гісторыя вялікіх, звязаных паміж сабой рэгіёнаў (гісторыя Еўропы, Лацінскай Амерыкі), і гісторыі асобных краін і народаў (гісторыя Беларусі, Расіі, Украіны); паводле комплексных праблем (гісторыя Адраджэння, Рэфармацыі, Асветніцтва); у залежнасці ад таго, які бок

або з’ява грамадскага жыцця вывучаюцца, вылучаюць сацыяльна-эканамічную, палітычную, ваенную гісторыю, гісторыю мастацтва і інш. Акрамя таго, да гістарычнай навукі адносяць спецыяльныя (дапаможныя) гістарычныя дысцыпліны: археаграфію, баністыку генеалогію, геральдыку, метралогію, нумізматыку, тапаніміку, храналогію і інш. Самастойнае месца займаюць спецыяльныя гістарычная навукі: археалогія, этнаграфія і гістарыяграфія. Такім чынам, у нашы дні гісторыя – гэта вынік працы многіх людзей, навуковых калектываў кафедраў і інстытутаў.

2. Гістарычная перыядызацыя. Гісторыя мае сваю сістэму вымярэння мінулага – перыядызацыю. Пад час знаходжання нашай рэспублікі ў складзе СССР у гістарычнай навукі панавала так званая фармацыйная перыядызацыя, у адпаведнасці з якой лічылася, што чалавецтва праходзіла 5 стадыяў развіцця (фармацый) – першабытна-абшчынную, рабаўладальніцкую, феадальную, капіталістычную і сацыялістычную.

Сучасная перыядызацыя гісторыі Беларусі грунтуецца на цывілізацыйным падыходзе і мае наступны выгляд:

1. Старажытнае грамадства (40 тыс. гадоў да н. э. – V ст. н. э.). Гэты перыяд падзяляецца на 3 этапы: каменны век (40–3 тыс. гадоў да н. э.), бронзавы век (2-е – пачатак 1-а тысячагоддзя да н. э.); жалезны век (пачатак 1-а тысячагоддзя да н. э. – V ст. н. э.).

2. Сярэднявечча (канец V–XV ст.). Гэты перыяд падзяляецца на 2 этапы: пачатак пераходу да класавага грамадства і ўзнікненне дзяржаўнасці (VI – першая палова XIII ст.); развіццё феадальнай сістэмы (сярэдзіна XIII–XV ст.).

3. Новы час (XVI – пачатак XX ст.). Гэты перыяд падзяляецца на 2 этапы: афармленне феадальнай сістэмы і выпяванне яе крызісу (XVI – канец XVIII ст.); генэзіс і зацвярджэнне капіталізму; выпяванне крызісу буржуазнага грамадства (канец XVIII ст. – 1917 г.).

4. Навейшы час (1918 г. – да нашых дзён).

3. Цывілізацыя як стадыя развіцця грамадства і яе тыпы. Працяглы час пры вывучэнні гісторыі выкарыстоўвалася своеасаблівая сістэма прынцыпаў, падыходаў і метадаў, названая марксісцка-ленінскай метадалогіяй. У яе аснову была пакладзена канцэпцыя фармацый нямецкага філосафа К. Маркса (1818–1883), які выказаў думку аб гістарычным працэсе як паслядоўнай змене спосабаў вытворчаці, абумоўленай барацьбой прыгнечаных класаў супраць эксплуатацараў. Паводле К. Маркса, класавая барацьба выглядала асноўнай рухаючай сілай грамадскага прагрэсу, а змена фармацый – аб’ектыўным, фатальна

непазбежным працэсам, дзе роля саміх людзей адыходзіла на другі план. Нарэшце, прадказанае ім разбурэнне капіталістычнай фармацыі аказалася заўчасным, і ў адрозненне ад сацыялістычнай, яна не вычарпала сябе, а выявіла рэзервы для далейшага развіцця. Такім чынам, панаваўшая ў савецкія часы марксісцка-ленінская метадалогія гістарычных даследаванняў выявіла істотную недасканаласць.

Новы, цывілізацыйны падыход быў запазычаны ў заходніх навукоўцаў, якія з пачатку мінулага стагоддзя выкарыстоўвалі яго для вывучэння гісторыі чалавечага грамадства. Нягледзячы на пэўныя разыходжанні ў вызначэнні тэрміну «цывілізацыя», сам падыход у асэнсаванні гісторыі чалавечага грамадства вельмі прадукцыйны: ён пазбаўлены акцэнтацыі на класава-вытворчыя адносіны; у яго аснове чалавек у сукупнасці яго інтарэсаў, ведаў і волі; пры такім падыходзе рухаючай сілай прагрэсу з’яўляецца рост патрэб чалавека.

Да пачатку XX ст. у заходняй і рускай гістарыяграфіі стала складвацца канцэпцыя «лакальнай цывілізацыі», што атаясамлівалася з нацыянальнай культурай, якая існуе на працягу доўгага часу, мае больш ці менш выразныя тэрытарыяльныя межы і характарызуецца асобым, непаўторным шляхам развіцця. Гэта канцэпцыя найбольш выразна сфармулявана ў 1920–1930 гг. у працах нямецкага філосафа і гісторыка О. Шпенглера (1880–1936) і англійскага гісторыка і сацыёлага А. Тойнбі (1889–1975). Яна дазваляе прасачыць сусветна-гістарычны працэс як мультылінейнае цыклічнае развіццё асобных культур (або «лакальных цывілізацый»), калі сусветная гісторыя разглядаецца як сукупнасць асобных цывілізацый – канкрэтных грамадстваў, лакалізаваных у часе (па вертыкалі) і прасторы (гарызанталі), у іх ліку аграрна-традыцыйную (рабаўладальніцкае і феадальнае грамадства), індустрыяльную (капіталізм) і постіндустрыяльную.

Адзінага падыходу да вызначэння паняцця «цывілізацыя» не існуе. Хіба што, калі разглядаць гісторыю чалавечых супольнасцей «па гарызанталі», гэта значыць у розных частках сусвету і ў адзін час, то пад цывілізацыяй трэба разумець колькасна вялікія, якасна разнастайныя і самадастатковыя супольнасці людзей, з уласцівымі ім светапоглядам, ментальнасцю, сістэмай каштоўнасцей і культурай; своеасаблівай сацыяльна-эканамічнай і палітычнай арганізацыяй. У сваім развіцці яны праходзяць стадыі фармавання, станаўлення, росквіту, заняпаду і пагібелі. Можна меркаваць, што ў цяперашні час завяршаецца эра лакальных цывілізацый, якія разглядаюцца як часовая, гістарычна абмежаваная з’ява. Адно з важнейшых пытанняў бягучага стагоддзя – гэта фармаванне адзінай сусветнай цывілізацыі.

4. Прадмет вывучэння гісторыі Беларусі, гістарыяграфія і крыніцы па вывучэнні гісторыі Беларусі. Прадметам вывучэння гісторыі Беларусі з’яўляецца зараджэнне, станаўленне і развіццё беларускага грамадства (40 тыс. гадоў да н. э. – пачатак 3-а тысячагоддзя). У кола пытанняў, якія падлягаюць разгляду і вывучэнню, уваходзяць найбольш значныя і разнастайныя формы жыццядзейнасці нашых суайчыннікаў. Асобае месца займаюць этнічныя працэсы, фармаванне і развіццё беларускай дзяржаўнасці.

Вывучэнне беларускай мінуўшчыны як састаўной часткі ўсходнеславянскай, агульнаеўрапейскай і сусветнай гісторыі дае магчымасць параўнаць узровень развіцця беларускага народа, дынаміку яго развіцця, вызначэнне месца беларусаў сярод іншых народаў. Публікацыі беларусазнаўцаў П. Шпілеўскага, П. Баброўскага, М. Федароўскага, Е. Раманава, А. Сержпутоўскага, М. Нікіфароўскага і іншых сведчаць аб багатым гістарычным мінулым беларускага народа. Артыкулы гістарычнага зместу змяшчаліся на старонках «Нашай Нівы». Нарэшце ў 1910 г. выйшла ў свет «Кароткая гісторыя Беларусі» В. Ластоўскага, які сфармуляваў першую канцэпцыю паходжання беларусаў.

У БССР у 1920-я гг. выйшлі творы У. Ігнатоўскага «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» і «Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя», якія вывучаліся адпаведна ў школе і ў ВНУ. Праца В. Кнорына «1917 год в Белоруссии и на Западном фронте» лягла ў аснову канцэпцыі сацыялістычнай рэвалюцыі. Дастаткова аргументаваныя погляды на рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. уласцівы зборніку артыкулаў і дакументаў «Кастрычнік на Беларусі» (Мінск, 1927).

У часы беларусізацыі намаганямі З. Жылуновіча, А. Луцкевіча, У. Пічэты, А. Станкевіча, А. Цвікевіча, М. Шчакаціхіна ў нашай рэспубліцы з’явілася шмат гістарычных артыкулаў і манаграфій, але з усталяваннем сталінскай дыктатуры барацьба супраць «нацдэмаў» і іншых «ворагаў народа» прывяла да забароны большасці твораў. Ім на змену прыйшлі новыя, накіраваныя «Нарыса гісторыі Беларусі» (Мінск, 1934), заснаваныя на сталінскіх ацэнках гістарычных падзей.

У пасляваенны перыяд і да пачатку перабудовы развіццё беларускай гістарычнай навукі характарызаваўся найбольшай увагай да ролі Камуністычнай партыі ў Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. і Вялікай Айчыннай вайне. Нягледзячы на існаванне ў ёй ідэалагічнага ўціску з боку КПСС і панаванне марксісцка-ленінскай метадалогіі, сталі актыўна распрацоўвацца праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі (З. Абезгауз, Ф. Болбас, З. Капыскі), рэвалюцыйнага руху (А. Саладкоў, М. Сташкевіч), грамадзянскай вайны (І. Ігнаценка, П. Петрыкаў, П. Селі-

ванаў), усенароднай барацьбы супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў (А. Залескі, І. Краўчанка, А. Філімонаў).

Лепшымі на той час творамі былі прызнаны манаграфіі Л. Абэцдарскага, М. Біча, В. Гняўко, Э. Загарульскага, А. Ігнаценкі, І. Ігнаценкі, Н. Каменскай, М. Касцюка, І. Краўчанкі, В. Круталевіча, П. Лысенкі, А. Лютага, Я. Мараша, І. Марчанкі, У. Міхнюка, У. Палуяна, І. Палуяна, П. Петрыкава, Л. Побаля, П. Селіванава, Г. Штыхава. У ліку буйнейшых прац 1960–1980-х гг. – двухтомная «История Белорусской ССР» і пяцітомная «Гісторыя Беларускай ССР», чатырохтомная «История рабочего класса Белорусской ССР», трохтомная «Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны».

З пачаткам перабудовы, калі ідэалагічны ўціск КПСС у грамадстве зменшыўся, а з 1991 г. наогул знік, беларуская навука значна пашырыла свой дыяпазон і ўзнялася на значна вышэйшы ўзровень. У ліку новых тэм, якія раней па ідэалагічных меркаваннях замоўчваліся або скажаліся, былі Вялікае княства Літоўскае, беларускі нацыянальны рух, сталінскія рэпрэсіі, дзейнасць калабарантаў і многія інш. Гэты час вызначыўся выходам у свет грунтоўных манаграфій Я. Анішчанкі, А. Вішнеўскага, М. Ермаловіча, І. Ігнаценкі, А. Кавалені, М. Касцюка, А. Краўцэвіча, А. Літвіна, Р. Платонава, Г. Сагановіча, А. Сарокіна, А. Цітова, З. Шыбекі і інш.

Значным дасягненнем у асэнсаванні беларускай гісторыі зрабілася выданне шасцітомнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Адметнай з’явай у навуцы і адукацыі стаў выхад «Нарысаў гісторыі Беларусі» (1994–1995), чатырохтомнай «Археалогіі Беларусі», двух тамоў «Гісторыі сялянства» і пяці тамоў «Гісторыі Беларусі» (2000–2006).

Якасць твораў у многім залежыць ад выкарыстання гістарычных крыніц – носьбітаў інфармацыі пра жыццядзейнасць людзей у мінулым. У адпаведнасці з класіфікацыяй вылучаюць дакументальныя і апавядальныя крыніцы. У сваю чаргу дакументальныя крыніцы складаюцца з заканадаўчых актаў, прывілеяў, указаў, дэкрэтаў, зборнікаў законаў, Канстытуцый, статыстычных і іншых матэрыялаў.

Апавядальныя крыніцы ўключаюць у сябе летапісы («Аповесць мінулых гадоў», «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», «Хроніка Быхаўца» і інш.), перапіску манархаў і іншых знакамітых асоб, пісьмовыя звароты, справаздачы, перыядычныя выданні. Максимальна ўсебаковаму і аб’ектыўнаму асвятленню гісторыі Беларусі будзе спрыяць выкарыстанне іншых – этнаграфічных, лінгвістычных, тапаграфічных крыніц, кінафотадакументаў.

Лекцыя 2. ПЕРШЫЯ ЖЫХАРЫ, ЭТНІЧНЫЯ СУПОЛЬНАСЦІ І ДЗЯРЖАЎНЫЯ ЁТВАРЭННІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ (40 ТЫС. ГАДОЎ ДА Н. Э. – 2-е ТЫСЯЧАГОДДЗЕ Н. Э.)

Пытанні

1. Найстаражытнейшае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі.
2. Пачатак рассялення славян на тэрыторыі Беларусі і славянiзацыя балтаў.
3. Усходнеславянская супольнасць.
4. Феадальныя адносіны ў Заходняй Еўропе і сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель у перыяд Ранняга Сярэднявечча.
5. Станаўленне раннефеадальных дзяржаўных утварэнняў усходніх славян на тэрыторыі Беларусі. Кіеўская Русь.
6. Полацкае, Тураўскае княствы ў IX–XIII стст. і іх узаемаадносіны з Кіевам.

1. Найстаражытнейшае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі.

Гісторыя чалавека налічвае каля 3 млн. гадоў. Яго прарадзімай з’яўляецца Усходняя Афрыка, а магчыма, і Паўднёвая Азія. Каля 1 млн. гадоў таму чалавек засяліў поўдзень Усходняй Еўропы і толькі каля 100 тыс. гадоў назад ён трапіў на тэрыторыю Беларусі.

У адпаведнасці з археалагічнай перыядызацыяй і ў залежнасці ад таго, які матэрыял выкарыстоўвалі старажытныя насельнікі Беларусі, іх ранняя гісторыя падзяляецца на каменны (100–40 – 3–2-е тысячагоддзі да н. э.), бронзавы (3–2-е – 1-е тысячагоддзе да н. э.) і жалезны век (VII–VI стст. да н. э. – VIII ст. н. э.).

У час з’яўлення на тэрыторыі Беларусі першых жыхароў яе клімат, а таксама флора і фаўна складваліся пад уздзеяннем ледавіка. Каля 100 тыс. гадоў таму ён пачаў рухацца з боку Скандынаўскага паўвострава, распачаўшы тым самым перыяд апошняга, самага халоднага паазерскага абледзянення. Адпаведным клімату і расліннасці ў час паазерскага абледзянення быў і жывёльны свет, які складаўся з прадстаўнікоў тундры (паўночныя алені, пясцы, белыя курапаткі), стэпу (зубры, коні, зайцы, лісы, суслікі), лесу (алені, бурый мядзведзі, казулі). Характэрнымі прадстаўнікамі прыледавіковай фаўны былі маманты і калматыя насарогі.

Аб існаванні людзей на тэрыторыі Беларусі ў перыяд першага перыяду каменнага веку – палеаліту – сведчаць знойдзеныя археолагамі каменныя прылады працы на левым беразе Дняпра, каля вёсак Абідавічы Быхаўскага, Свяцілавічы – Веткаўскага, Клеявічы – Касцюковіцкага і Падлужжа – Чачэрскага раёнаў.

На той час працэс станаўлення чалавека як біялагічнага віду яшчэ працягваўся. Узнікненню сучаснага фізіялагічнага тыпу чалавека папярэднічаў так званы неандэрталец. Менавіта ён прадстаўляў сабой першых насельнікаў Беларусі, якія аб'ядноўваліся ў невялікія групы з 20–30 дарослых асоб, – праабшчыны і сумеснымі намаганнямі шукалі харчаванне і бараніліся ад звяроў. Іх асноўнымі заняткамі з'яўлялася паляванне і збіральніцтва ядомых раслін і карэнняў. Для палявання выкарыстоўваліся дзіды, крамянёвыя востраканечнікі. Для разбірання дзічыны – ручныя рубілы, скрэблы, нажы, для вырабу адзення – скрабкі, шылы, праколкі. За ўменне вырабляць прылады працы неандэрталец набыў назву *Homo habilis* або «чалавек умелы». Існаванне прысвойваючай гаспадаркі абумоўлівала яго вандроўны лад жыцця. Каб жыць ва ўмовах халоднага клімату, чалавек навучыўся карыстацца агнём, вырабляць адзенне са скуры і меху забітых звяроў, будаваць жылло з касцей і рагоў буйных жывёл, пакрытае скурамі.

Такім чынам, у сацыяльным плане каля 40 тыс. гадоў да н. э. чалавек прайшоў ад праабшчыны да раннеродавага абшчыннага ладу, але па неведомых прычынах знік з гістарычнай арэны. Прыкладна да 40–35 тысячагоддзяў таму (да позняга палеаліту) яму на змену прыйшоў чалавек сучаснага фізічнага тыпу – краманьёнец, або *Homo sapiens*, – «чалавек разумны». Яго прылады працы з крэменю (наканечнікі дзідаў, нажы, сякеры, скрабкі) вызначаліся большай дасканаласцю, а ў ліку іншых матэрыялаў з'явіліся косць і рог. Самыя старажытныя паселішчы краманьёнцаў на Беларусі адкрыты каля вёсак Юравічы Калінкавіцкага раёна, на р. Прыпяці (датавана каля 26 тыс. гадоў) і Падлужжа (каля Бердыжа) Чачэрскага раёна, на р. Сожы (каля 23 тыс. гадоў). Сярод знаходак – рэшткі каркасаў жылла, крамянёвыя востраканечнікі, нажы, скрабкі, праколкі, наканечнікі коп'яў і інш. Асобныя касцяныя вырабы былі аздоблены арнамантам у выглядзе шасцікутнікаў і зігзагападобных рысак.

Асноўнай сацыяльна-гаспадарчай адзінкай позняга палеаліту з'яўляўся калектыў родзічаў – род, які складаўся з некалькіх абшчын, размешчаных на асобных стаянках. Маёмасць, тэрыторыя для палявання, збіральніцтва і лоўлі рыбы, здабытае харчаванне належала ўсяму роду. Пры гэтым жанчына мела асаблівы статус: менавіта па яе лініі вялася роднасць, а шлюбныя адносіны паміж блізкімі родзічамі забараняліся (эксагамія). З гэтай нагоды дарослыя мужчыны мусілі шукаць пару ў іншай родавай абшчыне.

Гаспадарчыя заняткі людзей, удасканаленне сацыяльных адносін, назапашванне ведаў аб навакольным асяроддзі фармавалі адпаведны

светапогляд. Спробы чалавека растлумачыць значнасць тых ці іншых прыродных з'яў, а таксама фізіялагічных працэсаў (сон, дыханне, смерць) трансфармаваліся ў рэлігійныя ўяўленні: веру ў існаванне душы (анімізм), духаў (аніматызм), звышнатуральныя ўласцівасці прадметаў (фетышызм), звышнатуральную значнасць для роду той ці іншай жывёлы ці расліны (татэмізм). Каб задаволіць душы продкаў, а паляванне або лоўлю рыбы зрабіць удалымі, людзі здзяйснялі пэўныя магічныя абрады. З цягам часу функцыя іх арганізатара засяродзілася ў руках аднаго з суродзічаў – мага (вешчуна, калдуна і г. д.).

15 тысячагоддзяў таму ў выніку пацяплення ледавік пачаў адступіць на поўнач, а праз 1 тыс. гадоў ледавіковая эпоха скончылася. Паўсюдна тэрыторыя Беларусі стала засяляцца людзьмі. Ранейшыя аб'екты іх палявання – мамант і калматы насарог вымерлі або адступілі на поўнач. 10 тыс. гадоў таму ўсталяваліся сучасныя ўмерана кантынентальны клімат, флора і фаўна. З'яўленне лясных масіваў, шматлікіх рэк, азёр, балот, а разам з імі прадуктаў палявання, збіральніцтва і рыбалоўства значна павялічылася. Пры гэтым асноўны занятак людзей – загоннае паляванне саступіла месца больш прагрэсіўнаму метаду – паляванню індывідуальнаму. Значным чынам таму паспрыяла вынаходніцтва лука і стрэл. У гэты ж час чалавек прыручыў сабаку, які дапамагаў у паляванні на звяроў і птушак, а таксама ў ахове чалавечага жылля. Адапаведным чынам у рацыёне мезалітычнага чалавека павялічылася доля рыбы, якая здабывалася з дапамогай касцяных гарпуноў і кручкоў, плеценых кашоў і сетак. Вялікім вынаходніцтвам чалавека зрабіліся платы і чаўны; яны сталі выкарыстоўвацца для лоўлі рыбы і ў якасці транспартнага сродку.

Канцэнтрацыя сродкаў харчавання ў параўнаўча лакальнай прасторы адкідвала патрэбу чалавека ў перамене месца жыхарства. Цяпер насельніцтва, як правіла, рабілася пастаянным (аўтахтонным), будава-ла паселішчы паблізу вадаёмаў, на ўзвышшы берагоў рэк.

Колькасць насельніцтва ўзрасла, аб чым сведчыць каля 120 знойдзеных мезалітычных стаянак. Родавыя абшчыны больш цесна кантактавалі паміж сабой, утвараючы сваяцкія супольнасці – плямёны, якія пражывалі на адной тэрыторыі, мелі агульныя рысы матэрыяльнай і духоўнай культуры.

На 5–2-е тысячагоддзі да н. э. прыпадае час найвышэйшага развіцця родавай абшчыны і завяршальнага этапу каменнага веку – неаліту. Прысвойваючы гаспадарка, заснаваная на збіральніцтве, паляванні і рыбнай лоўлі, абапіралася на ўдасканаленыя прылады працы і спосабы здабычы прадуктаў. На якасна новы ўзровень узнялася апрацоўка

каменю, дрэва, косці, скуры. З’явіліся інструменты для шліхтавання і нават свідравання каменю. Попыт на крэмень абумовіў яго здабычу шахтавым метадам.

Прыблізна паміж 4 і 3-м тысячагоддзямі да н. э. на паўднёвым захадзе Беларусі ў плямён нёманскай і днепраданецкіх культур збіральніцтва злакавых раслін абумовіла вынаходніцтва прымітыўнага (матычнага або агароднага) земляробства. Акрамя таго, прагрэс у паляванні прычыніўся да ўзнікнення ў асобных плямёнаў новага спосабу атрымання харчовых прадуктаў – жывёлагадоўлі. Такім чынам, новыя заняткі людзей абумовілі паступовы пераход ад прывойваючай гаспадаркі да вытвараючай. Гэты якасна новы этап у гісторыі чалавецтва прынята называць «неалітычнай рэвалюцыяй».

З пачаткам вытвараючай і ўдасканаленнем прывойваючай гаспадарак колькасць прадуктаў харчавання значна павялічылася, што дало магчымасць стварэння запасаў. Патрэба ў іх захаванні прычынілася да вырабу з гліны адмысловых ёмістасцей з іх далейшым абпальваннем у агні. Такім чынам адбылося вынаходніцтва керамікі – першага ў свеце штучнага матэрыялу, які значна палепшыў жыццё чалавека. Такім жа значным вынаходніцтвам зрабілася ткацтва, якое дазволіла вырабляць адзенне на цёплы час года.

Пад уздзеяннем вялікіх гаспадарчых і духоўных перамен родавая арганізацыя дасягнула свайго росквіту. Узмацненне сувязей паміж родавымі абшчынамі і павелічэнне ліку родзічаў прычынілася да эндагаміі – звычайу абавязковага для мужчын шлюбу толькі з жанчынамі свайго племені, што значна спрыяла яго кансалідацыі, выпрацоўцы адзінай мовы, традыцый, духоўных каштоўнасцей.

Развіццё ўсіх форм прывойваючай і вытвараючай гаспадарак становіцца адбівалася на дэмаграфічнай сітуацыі, аб чым, у прыватнасці, сведчыць больш за 600 знойдзеных археолагамі неалітычных паселішчаў, дзе маглі пражываць каля 5–6 тыс. чалавек.

У 3-м тысячагоддзі да н. э. пад уздзеяннем «дэмаграфічнага выбуху» на землях Беларусі, дзе пражывалі неалітычныя плямёны, сталі засяляцца так званыя «індаеўрапейцы». На думку амерыканскага археолага і культуролага літоўскага паходжання Марыі Гімбутас, іх прарадзімай з’яўляліся волжскія і прычарнаморскія стэпы, а асноўным заняткам – жывёлагадоўля (пераважна буйнарагатая жывёла). Індаеўрапейцы выкарыстоўвалі колавыя павозкі і конскую цяглавую сілу.

На тэрыторыі Беларусі першымі іх прадстаўнікамі зрабілася племя так званай «шнуравой керамікі». У адрозненне ад абарыгенаў, яны валодалі вырабамі з бронзы (наканечнікі стрэл, кінжалы, сякеры,

упрыгожанні і інш.), а таксама майстэрствам яе апрацоўкі. З узнікненнем абменнага гандлю з Каўказа і Прыкарпацця бронза трапляла на тэрыторыю Беларусі і рабілася здабыткам родавай і племянной верхушкі. У той самы час выкарыстанне традыцыйных матэрыялаў для вырабу прылад працы, асабліва каменных, дасягнула значнага прагрэсу. Так, археолагамі знойдзены сякеры з граніту, па тэхніцы апрацоўкі прызначаныя для розных заняткаў.

Вытвараючы характар гаспадаркі абумовіў размяшчэнне паселішчаў, зручнае для жывёлагадоўлі і падсечнага земляробства. Жытло мела напалову зямлянкавую і слупавую канструкцыю і аздаблялася ачагом. Павелічэнне прадукцыйнасці працы вяло да яе індывідуалізацыі. Пры захаванні агульнародавай уласнасці працэс назапашвання прылад працы і атрыманых прадуктаў набыў тэндэнцыю да канцэнтравання ў распараджэнне асобных сем'яў на чале з мужчынам, сацыяльная роля якога ў гэты час значна ўзрасла. Цяпер жанчына, беручы шлюб, мусіла пераходзіць у чужы род. Імкненне мужчыны як галавы сям'і абмежаваць колькасць карыстальнікаў і спажываўцаў сямейнай маёмасцю толькі дзецьмі і іншымі бліжэйшымі родзічамі прымушала яго весці асобную ад іншых членаў рода гаспадарку. З гэтага часу роднасць пачала весціся па мужчынскай лініі. Вялікая патрыярхальная сям'я складалася з яе галавы (бацькі), жонкі, а таксама жанатых сыноў і іх дзяцей. Распад родавых абшчын на вялікія патрыярхальныя сем'і паслужыў першам этапам яе разлажэння.

Акрамя таго, сталі разбурацца існаваўшыя тэрытарыяльныя межы пражывання родаў. Для кіравання новай тэрытарыяльнай абшчынай спатрэбілася вылучэнне адмысловай групы людзей – патрыярхальнай знаці. У гэты ж час назіраецца рост ваенных сутыкненняў паміж родамі і плямёнамі за перадел агульнай і захоп чужой маёмасці. Адпаведна ўзрасла роля мужчын-воінаў. З іх удзелам адбывалася абмеркаванне родавых спраў, абранне старэйшын, вызначэнне адносін з суседнімі абшчынамі. Такі грамадскі лад мае назву ваеннай дэмакратыі. Павелічэнне ваенных сутыкненняў абумовіла з'яўленне адмысловых паселішчаў, умацаваных абарончымі пабудовамі, – гарадзішчаў.

Да сярэдзіны 1-а тысячагоддзя да н. э. на тэрыторыі Беларусі была вынайздзена металургія жалеза, заснаваная на яго выплаўцы з бурага жалезняка ў гліняных домніцах. Металургі, як правіла, з'яўляліся і кавалямі. У ліку найбольш запатрабаваных вырабаў былі сякера, нарогі для сахі, матыка, серп і інш. Істотна палепшылася зброя для палявання і ваеннай справы. Новыя прылады працы і зброя паступова выцеснілі ранейшыя каменныя вырабы.

Выкарыстанне жалезных прылад працы адкідвала неабходнасць апрацоўкі зямлі ўсім родам, сумеснага нагляду за статкам і г. д. Патрыярхальная сям'я канчаткова ператварылася ў асноўную вытворчую адзінку, а сямейная ўласнасць замяніла абшчынную і родавую. У працэсе вытворчых і сацыяльных перамен паміж сем'ямі ўзмацнялася няроўнасць, што спрыяла разлажэнню першабытнага ладу. Замест родавых адносін усталёўваліся адносіны эканамічныя. Адпаведна і родавая абшчына канчаткова саступіла месца абшчыне суседскай.

Прагрэс у гаспадарцы суправаджаўся істотнымі зменамі ў светапоглядзе і духоўнай культуры людзей. З пераходам да жалезных прылад працы каменным сякерам надаваўся сакральны сэнс. Вялікія валуны зрабіліся аб'ектамі пакланення. Па-ранейшаму заставалася вера ў душу, духаў, абаронцаў або ворагаў роду. Узрастанне ролі земляробства і жывёлагадоўлі прывяло да ўзнікнення антрапаморфных і зааморфных культураў (язычніцтва), адмысловых месцаў – (капішчаў), дзе адбываліся рытуалы з прынясеннем ахвяр.

2. Пачатак рассялення славян на тэрыторыі Беларусі і славянізацыя балтаў. Першыя звесткі пра славян адносяць да I–II стст. Мяркуюць, што іх прарадзімай магло быць міжрэчча Віслы і Одэра.

У II–IV стст. пад уздзеяннем «вялікага перасялення народаў» славяне з захаду сталі рассяляцца па Усходняй і Паўднёвай Еўропе. Аб іх з'яўленні на паўднёвай тэрыторыі Беларусі сведчаць археалагічныя знаходкі так званай пражскай культуры. У VI–VII стст. асноўнай тэрыторыяй іх пражывання быў басейн Прыпяці. Развіццё земляробства і адсутнасць міжплемянных сутыкненняў змяншала патрэбу ва ўмацаваных паселішчах – гарадзішчах, на змену якім прыйшлі селішчы. Славянскія сем'і будавалі жытло ў выглядзе паўзямлянкі, дзе размяшчалася печ, зробленая з каменю або гліны. Да іншых характэрных прыкмет славянскай культуры адносяць мову, неарнаментаваную кераміку карычневага колеру, выкарыстанне жорнаў, абрад трупаспалення і пахаванне гліняных урн з попелам, як правіла, у курганных насыпах.

У VIII–IX стст. у выніку каланізацыі славянамі тэрыторыі пражывання балтаў мясцовае насельніцтва было асімілявана, а праз стагоддзе тут сфармаваліся новыя этнічныя славянскія супольнасці дрыгавічоў, радзімічаў і крывічоў. Дрыгавічы займалі поўдзень і сярэдзін сучаснай Беларусі – ад Прыпяці да Заходняй Дзвіны. Іх пераважна славянская культура была аздоблена элементамі культуры балцкай

(спіральныя пярсцёнкі, бранзалеты з выявамі змяіных галоў), а таксама запазычанымі назвамі рэк (Арэса, Лань, Цна). У назве «дрыгавічы» захаваліся сляды сінтэзу дзвюх культур: балцкі карань (па-літоўску «drėgnas» – сыры, вільготны) і славянскі канчатак («ічы»). Радзімічы пражывалі паміж Дняпром і Дзясной, уздоўж рэк Сож і Іпуць. Яны запазычылі значна больш элементаў балцкай культуры (бранзалеты з выявамі змяіных галоў, спіралепадобныя кольца, касцяныя прывескі ў выглядзе качак). У назве «радзімічы» таксама захаваліся сляды сінтэзу дзвюх культур: балцкая аснова (па-літоўску «radimas» – месцазнаходжанне) і славянскі канчатак («ічы»).

Крывічы засялялі поўнач Беларусі і землі сучаснай Пскоўшчыны і Смаленшчыны. Сляды балцкага субстрату захаваліся ў крывіцкіх упрыгожаннях (бранзалеты з выявамі змяіных галоў, спіральныя пярсцёнкі, галаўны вянок і інш.). Верагодная версія паходжання назвы крывічоў звязваецца з рэльефам мясцовасці (ад літоўскага «kreivas», «kreivis» – крывы, крывізна).

У славян навакольныя землі, лясы, паша, водныя і іншыя ўгоддзі належалі суседскай абшчыне. Тут захоўваліся традыцыйныя спосабы здабычы ежы і сыравіны праз паляванне, рыбалоўства, збіральніцтва, але вырошчванне жыта, проса, пшаніцы, грэчкі, лёну, каноплі і іншых культур давала магчымасць стабільнага існавання для ўсіх суродзічаў, таму земляробства ператварылася ў іх асноўны занятак. Пераход ад падсечна-агнавога да ворнага метаду апрацоўкі глебы, выкарыстанне сахі і конскай цяглавай сілы, жалезных сярпоў, кос, іншых прылад значна павысілі прадукцыйнасць працы, што абумовіла падзел і замацаванне пэўных участкаў абшчыннай ворнай зямлі за асобнымі вялікімі (патрыярхальнымі) і малымі сем'ямі.

Развядзенне свойскай жывёлы – коней, кароў, коз, свіней, якое адыгрывала важную ролю ў гаспадарчай дзейнасці славян, таксама стала адбывацца сіламі асобных гаспадарак. Натуральна, што не ўсе яны былі аднолькава заможнымі або беднымі. У лепшым стане апынуліся тыя, каму даставаліся лепшыя ўчасткі, а таксама тыя, дзе было больш рабочых рук, дасканалых прылад працы, цяглавай сілы і г. д. У выніку адзіная абшчынная гаспадарка губляе прыкметы агульнасці і распадаецца на некалькі індывідуальных, сямейных. Адбываецца пераход ад родавай абшчыны да сямейнай (суседскай), заснаванай, галоўным чынам, на эканамічных сувязях і інтарэсах.

Эканамічныя пераўтварэнні ў славян абумовілі ўсталяванне і замацаванне ў іх адпаведнай сацыяльнай арганізацыі. Вылучаліся вярхоўны правадыр, савет старэйшын, народны сход. Апошні складаўся

з усіх мужчын, здольных насіць зброю. Менавіта сход, а не абіраемы правадыр, вырашаў усе асноўныя пытанні, таму час, калі існаваў такі лад, называўся перыядам ваеннай дэмакратыі. Ён заставаўся апошнім прыступкай на шляху да ўзнікнення дзяржавы.

Такім чынам, на апошнім этапе першабытнаабшчыннага ладу насельніцтва Беларусі перайшло да вытворчай гаспадаркі і адпаведнай сацыяльнай арганізацыі, стварыўшы перадумовы для ўзнікнення дзяржавы і фармавання адзінай усходнеславянскай супольнасці.

3. Усходнеславянская супольнасць. Агульнаўсходнеславянскі народ і яго этнічная тэрыторыя пачалі фармавацца па-за межамі нашай Бацькаўшчыны – у Сярэднім Падняпроўі і Паволхаўі. Зараджэнне новага народа ў гэтых дзвюх аддаленых адна ад другой мясцовасцях адбывалася адначасова – у IX–X стст.

Этнастваральны працэс у славян Сярэдняга Падняпроўя быў паскораны развіццём вытворчай гаспадаркі, а таксама неабходнасцю абароны ад ваяўнічых качэўнікаў. Вядома, што славяне, у тым ліку радзімічы, плацілі даніну хазарам. Невыпадкава ў гэтым рэгіёне ўзніклі новыя паселішчы – гарады, якія ўвасаблялі сабой не толькі месца жыхарства рамеснікаў і гандляроў, а палітычныя і ваенныя цэнтры з адпаведнымі кіруючым органам і ўзброенымі сіламі. Буйнейшым цэнтрам такога кшталту стаў Кіеў.

Другім цэнтрам фармавання агульнаўсходнеславянскага этнасу і яго тэрыторыі з’яўляліся землі ад вярхоўяў Дняпра, Заходняй Дзвіны, Волгі да Фінскага заліва і Ладагі. Развітое земляробства і рамесная вытворчасць паспрыялі ўзнікненню гандлю, а разам з ім – гарадоў. Так, у VIII–X стст. на тэрыторыі пражывання славенаў была заснавана Ладага і Ноўгарад, на тэрыторыі крывічоў – Пскоў і Ізборск. Гэтыя рэгіёны паводле этнічнага складу былі прадстаўлены славенамі і крывічамі. Фіна- і германамоўныя элементы (чудзь і варагі) складалі значную меншасць і паступова аславяньваліся.

Прадстаўнікі варажскага племені «русь» на чале з канунгам Рурыкам, якія рассяліліся ў азначаных гарадах і ўзначалілі кіраванне ўсімі паўночна-заходнімі землямі, спрыялі палітычнай і культурнай кансалідацыі ўсяго насельніцтва ў новы этнас. Яшчэ ў другой палове X ст. гэтая тэрыторыя набыла назву «Руская зямля», або «Русь», яе жыхары – русаў, русічаў, русінаў, рускіх, а іх мова – рускай. Назва «русь» стала не толькі найменнем тэрыторыі дзяржавы, але і этнонімам.

Такім чынам, у асноўным у канцы X – пачатку XII ст. адбылося фармаванне новага – «рускага» насельніцтва. Апошняе ўпамінанне

аб дрыгавічах як этнічнай супольнасці адносіцца да 1149 г., аб крывічах – да 1162 г., аб радзімічах – да 1169 г. Гэтыя назвы замяняюцца адной агульнай – рускія, русічы, русы, а землі – крывіцкая, радзіміцкая і дрыгавіцкая – Рускай зямлэй, Руссю. У «Аповесці мінулых гадоў» Полацк названы рускім горадам. Удзельнікаў бітвы, якія загінулі на Нямізе ў 1067 г., аўтар «Слова пра паход Ігараў» (каля 1187 г.) называе «рускімі сынамі».

4. Феадальныя адносіны ў Заходняй Еўропе і сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель у перыяд Ранняга Сярэднявечча. Феадальныя землеўладанне і гаспадарка. У V–VI стст. у Заходняй Еўропе на руінах буйнейшай рабаўладальніцкай дзяржавы – Рымскай імперыі ўзніклі шматлікія дзяржаўныя ўтварэнні ў форме манархій. Аснову іх эканомікі складала сельская гаспадарка. Зямля як асноўная каштоўнасць ператварылася ва ўласнасць дзяржавы (у асобе манарха) і мясцовай знаці. За карыстанне сваімі надзеламі сяляне-абшчыннікі былі вымушаны плаціць аброк і апрацоўваць палеткі гаспадара. Манарх дараваў сваім прыбліжаным або дружыннікам зямельныя надзелы, як на час службы, так і з правам перадачы ў спадчыну. Менавіта апошняя форма ўладання (feodum) стала пануючай у IX–XI стст. і ад яе атрымаў назву так званы феадальны лад, эканамічную сутнасць якога складала прысваенне феадаламі дадатковага прадукту шляхам эксплуатацыі сялянства на аснове манапольнай уласнасці на зямлю і частковай уласнасці на непасрэдных вытворцаў. Такія эканамічныя адносіны абумовілі ўзнікненне асноўных класаў – феадалаў (свецкіх і духоўных) і залежных сялян. Феодалізм характарызуецца панаваннем натуральнай гаспадаркі, надзяленнем зямлэй і прымацаваннем да яе непасрэднага вытворцы, асабістай залежнасцю селяніна ад феадала (пазаэканамічны прымус), нізкім узроўнем тэхнікі і апрацоўкі зямлі.

Перыяд IX – першай паловы XIII ст. на беларускіх землях характарызаваўся складаннем раннефеадальных адносін. Па меры іх узнікнення захоўваўся абшчынны лад. Ёсць звесткі пра існаванне ў славян патрыярхальнага рабства. З узнікненнем княжанняў асноўным уладальнікам зямлі зрабілася дзяржава, а першапачатковай формай эксплуатацыі сялянства была даніна з кожнай сялянскай гаспадаркі, якая збіралася князем з дружынай метадам палюддзя.

У выніку перадачы князем абшчынных зямель знаці, дружыннікам і царкве назіраўся паступовы рост феадальнага землеўладання. Аформленае ў выглядзе «вотчыны», яно ўключала гаспадарскую

зямлю, пабудовы, жывы і мёртвы інвентар і магло перадавацца ў спадчыну разам з сялянамі, якія выконвалі абумоўленыя павіннасці. Тэндэнцыя пераходу ад даніны да іншых форм феадальнай рэнты асабліва ўзмацнілася ў канцы X – пачатку XI ст., калі павялічылася колькасць дзяржаўных падараванняў служылым людзям і царкве, а таксама ў выніку захопаў зямель. Так, сярод абшчыннікаў вылучылася катэгорыя «радовічаў», якія трапілі ў залежнасць да феадала і мусілі заключыць з ім адпаведную дамову («рад»). Тыя абшчыннікі, якія пазычалі ў гаспадара «купу» – пэўную колькасць прадуктаў, зваліся «закупамі» і мусілі працаваць на яго зямлі да поўнай выплаты пазыкі. Халопамі называлі былых абшчыннікаў, якія гублялі асабістую свабоду і ператвараліся ў поўную ўласнасць феадала. У IX–XII стст. асноўнай формай эксплуатацыі сялянства з’яўляліся натуральныя павіннасці.

Пашырэнне металургіі і металаапрацоўкі станоўча адбілася на павышэнні прадукцыйнасці сельскай гаспадаркі, што, у сваю чаргу, абумовіла аддзяленне ад яе рамяства і ператварэнне ў самастойную сферу гаспадарчай дзейнасці людзей. Аднымі з першых з масы сельскага насельніцтва вылучыліся крычнікі і кавалі. Месцам іх працы і пражывання стаў новы тып населеных пунктаў – горад. У ліку першых узніклі Полацк (862), Тураў (980), Берасце (1019), Віцебск (1021), Менск (1067), Гародня (1127) і інш., усяго ў XII ст. – 33. Тут апрацоўкай жалеза займаліся рамеснікі 16 спецыяльнасцей. У XI–XII стст. яны выпускалі больш за 100 відаў жалезных вырабаў, у тым ліку прылады працы, зброю, упрыгожанні. Частка майстроў авалодала рознымі метадамі апрацоўкі каляровых металаў і займалася ювелірнай справай. З вынаходніцтвам у IX–X стст. ганчарнага кола выпуск глінянага посуду значна павялічыўся. Развіваліся ткацтва, выраб скур і футра, апрацоўка каменю, дрэва і косці.

З вылучэннем рамяства ў самастойную сферу дзейнасці людзей з’явіліся купцы – пасрэднікі паміж вытворцамі і спажыўцамі рамеснай прадукцыі. Разам з рамеснікамі яны засялялі пасад. З ператварэннем гарадоў у ваенна-адміністрацыйныя цэнтры другую іх частку складалі ўмацаваныя дзядзінцы.

У IX–XIII стст., беларускія землі вялі гандаль з Візантыяй, арабскім Усходам, Заходняй Еўропай, усходнеславянскімі княствамі. Важнае значэнне для развіцця гандлю ў гэты час меў водны шлях «з варагаў у грэкі», які звязваў Прыбалтыку і Скандынавію з Візантыяй. У разглядаемы перыяд з тэрыторыі Беларусі экспартавалі футра, воск, мёд, лён, зброю, рамесныя вырабы і іншыя тавары. З Заходняй Еўропы і

Візантыі паступалі прадметы раскошы: дарагія тканіны, прыправы, каляровыя металы і каштоўныя камяні, віно і інш.

Такім чынам, у IX – першай палове XIII ст. (на некалькі стагоддзяў пазней, чым у Заходняй Еўропе) на беларускіх землях адбывалася ўсталяванне раннефеадальных адносін, узнікненне першых дзяржаўных утварэнняў, фармаванне асноўных класаў феадальнага грамадства. Гэты перыяд характарызуецца станаўленнем асноўных форм феадальнай эксплуатацыі, развіццём сельскай гаспадаркі, рамяства і гандлю, узнікненнем і развіццём гарадоў.

5. Станаўленне раннефеадальных дзяржаўных утварэнняў ва ўсходніх славян на тэрыторыі Беларусі. Кіеўская Русь. Грамадскі лад славян у VII–VIII стст. уяўляў сабой пераход ад ваеннай дэмакратыі да класовай супольнасці. Народны сход складаўся з усіх свабодных мужчын, здольных насіць зброю. Ён абіраў вярхоўнага правадыра, які ў сваю чаргу абавязваўся на родаплемянную знаць і воінаў-дружыннікаў.

Крывічы, дрыгавічы і радзімічы таксама прайшлі перыяд ваеннай дэмакратыі. Яны былі аб'яднаны не столькі сваяцкімі адносінамі, колькі тэрытарыяльнымі, эканамічнымі і палітычнымі сувязямі. Гэтыя племянныя супольнасці і іх землі ўяўлялі сабой свайго кшталту протадзяржавы, якія ў летапісе азначаюцца як «княжанні». Паводле «Аповесці мінулых гадоў», у сярэдзіне IX ст. іх мелі паляне, драўляне, славане, а таксама дрыгавічы і палачане з цэнтрамі ў Кіеве, Ноўгарадзе, Полацку, Смаленску, Тураве і інш.

Утварэнне адзінай дзяржавы ва ўсходніх славян звязваюць з варажскім племенем «русь», якое было запрошана славенамі, крывічамі, чуддзю і вессю на княжанне, каб прыпыніць усобіцы і ўсталяваць парадак. Летапісец Нестар паведамляе, што варагі прыбылі ў 862 г. на чале з канунгам Рурыкам. Эканамічныя і палітычныя прычыны абумовілі аб'яднанне Падняпроўя і Паволхаўя. Гэта адбылося пасля таго, як у 882 г. пераемнік Рурыка Алег забіў кіеўскіх князёў Аскольда і Дзіра і ператварыў Кіеў у сталіцу ўсёй дзяржавы.

Такім чынам, Русь як адзіная дзяржава ўсходніх славян узнікла ў IX ст. У працэсе ўсебаковай жыццядзейнасці спачатку ў гарадах, затым у вёсках адбывалася нівеліроўка племянных асаблівасцей, далейшая асіміляцыя балтаў і іншых этнічных супольнасцей. Таму ж спрыялі рэформы кіравання аб'яднанымі землямі. З канца X ст. па волі Уладзіміра на пасаду мясцовага князя мог прэтэндаваць толькі яго сын або іншы блізкі родзіч, але ніяк не прадстаўнік тамтэйшай знаці.

6. Полацкае, Тураўскае княствы ў IX–XIII стст. і іх узаемаадносіны з Кіевам. На мяжы VIII–IX стст. у басейне р. Палата ўзнікла аб’яднанне крывічоў, якое ў далейшым ператварылася ў самастойную тэрытарыяльную, палітычную і эканамічную адзінку. Першыя летапісныя звесткі аб заснаваным імі Полацку адносяцца да 862 г. З летапісу вядома аб удзеле ў 882 г. крывічоў у паходзе кіеўскага князя Алега на Смаленск, а ў 907 г. – на Канстанцінопаль. Да саюзу з Полацкам імкнуліся Ноўгарад і Кіеў. Вядомы факт, калі ў 980 г. князь Уладзімір, зняважаны адмовай князеўны Рагнеды выйсці за яго замуж, захапіў Полацк і ўзяў яе за жонку сілай. Князь Рагвалод і яго сыны былі забіты. За замах на жыццё Уладзіміра Рагнеда, названая Гарыславай, разам з сынам Ізяславам была выслана ў дрыгавіцкае паселішча.

Ёсць меркаванне, што князь саслаў яе, каб ажаніцца з Ганнай, сястрой візантыйскага імператара. Да гэтага ж часу наспела яшчэ адна важная падзея ў жыцці зямель, падпарадкаваных Кіеву. Маецца на ўвазе рашэнне Уладзіміра, у недалёкім мінулым шчырага прыхільніка язычніцтва, звярнуць сваіх падданных у хрысціянскую веру, што і пачалося ў 988 г. У Заслаўі, дзе жыла Гарыслава, таксама хрысцілі жыхароў. Пасля хрышчэння яна набыла імя Анастасія, затым была пастрыжана ў манахіні і да канца сваіх дзён заставалася ў манастыры.

З цягам часу Уладзімір пасадзіў на полацкі трон свайго сына Ізяслава. Але ў 1001 г. той памёр, пакінуўшы двух малалетніх сыноў. Першы нашчадак трона – Усяслаў пражыў да 1003 г., а пасля яго смерці пераемнікам стаў другі сын Ізяслава – Брачыслаў (1003–1044).

Пасля смерці Уладзіміра (1015) полацкі князь павёў самастойную, незалежную ад Кіева палітыку. У 1021 г. ён здзейсніў паход на Ноўгарад, дзе княжыў яго дзядзька Яраслаў. Апошні не імкнуўся да абвастрэння адносін з пляменнікам. Мала таго, з яго рук Полацкае княства атрымала гарады Віцебск і Усвят, дзе быў усталяваны кантроль над заходнедзвінскім участкам шляху «з варагаў у грэкі». У далейшым паміж княствамі быў заключаны саюз, у адпаведнасці з якім яны вялі сумесную барацьбу супраць яцвягаў і літвы. У той жа час на мяжы балцкай і славянскай супольнасцей быў заснаваны горад Браслаў, названы па імені полацкага князя. Але ў 1044 г. пад час падрыхтоўкі новага паходу супраць літвы Брачыслаў памёр.

Новым полацкім князем стаў Усяслаў Брачыслававіч (1044–1101), або Усяслаў Чарадзей, які з самага пачатку свайго княжання павёў самастойную палітыку. Каб паказаць сваю роўнасць з Кіевам і Ноўгарадам, ён загадаў пабудаваць у Полацку мураваны сабор Святой Сафіі.

Свае мэты падмацоўваў ваеннай справай: у 1065 г. спрабаваў захапіць Пскоў, а ў 1066 г. здзейсніў пераможны паход на Ноўгарад, захапіўшы багатыя трафеі, у тым ліку званы і храмавыя каштоўнасці.

Захоп яго войскамі Навагародка ў 1067 г. выклікаў аб'яднаны паход трох сыноў Яраслава Мудрага на Полацкае княства. 3 сакавіка 1067 г. імі быў разбураны Менск. Генеральная бітва паміж войскамі Яраславічаў і Усяслава адбылася 10 сакавіка на рацэ Нямізе.

Пераможцаў у бітве не выявілася, але палачане адступілі. 10 ліпеня 1067 г. каля Оршы Яраславічы, парушыўшы клятву, захапілі Усяслава разам з сынамі і пасадзілі ў кіеўскі астрог. Але і сам князь кіеўскі не ўтрымаў свайго трону, бо праз год, у 1068 г., супраць яго выбухнула паўстанне гараджан і ён уцёк з горада. Замест яго вялікім князем быў абраны вызвалены з астрога Усяслаў. Але праз 7 месяцаў ён уцёк у Полацк. Распачатая Усяславам барацьба за вяртанне ўласнага трону паспяхова скончылася толькі ў 1071 г. У далейшым яму тройчы даводзілася абараняць княства ад кіеўскага князя Уладзіміра Манамаха, пасля чаго полацкі князь ўжо не выяўляў варажасці Кіеву.

Варта адзначыць, што і Кіеў на той час не меў былой сілы, каб трымаць пад сваім кантролем усе рускія землі. У 1097 г. у Любеч з'ехаліся 6 князёў-Рурыкавічаў, якія ўзаконілі права кожнага на самастойнае кіраванне, што фактычна прывяло да драблення княстваў. Нягледзячы на тое, што полацкія князі не бралі ўдзелу ў з'ездзе і былі незалежнымі правіцелямі, Полаччына таксама не пазбегла драблення: у 1101 г. пасля смерці Усяслава княства было падзелена паміж 6 сынамі.

Полацкі трон некаторы час узначальваў Барыс. Імкнучыся паслабіць моц свайго брата Глеба, ён у 1104 г. у саюзе з кіеўлянамі хадзіў на Менск. Сам Глеб, хоць і меў часовыя перамогі (захоп Оршы, Копысі, Друцка), але асцерагаўся вострых сутыкненняў з Кіевам. У 1116 г. ён абяцаў «ва ўсім слухацца Уладзіміра Манамаха», але парушыў клятву, калі напаў на Слуцк. У адказ у 1119 г. кіеўскі князь, разбіўшы войска Глеба, захапіў яго ў палон і пасадзіў у той самы поруб, у якім калісі сам сядзеў з бацькам – Усяславам Чарадзеям. На гэты раз Глеб з турмы так і не выйшаў.

У Полацку ўлада князя абмяжоўвалася вечам (народным сходам), якое вырашала пытанні заканадаўчага характару, назначала на пасады ўраднікаў, аб'яўляла вайну і заключала мір. Сярод паўнамоцтваў веча знаходзілася запрашэнне князя разам з яго дружынай на службу. Пасля уступлення на трон князь прысягаў выконваць ускладзеныя на яго абавязкі, абараняць дзяржаву і інтарэсы яе жыхароў. У выпадку парушэння дагавора веча запрашала новага князя.

Полацкія князі спрабавалі праводзіць уласную палітыку, незалежную ад Кіева, але гэта не заўсёды мела поспех. Так, у 1127 г., калі яны адмовіліся ад удзелу ў сумесным з Кіевам паходзе, кіеўляне накіравалі супраць іх войска. У 1129 г. сын Манамаха Мсціслаў падманам захапіў у палон 5 князёў-Усяславічаў полацкай дынастыі разам з блізкімі і выслаў іх у Візантыю. У 1140 г. вярнуліся толькі 2, з якіх Васіль-Рагвалод стаў Полацкім князем. Неўзабаве ў 1151 г. палачане праз веча адправілі яго ў Менск, а новым князем запрасілі князя менскага Расціслава Глебавіча (па іншых звестках – Усяслава Васількавіча з Віцебска). Так здарылася, што гэтыя перамены плёну не прынеслі: праз колькі часу ў 1158 г. палачане паўсталі супраць Расціслава і зноў жа запрасілі Рагвалода. Вайна паміж князямі нікому не прынесла перамогі. Аб’яднаць Менскае і Полацкае княствы не ўдалося.

Толькі у канцы XII ст. вызначылася тэндэнцыя да кансалідацыі Полацкай зямлі, чаму паспрыяла, відаць, знешняя небяспека. Удзелы Полаччыны аб’ядноўваліся ў імя супольных інтарэсаў. У 1180 г. у паходзе на Друцк удзельнічалі 6 полацкіх князёў. Яны ж разам выступілі у 1195 г. на баку Чарнігава ў вайне са Смаленскам. Аднак якраз тады Полацкая зямля амаль зусім знікае са старонак летапісаў. У XII і на пачатку XIII ст. яна складалася з уласна Полацкага, Менскага, Друцкага, Заслаўскага, Віцебскага, Лагойскага, Герцыкскага і Кукенойскага княстваў.

Тураўскае княства прымыкала да паўднёвых межаў Полацкай зямлі і знаходзілася на тэрыторыі Паўднёвай Беларусі ў басейне Прыпяці, дзе рассяліліся дрыгавічы. Яе цэнтр – Тураў упершыню ўпамінаецца ў летапісе з 980 г. У ім дзейнічала веча, пасаднік, князь і тысячкі (кіраўнік апалчэння). У канцы X і на працягу XI ст. Тураўская зямля знаходзілася ў цесным кантакце з Кіевам. Аднак у 50-я гг. XII ст. Тураў выйшаў з падпарадкавання і ў ім усталявалася самастойная княская дынастыя. Да пачатку XIII ст. княства страціла ранейшае палітычнае значэнне. Усё большую вагу набываў Пінск.

Такім чынам, першыя раннефеадальныя княствы ў Беларусі з’яўляюцца вытокамі яе дзяржаўнасці, увасабленнем ідэі незалежнасці беларускага народа. Найбольш яркае адлюстраванне гэта ідэя атрымала ў Полацкім княстве – першае з вядомых нам дзяржаўных утварэнняў беларусаў, якое ўзнікла ў канцы 1-а тысячагоддзя н. э. і ў выніку ваенна-палітычных намаганняў захавала незалежнасць на працягу шэрага стагоддзяў.

Лекцыя 3. БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ Ў СКЛАДЗЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОўСКАГА

Пытанні

1. Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя перадумовы фармавання ВКЛ.
2. Роля ўсходнеславянскіх зямель у працэсе дзяржаўнага будаўніцтва ВКЛ.
3. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель.
4. Цэнтралізатарская палітыка і ўмацаванне ўлады вялікіх князёў. Крэўская унія.
5. Эвалюцыя цэнтральнай улады ВКЛ: ад адзінаўладдзя да саслоўна-прадстаўнічай манархіі.
6. Барацьба з крыжацкай агрэсіяй, набегамі ардынцаў і суперніцтва з Маскоўскай дзяржавай.

1. Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя перадумовы фармавання ВКЛ. З распадам Кіеўскай Русі працэс феадальнай раздробленасці ахапіў усе землі «імперыі Рурывічавічаві», якія таксама сталі драбніца на ўдзельныя княствы. Да пачатку XIII ст. на беларускіх землях існавала каля 20 самастойных дзяржаўных утварэнняў. Дамінуючае становішча Полацка стала слабець, калі ў 1201 г. з дазволу князя Валодшы нямецкія місіянеры-крыжакі Ордэна мечаносцаў заснавалі ў вусці Дзвіны крэпасць Рыгу і неўзабаве пад выглядам хрышчэння балцкіх плямёнаў пашырылі экспансію на іх землі. У выніку Полацк страціў васальныя княствы Герцыке і Кукенойс, а ўслед за імі і важнейшы стратэгічны пункт – выхад у Балтыйскае мора.

З узнікненнем яшчэ аднаго – Тэўтонскага ордэна над Полацкім і іншымі рускімі княствамі навісла небяспека заваявання. Другую пагрозу сталі ўяўляць войскі мангола-татараў, якія з 1237 па 1240 г. падпарадкавалі ўсходнія землі былой Кіеўскай Русі. Полацкае княства ўжо не магло выконваць функцыі кансалідуючага цэнтра заходнерускіх зямель. У новых умовах ён перамясціўся ў Наваградск – сталіцу ўдзельнага княства, якое ўзнікла ў верхнім і сярэднім Панямонні. Таму паспрыяла яго эканамічнае развіццё, заснаванае на перадавым на той час земляробстве, дасканалым рамястве і гандлі, а таксама зручнае геаграфічнае становішча, адсутнасць пагрозы з боку крыжакоў і мангола-татараў.

2. Роля ўсходнеславянскіх зямель у працэсе дзяржаўнага будаўніцтва ВКЛ. Пасля засялення славянамі тэрыторыі Беларусі не ўсе балцкія плямёны былі імі асіміляваны. У ліку апошніх – яцвягі, жамойты, аўкштайты, якія нават пасля распаду Кіеўскай Русі захавалі сваю адметнасць. Славянская супольнасць, аб'яднаная ў Наваград-

скім княстве, межавала з літвой, якая займала міжрэчча Нёмана і Віліі. Тэрыторыя яе пражывання (Старажытная Літва) размяшчалася паміж Менскам і Наваградкам і паміж Маладзечнам і Слонімам.

Па ўзроўні сацыяльна-палітычнай арганізацыі, эканомікі і культуры літва адставала ад славян і яшчэ ў XII ст. жылі племяннымі ладам. Літоўцы не мелі гарадскіх паселішчаў, развітай сельскай гаспадаркі, не ведалі пісьменнасці і пакланяліся язычніцкім багам. У той самы час племя вызначалася сваёй ваяўнічасцю. У 1248–1249 гг. літоўскі князь Міндоўг (1195–1263) у выніку заключанага дагавора са славянскімі феодаламі падпарадкаваў Наваградскаму княству свае землі і ўзначаліў усю дзяржаву. Каб прыпыніць пагрозу нападу з боку крыжакоў, ён усталяваў кантакты з Рымам і ў 1251 г. прыняў каталіцтва, а летам 1253 г. у Наваградку адбылася яго ўрачыстая каранацыя.

Станаўленню Літоўскага княства перашкаджалі інтрыгі балцкай знаці, Галіцка-Валынскае княства, а таксама мангола-татары і тыя ж крыжакі. Значны ўклад ва ўмацаванне княства пасля смерці Міндоўга (1363) унёс яго сын Войшалк, які ў 1364–1367 гг. пашырыў межы дзяржавы за кошт пінскіх, нальшчанскіх, дзямовіцкіх, полацкіх, віцебскіх зямель. Паспяховаю барацьбу з крыжакамі і мангола-татарамі за захаванне дзяржавы вёў князь Трайдзень (1270–1282). Новыя тэрытарыяльныя здабыткі княству прынёс вялікі князь Віцень (1293–1315), які ў 1307 г. выгнаў каталіцкіх місіянераў і крыжакоў з Полацка і далучыў яго да дзяржавы. У 1315 г. Віцень адваяваў у Галіцка-Валынскага княства Берасцейскую зямлю. Паводле Іпацьеўскага летапісу, ён «измысли себе герб и всему княжеству печать: рыцер збройный на коне з мечем, еже ныне наричут погоня».

Княжанне Гедыміна (1316–1341) характарызуецца далейшым павелічэннем тэрыторыі дзяржавы. У 1323 г. ён перанёс сталіцу ў Вільню. У сярэдзіне 1320-х гг. яго ўладу прызналі князі Менска, Друцка, Лукомля, Турава-Пінскай зямлі. Шлюбны Альгерда з віцебскай і Любарта – з валынскай князёўнамі таксама ўзмацнілі дзяржаву. За ўсе гады яго княжання ў склад дзяржавы ўвайшла асноўная частка сучаснай Беларусі, а таксама ўсходнія рускія землі. Сама дзяржава стала звацца «Вялікае княства Літоўскае і Рускае».

Спробу ўсталявання поўнай гегемоніі на былых землях Кіеўскай Русі прадпрыняў пасля смерці Гедыміна яго сын Альгерд (1345–1377). Так, у сярэдзіне XIV ст. да княства было далучана беларускае Падняпроўе і Бранскае княства, а пасля разгрому мангола-татараў на Сініх Водах у 1372 г. – Кіеўская зямля, Мазырская і Брагінская воласці, Чарнігава-Северская, Падольская і Валынская землі.

Палітычная экспансія Альгерда выклікала процідзеянне Вялікага княства Маскоўскага, якое таксама выступіла ў ролі «збіральніка Русі». Каб устараніць суперніка, войска ВКЛ тройчы – у 1368, 1370 і 1372 гг. хадзіла на Маскву, але ўзяць яе штурмам так і не здолела. Праўда, Альгерду ўдалося падпарадкаваць Смаленскае княства, на якое прэтэндавала Масква.

Такім чынам, да 1370-х гг. на тэрыторыі колішніх паўднёва-заходніх- і ўсходнерускіх княстваў, а таксама балцкіх плямёнаў узнікла і ўмацавалася магутная дзяржава – Вялікае княства Літоўскае і Рускае. У яго склад увайшла большая частка колішняй Кіеўскай Русі разам са сталіцай. У ліку шляхоў пашырэння дзяржавы былі мірныя і ваенныя, добраахвотныя і гвалтоўныя. Як правіла, кожная з новых зямель, саступіўшы частку ўпраўленчых функцый цэнтральнай уладзе, захоўвала ранейшы жыццёвы ўклад.

3. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель. Перыяд знаходжання беларускіх тэрыторый у складзе ВКЛ – гэта час далейшага прагрэсу ў сельскай гаспадарцы, рамястве і гандлі і развіцця феадальных адносін. Зямля па-ранейшаму з’яўлялася асноўным багаццем. У межах ВКЛ вярхоўным яе ўладальнікам з’яўляўся вялікі князь – «гаспадар». Усе дзяржаўныя землі падзяляліся на «воласці» і «гаспадарскія двары». Першыя групаваліся па некалькі сёл, а даходы ад іх ішлі на казённыя патрэбы. Другія належалі вялікаму князю і забяспечвалі патрэбы яго двара. З дзяржаўнага фонду адбываліся вялікакняскія падараванні зямель службыламу баярству. У сярэдзіне XVI ст. дзяржаўны зямельны фонд разам з асабістым уладаннем князя складаў амаль 50%, 45% – належала свецкім, 5% – царкоўным феадалам.

Большая частка насельніцтва (каля 95%) пражывала ў вёсках і сёлах. Аснову гаспадаркі сялян і феадалаў складалі раслінаводства і жывёлагадоўля. Развітае ворнае земляробства, заснаванае на выкарыстанні драўляных сох з жалезнымі нарогамі, цяглай сілы коней або валоў, выкарыстанні трохполля, давала ўстойлівыя ўраджаі жыта, ячменю, проса, пшаніцы, аўса і інш. збожжавых культур. Для вырабу тканіны і іншай прадукцыі шырокае распаўсюджанне мелі пасевы ільну, пянькі, каноплі. Пэўную долю харчовых прадуктаў давала агародніцтва і садаводства.

У мэтах апрацоўкі зямлі, для ваенных або транспартных патрэб разводзіліся коні. Буйнарагатая жывёла, козы, свінні, авечкі, а таксама хатняя птушка забяспечвалі патрэбы людзей у харчовых прадуктах і сыравіне для вырабу адзення, абутку і інш. Важную ролю ў гаспадар-

цы сельскага жыхарства адыгрывалі паляванне, рыбалоўства, бортніцтва, а таксама хатнія промыслы – ткацтва, рамёствы.

Сяляне ў XIV – першай палове XVI ст. звычайна называліся «людзьмі», «смердамі», «мужыкамі». Паводле прыналежнасці зямлі, якой яны карысталіся, існавалі вялікакняжацкія (гаспадарскія), шляхецкія, царкоўныя (духоўныя) сяляне. Тыя, асноўнай формай рэнты якіх з’яўлялася даніна, называліся даннікамі. Большая частка насельніцтва складалася з цяглых сялян, якія выконвалі галоўным чынам адпрацоўваючую павіннасць на палетках уладальніка. Тая ж частка сялянства, якая выконвала павіннасці ў выглядзе грашовага (чынш) падатку, звалася чыншавай.

Сялянства выконвала дзяржаўныя павіннасці па будаўніцтве і рамонце абарончых збудаванняў, дарог, мастоў, па перавозцы грузаў і службовых асоб, выплаце падаткаў на ваенныя мэты. Адзінкай падатковага абкладання вясковага насельніцтва з’яўлялася сялянская сям’я – «служба» або «дым», якая карысталася надзелам ворнай зямлі. Усе астатнія ўгоддзі – паша, сенажаць, вадаёмы і іншыя, а таксама (на пэўных умовах з феодалам) лес – знаходзіліся ў карыстанні ўсёй сялянскай абшчыны, якая ўяўляла сабой спецыфічную сацыяльную адзінку, адказную за выкананне павіннасцей. Менавіта на яе ўскладаліся такія павіннасці, як талака – сяўба, збор ураджаю, нарыхтоўка сена і іншыя, а таксама гвалты (згоны) – работы, выкліканыя тэрміновасцю іх выканання – тушэнне пажараў, будаўніцтва дарог, мастоў і іншых аб’ектаў.

З часу ўтварэння ВКЛ асноўная маса сялянства была асабіста свабоднай. Частка яго, названая чэляддзю нявольнай, фактычна з’яўлялася поўнай уласнасцю феодала. Акрамя асабіста залежных людзей, адраўнівалі так званых сялян-слуг (служкі, старцы, войты, цівуны), якія абслугоўвалі маёнтак, а таксама прыслугу (кухары, півавары і інш.), прамыславікоў (асочнікі, бортнікі, конюхі, рыбаловы, стральцы), вясковых рамеснікаў (кавалі, цесляры, ганчары, калёснікі, кушняры).

Доўгі час свабодныя сяляне ў пошуках лепшых умоў жыцця мелі магчымасць пераязджаць ад аднаго феодала да другога. З XV ст. яны сталі падзяляцца на «людзей пахожых», якія мелі такое права, і «людзей непахожых», якія яго страцілі. Так, у 1447 г. прывілей вялікага князя Казіміра (1440–1492) абавязваў феодалаў не прымаць у свае маёнткі тых сялян, якія пакінулі гаспадароў без іх дазволу. Тым самым прывілей паслужыў пачаткам юрыдычнага афармлення прыгоннага права. У XV–XVI стст. адбываўся працэс пераўтварэння «пахожых» сялян у «непахожых» за кошт тых, хто доўгі час пражываў на зямлі

аднаго ўладальніка. Паводле Статута 1529 г., «непахожымі» прызнаваліся сяляне, якія пражылі ў аднаго гаспадара больш за 10 гадоў.

Змяншэнне фонду дзяржаўных зямель, а таксама драбленне феадальных уладанняў з-за іх пераразмеркаванняў паміж нашчадкамі адмоўна адбівалася на паступленні падаткаў у дзяржаўны бюджэт, запатрабавала правядзення аграрнай рэформы. Яе неабходнасць падмацоўвалася недасканаласцю сістэмы падаткаў і павіннасцей, патрэбай у павышэнні даходнасці дзяржаўных зямель, а таксама ростам попыту на збожжа на заходнееўрапейскіх рынках.

З гэтай нагоды ў 1557 г. пачалася аграрная рэформа, названая ў адпаведнасці з «Уставай на валокі» «валочнай памерай». Так, адзінкай падаткаабкладання ўсталёўвалася 1 валока – зямля плошчай 20 дзесяцін або 21,36 га. Кожная сялянская сям'я надзялялася 1 валокі, а разам з ёй усталёўваўся аб'ём павіннасцей. Сяляне па-ранейшаму выконвалі гвалты і талокі.

У ліку важнейшых мэт рэформы з'яўлялася заснаванне «фальваркаў» – феадальных гаспадарак, скіраваных на вытворчасць таварнага збожжа. Кожны фальварак мусілі апрацоўваць сялянскія гаспадаркі. Так, на трымальнікаў 7 сялянскіх валок прыпадаў абавязак апрацоўваць 1 валоку феадальнай зямлі. Адпаведна ўзніклі новыя катэгорыі залежнага сялянства. Так, цяглыя сяляне пераважалі там, дзе існавалі фальваркі. За карыстанне валокі зямлі яны адбывалі 2 дні паншчыны на тыдзень і плацілі чынш ад 6 да 21 гроша. Асадныя сяляне (чыншавікі) плацілі 30 грошай, выконвалі 12 талок у год або плацілі 12 грошай. Асадныя сяляне пераважалі ва Усходняй Беларусі, дзе было менш фальваркаў. Чэлядзь нявольная атрымоўвала невялікія надзелы зямлі і займалася агародніцтвам.

Ажыццяўленне аграрнай рэформы мела станоўчыя для дзяржавы і класа феадалаў вынікі. Рэзка ўзрасла таварнасць і даходнасць сельскай гаспадаркі. Фіксаваны памер падатку даваў сялянам магчымасць павысіць прадукцыйнасць сваёй працы. Нягледзячы на захаванне сельскай абшчыны, праца яе членаў зрабілася больш самастойнай і індывідуалізаванай, з'арыентаванай на сувязь з рынкам.

Разам з тым усялякія перасяленні па ініцыятыве сялян забараняліся, а самі яны назаўсёды прымацоўваліся да надзелаў. Статут 1566 г. уводзіў 10-гадовы тэрмін пошуку збеглых сялян, а таксама санкцыі супраць тых, хто іх прымаў да сябе.

Удасканаленне тэхнікі і тэхналогіі землеапрацоўкі, выкарыстанне трохполля, павышэнне ўраджайнасці збожжавых, тэхнічных і садова-агародных культур, павелічэнне пагалоўя хатняй жывёлы забяспечыла

магчымасць далейшага развіцця насельніцтва. Інтэнсіфікацыя рамяства і гандлю, у тым ліку замежнага, абумовіла з'яўленне ў ВКЛ у XIV–XV стст. новага тыпу паселішчаў – так званых мястэчак, жыхары якіх займаліся абслугоўваннем гандлёвых караванаў, а таксама вырабам рамесных тавараў. Частка насельніцтва, свабоднага ад прыгону, займалася будаўніцтвам, промысламі, земляробствам.

Істотным чынам змянілася аблічча гарадоў. Іх колішнія драўляныя сцены былі заменены каменнымі, замест адных варот – будавалася некалькі брам, каля якіх збіраліся падаткі з іншагародніх гандляроў. У буйнейшых з іх – Вільні, Гародні, Лідзе, Крэве, Міры былі пабудаваны замкі. Але калі знешне грозны выгляд гарадоў быў абумоўлены частымі войнамі, то ўнутраная іх структура выяўляла чыста мірныя, жыццёва патрэбныя аб'екты і пабудовы: вялікакняскі (калі гэта сталіца) ці магнацкі (калі гэта ўласніцкі горад) палац; ратуша (калі горад меў магдэбургскае права), рынкавая плошча; гандлёвыя рады; царква, касцёл ці сінагога; дамы майстроў, купцоў ці шляхты; вуліцы, дзе размяшчаліся майстэрні і хаты рамеснікаў.

Шырокім асартыментам вызначаліся вырабы кавалёў, кушняроў, краўцоў, шаўцоў, ювеліраў і збройнікаў. Агульная колькасць гарадскіх прафесій ВКЛ у XVI ст. складала больш за 100. Асноўнай адзінкай рамеснай вытворчасці з'яўлялася майстэрня ў складзе майстра, чалядніка (падмайстры) і 2–4 вучні. Майстар, ён жа ўладальнік майстэрні, асабіста ажыццяўляў увесь вытворчы працэс – ад нарыхтоўкі сыравіны да прыдання вырабу таварнага выгляду. Яго памочнік – чаляднік або падмайстар выконваў усе даручэнні гаспадара і за сваю працу атрымоўваў пэўнае жалаванне. Вучні пачыналі з абавязкаў слуг і выканання простых аперацый, толькі за сціплае харчаванне і пражыванне ў доме майстра.

З мэтай устаранення або змяншэння канкурэнцыі з боку сельскіх або іншагародніх рамеснікаў, а таксама для ўпарадкавання вытворчасці і збыту сваіх вырабаў майстры адной ці некалькіх сумежных прафесій сталі аб'ядноўвацца ў адмысловыя арганізацыі – цэхі. У XVI ст. у Менску было не менш за 9 цэхаў, Берасці – 14, Слуцку – 17, Магілёве – 21. На чале цэха стаяў цэхмістр (стараста), які абіраўся групай старэйшых цэхавых майстроў і кіраваў яго дзейнасцю.

Кожны цэх валодаў уласным статутам, грашовымі сродкамі, гербам, памяшканнем для пасяджэнняў і інш. Вакол яго гуртаваліся ўсе работнікі адной прафесіі. Цэх выконваў не толькі прафесійныя, але і ваенныя функцыі. Пад час нападу ворага на горад рамеснікі аднаго цэха мусілі абараняць даручаную ім частку крэпасной сцяны.

Развіццё ў ВКЛ рамяства і таварна-грашовых адносін павялічыла ў гарадах і мястэчках праслойку купецтва. Тых купцоў, хто ажыццяўляў рознічны гандаль у вёсках ці мястэчках, называлі «карабейнікамі». Тых, хто вёў замежны гандаль і карыстаўся ахоўнымі граматамі вышэйшых асоб дзяржавы, звалі «гасцямі». У Польшчу, Чэхію, Германію імі вывозіліся збожжа, лес, воск, скуры, футра, лён, пянька, дзёгаць і інш. Буйнейшы рынак з удзелам беларускіх купцоў знаходзіўся ў Круляўцы (Кёнігсберг). Асноўным плацёжным сродкам быў літоўскі паўгрош, затым – срэбны пражскі грош.

Аб'яднанні купцоў зваліся брацтвамі. Яны імкнуліся да манаполіі ў межах свайго горада і падуладнай яму перыферыі. Купцы прыносілі прысягу на вернасць гораду, свайму цэху, складалі агульную касу ўзаемадапамогі, мелі сваю пячатку, харугву, дом для сходаў.

Рэкі з'яўляліся асноўнымі транспартнымі камунікацыямі. З развіццём рамяства, гандлю і таварна-грашовых адносін узніклі перадумовы для будаўніцтва новых сухапутных шляхоў, якія звязалі Полацк і Смаленск; Оршу, Менск і Берасце. Калі ў XIV ст. колькасць гарадоў дасягала 40, то да сярэдзіны XVII ст. разам з мястэчкамі іх налічвалася 467 (з 757 па ўсім ВКЛ), дзе пражывала ад 16 да 20% усяго насельніцтва. У ліку буйнейшых гарадоў былі Полацк, Віцебск, Слуцк, Менск, Берасце, Гародня, Наваградка.

Пад уздзеяннем прагрэсіўных павеваў з Заходняй Еўропы, а таксама абапіраючыся на традыцыі вечавых сходаў, гараджане – майстры, купцы, шляхта асобных беларускіх гарадоў – здолелі дамагчыся ад іх уласнікаў або вялікага князя права на самакіраванне. Першымі так званае «магдэбургскае права» атрымалі жыхары Вільні (1387), Берасця (1390), Гародні (1391), Слуцка (1441), Полацка (1498), Менска (1499). Па магдэбургскім праве жыхары горада выходзілі з-пад улады феодалаў, а таксама ваявод, стараст і іншых службовых асоб ВКЛ. Ажыццяўленне і ахова іх правоў уваходзілі ў абавязкі гарадской рады.

Гарадская рада (магістрат) складалася з бурмістраў, радцаў (райцаў) і членаў гарадскога суда – лаўнікаў. Усе яе рашэнні зацвярджаліся войтам, які выбіраўся са шляхты ці заможных мяшчан і падпарадкоўваўся толькі вялікаму князю. На кожную вакантную пасаду ў радзе прэтэндавалі 2–4 кандыдаты. Іншаземцы, нехрысціяне, ліхвяры, беднякі, калекі не мелі права голаса. Самакіраванне (магістрат) засядала ў ратушы, якая будавалася ў цэнтры горада, на гандлёвай плошчы.

Былі выпадкі, калі гараджанам не ўдавалася поўнаасцю выйсці з-пад улады гаспадара або магната, і ў частках, якія належалі дзяржаве або феодалу, – «юрыдыках», магдэбургскае права не дзейнічала.

Існаванне на Беларусі гарадоў з магдэбургскім правам – прагрэсіўная з’ява эпохі Позняга Сярэднявечча і росквіту феадальнага ладу. На 1569 г. у межах ВКЛ налічвалася прыкладна 3,5 млн. жыхароў, з іх больш за 1,8 млн. – на землях цяперашняй Беларусі. Да шляхецкага стану адносілася прыкладна 9% насельніцтва. На пачатку XVI ст. у ВКЛ пражывала каля 10 тыс. іудзеяў, каля 7 тыс. татараў. Буйнейшымі гарадамі (прыкладна па 10 тыс. жыхароў) з’яўляліся Берасце, Віцебск, Магілёў, Полацк, Пінск, Слуцк. Прыкладна 40% гарадоў (Быхаў, Дуброўна, Капыль і інш.) належалі магнатам.

4. Цэнтралізатарская палітыка і ўмацаванне ўлады вялікіх князёў. Крэўская унія. Пераважна добраахвотны характар уступлення славянскіх зямель у ВКЛ абумовіў адносную іх аўтаномію ў агульнай дзяржаве. Далейшае развіццё грамадскіх і эканамічных адносін у краіне патрабавала ўдасканалення дзяржаўнага кіравання і пераадолення сепаратызму ўдзельных князёў. У ліку першых, хто павёў барацьбу за цэнтралізацыю вялікакняскай улады, быў Ягайла (1377–1392). Прызначэнне яго вялікім князем выклікала незадавальненне зводнага брата – Андрэя, які княжыў у Полацку. У 1381 г. супраць Ягайлы выступіў яго дзядзька Кейстут і прымусіў адрачыся ад трона. Толькі на наступны год Ягайлу з дапамогай крыжакоў удалося аднавіць уладу. Узяты ў палон Кейстут быў задушаны ў Крэўскім замку, але за зброю ўзяўся яго сын Вітаўт. У выніку дынастычная барацьба ўскладніла праблему цэнтралізацыі дзяржаўнай улады. Ягайлу як вялікага князя не прызнавалі Андрэй Полацкі, Вітаўт Кейстутаў і інш.

У той самы час кандыдатура Ягайлы стала сур’ёзна разглядацца ў якасці прэтэндэнта на польскі трон. У 1382 г. пасля смерці караля яго спадкаемцай заставалася непаўнагадовая дачка Ядзвіга. 14 жніўня 1385 г. з Кракава ў Крэва прыехалі паслы. Паміж імі з аднаго боку, а таксама Ягайлам і яго братамі з другога адбылося падпісанне акта уніі, паводле якой Ягайлу прапаноўваўся шлюб з Ядзвігай і польскі трон. Неабходнымі ўмовамі надання акту юрыдычнай сілы прызнаваліся: прыняцце каталіцкай веры вялікім князем, яго братамі і сваякамі; вызваленне палонных палякаў. І нарэшце, што мела асаблівую значнасць, дагавор абавязваў вялікага князя «назаўсёды далучыць свае Літоўскія і Рускія землі да каралеўства Польскага».

Крэўская унія была зацверджана ў 1386 г. пасля каталіцкага хрышчэння Ягайлы, яго шлюб з Ядзвігай і ўрачыстай каранацыі ў Кракаве. Ён атрымаў імя Уладзіслаў і пачаў афіцыйна звацца «каралём Польшчы, вярхоўным князем літоўскім і дзедзічам рускім». Вярнуўшыся

ў 1387 г. у Вільню, новы кароль ажыццявіў хрышчэнне літоўскай знаці. Створанае ім каталіцкае біскупства з кафедрой у Вільні надзялялася багатымі ўладаннямі.

З юрыдычнага боку унія азначала інкарпарацыю Вялікага княства Літоўскага і Рускага ў склад Кароны. Сваім намеснікам у княстве Ягайла пакінуў брата Скіргайлу. Але зімой 1389 г. Вітаўт, скарыстаўшы незадавальненне баяр, распачаў барацьбу за вялікакняскі трон. У выніку 4 жніўня 1392 г. у Востраве, што недалёка ад Ліды, паміж варагаваўшымі бакамі было падпісана пагадненне, на падставе якога ўлада ў ВКЛ пажыццёва перадавалася Вітаўту (1392–1430) як «вялікаму князю Літвы і пану і дзедзічу зямель Русі». Хаця пасля прысягі на вернасць Ягайлу і Ядзвізе ён і заставаўся ў васальнай залежнасці ад Польскага каралеўства, пагадненне 1392 г. надавала дзяржаве пэўную самастойнасць і спрыяла аднаўленню яе суверэнітэту.

У студзені 1401 г. у Вільні былі падпісаны акты новай Віленска-Радамскай уніі з Польскім каралеўствам. Яна прызнавала палітычную асобнасць ВКЛ, улада ў якой пажыццёва належала Вітаўту, а пасля яго смерці мусіла перайсці да Ягайлы ці ягоных пераемнікаў. Калі б бяздзетным памёр Ягайла, то польскі двор мусіў узгадніць кандыдатуру новага караля з Вітаўтам. Такім чынам, урэгуляванне ў ліку іншых пытанняў статусу ВКЛ здымала напружанасць паміж бакамі і спрыяла іх агульным інтарэсам. Яскравым прыкладам таго стала перамога над Тэўтонскім ордэнам пад час Грунвальдскай бітвы 1410 г.

Акт новай уніі быў прыняты ў кастрычніку 1413 г. на з'ездзе польскіх і літоўскіх паноў і баяр у Горадлі над Бугам. Ён прызнаваў, што як дзяржава ВКЛ захавала сваю асобнасць і пасля смерці Вітаўта. Літоўскія баяры абавязваліся не выбіраць нікога вялікім князем без згоды Ягайлы, а польская шляхта – не выбіраць новага караля без узгаднення з вялікім князем літоўскім. Вынікамі яе стала набыццё літоўскай знацю права распараджэння атрыманай у спадчыну зямлэй. Асобныя літоўскія феадалы былі набліжаны да знатных польскіх родаў і атрымалі дазвол на карыстанне іх гербамі.

Праводзячы ўмацаванне вялікакняскай улады, Вітаўт не быў паслядоўным. З аднаго боку ў барацьбе супраць сепаратызму ўдзельных князёў ён даручаў уладу сваім намеснікам. А з другога боку, аддаючы перавагу каталіцкай шляхце, ён тым самым адхіляў ад удзелу ў кіраванні дзяржавай баярства ўсходняй яе часткі. Так, па падабенстве з адміністрацыйна-тэрытарыяльным уладкаваннем Польшчы, у ВКЛ утвараліся Віленскае і Троцкае ваяводства. Менавіта на каталіцкую знаць

гэтых тэрыторый і распаўсюджваліся прывілеі Гарадзельскай уніі. Невыпадкова, што пасля яго смерці феодальны абодвух веравызнанняў апынуліся ўцягнутымі ў грамадзянскую вайну 1430–1440 гг.

Абранне новым кіраўніком дзяржавы 13-гадовага Казіміра Ягеллончыка (1440–1492) здавалася кампрамісным варыянтам, тым больш, што праз 4 гады яму была прапанавана і польская карона. Палітычнай стабілізацыі паспрыяў прывілей, выдадзены Казімірам у 1447 г., паводле якога князі, паны і баяры ўсяго ВКЛ, незалежна ад веравызнання, набывалі асабістую недатыкальнасць, мелі права самастойна судзіць сялян і не выконвалі павіннасцей на карысць дзяржавы.

Такім чынам, ураўнанне ўсёй шляхты ў палітычных правах і іх значнае пашырэнне прадухіляла міжусобныя войны і спрыяла цэнтралізацыі дзяржаўнага кіравання.

5. Эвалюцыя цэнтральнай улады ВКЛ: ад адзінаўладдзя да слоўна-прадстаўнічай манархіі. У XIII – пачатку XIV ст. ВКЛ складвалася як спадчынная феадальная манархія. Уладаром дзяржавы быў вялікі князь, або, як ён называўся ў актах XV ст., – гаспадар. Яго ўлада нічым і нікім не абмяжоўвалася. На ім замыкаліся ўсе функцыі кіравання дзяржавай. Па меры яе развіцця спатрэбілася ўтварэнне спецыяльных пасадаў. Пры Вітаўце з’явіліся гаспадарскі і земскі маршалак, пісар, кухмістр, канцлер, падчашы, падскарбі і інш. У XV ст. былі створаны пасады гетмана найвышэйшага, харунжага, мечніка, падстоля, скарбнага і інш. Той, хто атрымліваў пасаду, як правіла, валодаў ёй пажыццёва.

У землях-абласцях пасля ліквідацыі ўдзельнай сістэмы цэнтральную ўладу ўвасаблялі спачатку намеснікі, а потым – ваяводы і старасты. У іх кампетэнцыі знаходзілася вырашэнне судова-адміністрацыйных і ваенных пытанняў, нагляд за гаспадаркай вобласці. Ім падпарадкоўваліся кіраўнікі ніжэйшых тэрытарыяльных акруг – дзяржаў і павеатаў. На ўсе больш ці менш важныя і даходныя дзяржаўныя пасады маглі прызначацца толькі феодальныя шляхцічы хрысціянскай веры і ўраджэнцы ВКЛ. Дзяржаўная пасада разглядалася як сродак атрымання даходаў, таму буйныя феодальныя займалі адразу некалькі пасадаў. Напрыклад, Ян Радзівіл у 1535 г. адначасова быў каштэлянам віленскім, гетманам найвышэйшым, старастам гарадзенскім, маршалкам дворным, дзяржаўцам лідскім і беліцкім.

Першым інструментам па абмежаванні ўлады вялікага князя стала княская рада. Яшчэ Міндоўг і Гедымін абмяркоўвалі важнейшыя пытанні ў коле асоб вышэйшай значнасці. Вітаўт жа, які імкнуўся падавіць

мясцовы сепаратызм, акружыў сябе служылымі людзьмі – баярамі і толькі тымі ўдзельнымі князямі, якія прызнавалі яго вяршэнства.

Гарадзельская унія надавала баярству шырокія палітычныя правы і нават ставіла вялікага князя ў залежнасць ад сябе. У адпаведнасці з прывілеем Казіміра ад 1447 г., радзе надавалася права выбіраць пасля смерці манарха новага гаспадара. Вядомы Судзібнік 1468 г. быў складзены «с князьмі і с паны-радою нашою ВКЛ». З выпадку частых ад'ездаў Казіміра рада пачала выконваць функцыі вярхоўнай улады.

Поўнае юрыдычнае замацаванне ролі гаспадарскай рады як дзяржаўнага органа зафіксавалі прывілеі Аляксандра Казіміравіча ад 1492 і Жыгімонта Старога ад 1506 гг. З канца XV да сярэдзіны XVI ст. канчаткова зацвердзіўся яе склад: усе ваяводы і старасты, валынскі маршалак, канцлер і падканцлер, гетман, маршалак земскі і дворны, падскарбі. З духоўных асоб у лік паны-рады ўваходзілі толькі 4 каталіцкія біскупы.

З агульнага складу гэтага органа вылучылася так званая «пярэдняя», або «старшая», рада, якая праводзіла закрытыя пасяджэнні і абмяркоўвала найбольш важныя пытанні. У яе ўваходзілі 5 асоб: біскуп, ваявода і кашталян віленскія, а таксама ваявода і кашталян трокскія.

На пачатку XVI ст. ясна вызначыліся і паўнамоцтвы рады. Яна ведала дыпламатычнымі дачыненнямі дзяржавы, абаронай і фінансавымі пытаннямі, а таксама займалася справамі шляхецтва, кантралявала раздачу зямель і выконвала шэраг судовых функцый. Дзяржаўныя пасады займаліся толькі з ведама паноў-радных. Ні адзін дакумент не мог уступіць у сілу без дзяржаўнай пячаткі, якая захоўвалася ў канцлера, і без яго подпісу. Ім жа належала і права выбару вялікага князя. Так, былі абраны Аляксандр Казіміравіч (1492–1596), Жыгімонт I Стары (1506–1544) і Жыгімонт II Аўгуст (1544–1572).

Палітычная вага паноў-рады пачала змяншацца ў сярэдзіне XVI ст. у сувязі з павышэннем палітычнай актыўнасці шляхты, якая ў кожнай зямлі княства мела права склікаць свой сход (соймік). Спачатку ўдзел у ім бралі прадстаўнікі розных сацыяльных груп – баяр, шляхты і мяшчан. Пад канец XV ст. на аснове абласных соймаў паўстаў агульны для ўсіх зямель ВКЛ сойм. Манарх мусіў склікаць на агульны з'езд ужо не толькі вышэйшую эліту – раду, але і прадстаўнікоў усёй шляхты. Вальным соймам быў толькі той, на які, апрача гаспадарскай рады, з'язджаліся князі, паны і баяры з усіх зямель дзяржавы.

Падобныя форумы сталі звычайнымі тады, калі для вырашэння дзяржаўных пытанняў першаступеннай важнасці цэнтральнай уладзе было важна атрымаць згоду зямель-абласцей. Так зрабілі паны-рада ў

1492 г., калі спатрэбілася абраць новага манарха. Упершыню ў Вільні новага гаспадара абіралі князі, паны і зямляне з тэрыторыі цэлай дзяржавы, незалежна ад веравызнання. Пастаянна ж соймы пачалі склікацца ў часы княжання Жыгімонта I Старога. З пачаткам вальных соймаў палітычнае адзінства дзяржавы забяспечвалася не толькі прызнаннем манарха, але і ўдзелам прадстаўнікоў розных тэрытарыяльных частак у цэнтральным органе ўлады. З 1512 г. была ўведзена норма прадстаўніцтва ўпаўнаважаных паслоў – па 2 шляхцічы ад зямлі ці павета. Князі, паны і ўраднікі запрашаліся паіменна. Так паўстаў новы палітычны інстытут – вальны сойм, які замкнуў сістэму органаў вярхоўнай улады ў дзяржаве. А манархія з абсалютнай ператварылася ў больш прагрэсіўную – саслоўна-прадстаўнічую

6. Барацьба з крыжацкай агрэсіяй, набегамі ардынцаў і суперніцтва з Маскоўскай дзяржавай. З моманту з’яўлення ва Усходняй Еўропе манаска-рыцарскіх ордэнаў нямецкая экспансія на землі прусаў, куршаў, ліваў, эстаў і іншых плямёнаў пад выглядам іх хрысціянізацыі несла ў сабе пагрозу заваявання зямель ВКЛ. Актыўную барацьбу супраць крыжакоў вялі Міндоўг, Трайдзень, Віцень. Асабліва напружаныя адносіны ВКЛ з крыжакамі ўзніклі пасля смерці Гедыміна. Барацьба з імі адбывалася з пераменным поспехам. Так, у 1363 г. крыжакі разграмілі вялікакняскае войска і захапілі Гародню. Са свайго боку Кейстут з 1345 па 1382 г. здзейсніў каля 30 паходаў у Прусію і 10 – у Лівонію.

Віленска-Радамская унія, акрамя іншага, паспрыяла кансалідацыі Польшчы і ВКЛ у барацьбе з немцамі. 15 ліпеня 1410 г. каля Грунвальда супраць войска вялікага магістра Тэўтонскага ордэна Ульрых фон Юнгінгена Вітаўт выставіў каля 40 харугваў, у тым ліку 28 з беларускіх гарадоў, а таксама татарскую конніцу. Ягайла выставіў 51 харугву і чэшскі атрад. Бітва скончылася поўным разгромам крыжакоў. Паводле Тарунскага міру, усе захопленыя імі гарады вярталіся ўладальнікам, Жамойць пераходзіла ў пажыццёвае ўладанне Вітаўта. З таго часу дзяржава стала звацца «Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае».

У час, калі немцы каланізавалі Балтыйскае ўзбярэжжа, з мангольскіх стэпаў на Еўропу рухалася арда Чынгісідаў. У 1236 г. манголы разграмілі волжскіх балгараў, а з 1237 – пачалі заваяванне Русі. Вяртаючыся з пераможнага еўрапейскага паходу, у канцы 1241 – пачатку 1242 г. яны прайшлі далёка на поўдзень ад тэрыторыі сучаснай Беларусі. ВКЛ не мела такіх разбурэнняў, як шматлікія рускія княствы. Некаторыя з іх добраахвотна пераходзілі ў яго склад, каб пазбегнуць

мангола-татарскага прыгнёту. Узмацніўшыся, войскі ВКЛ маглі нават прыпыніць заваёўнікаў, як гэта адбылося ў 1362 г. на Сініх Водах. У далейшым князі ВКЛ імкнуліся ўсталяваць з мангола-татарамі саюзныя адносіны, скіраваныя, у першую чаргу, супраць Маскоўскага княства як палітычнага канкурэнта на міжнароднай арэне. У 1392 г. Вітаўт выдаў татарам прывілей на пасяленне ў межах дзяржавы. Плённыя адносіны ВКЛ з татарамі яскрава праявіліся і ў час Грунвальдскай бітвы. Саюзніцкую з татарамі палітыку працягваў Казімір Ягелончык.

Другая палова XV ст. характарызуецца пагаршэннем адносін паміж ВКЛ і Крымскім ханствам – колішняй часткай Залатой Арды. Саюзнік Масквы хан Менглі-Гірэй здзяйсняў частыя набегі на паўднёвыя землі ВКЛ. У перыяд з 1500 па 1569 г. беларускія землі падвергліся 45 набегам. У 1505 г. заваёўнікі захапілі Менск і Наваградак і паланілі каля 100 тыс. жыхароў. У наступным, 1506 г. гетман ВКЛ М. Глінскі ў баі пад Клецкам разбіў татарскае войска і вызваліў палонных. У далейшым асноўнай сілай, якая стрымлівала паходы татараў на ВКЛ, стала казацкае войска Запарожскай Сечы.

У XIV ст. другім пасля Вільні цэнтрам па «збіранні» рускіх зямель стала Масква. Карыстаючыся падтрымкай золатаардынскіх ханаў, князь І. Каліта (1325–1340) далучыў некалькі суседніх княстваў. Каб не даць Маскве ўзмацніцца, ВКЛ аказвала дапамогу яе праціўнікам, і асабліва Цвярскому княству, вядома ж, спадзеючыся на ўласнае дамінаванне ва ўсходнеславянскіх землях. Гедымін і яго нашчадкі шукалі саюзу з Ноўгарадам, Псковам, Смаленскам, а Альгерд ажаніўся з цвярской князёўнай і на пэўны час узяў пад абарону ўсё княства, здзейсніўшы тры паходы на Маскву.

Пад канец княжання Альгерда Маскве ўдалося падпарадкаваць Цвер і прыпыніць актыўнасць ВКЛ. Узмацненне Масквы не выйшла з поля зроку новага князя ВКЛ Ягайлы, які абяцаў дапамогу хану Мамаю ў яго барацьбе супраць Дзмітрыя Іванавіча пад час Кулікоўскай бітвы ў верасні 1380 г. Выкарыстоўваючы замацаваны дынастычным шлюбом саюз з Масквой, Вітаўт працягваў пашыраць свой уплыў на ўсходнія славянскія землі. Неўзабаве яму ўдалося падпарадкаваць Вязьму (1403) і Смаленск (1404), а з 1427 г. ён нават усталяваў пратэктарат над Вялікім княствам Маскоўскім, дзе княжыў яго малалетні ўнук пад рэгенцтвам дачкі – Соф’і Вітаўтаўны.

Разам з тым у краіне існавала істотная баярская плынь, незадаволеная прапольскай арыентацыяй двара, распаўсюджаннем каталіцызму і нераўнапраўным становішчам праваслаўнай знаці. З другога боку,

узрастанне магутнасці Масквы, якой у 1480 г. удалося канчаткова вы-зваліцца з-пад улады Залатой Арды, рабілася ўсё больш прывабным для гэтай часткі вышэйшага сааслоўя ВКЛ. Невыпадкова, што ў 1481 г. тут адбылася спроба дзяржаўнага перавароту. Яго ўдзельнікі – князі Гальшанскі і Алелькавіч былі пакараны смерцю, Бельскі з Глінскім уцяклі ў Маскву і паступілі на службу да Івана III.

Князь ВКЛ Аляксандр Казіміравіч не здолеў аказаць дзейснага ваеннага адпору Маскве і імкнуўся ўладзіць вайну мірнымі сродкамі. У прыватнасці, ён адмовіўся ад падтрымкі варагаваўшых з Масквой Ноўгарада, Пскова, Цвяры, Разані. Мірнае пагадненне мусіла замацавацца дынастычным шлюбам: Аляксандр Казіміравіч ажаніўся з дачкой Івана III Аленай. Але ў 1500 г. баявыя дзеянні аднавіліся ізноў і амаль бесперапынна працягваліся да 1537 г. Толькі за час баявых дзеянняў з 1501 па 1503 г. ВКЛ страціла чвэрць сваіх тэрыторый, у тым ліку населеных беларусамі.

Новы цар Маскоўскі і ўсёй Русі Васіль III пасля смерці Аляксандра Казіміравіча (1506) спрабаваў праз сваю сястру Алену (удаву князя ВКЛ) падпарадкаваць усю дзяржаву Маскве. Абранне паны-радаю новага князя – брата Аляксандра, Жыгімонта Казіміравіча падштурхнула Маскву да новых ваенных паходаў супраць ВКЛ. Нягледзячы на здабытую гетманам К. Астрожскім перамогу пад Оршай у верасні 1514 г., дзяржава страціла Смаленск і многія ўсходнія землі. Перамір'е, заключанае ў 1537 г., працягвалася крыху больш за 20 гадоў. Асноўным рэгіёнам узброеных сутыкненняў абедзвюх дзяржаў з'яўляліся тэрыторыі, якія знаходзіліся паміж імі, у першую чаргу Смаленшчына, Браншчына і інш. Палітычнае процістаянне паміж дзяржавамі ўзмацнялася рэлігійным.

Лекцыя 4. ФАРМАВАННЕ БЕЛАРУСКАГА ЭТНАСУ І ЯГО КУЛЬТУРЫ Ў ПЕРЫЯД СЯРЭДНЯВЕЧЧА

Пытанні

1. Усходнеславянскі этнічны падмурак ВКЛ. Фармаванне этнічнай тэрыторыі беларусаў у XIV–XV стст.
2. Эканамічныя і палітычныя фактары кансалідацыі беларускага этнасу.
3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларускага народа і яго саманазвы.
4. Духоўнае жыццё балтаў і ўсходніх славян у эпоху Ранняга Сярэднявечча.
5. Прыняцце хрысціянства і распаўсюджванне пісьменнасці.
6. Развіццё духоўнай культуры беларускіх зямель у ВКЛ і яго асаблівасці. Ідэі еўрапейскага Рэнесансу і выбітныя дзеячы беларускага Адраджэння.
7. Месца і роля беларускай культуры ў духоўным жыцці ўсходніх славян і ў агульнаеўрапейскім культурна-цывілізацыйным працэсе.

1. Усходнеславянскі этнічны падмурак ВКЛ. Фармаванне этнічнай тэрыторыі беларусаў у XIV–XV стст. З моманту ўтварэння ВКЛ яго ўсходнеславянскі этнічны падмурак заставаўся вызначальным. Далучэнне новых усходнеславянскіх зямель у другой палове XIV – пачатку XV ст. істотна павялічыла вагу «рускага» (усходнеславянскага) элемента ў дзяржаве. У гады княжання Альгерда і Вітаўта завяршылася ўваходжанне ў дзяржаву беларускіх этнічных тэрыторый і большай часткі колішняй славяна-рускай дзяржавы разам з яе сталіцай – горадам Кіевам. У ліку шляхоў пашырэння дзяржавы былі мірныя і ваенныя, добраахвотныя і гвалтоўныя. Не апошняю ролю адыгрывалі дынастычныя шлюбы. Усё гэта і іншае абумоўлівала розны статус кожнай з уключаных зямель, але, як правіла, кожная з іх, саступіўшы частку ўпраўленчых функцый цэнтральнай уладзе, захоўвала ранейшы жыццёвы ўклад.

Устараненне пагрозы крыжацкага і мангола-татарскага заваявання спрыяла імкліваму развіццю ВКЛ, яго сельскай гаспадаркі, рамяства і гандлю, росту гарадоў і мястэчак; фармаванню ўласцівай развітому феадалізму сацыяльнай структуры; уздыму матэрыяльнай і духоўнай культуры жыхароў.

Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае аб'яднала ў сабе народы сучаснай Беларусі, Прыбалтыкі, Украіны і Расіі. Перавага ўсходнеславянскіх (9/10) зямель і іх насельніцтва (8/10) абумовіла магчымасць пашырэння на балтаў уплыву больш перадавой на той час матэрыяльнай і духоўнай культуры. Літоўскія феодальны ўспрынялі бе-

ларускую культуру і выкарыстоўвалі беларускую мову ў паўсядзённым ужытку. Менавіта пры іх «руская» мова набыла ролю афіцыйнай, дзяржаўнай. Значныя зрухі ў сацыяльна-эканамічным, палітычным і культурным жыцці паспрыялі далейшаму этнагенезу беларусаў.

2. Эканамічныя і палітычныя фактары кансалідацыі беларускага этнасу. У этнічнай гісторыі Беларусі перыяд утварэння і развіцця ВКЛ цесна звязаны з фармаваннем беларускай народнасці. У ліку вызначальных фактараў гэтага працэсу – палітычны, які абумовіў кансалідацыю беларускага этнасу ў складзе новага дзяржаўнага ўтварэння – ВКЛ. Негвалтоўнае, дагаворна-добраахвотнае аб'яднанне ў яго складзе звыш за 20 усходнеславянскіх княстваў прычынілася да складвання адной этнічнай тэрыторыі і абумовіла іх актыўнае далейшае ўзаемадзеянне ў агульных інтарэсах. Нягледзячы на захаванне за ўсходнімі землямі Падзвіння і Падняпроўя істотнай аўтаноміі, у межах ВКЛ адбылося ўсталяванне моцнай цэнтралізаванай улады вялікага князя з апаратам кіравання, адзіным заканадаўствам і дзяржаўнай мовай, што паклала канец сепаратызму ўдзельнай знаці.

Важнейшым фактарам, які паспрыяў фармаванню беларускай народнасці, быў эканамічны. Менавіта ён абумовіў кансалідацыю усходнеславянскіх зямель пад час утварэння ВКЛ і ў далейшым становіцца ўздзейнічаў на ўзнікненне беларускай народнасці ў XIV–XVI стст., калі феадальны спосаб вытворчасці дасягнуў свайго росквіту. Змены ў сельскай гаспадарцы (выкарыстанне новай тэхнікі і тэхналогіі земляробства, валочная памера, удасканаленне сістэмы павіннасцей, развіццё фальваркаў) становіцца адбіліся на ўраджайнасці і таварнасці збожжа, забеспячэнні гарадоў прадуктамі і сыравінай.

Прагрэс у сельскай гаспадарцы абумовіў уздым рамяства і далейшае развіццё гарадоў. Натуральным працягам гэтых працэсаў стала ўзнікненне мястэчак, якія яшчэ больш умацоўвалі сувязь паміж горадамі і вёскай як у эканамічным, так і культурным плане.

Фармаванне беларускай народнасці адбывалася ў працэсе развіцця феадальных адносін, калі пачалі складвацца сааслоўныя групы насельніцтва са строга азначанымі коламі правоў і абавязкаў для кожнай з іх. Вызначальную ролю ў дзяржаве адыгрывалі свецкія і духоўныя феодальныя класы. У ВКЛ з XIII ст. асноўная маса свецкіх феадалаў называлася баярамі, якія з'яўляліся нашчадкамі Полацкага і Тураўскага княстваў. У XIV ст. да іх далучылася літоўская, а ў XV – жамойцкая знаць. З 1413 г. у дзяржаўных актах узнік тэрмін «баяры-шляхта», а з другой чвэрці XVI ст. ён стаў выкарыстоўвацца пастаянна.

У XIV–XV стст. сталі вылучацца князі, знатныя баяры (паны) і інш. На ніжэйшай сацыяльнай прыступцы знаходзілася дробная шляхта.

Сацыяльная структура гарадоў і мястэчак была больш разнастайнай (саслоўі мяшчан, расмеснікаў, купцоў; заможныя пласты і гарадскія нізы), але па нацыянальнай прыкмеце іх жыхарства ўяўляла пераважна аднародную беларускамоўную супольнасць, цесна звязаную з аграрнай часткай насельніцтва ВКЛ. Нягледзячы на міжсаслоўныя (паміж сялянамі і феодаламі) і ўнутрысаслоўныя (паміж шляхтай і святарамі розных веравызнанняў) супярэчнасці, існаваўшая ў ВКЛ сацыяльная структура спрыяла фармаванню агульных дзяржаўных і нацыянальных інтарэсаў грамадства. Але ў працэсе складвання беларускай народнасці вызначыліся і пэўныя цяжкасці, звязаныя з арыентацыяй кіраўніцтва ВКЛ на палітычны саюз з Польшчай, што прывяло да акаталічвання не толькі літоўскай, але і часткі ўсходнеславянскай (праваслаўнай) знаці. У выніку асноўная (этнастваральная) маса насельніцтва вёсак і гарадоў стала губляць сваю палітычную і духоўную эліту, без удзелу якой працэс фармавання нацыянальнай самасвядомасці хоць і працягваўся, але зрабіўся некіруемым, стыхійным і лакалізаваным. Таму ва ўмовах існавання шматканфесійнай і поліэтнічнай дзяржавы, дзе назіралася прыкметная аўтаномія асобных зямель і гарадоў з магдэбургскім правам, людзі звычайна ідэнтыфікавалі сябе па традыцыі (русічы, рускія), па месцы пражывання (магілёўцы, палачане), па племянной прыналежнасці (літва, літоўцы, жмудзіны). Найбольш распаўсюджанай з’яўлялася саманазва «літвіны».

Такім чынам, утварэнне моцнай дзяржавы – ВКЛ, аб’яднанне ў яго межах многіх былых княстваў Кіеўскай Русі, зямель з пераважаўшым усходнеславянскім насельніцтвам, развітая эканоміка і гаспадарчыя сувязі, наяўнасць беларускай мовы (гутарковая і літаратурная), заканадаўства (прывілеі, Судзебнік, Статут 1529 г.), усведамленне нацыянальнай ідэнтычнасці, традыцыі і культура – усё гэта сведчыла аб узнікненні ў межах ВКЛ беларускай народнасці.

3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларускага народа і яго саманазвы. Тэорыя ўзнікнення беларускага народа ўключае ў сябе некалькі канцэпцый. Так, аўтары крывіцкай канцэпцыі (В. Ластоўскі і інш.) лічаць, што продкамі беларусаў з’яўляліся толькі крывічы. Аўтары крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкай канцэпцыі (М. Доўнар-Запольскі і інш.) лічаць продкамі беларусаў не толькі крывічоў, а і дрыгавічоў, і радзімічаў. Аўтары балцкай канцэпцыі (В. Сядоў і інш.) лічаць, што

беларуская народнасць узнікла ў выніку асіміляцыі ўсходнімі славянамі балтаў. Прыхільнікі канцэпцыі старажытнарускай народнасці лічаць, што беларуская, а таксама руская і ўкраінская народнасці ўзніклі пасля распаду Кіеўскай Русі і выніку раз'яднання адзінай старажытнарускай народнасці. Паводле даследаванняў М. Піліпенкі, у IX–X стст. у выніку змешвання славян і балтаў узніклі не беларусы, а крывічы, дрыгавічы і радзімічы, і ў канцы IX – пачатку XI ст. яны з іншымі ўсходнеславянскімі плямёнамі склалі новую агульнаславянскую этнічную супольнасць. Тэрыторыя іх сумеснага пражывання атрымала назву «Русь», а насельніцтва пачало звацца русічамі, русінамі і інш.

Адносна словаспалучэння «Белая Русь» навукоўцы выказваюць самыя розныя думкі. Першыя спробы адказаць на гэтае пытанне спарадзілі рамантычна-эмацыянальныя версіі: маўляў, назва паходзіць ад колеру ільнянога адзення мясцовых жыхароў (В. Тацішчаў), ад колеру іх валасоў (Я. Карскі), ад вялікай колькасці рэк і азёр і іх чысціні (П. Крапівін), вялікай колькасці снегу і г. д.

Больш пераканаўчай здаецца думка, у адпаведнасці з якой напрамку свету (поўнач – поўдзень, захад – усход) пазначаліся асноўнымі колерамі: адсюль – Чорная, Чырвоная, Белая Русь. Ёсць меркаванне, што назва «Белая Русь» адбіла ў сабе рэлігійны аспект як проціпастаўленне хрысціянства язычніцтву (Чорная Русь). І нарэшце, не выключана, што пад Белай Руссю варта разумець асобныя землі колішняй Кіеўскай Русі, якія не былі заваяваны мангола-татарамі і таму быццам захавалі хрысціянскую чысціню.

Яшчэ большыя навуковыя спрэчкі выклікае праблема лакалізацыі тэрыторыі «Белай Русі» ў Сярэднявеччы і нават пазней. Часам з гістарычных крыніц вынікае інфармацыя, якая дазваляе адвольна трактаваць месцазнаходжанне колішняй «Белай Русі». Так, англійскі місіянер XIII ст. пакінуў запіс аб Alba Ruscia, якая размяшчалася паміж Туравам і Псковам. Крыху дакладней за іншых дае інфармацыю італьянец Гваньіні, які ў 1578 г. лакалізаваў Белую Русь у раёне Кіева, Мазыра, Мсціслаўля, Віцебска, Оршы, Полацка, Смаленска і Северскай зямлі. Прывілей Стэфана Баторыя ад 1581 г., выдадзены рыжскім купцам, дазваляў ім гандляваць у межах «Ліфляндыі, Жмудзі, Літвы і Белай Русі». У кнізе «Польшча, ці апісанне становішча каралеўства Польскага» (1632) у межах Белай Русі прыгадваецца Наваградскае, Мсціслаўскае, Віцебскае, Менскае, Полацкае і Смаленскае ваяводства. Такім чынам, гэтая назва распаўсюджвалася толькі на ўсходнія тэрыторыі ВКЛ. Апісаная акалічнасць яскрава выявілася праз 20 гадоў, калі цар Аляксей Міхайлавіч у гонар перамог над

Рэччу Паспалітай узбагаціў свой тытул словамі «Вялікі князь Літоўскі, Белыя Расіі і Падольскі». Відавочна, што ён не атаясамліваў «Белую Русь» з Расіяй.

Сам тэрмін «беларускі» ў дачыненні да яе тэрыторыі з’явіўся пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, калі на яе ўсходніх землях была створана Беларуска-губернская губерня з цэнтрам у Віцебску, а пазней – Беларускае генерал-губернатарства. У далейшым яны выйшлі з афіцыйнага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага і геаграфічнага ўжытку. Іх месца занялі назвы «Паўночна-Заходні край» (з 1840-х гг.), «Паўночна-Заходняя вобласць (1917)», «Заходняя вобласць» і інш.

Адпаведна ўкараненню ў грамадскую свядомасць назвы беларускіх зямель на розных этапах іх развіцця ішло фармаванне этноніма «беларусы». Як вынікае з актаў цара Аляксея Міхайлавіча, у XVII ст. у дачыненні большасці насельніцтва, галоўным чынам усходняй часткі ВКЛ, выкарыстоўвалася назва «беларусцы». У больш позні час яна трансфармавалася ў «беларусы» і замацавалася за народамі ўжо пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі. Пры гэтым спатрэбіўся даволі працяглы час (XIX–XX стст.), каб беларусы пачалі ўсведамляць сваю нацыянальную ідэнтычнасць.

4. Духоўнае жыццё балтаў і ўсходніх славян у эпоху Ранняга Сярэднявечча. На аснове сінтэзу першабытных форм рэлігійных вераванняў у балтаў адбываўся пераход да больш складаных, з пакланеннем новым богствам. У іх вераваннях адбіліся асноўныя гаспадарчыя заняткі. Плямёны днепра-дзвінскай культуры выплаўлялі з бронзы фігуркі коней. Жыхары мілаградскіх паселішчаў Паўднёвай Беларусі, акрамя коней, пакінулі фігуркі буйной рагатай жывёлы і сабак. Акрамя жывёлагадоўлі, людзі працягвалі займацца паляваннем, аб чым сведчаць знойдзеныя археолагамі амулеты з іклаў мядзведзя і дзіка.

Славяне, што рассяліліся на балцкіх землях, не аддзялялі сябе ад прыродных сіл. З асваеннем прасторы – лясоў, рэк, балот – яны засялялі іх духамі, добрымі і злымі, запазычыўшы многае з балцкіх рэлігійных уяўленняў, у тым ліку веру ў магічную сілу каменных сякер, якія засталіся ў спадчыну ад продкаў. Большасць навакольных аб’ектаў і звышнатуральных сіл было звязана з земляробствам, паколькі менавіта яно забяспечвала славянам стабільнае існаванне, а пагібель пасеваў пагражала ўсяму роду. У гэтай сувязі аб’ектам пакланення стала неба з сонцам, дажджом і іншымі стыхіямі, а політэістычная рэлігія знайшла ўвасабленне ў язычніцтве. Менавіта яно да прыняцця

хрысціянства і нават крыху пазней адыгрывае вызначальную ролю ў культуры ўсходніх славян.

Разлажэнне родавага ладу, якое ўзмацнілася ў жалезным веку, адбілася і на тым, што ва ўяўленні старажытных людзей склалася іерархія багоў. Верхнюю прыступку пантэону займалі самыя галоўныя з іх, уладары верхняга яруса неба – Дзіў (Сварог), Род, Стрыбог (бацька ўладара вятроў, дзядуля вятроў). Дзіў – бог неба, прабацька ўсяго існага – і святла, і багоў, і людзей. Ён жа быў адным з увасабленняў Сварога (па-старажытнаіндыйскаму «сварга» – неба) – бога нябеснага агню. Духа агню зямнога звалі Сварожычам.

На другім этапе ў славянскім язычніцтве ўзмацняецца і развіваецца культ продкаў, звязаны з Родам – творцам Сусвету і Рожаніцамі – багінямі ўрадлівасці. Аб значнасці бога сведчыць мноства агульназначных слоў усходнеславянскай моўнай групы: «род», «родзічы», «радняя», «радзіма», «прырода», «ураджай», «народ».

Крыху ніжэй размяшчаліся багі другога яруса сусвету з сонцам і зямлёй на чале з сынам Сварога – Дажбогам. Ён быў богам сонца, сезоннага сонечнага цяпла, часу выпявання ўраджаю. Славяне лічылі сябе ўнукамі Дажбога. Блізкім да Дажбога (а магчыма, братам) лічыўся Стрыбог – бог паветраных стыхій, уладар вятроў.

Хорс – боства сонечнага дыска (але не света) быў неаддзельным дадаткам да вобраза Дажбога-сонца і саступаў яму ў іерархіі.

На трэцім этапе развіцця язычніцкай рэлігіі іерархію багоў узначаліў уладар Сусвету, бог грома і маланкі, апякун ваенных дружын Пярун. Ва ўяўленні славян гэта быў немалады мужчына са срэбнай галавой, залатымі вусамі і барадой, узброены грамавымі стрэламі, сякерай, камянямі. У нябёсах едзе на калясніцы або верхам на кані. Каб улагодзіць бога грому і маланкі, абараніць жылло ад пажару, людзі ўсталёўвалі на даху магічны знак у форме кола з шасцю спіцамі-промямі. Каб забяспечыць сухое надвор'е падчас жніва, 20 ліпеня земляробы – балты і славяне – святкавалі дзень Перуна, прыносілі яму шчодрыя ахвяраванні. У гонар Перуна заўсёды гарэў Зніч – свяшчэнны агонь. У X ст., пры князю Уладзіміру, Пярун стаў лічыцца галоўным ва ўсходнеславянскай іерархіі багоў.

Сымаргл – бог насення, парасткаў і каранёў раслін, пасрэднік паміж вярхоўным боствам і зямлёй. Яго знешні выгляд нагадвае «сабаку-птушку», грыфона.

Крыху ніжэй у славянскім пантэоне багоў змяшчаўся Вялес (у балтаў Вяльняс) – бог хатняй жывёлы, апякун статкаў. Яго ж лічылі апекуном паляўнічых, крыніц і вусцяў рэк. У сваім самым

раннім увасабленні ён меў выгляд воўка, мядзведзя, змяі, а пазней і чалавекападобнай істоты.

Мокаш – старажытная багіня зямлі, маці ўраджаю і ўрадлівасці. Яе шанавалі як багіню ўдалага лёсу. Мокаш – жанчына з вялікай галавой і доўгімі рукамі – ахоўвае хатнюю гаспадарку і дабрабыт.

Вызначальная залежнасць славян ад земляробства адбілася ў іх вераваннях у існаванне шматлікіх багоў і духаў земляробства, якія апекавалі поле. Пору года таксама ўвасабляліся ў боствах. Так, Цёця лічылася багіняй лета і звязаных з ім урадлівасці і дабрабыту. Жыцень – боства восені, ураджаю, гаспадар поля. Зімні бог Зюзя – стары, сівы, барадаты, неабуты, без шапкі, але цёпла апрануты.

Вытворчая праца славян, іх заняткі паляваннем, рыбалоўствам, збіральніцтвам, вырабам прылад працы, адзення, хатняй гаспадаркай, а таксама сямейнае і грамадскае жыццё былі прасякнуты верай не толькі ў існаванне вышэйшых боскіх істот, але добрых (карысных) і злых (шкодных) сіл. У іх ліку – лесавік, гаспадар леса, лясны дух уяўляўся вялікай і вельмі моцнай істотай, які палохаў людзей рогатам і прымушаў іх блукаць па лесе. Вадзянік – дух з рагамі і лапамі, які жыве ў чорнай вадзе. Русалкі – ва ўяўленнях усходніх славян з’яўляюцца, папершае, духамі вады; па-другое, міфалагічнымі персанажамі культуры ўрадлівасці, апякункамі раслін; і, па-трэцяе, шкоднымі істотамі. Чур – дух продкаў захоўваў жывых родзічаў ад бед, няшчасцяў і нячыстай сілы. Ад чура бярэ пачатак дамавік, дух з выглядам гаспадара дома або старога дзеда, які ахоўвае хату і маёнасць. У запечку могуць жыць злыдні, якія прыносяць гаспадарам няшчасці. Такімі ж злымі духамі з’яўляліся чэрці, прывіды – душы памерлых ад ліхой смерці, упыры – самазабойцы ці істоты, народжаныя ад нячыстай сілы. Блізкія да ўпыроў духі памерлых – наўі – мелі выгляд птушак, якія прылятаюць з выраю і нясуць людзям шкоду.

Смерць чалавека не заўсёды ўспрымалася славянамі як трагедыя. Часцей за ўсё яна разглядалася як яго пераход у іншы, замагільны свет, які, на іх думку, размяшчаўся на небе. Агульнаславянскае слова «ирье» (рай, нябёсы) нагадвае беларускае «вырай». У VI–IX стст. у славян пераважаў абрад трупаспалення, звязаны з верай у неба як месца жыхарства душ, куды яны трапляюць разам з дымам ад пахавальнага вогнішча. Прах памерлага, змешчаны ў гаршчок для ежы, хавалі ў магілах або курганных насыпах. Хавалі і пад дзвярыма жылга, адсюль пайшла прыкмета не вітацца і не перадаваць рэчы праз парог.

З IX ст. продкі адмовіліся ад крэмацыі і перайшлі да сучаснага метаду пахавання ў дамавіне, з закопваннем яе ў магільнай яме.

Гаспадарчыя поспехі славян, удасканаленне грамадскіх адносін, прагрэс у духоўнай сферы абумовілі з'яўленне развітых форм язычніцкай абраднасці як арганізаванай і ўпарадкаванай сістэмы магічных дзеянняў. У іх ліку Радуніца, Каляды, Грамніцы, Гуканне вясны, Дажынкi. Асаблівую значнасць у славянскай абраднасці меў культ продкаў, увасоблены ў свяце «Дзяды», якое адзначаецца 26 кастрычніка.

Найбольшая колькасць свят звязана з культуам Сонца, у тым ліку Купалле, якое святкавалася ў ноч на 24 чэрвеня, і Каляды – з 26 снежня па 6 студзеня.

Такім чынам, у балтаў і славян існавалі развітыя формы рэлігіі, якія дапамагалі ім жыць у гармоніі з прыродай і задавальняць свае гаспадарчыя і духоўныя патрэбы.

5. Прыняцце хрысціянства і распаўсюджванне пісьменнасці.

У 980 г. ноўгарадскі князь Уладзімір, заваяваўшы кіеўскі трон, у мэтах умацавання дзяржавы ўвёў адзіны для ўсіх культур язычніцкіх багоў. Паводле «Аповесці мінулых гадоў», князь «усталяваў на пагорку над дваром керамным Перуна драўлянага, а галава яго срэбная, а вус залаты, і Хорса, Дажбога, і Стрыбога, і Смаргла, і Мокаш». Але ў 988 г. па палітычных матывах ён прыняў рашэнне далучыць супляменнікаў да хрысціянства і з дапамогай візантыйскіх святароў перавесці ўсё насельніцтва ў новую веру. Праз колькі год на Беларусі былі створаны першыя епархіі з цэнтрамі ў Полацку (992) і Тураве (1013).

З пачаткам распаўсюджвання на ўсходнеславянскіх землях хрысціянства не разбурала язычніцкага духоўнага асяроддзя. Людзі не адразу прызвычаліся да яго: гэты працэс найперш ахапіў гарады, а сяляне як падаўляючая большасць насельніцтва яшчэ даволі працяглы час спавядала веру сваіх продкаў. Так, у эпічным творы «Слова пра паход Ігаравы», датаваным XI–XII стст., часта згадваюцца паганскія багі.

У выніку хрысціянізацыі важнейшым здабыткам насельніцтва Кіеўскай Русі стала распаўсюджванне «слова боскага», напісанага на славянскай мове балгарскімі манахамі Кірылам (827–869) і Мяфодзіем (815–885). Акрамя рэлігійных кніг, упрыгожаных адмысловымі літарамі і мініяцюрамі, сталі з'яўляцца летапісы, у якіх асвятляліся мінулыя і бягучыя («из лета в лето») падзеі. У іх ліку «Аповесць мінулых гадоў» (пачатак XII ст.), Іпацьеўскі летапіс (XII–XIII стст.) і інш.

Цэнтрамі пісьменства і адукацыі з'яўляліся манастыры і цэрквы. Менавіта пры іх узніклі першыя школы і сховішчы кніг. Статус хрысціянства як дзяржаўнай рэлігіі абавязаў яе іерархаў клапаціцца аб падрыхтоўцы адукаваных кадраў не толькі для сваёй патрэбы, а і для

княскага двара. Не менш важную ролю адыгрывалі летапісцы і перакладчыкі, прапаведнікі і настаўнікі разам са «словам божым» прапагандавалі маральныя і эстэтычныя ўзоры, стымулявалі цягу людзей да адукацыі, фармавалі агульнаславянскія духоўныя каштоўнасці.

У ліку самых славурых прадстаўнікоў хрысціянскай асветы і адукацыі на Беларусі – Еўфрасіння Полацкая (1110–1173). Дачка князя Георгія і ўнучка Усяслава Чарадзея, Прадслава, прыняўшы пострыг і імя Еўфрасіння, прысвяціла сябе служэнню богу і людзям. Яна працавала над збіраннем, перакладамі грэчаскіх рэлігійных твораў і займалася перапісваннем кніг, якія разыходзіліся па ўсёй Полацкай зямлі і за яе межамі. Пры манастырах яна адкрыла дзве школы (у тым ліку адну для дзяўчынак), дзе, акрамя пачатковых ведаў, дзеці знаёміліся з прыродазнаўствам, медыцынай, рыторыкай (асобныя з іх), паэтыкай, вывучалі стараславянскую, грэчаскую і лацінскую мовы.

У 1161 г. па заказе Еўфрасінні полацкі майстра Лазар Богша зрабіў крыж, які да гэтага часу лічыцца не толькі шэдэўрам старажытнага мастацтва, але і духоўным сімвалам праваслаўных вернікаў Беларусі.

Другім славурым асветнікам з’яўляецца Кірыла Тураўскі (каля 1130 – каля 1182). Напісаныя «Словы» (павучэнні) прынеслі яму славу прапаведніка. На гэтай ніве Кірыла Траўскі праславіўся яшчэ больш і набыў прозвішча «Златавуста», калі ў 1161 г. стаў тураўскім епіскапам.

Выдатным царкоўна-палітычным дзеячом, мысліцелем і асветнікам свайго часу быў Клімент Смаляціч (? – пасля 1164). Ён сам набыў высокую адукацыю і прапаведаваў прыярытэт духоўных каштоўнасцей над матэрыяльнымі.

У ліку дасягненняў усходнеславянскіх літаратараў – мастацкі твор «Слова пра паход Ігаравы», дзе адбіліся сапраўдныя гістарычныя падзеі. Твор прасякнуты ідэямі братэрства славян, любові да Радзімы.

З’яўленне рукапісных кніг стымулявала распаўсюджанне пісьменства. У ліку матэрыяльных доказаў ранняга яго існавання на Беларусі з’яўляецца полацкая пячатка X ст., надпісы на Барысавым і Рагвалодавым камянях. Аб тым жа сведчаць знойдзеныя тагачасныя прыстасаванні для пісьма – пісалы; лісты, напісаныя на бярозавай кары, – «берасцяныя граматы». У ліку асоб, якія валодалі пісьменствам, былі не толькі святары, а і свецкая значь, купцы і рамеснікі.

Вызначальны ўплыў хрысціянства на духоўнае жыццё жыхароў Беларусі ўвасобіўся ў архітэктуры. Разам з драўлянымі храмамі ў XI–XII стст. з’явіліся мураваныя, выкананыя мясцовымі дойлідамі ў візантыйскім стылі, у Полацку (сабор Св. Сафіі, Барысаглебскі

манастыр, Спаса-Еўфрасінеўская царква), Віцебску (Благавешчанская царква), Гародні (Каложская царква, Ніжні храм). Па сваім прызначэнні яны з'яўляліся не толькі культавымі пабудовамі, але і сховішчамі кніг, майстэрнямі па іх перапісцы, памяшканнямі для навучання дзяцей. Пад час нападу ворага храмы маглі паслужыць абарончымі аб'ектамі.

Рэлігійная тэматыка знайшла яскравае ўвасабленне ў манументальным (фрэскі) і дэкаратыўным мастацтве, іканапісе. Хрысціянская сімволіка стала выцясняяць язычніцкія аб'рэгі. Высокага развіцця дасягнула кніжная мініяцюра – выкананыя рознакаляровымі фарбамі малюнкі, загаловачныя літары, арнаменты. Усе пісьмовыя крыніцы XI–XIII стст. – летапісы, павучэнні, казанні, мастацкая літаратура ўвабралі ў сябе надзённыя духоўныя і сацыяльныя праблемы, якія хвалявалі грамадства Кіеўскай Русі.

6. Развіццё духоўнай культуры беларускіх зямель у ВКЛ і яго асаблівасці. Устойлівыя сацыяльная структура і палітычны лад, панаванне беларускай мовы як дзяржаўнай і іншыя фактары абумовілі фармаванне ў XIV–XVI стст. новай этнічнай супольнасці – беларускай народнасці. Адным са стваральных кампанентаў гэтага працэсу з'явілася развіццё нацыянальнай культуры. Яе матэрыяльная складаючая ўвасобілася ва ўдасканаленні прылад працы, павелічэнні рамесных спецыялізацый, вырабе новай прадукцыі (кафля, шкло, папера), утварэнні цэхавай сістэмы, з'яўленні новага тыпу паселішчаў (мястэчка), паляпшэнні планіроўкі і ўмацаванні гарадоў і інш.

Духоўная культура беларускіх зямель з моманту іх уваходжання ў склад ВКЛ абапіралася на ўсходнеславянскую традыцыю, што адбілася ў фальклору (быліны, паданні, казкі), народных святах (Каляды, Купалле) і забавах. Нягледзячы на процідзеянне царквы, усе здабыткі народнай творчасці перадаваліся з пакалення ў пакаленне, узбагачаліся новымі творамі, фармуючы нацыянальны характар народа і яго літаратурную мову.

Пад уздзеяннем сацыяльна-эканамічных, палітычных, культурных і іншых фактараў мова новай духоўнай літаратуры паступова адыходзіла ад царкоўна-славянскіх узораў. Так, «Сказанне аб літоўскіх пакутніках» (XIV ст.) было напісана на мове, зразумелай большасці насельніцтва. У значнай ступені гэта знайшло ўвасабленне ў летапісных творах – «Летапісец вялікіх князёў Літоўскіх» (20-я гг. XV ст.), а таксама беларуска-літоўскі летапіс (1446 г.), «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», «Хроніка Быхаўца». Усе яны напоўнены апісаннем

шматлікіх ратных падзей, прасякнуты гонарам за сваю дзяржаву і яе князёў. Такім чынам, разнастайныя падзеі з гісторыі ВКЛ і яго народа закладалі падмурак нацыянальнай літаратуры.

Далейшае яе развіццё звязана з пачаткам новага этапа ў развіцці заходнееўрапейскай культуры – эпохі Адраджэння (Рэнесансу), якая канцэнтравалася не на богу, а на чалавеку як самадастатковай істоце з уласцівымі яму свабодай, духоўнай і фізічнай прыгажосцю, стваральнай дзейнасцю. Да гэтага часу (канец XV – пачатак XVI стст.) у ВКЛ, найперш у гарадах і мястэчках, дзе існавала магдэбургскае права, таксама ўзніклі перадумовы для распаўсюджання гуманістычных ідэй. Адным з першых іх прыхільнікаў і прапагандыстаў быў Францыск Скарына (каля 1490 – каля 1550), выхадзец з Полацка, выпускнік Кракаўскага і Падуанскага ўніверсітэтаў, бакалаўр свабодных навук і доктар медыцыны. У 1517 г. у Празе выйшла з друку «Біблія руска, выложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцька, Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению». Мэтай сваёй працы ён бачыў не толькі ўмацаванне ў «людей посполитых» хрысціянскай веры і маралі, але і іх «научение». Таму ж спрыялі прадмовы, сказанні і пасляслоўі, народны каляндар – «Малая падарожная кніжыца са Святцамі і Пасхаліям», выдадзеныя ў Вільні, у якіх аўтар выявіў свае перадавыя філасофскія, маральна-этычныя погляды.

Выдавецкая дзейнасць Скарыны значна наблізіла кнігу да чытача як па яе кошту, так і па даступнасці зместу. Характэрна і тое, што надрукаваная ім Біблія з’явілася на мове, зразумелай усім усходнім славянам. Яго подзвіг як грамадзяніна і гуманіста заключаўся і ў тым, што ён падрываў манаполію царквы на распаўсюджанне слова боскага, праз свае кнігі даваў магчымасць простым людзям самастойна далучыцца да духоўных і свецкіх каштоўнасцей.

Новыя, уласцівыя эпосе Адраджэння гуманістычныя рысы, знайшлі ўвасабленне ў творах выдатнага беларускага паэта Міколы Гусоўскага (каля 1480 – пасля 1533). Напісаная ім у Рыме на лацінскай мове паэма «Песня пра зубра» і выдадзеная ў Кракаве (1523), яна характарызуе аўтара як патрыёта і прыхільніка мірнага, стваральнага жыцця народа ВКЛ на чале з моцным і мудрым князем. На думку аўтара, зубр як сімвал гэтага народа велікадушна ставіцца да ўсіх, хто не нясе яму шкоды, і бывае бязлітасны, калі яму пагражае небяспека.

У 1529 г. быў прыняты і пачаў дзейнічаць Літоўскі Статут, які з’яўляўся не толькі зводам тагачасных законаў, але і ўзорам палітыч-

най і прававой культуры. Ідэя Статута аб вяршэнстве закона для ўсіх – выводзіла яе аўтараў у ранг мысліцеляў сусветнага маштабу.

Барацьбе супраць усеўладдзя каталіцкай царквы адпавядала творчасць Сымона Буднага (каля 1530 – ?) – выпускніка Кракаўскага універсітэта, заснавальніка друкарняў у Нясвіжы (1562), (разам з Я. Кішкам) і Лоску. Як прадстаўнік пратэстанцкай плыні ён выдаў асновы рэфармацыйнага вучэння на беларускай мове «Катэхізіс», творы «Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» і пераклад Новага Завету (1574). С. Буднаму належаць палемічныя трактаты ў абарону вяршэнства закону, верацярпімасці, асветы народа, роднай мовы.

Творчасць Васіля Цяпінскага (Амельяновіча) (каля 1540–?) як асветніка, пісьменніка і кнігавыдаўца таксама звязана з часам Рэфармацыі на Беларусі. Яму належыць першы пераклад і выданне на беларускай мове Евангелля ва ўласнай друкарні. Як шчыры патрыёт сваёй зямлі В. Цяпінскі выступаў за выкарыстанне роднай мовы ў набажэнстве, навучы, літаратуры, за навучанне на ёй дзяцей і г. д.

Пад уздзеяннем ідэй Рэнэсансу і Рэфармацыі, а таксама асветнікаў-гуманістаў стан адукацыі ў ВКЛ істотна палепшыўся. У параўнанні з XIII–XV стст., калі пераважалі манастырскія, царкоўныя і прыватныя (пры маёнтках буйных феадалаў) школы, іх павялічылася, а па змесце яны набылі пераважна свецкі характар.

Адметнай асаблівасцю адукацыйных устаноў ВКЛ XVI ст. зрабілася перавага ў іх так званых брацкіх (адкрытых пад дабрачынныя аб'яднанні – «брацтваў») школ, дзе на працягу 3–5 гадоў навучаліся дзеці розных саслоўяў, як правіла, пратэстанцкага і праваслаўнага веравызнання. Кожная школа мела свае статут, змест і арганізацыю навучання. Пасля набыцця пачатковай адукацыі дзеці мусілі вывучаць «сем вольных навук» – «трывіўма» (граматыка, рыторыка, дыялектыка) і «квадрывіўма» (арыфметыка, геаметрыя, астраномія і музыка). У пратэстанцкіх школах выкладаліся багаслоўе і царкоўныя спевы, лацінская, грэчаская і родная мова, рыторыка, гісторыя, матэматыка. Выкарыстоўвалася групавая або класная ўрочная сістэма, у якой існаваў катэхізісны метадад навучання, пабудаваны на пытаннях і адказах.

Выяўленчае мастацтва ВКЛ XIV–XVI стст. было галоўным чынам прадстаўлена іканапісам, у якім візантыйская і ўсходнеславянская традыцыі набылі стылістычныя асаблівасці рэнэсансу і барока. Станаўленне ўласна беларускай іканапіснай школы належыць да XV–XVI стст., калі пад уплывам рэнэсансавых ідэй на змену ўмоўным во-

бразам прыходзіць выразнасць, суразмернасць прапорцый, пластычнасць. У ліку самых ранніх тыпаў абразоў беларускага паходжання з'яўляюцца «Маці Боская Замілаванне» з Маларыты (XIV ст.), «Маці Боская Ерусалімска» з Пінска (XV ст.). Рэнесансавыя рысы ўласцівы іконам «Маці Боская Смаленская» з Дубінца (канец XV ст.), «Нараджэнне Багародзіцы» з Ляхаўцаў, «Пакланенне вешчуноў» з Дрысвят, «Параскева Пятніца» са Случчыны і інш.

Свецкі жывапіс XV ст. прадстаўлены партрэтамі арыстакратаў – віцебскай княжны Пракседы, вялікага князя Альгерда, магната Хадкевіча, слускага князя Алелькавіча, княгіні Ганны Радзівіл. У канцы XVI ст. узнікаюць гістарычны, батальны і іншыя жанры.

Жывапіснае мастацтва знайшло адбітак у рукапісным Лаўрышаўскім евангеллі (пачатак XIV ст.), аздобленым мініяцюрамі з выявамі святых. Друкаваныя кнігі Ф. Скарыны ўтрымліваюць шматлікія ілюстрацыі біблейскіх сюжэтаў, выкананыя аўтарам у рэнесансным стылі. Асаблівую мастацкую і гістарычную каштоўнасць уяўляе аўтапартрэт вялікага гуманіста.

З'яўленне скульптуры было выклікана культавымі патрэбамі найперш каталіцкай царквы. Так, у касцёлах XV–XVI стст. пачалі ўзводзіцца алтары са скульптурнымі выявамі святых. Асноўным матэрыялам, які выкарыстоўваўся для іх вырабу, з'яўлялася дрэва.

Архітэктура беларускіх гарадоў мела больш выразныя, у параўнанні з жывапісам і скульптурай, заходнееўрапейскія традыцыі і стылі. У сувязі з распаўсюджаннем каталіцызму ў XIV–XV стст. тут пачалося будаўніцтва касцёлаў, у большасці ў стылі готыкі (з уласцівымі ёй высокімі дахамі, стрэльчатымі аркамі і вокнамі-вітражамі). У іх ліку – касцёлы ў в. Ішкалдзь (Баранавіцкі раён), в. Уселюб (Наваградскі раён), м. Іўе. Крыху пазней каталіцкія храмы былі ўзведзены ў Наваградку (фарны касцёл), Клецку, Гародні, в. Гаранёны (Іўеўскі раён), в. Гнезна (Ваўкавыскі раён).

Лепшымі ўзорамі сінтэтычнага (раманскага і гатычнага) архітэктурнага стылю (і таму названага беларускай готыкай) прынята лічыць цэрквы ў Маламажэйкаве Шчучынскага раёна; Супраслі на Беластоцчыне і Сынкавічах Зельвенскага раёна (XV–XVI стст.), якія спалучалі ў сабе кultaвае і абарончае прызначэнне. Асаблівасцю беларускай архітэктуры часоў ВКЛ варта назваць мураваныя замкі-крэпасці ў Вільні, Гародні, Крэве, Лідзе, Наваградку, Троках, якія служылі месцамі пражывання князёў і, у выпадку неабходнасці, абарончымі пунктамі. У канцы XV ст. было пачата будаўніцтва замка магнатаў Ільінічаў у Міры, а ў сярэдзіне XVI – замка Радзівілаў у Нясвіжы.

У цэлым архітэктурна і выяўленчае мастацтва XIV–XVI стст. спалучалі ў сабе ўсе асноўныя стылі заходнееўрапейскай культуры і ў той жа час захоўвалі беларускія нацыянальныя традыцыі.

7. Месца і роля беларускай культуры ў духоўным жыцці ўсходніх славян і ў агульнаеўрапейскім культурна-цывілізацыйным працэсе. Беларуская культура складвалася на працягу стагоддзяў на аснове культуры ўсходнеславянскай. Яе ўзаемадзеянне ў асноўным адбывалася на трох узроўнях – этнічным (паміж рознымі этнасамі адной дзяржавы), міжнацыянальным (паміж этнасамі суседніх дзяржаў) і цывілізацыйным (заснаваным на прынцыпова розных тыпах сацыяльнасці і каштоўнасных сістэм).

Станаўленне вызначальных жыццёвых і духоўных ідэалаў беларускага народа адбылося ў эпоху Кіеўскай Русі ў выніку сінтэзу хрысціянскіх каштоўнасцей візантыйскага кшталту з мясцова-язычніцкімі ўяўленнямі і традыцыямі. Хрысціянізацыя Русі замацавала славянскую мову і азбуку, распрацаваную Кірылам і Мяфодзіем, і тым вызначыла форму развіцця сярэдневяковай пісьменнасці і культуры. У галіне мастацкай культуры хрысціянства прынесла на Беларусь мураваную архітэктурна, перш за ўсё культуравую. Яно ж спрыяла з’яўленню і развіццю мазаікі, фрэскі, іканапісу. Манументальны жывапіс увабраў у сябе народныя традыцыі і лепшыя візантыйскія ўзоры.

За час сумеснага існавання ў складзе Кіеўскай Русі (IX – пачатак XIII ст.) у асноўным сфармавалася даволі блізкая ў этнічным плане для ўсяго яе насельніцтва матэрыяльная і духоўная культура. Але пры ўсёй супольнасці культуры Кіеўскай Русі на тэрыторыі сучаснай Беларусі яна мела свае характэрныя асаблівасці. Найбольш выразна гэтыя асаблівасці выявіліся ў мастацтве Полацкай зямлі, дзе ўжо ў пачатку XII ст. склалася самабытная школа дойлідства, жывапісу, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва.

У часы ВКЛ асновай далейшага развіцця іх культуры з’явіліся яе формы, атрыманыя ў спадчыну ад папярэдняй эпохі і пакаленняў. Надзвычай фажным фактарам гэтага працэсу з’явілася тое, што беларуская мова стала дзяржаўнай. На фармаванне ідэалаў і каштоўнасцей беларусаў плённа паспрыяў агульны духоўны ўздым, які ахапіў еўрапейскія краіны ў эпоху Адраджэння. Айчынная культура, якая ў той час вырастала са славяна-рускага караню, творча асэнсоўвала заходнееўрапейскія культурныя каштоўнасці і ўбірала ў сябе тыя з іх, якія адпавядалі найперш каштоўнасцям хрысціянскім,

агульначалавечым, агульнадзяржаўным. Мала таго, беларуская духоўная культура вылучыла са свайго асяроддзя такіх дзеячаў еўрапейскага тыпу, маштабу і значнасці, як Ф. Скарына, М. Гусоўскі, С. Будны і інш.

Пастаянны цесны кантакт беларускага насельніцтва з праваслаўна-візантыйскім і рымска-каталіцкім культурнымі рэгіёнамі, асобае становішча беларускіх зямель, якія знаходзіліся на перакрываванні гандлёвых шляхоў, у геаграфічным цэнтры Еўропы, абумовілі пагранічны характар яго культуры. Беларускі народ успрыняў лепшыя матэрыяльныя і духоўныя дасягненні Усходняй і Заходняй Еўропы і стварыў уласную самабытную культуру. Яна здаўна займае прыстойнае месца і адыгрывае значную ролю ў духоўным жыцці як усходняга славянства, так і еўрапейскай цывілізацыі.

**Лекцыя 5. ПАЛІТЫЧНАЕ,
САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ
І ДУХОЎНА-КУЛЬТУРНАЕ СТАНОВІШЧА
БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ
У СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ**

Пытанні

1. Люблінская унія і ўтварэнне Рэчы Паспалітай. Статут ВКЛ 1588 г.
2. Эвалюцыя дзяржаўнага і сацыяльна-палітычнага ладу на беларускіх землях.
3. Працэс сацыяльнай і палітычнай кансалідацыі прывілеяваных саслоўяў.
4. Вынікі аграрнай рэформы 1557 г. Эканамічнае і юрыдычнае становішча сялян.
5. Развіццё гарадоў: рамяство, мануфактурная вытворчасць і гандаль.

1. Люблінская унія і ўтварэнне Рэчы Паспалітай. Статут ВКЛ 1588 г. Асноўнай прычынай, якая падштурхнула ВКЛ да збліжэння з Польшчай (Каронай), з'яўлялася чарговая, самая працяглая ў яго гісторыі Лівонская вайна (1558–1583). Так, у пачатку 1562 г. войскі маскоўскага цара Івана Грознага ўжо дайшлі да Шклова, Оршы, Віцебска, а праз год, 15 лютага, захапілі Полацк.

Няўдалы для ВКЛ ход вайны абудзіў у асяроддзі яго шляхты ідэю заключэння уніі з Польшчай у мэтах абароны сваёй краіны. Але польскія магнаты вырашылі скарыстаць цяжкае становішча княства ў сваіх мэтах, навязаўшы яго паслам свае ўмовы уніі. Іх абмеркаванне пачалося 10 студзеня 1569 г. у Любліне, дзе адкрыўся агульны сейм Польшчы і ВКЛ, а 1 сакавіка большасць вялікакняскіх дэлегатаў, не пагадзіўшыся з польскім праектам уніі, пакінула горад. У тых умовах палякі дамагліся ад караля акта аб далучэнні Украіны да Польшчы.

У адпаведнасці з зацверджаным 1 ліпеня 1569 г. актам уніі, абвешчалася аб'яднанне Польшчы (Кароны) і ВКЛ у федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую (РП) на чале з адзіным манархам Жыгімонтам II Аўгустам (1569–1572) і двухпалатным сеймам. Для беларуска-літоўскай шляхты ўтварэнне агульнай дзяржавы не адкідвала магчымасці далейшага ўдасканалення ўнутранага жыцця ВКЛ. Так, у 1581 г. тут быў створаны Вышэйшы суд – «Галоўны літоўскі трыбунал» і пачалася праца па падрыхтоўцы новага Статута. У ліку распрацоўшчыкаў апошняга былі віленскі ваявода, вялікі гетман і падканцлер Леў Сапега, канцлер Астафій Валовіч і інш.

Новы Статут, абнародаваны ў 1588 г., уяўляў сабой не толькі звод законаў, а і прававую гарантыю самастойнасці сваёй дзяржавы.

Характэрна, што ў ім зусім не згадвалася аб стварэнні РП. Усе яго 487 артыкулаў увабралі нормы адміністрацыйнага, ваеннага, судова-працэсуальнага, шлюбна-сямейнага і апякунскага, спадчыннага, зямельнага, ляснога і паляўнічага, крымінальнага права.

Палітычны лад ВКЛ, замацаваны Статутам 1588 г., не адпавядаў таму яго становішчу ў РП, якое вызначыў Люблінскі акт. Фармальна дзве дзяржавы аб'ядноўвалі толькі супольныя манарх і сойм. Асобнымі ж для ВКЛ былі скарб і манета, канцылярыя, трыбунал, войска, законы, дзяржаўная мова. Выканаўчая ўлада ў княстве здзяйснялася ўласнай адміністрацыяй на чале з канцлерам. Такім чынам, паглынання Каронай ВКЛ не адбылося. Кіруючым вярхам княства ўдалося захаваць яго самастойнасць у складзе федэратыўнай РП.

2. Эвалюцыя дзяржаўнага і сацыяльна-палітычнага ладу на беларускіх землях. У адпаведнасці з Люблінскай уніяй, вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады ў РП былі кароль і парламент. Пасада караля з'яўлялася выбарнай, а парламент (сейм) складаўся з дзвюх палат – сената і пасольскай ізбы. Як вышэйшы кіруючы орган сенат (рада) фармаваўся тэрмінам на два гады з найбольш знатных і ўплывовых прадстаўнікоў духоўных і свецкіх феадалаў, усяго да 150 чал. Больш за 200 дэпутатаў павятовых сеймікаў складалі пасольскую ізбу. Папярэдне абмеркаваныя пастановы аднагалосна прымаліся на агульным пасяджэнні сейма і пасля зацвярджэння іх каралём набывалі сілу закона. Іншая справа, калі дэпутат, спасылаючыся на права *liberum veto*, галасаваў супраць, тады адхіляўся ўвесь законапраект.

Вышэйшая выканаўчая ўлада ўскладалася на караля. Пасля смерці Жыгімонта II Аўгуста (1572) шляхта прад'явіла новаму каралю Генрыху Валуа (1573–1574) пэўныя ўмовы, якія знайшлі адбітак у двух актах – «Пакта канвента» і так званых «Генрыкавых артыкулах». Паводле першага дакумента, кароль абавязваўся праводзіць палітыку, скіраваную на ўмацаванне знешніх сувязей з Францыяй. Паводле другога, ён быў абавязаны склікаць сеймы ў Варшаве праз кожныя 2 гады, а ў асобных выпадках – часцей. Дзейнасць манарха кантралявалася 16 сенатарамі-рэзідэнтамі. Ён не меў права склікаць апалчэнне і ўсталяваць новыя падаткі без згоды сейма. Шляхта набывала правы стварэння аб'яднанняў (канфедэрацый). Адмова караля выконваць прад'яўленыя артыкулы і апраўдвала ўзброенае яму супраціўленне (рокаш). Такім чынам, РП уяўляла сабой шляхецкую саслоўную рэспубліку. Сам кароль лічыўся «першым сярод роўных» і абавязваўся захоўваць «залатыя шляхецкія вольнасці».

На працягу амаль ста гадоў пасля Люблінскай уніі ВКЛ у палітычнай сістэме РП мела статус самастойнай дзяржавы са сваёй тэрыторыяй, вышэйшымі (генеральны соймак, канцылярыя, трыбунал) і мясцовымі ўладнымі структурамі, заканадаўствам (Статут 1588), дзяржаўнай мовай, войскам, мытняй, скарбам і інш. Але пад уздзеяннем важных падзей (рэфармацыя, утварэнне уніяцкай царквы, контррэфармацыя і інш.) беларуская шляхта трапляла ў залежнасць ад мясцовых магнатаў. Ёй удалося аднавіць дзейнасць свайго генеральнага соймака.

У 1673 г. сейм РП прыняў пастанову аб скліканні кожнага трэцяга агульнага заканадаўчага органа ў Гародні. Гэтая ўступка літоўска-беларускай шляхце магла мець канструкцыйны працяг у справе ўмацавання самастойнасці княства. Але яе асабістыя амбіцыі апынуліся мацней за дзяржаўныя інтарэсы. Яе імкненне набыць такія ж «залатыя вольнасці», далучыцца да «польскага народа шляхецкага» і тым узяць свой прэстыж прымушала адмовіцца ад сваёй рэлігійнай (праваслаўнай) і нацыянальнай (літоўска-беларускай) ідэнтычнасці на карысць каталіцкай і польскай. Адною з выразных прыкмет гэтай з’явы стала пастанова жнівеньскага сойму 1696 г., паводле якой шляхта ВКЛ дамаглася ад караля РП увядзення на сваёй тэрыторыі польскай мовы замест беларускай. Тым самым дзяржаўнасць ВКЛ пазбавілася аднаго са сваіх важнейшых атрыбутаў. У выніку паміж саслоўямі шляхты з аднаго боку і сялянамі з мяшчанами з другога паглыбіўся раскол па рэлігійна-нацыянальнай прыкмеце.

Пры гэтым шляхта як вышэйшае саслоўе па меры развіцця эканамічных, палітычных, духоўна-культурных працэсаў губляла былую еднасць і распадалася на групы на чале з магнатамі. Па-першае, з 1610 г. кароль перанёс сваю рэзідэнцыю ў Варшаву, таму іх уплыў у найбольшай ступені адчуваўся менавіта ў княстве. Па-сутнасці, мясцовыя сеймікі выконвалі волю магнатаў, як правіла, ігнаруючы дзяржаўныя інтарэсы. У тых умовах нават вышэйшы заканадаўчы орган – сейм – пачынае даваць збой. Так, за час з 1652 па 1764 г. у выніку подкупаў магнатамі яго дэпутатаў 48 пасяджэнняў з 55 было сарвана з-за выкарыстання *liberum veto*.

У другой палове XVII ст. слабасць каралеўскай улады і няздольнасць сейма выклікалі сутыкненні паміж магнацкімі групамі Пацаў, Агінскіх, Сапегаў, якія суправаджаліся ахвярамі і разбурэннямі. У час Паўночнай вайны ў шляхецкіх колах узнікла так званая Вялікакняжацкая канфедэрацыя, якая падтрымала Пятра I.

У XVIII ст. барацьба паміж магнацкімі групамі (Патоцкімі і Браніцкімі, Радзівіламі і Чартарыскімі) і прыхільнікамі розных

канфедэрацый атрымала далейшае развіццё ў той час, як усё грамадства РП чакала кардынальных рэформ. Характэрна, што літоўска-беларуская шляхта не патрабавала ніякіх прывілеяў ні для сябе, ні для ВКЛ. На яго тэрыторыі працягвалі дзейнічаць Статут 1588 г., мясцовая адміністрацыя, ранейшыя шляхецкія тытулы, але разам з тым – і польская мова ў якасці дзяржаўнай. Невыпадкова ў другой палове XVIII ст. у грамадскай думцы РП яшчэ працягвала існаваць як дзяржава двух народаў – Кароны і ВКЛ. Нават апошні яе кароль – ураджэнец маёнтка Волчын Берасцейскага павета. Станіслаў Панятоўскі тытулаваўся як стольнік ВКЛ, а Тадэвуш Касцюшка называў сябе ліцвінам.

3. Працэс сацыяльнай і палітычнай кансалідацыі прывілеяваных саслоўяў. У Статуце 1588 г., акрамя іншага, адбіўся падзел насельніцтва ВКЛ на саслоўі: шляхту, духавенства, мяшчан і простых людзей. Пачатак фармаванню саслоўнай структуры быў пакладзены яшчэ ў канцы XIV – першай палове XV ст., калі частка літоўскай знаці каталіцкага веравызнання, прыняўшы прывілеі і гербы польскай шляхты (1413), паспрабавала выказаць свой асобы статус у параўнанні з астатнім праваслаўным службылым баярствам. Такім чынам, узнікла кансалідаваная сацыяльная група, якая першай заявіла аб сваіх палітычных і эканамічных прыярытэтах і дамаглася ад вялікага князя іх юрыдычнага прызнання. Прывілеем Казіміра 1447 г. усе баяры, у тым ліку пабратаная з палякамі «шляхта», набывалі асобыя эканамічныя, юрыдычныя і іншыя правы. У 1522 г. вызначылася тэндэнцыя да замацавання існуючай сацыяльнай групы як прывілеяванага саслоўя пад запазычанай у палякаў назвай «шляхта» (*szlachta*), якая ў сваю чаргу паходзіла ад нямецкага слова «*Geschlecht*» (рыцар).

Саслоўе феадалаў, якое займала пануючае становішча ў эканамічных і прававых адносінах, не ўяўляла сабой адзінага цэлага і падраздзялялася на шэраг груп, прыналежнасць да якіх залежала ад радавітасці, памераў землеўладання, колькасці залежных людзей, займаемай пасады ў дзяржаўным апаратае і інш. Да ліку найбольш знатнай, багатай і ўплывовай шляхты варта аднесці магнатаў, якія мелі тытулы князёў і паноў. У іх ліку – Алелькавічы, Валовічы, Гальшанскія, Гаштольды, Глябовічы, Ільцічы, Кішкі, Радзівілы, Пацы, Сангушкі, Тышкевічы, Хадкевічы, Чартарыйскія. Кожнаму з іх належалі велізарныя латыфунды і не менш за 1000 сялянскіх дымоў. Магнаты карысталіся ўсёй паўнатай маёмасных, асабістых і палітычных правоў. Іх маёнткі-вотчыны ўяўлялі сабой «дзяржавы ў

дзяржаве». Яны мелі ўласныя ўзброеныя сілы з дробнай шляхты (баяр) і часткова сялян (панцырных баяр). Буйныя феодалы займалі найбольш важныя дзяржаўныя або прыдворныя пасады, якія прыносілі ім велізарныя прыбыткі.

Другую групу складалі сярэднія феодалы, якія называліся ў XVI ст. зямлямі-шляхтай і валодалі «добрай аселасцю», гэта значыць добрым іменем, усяго каля 650 шляхцічаў, якім належала ад 21 да 500 сялянскіх дымоў. Незадоўга да падпісання Люблінскай уніі разам з магнатамі ім належала 48,4% сялянскіх гаспадарак. Яны займалі другарадныя пасады ў дзяржаўным апарате і знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад князёў і паноў.

Да ніжэйшай групы шляхецкага саслоўя адносілася служылая шляхта – баяры, зямляне, якія за службу вялікаму князю або магнату атрымоўвалі невялікі надзел зямлі і самі працавалі на ім. Яны маглі займаць мясцовыя дзяржаўныя пасады і знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад багацейшых феадалаў.

Правое становішча шляхты, у параўнанні з іншымі саслоўямі, было абаронена найлепшым чынам. Толькі шляхціч меў права займаць пасады ў дзяржаўным апарате і судзе, свабодна купляць і прадаваць маёнткі, валодаць феадальна залежнымі сялянамі, без аплаты пошліны (мыта) вывозіць на продаж за мяжу прадукты, удзельнічаць у соймах і быць абраным у дэпутаты на вальны сойм. Шляхцічу гарантавалася асабістая свабода, ён быў вызвалены ад падаткаў і павіннасцей, за выключэннем ваеннай службы і падаткаў на вайну.

Па рашэнні вялікага князя з радай і асобных магнатаў для мяшчан і сялян, якія неслі ваенную службу, быў магчымы пераход у шляхецкае саслоўе. Прыналежнасць да вышэйшага саслоўя можна было страціць у сувязі з учыненым шляхцічам злачынствам, але па рашэнні суда. Тое ж магло адбыцца, калі шляхціч пачынаў здабываць сабе сродкі да існавання, займаючыся рамяством або гандлем.

Да вышэйшага саслоўя адносілася духавенства хрысціянскага веравызнання, за выключэннем манаства. Акрамя таго, царква ператварылася ў буйнога феадала, якому належалі значныя зямельныя ўладанні і залежнае сялянства.

4. Вынікі аграрнай рэформы 1557 г. Эканамічнае і юрыдычнае становішча сялян. У канцы XV – пачатку XVI ст. асноўнымі вытворчымі адзінкамі былі сялянскія гаспадаркі – «дымы», маёнткі феадалаў – двары, а таксама фальваркі. Аснову гаспадаркі складала земляробства. Сялянскае землекарыстанне было надзельным і абшчынным.

Сяляне адной вёскі сумесна з феодалам карысталіся лясамі, сенажацямі і пашай.

Важнай урадавай пастановай, накіраванай на павелічэнне даходнасці і таварнасці феадальных гаспадарак, была «Устава на валокі» 1557 г. У гэтым законе ўсе землі прызнаваліся ўласнасцю дзяржавы або феадала, у тым ліку і тыя, якія належалі сялянам па звычайнаму праву «отчыны», «дзедзіны» і інш. Статут 1566 г. пацвердзіў новае палажэнне і, акрамя таго, забараніў сялянам яе куплю-продаж. Такім чынам, усе сяляне пазбаўляліся зямельнай уласнасці, а ў выніку «валочнай памеры» атрымалі зямлю – надзелы і ўчасткі (на абшчынным полі) у карыстанне разам з комплексам абавязковых павіннасцей.

Дробная шляхта абавязана была даказаць сваю прыналежнасць да вышэйшага саслоўя. Пры адсутнасці адпаведных дакументаў яна пазбаўлялася правоў на зямлю і разглядалася як яе арандатар або пераводзілася ў разрад падатковага насельніцтва. У некаторых выпадках дробнаму шляхцічу ўзамен ранейшага ўладання выдзяляўся іншы ўчастак, горшай якасці і за межамі зноў створаных фальваркаў – «за сцяной», і такіх уладальнікаў сталі называць засцянкавай шляхтай.

Аграрная рэформа, распачатая Жыгімонтам II Аўгустам у 1557 г., завяршылася каля 1570 г., мела прагрэсіўны характар. Разам з панскім дваром, гаспадарка якога забяспечвала ўнутраныя патрэбы феадала, пашырыліся фальваркі, зарыентаваныя на вытворчасць сельскагаспадарчых прадуктаў і іх продаж на рынку. Замацаванне за кожнай фальваркавай валокі 7 сялянскіх забяспечвала высокую даходнасць гаспадарак. За карыстанне зямлёй для сялян усталёўваліся тыя павіннасці, якія больш адпавядалі эканамічным інтарэсам іх гаспадароў. У сваёй большасці від гэтых павіннасцей абумовіў падзел сялянства на цяглых і асадных. Паводле Статутаў 1566 і 1588 гг., пражыванне «пахожых» у аднаго гаспадара на працягу 10 гадоў ператварала іх у прыгонных, а час пошуку ўцекачоў павялічваўся з 10 да 20 гадоў.

На ўсходзе краіны, дзе аграрная рэформа завяршылася пазней, фальваркава-паншчынная сістэма не зрабілася дамінуючай. Таму тут асноўнымі павіннасцямі сялян заставаліся грашовая (чынш) і прадуктовая рэнта. Тут захавалася і абшчыннае землекарыстанне.

Аграрная рэформа ў цэлым выклікала незадавальненне сялян. Але сістэма дзяржаўнага кіравання і феадальнага гаспадарання ў РП была дастаткова моцнай, каб прымусіць насельніцтва выконваць павіннасці на карысць уладальнікаў зямлі. У выніку «валочнай памеры», удасканалення арганізацыі вытворчасці, упарадкавання сістэмы падаткаабкладання і іншых мерапрыемстваў адбылося пашырэнне плошчы ворных

зямель і росту прадукцыйнасці працы. У сельскай гаспадарцы стаў назірацца пэўны ўздым. Фальваркі, створаныя на захадзе і ў цэнтры краіны, давалі ўстойлівы прыбытак.

Такім чынам, у выніку ажыццяўлення аграрнай рэформы 1557 г. у сельскагаспадарчым сектары, па-першае, адбылося ўсталяванне фальваркава-паншчыннай сістэмы. Па-другое, змянілася сістэма падаткаабкладання: замест падворнага (дым, служба) прынцыпу ўводзіўся пазямельны (ад валокі). Па-трэцяе, укаранілася тэхналогія трохпольнага севазвароту, у выніку чаго павысілася прадукцыйнасць працы, даходнасць гаспадарак істотна ўзрасла, узмацнілася іх сувязь з рынкам. Па-чацвёртае, на захадзе і ў цэнтры Беларусі назіраліся разбурэнне сялянскага абшчыннага і пераход да падворнага землекарыстання. Па-пятае, адбылося канчатковае запрыгоньванне сялянства.

У выніку разбуральных войнаў з сярэдзіны XVII па 20-я гг. XVIII ст. Беларусь трапіла ў паласу эканамічнага заняпаду. Ён быў абумоўлены найперш рэзкім скарачэннем сялянскага насельніцтва – непасрэдных вытворцаў харчовых прадуктаў і сыравіны. Так, у 1672 г. у маёнтку Паставы загінулі амаль усе сяляне, а ў самім мястэчку і трох навакольных вёсках ацалела толькі пяць сем'яў. Многія землеўладанні Гарадзенскага, Ашмянскага, Браслаўскага павеятаў і нават цэлых ваяводстваў – Менскага, Полацкага, Мсціслаўскага, Берасцейскага – былі цалкам разбураны і пазбавіліся многіх работнікаў. Яшчэ большае спусташэнне спасцігла беларускія гарады. У выніку толькі з 1650 па 1673 г. колькасць насельніцтва Беларусі скарацілася з 2,9 млн. чал. да 1,4.

Наступная Паўночная вайна прынесла чарговыя людскія страты: было забіта, загінула ад голаду і хвароб трэць насельніцтва з 2,1 млн. чал. Сялянства і мяшчане былі абавязаны пастаўляць шведскім і рускім войскам правіант, фураж, жывёлу. Акрамя таго, іх знаходжанне на тэрыторыі Беларусі суправаджалася знішчэннем усяго каштоўнага, што магло спатрэбіцца праціўніку. У выніку цэлыя паветы трапілі ў запусценне. Сялянскія надзелы істотна скараціліся. Мноства дзяржаўных зямель заставалася неапрацаваным. Так, у пачатку XVIII ст. пуставаў 41% валок у Брэсцкай, 71,5% – у Гарадзенскай эканоміях.

Кожны раз пасля чарговай навалы дзяржаўная і ўладальніцкая адміністрацыя прыкладалі намаганні да аднаўлення сваіх і сялянскіх гаспадарак. У гэтых мэтах даводзілася ісці на перадачу зямлі сялянам у карыстанне, абмежаваўшы іх павіннасці чыншам і аброкам. Па-другое, сялянам на ільготных умовах і нават бясплатна дазвалялася ўзяць столькі зямлі, колькі тыя маглі апрацаваць. Але з паляпшэннем гаспадарчых спраў уладальнік ізноў аднаўляў павіннасці ў поўным аб'ёме.

Кожны феадал скарыстоўваў розныя спосабы павышэння сваіх даходаў. У XVIII ст. распаўсюдзілася практыка перадачы маёнткаў з сялянамі або нават цэлых населеных пунктаў і тэрыторый у арэнду купцам. У 1740 г. у выніку шматлікіх злоўжыванняў арандатараў паўсталі жыхары Крычаўскага староства. У 1750-я гг. такое ж паўстанне адбылося на Каменшчыне. Абодва паўстанні былі жорстка падаўлены, але ўладальнікі тамтэйшых зямель (І. Радзівіл і віленскі капітул) былі вымушаны зменшыць сялянскія павіннасці.

Да сярэдзіны XVIII ст. на захадзе Беларусі паншчына займала галоўнае месца сярод іншых павіннасцей і стала складаць да 8–12 і нават 16 дзён на тыдзень з цяглай валокі. Да адпрацовачных павіннасцей таксама адносіліся гвалты (усёй сям'ёй 12 разоў на год: лесапавал, стагаванне, жніво), шарваркі (рамонтныя і будаўнічыя работы); падводная павіннасць (1–2 разы на год або 15 злотых), старажоўшчына (2–4 чал. ад вёскі штодня на двары гаспадара); начная варта. Штогод сяляне плацілі падымнае, прадуктовы аброк (дзякла) і іншыя падаткі.

Такая сістэма феадальнага гаспадарання і сялянскіх павіннасцей існавала да апошняга падзелу Рэчы Паспалітай. Усе сяляне падзяляліся на людзей гаспадарскіх, (залежных непасрэдна ад вялікакняскай гаспадарчай адміністрацыі), людзей панскіх (уладальніцкіх, залежных ад асобных феадалаў) і царкоўных (залежных ад цэркваў, манастыроў і вышэйшага духавенства). Асноўную масу феадальна залежных сялян складалі людзі цягля, асадных, агароднікі і даннікі. Цяглы сялянскі двор мог карыстацца адной валокай зямлі і абавязаны быў несці наступныя павіннасці: адпрацоўваць баршчыну па 2 дні на тыдзень са сваімі прыладамі працы (дадаткова летам яшчэ 4 дні талок), рамантаваць і будаваць масты, дарогі, замкі, несці вартавую службу, касіць сена для маёнтка, выконваць падводную павіннасць, плаціць грашова (чынш) і натуральны падаткі.

Асадныя сяляне баршчыны не выконвалі, а абавязаны былі плаціць 30 грошай і адпрацоўваць 12 дзён талок, або ўзамен іх уносіць 12 грошай. Акрамя таго, яны павінны былі несці і іншыя павіннасці.

У найбольш цяжкім становішчы знаходзіліся сяляне-агароднікі. Іх зямельныя надзелы былі роўныя 3 маргам зямлі (1,6–1,8 га). Асноўнай іх павіннасцю была паншчына па 1 дні на тыдзень і дадаткова на працягу лета 6 дзён на жніве або праполцы. У сувязі з тым, што адна валока зямлі дзялілася на 10–12 сем'яў агароднікаў, яны адбывалі 10–12 дзён баршчыны з адной валокі на тыдзень.

Памер ворных зямель сялян-даннікаў залежаў ад колькасці працаздольных асоб у гаспадарцы, наяўнасці прылад працы і коней. Павіннасці даннікаў вызначаліся ў залежнасці ад агульных абавязкаў, якія

накладаліся на вёску або воласць у цэлым. Самі сяляне на агульным сходзе выбіралі «старца», які з'яўляўся мясцовай службовай асобай, размяркоўвалі павіннасці па сялянскіх гаспадарках-«дымах». Сабраныя з даннікаў грашовыя і натуральныя падаткі старцы абавязаны былі здаваць мясцовым прадстаўнікам дзяржаўнай адміністрацыі. Падаткі, якія збіраліся з сялян-даннікаў, захоўвалі старадаўнія назвы, такія, як палюддзе, дзякла, сярэбшчына, стацыя. Сяляне-даннікі былі абавязаны выконваць работы па ўтрыманні і будаўніцтве замкаў, мастоў, дарог, браць удзел у ваенных паходах. Яны не былі падпарадкаваны непасрэдна якому-небудзь федалу, а выконвалі павіннасці толькі на карысць вялікага князя або дзяржавы. Стварэнне новых фальваркаў, а таксама падараванні цэлых вёсак і валасцей асобным федалам прывялі да таго, што колькасць сялян-даннікаў рэзка скарацілася.

Сяляне-слугі ў дзяржаўных уладаннях на захадзе Беларусі былі прадстаўлены сялянамі-прамыславікамі (стральцы, асочнікі) і сялянамі-рамеснікамі. З сярэдзіны XVI ст. тэрмінам «баярын» («баярын панцырны», «баярын путны») сталі абазначаць і асоб сялянскага саслоўя, асноўнай павіннасцю якіх была ваенная ці кур'ерская служба. У другой палове XVI ст. яшчэ выступаў ранейшы тэрмін «слуга», «чалавек», «служба», але з канца XVI ст. ён саступіў месца тэрміну «баярын». Сяляне-слугі ў 60-я гг. XVI – 20-я гг. XVII ст. мелі на 0,15–0,2 валокі больш за цяглых і чыншавых сялян. Але ў 30-я гг. XVII – пачатку 60-х гг. XVIII ст. забяспечанасць зямлёй слуг-сялян з цяглымі і чыншавымі амаль зраўнялася.

Акрамя ўказаных катэгорый сялян, у сёлах пражывалі беззямельныя асобы – халупнікі, якія мелі толькі сваё жыллё, – халупу, і кутнікі, што туліліся па чужых кутах. Не маючы сваіх сродкаў вытворчасці, яны вымушаны былі наймацца ў работнікі да федалаў, багатых гараджан і сялян або займацца рамяством. Гаротны маёмасны стан агароднікаў, халупнікаў, кутнікаў быў выкліканы, як правіла, пасляваенным часам, свавольствам уладальніка і іншымі абставінамі. У першай палове XVIII ст. гэтыя катэгорыі складалі 1/10 усяго сялянства. Але іх роля ў працэсе сельскагаспадарчай вытворчасці, роўна як і доля ў суме агульных павіннасцей усіх сялян, была нязначнай.

Самай бяспраўнай часткай насельніцтва працягвала заставацца чэлядзь нявольная. Колькасць яе значна скарацілася з-за пераводу федаламі ў стан агароднікаў. Азінай крыніцай з'яўлення чэлядзі нявольнай быў ваенны палон.

Пасля рэформы сялянскае саслоўе зрабілася больш сацыяльна аднародным. Характэрным адрозненнем яго маёмаснага стану пасля

рэформы 1557 г. і ўступлення ў сілу Статута 1588 г. зрабілася поўная асабістая залежнасць ад уладальніка. Правое становішча ўсіх катэгорый сялян характарызаваўся іх палітычным бяспраўем, абмежаванай праваздольнасцю, павышанай крымінальнай адказнасцю. Ім забаранялася займаць пасады ў дзяржаўным апарате. Іх удзел у палітычным жыцці абмяжоўваўся толькі мясцовымі справамі, правам на падачу ўраду чалавічых на незаконныя дзеянні адміністрацыі, правам голаса ў абшчыне, правам грашова-гандлёвых аперацый. Асноўнае абмежаванне праваў сялян заключалася ў адмаўленні права ўласнасці на зямлю. За рознага кшталту правіннасці яны падлягалі суду гаспадара, які караў у адпаведнасці з існаваўшым заканадаўствам. За забойства селяніна гаспадар несе крымінальную адказнасць. Прыгонных сялян дазвалялася прадаваць іншаму ўладальніку, але выключна з зямлёй і сумесна з астатнімі членамі сям'і.

У Канстытуцыі 3 мая 1791 г. была прадпрынята спроба юрыдычнага і сацыяльна-эканамічнага паляпшэння становішча сялянства, але яна не прынесла станоўчага выніку. Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі іх становішча зрабілася яшчэ горшым.

5. Развіццё гарадоў: рамяство, мануфактурная вытворчасць і гандаль. У прамой і непасрэднай залежнасці ад сельскай гаспадаркі знаходзіліся гарадскія рамёствы і гандаль. Дзякуючы аграрнай рэформе, уздыму сельскагаспадарчай вытворчасці і актывізацыі таварна-грашовых адносін назіраўся рост гарадоў і мястэчак. З другой паловы XVI да сярэдзіны XVII ст. на Беларусі іх колькасць павялічылася з 382 да 462. Гарады з'яўляліся цэнтрамі вытворчасці рамесных вырабаў і гандлю, выконвалі адміністрацыйную, абарончую, культурную і іншыя функцыі. У кожным з буйнейшых гарадоў – Полацку, Магілёве, Віцебску, Берасці, Пінску пражывала каля 10 тыс. чал. Менавіта там вызначыўся імклівы рост рамяства. Так, у другой палове XVII ст. у Магілёве існавала 80 рамесніцкіх прафесій, Берасці – да 68, Менску – 50 і г. д. Да гэтага часу ўзраслі і ўзмацніліся рамесныя аб'яднанні – цэхі. Вядома, што ў 16 гарадах існавала 112 цэхаў. На тым этапе свайго развіцця яны адыгрывалі прагрэсіўную ролю, выпрацоўваючы адзіныя прынцыпы і правілы вытворчасці і продажу сваіх вырабаў.

Уздым сельскай гаспадаркі і рамяства стымуляваў пашырэнне гандлёвых сувязей унутры краіны, спрыяў фармаванню новых рынкаў. Найбольш прывабнымі гарадамі для беларускіх купцоў за межамі ВКЛ з'яўляліся Варшава, Люблін, Познань, куды вывозіліся фрукты, скуры і вырабы з іх. Адтуль жа везлі тканіну і металічныя вырабы. За межы РП, у Крулявец і Рыгу, вывозілі збожжа, лён, пяньку, а прыво-

зілі соль, сялёдку, сукно. Усходнія гарады Беларусі актыўна гандлявалі з Маскоўскай дзяржавай.

Разам з рамяством і гандлем развівалася гарадское жыццё, у адпаведнасці з правам на самакіраванне, нададзеным вялікім князем, каралём або ўладальнікам зямлі. Вылучэнне гараджан у асобнае саслоўе знайшло адбітак у тэрміне «мяшчане», які паходзіць ад беларускай назвы горада («месца») і атрымаў устойлівае распаўсюджанне ў другой палове XV ст. Так, у дагаворы Полацка з Рыгай ад 1465 г. ужо згадваюцца «мяшчане». У гэтае саслоўе ўключаліся заможныя рамеснікі, купцы і гандляры, якія складалі адну супольнасць, плацілі асноўную частку падаткаў, мелі выключныя правы ў выбарах і працы магістрата.

Сярэдняю групу гараджан складалі дробныя гандляры і рамеснікі, якія валодалі неабходнымі прыладамі працы і невялікай маёмасцю (дом), але істотнага ўплыву на жыццё горада не аказвалі.

Найбольш бедную частку гараджан складалі чаляднікі, вучні майстроў, найміты, хатняя прыслуга. Усе яны належалі да разраду «чорных людзей». Нарэшце існавала сацыяльная група гарадскіх нізоў – «гульцяёў», «людзей лёзных» і інш., якія існавалі за кошт выпадковых заробкаў або жабрацтва. Прававое становішча гарадскіх нізоў нагадвала становішча феадальна-залежных людзей. Адрозненне заключалася толькі ў тым, што чаляднік і вучні маглі пайсці ад свайго гаспадара (майстра), разлічыўшыся з ім за даўгі.

Найбольш шырокімі правамі валодалі вярхі мяшчан Вільні, Полацка, Берасця, Менска і іншых буйных гарадоў, якія карысталіся магдэбургскім правам і адмысловымі ільготнымі граматамі. Яны былі вызвалены ад уплаты праязных пошлін (мыта) на ўсёй тэрыторыі ВКЛ і ад падводнай павіннасці. Кіраванне гарадскімі справамі ў гарадах з магдэбургскім правам знаходзілася, у асноўным, у руках вярхушкі. Па сваім маёмасным становішчы яна набліжалася да феадалаў, хоць і не адносілася да вышэйшага саслоўя.

Гарадское жыццё парушалася частымі войнамі. Так, у выніку антыфеадальнай вайны 1648–1651 гг. найбольшыя страты панеслі гарады на поўдні і паўднёвым усходзе – Берасце, Пінск, Тураў, Мазыр, Рэчыца, Гомель і інш. Яшчэ большымі разбурэннямі скончылася вайна Расіі з РП, калі амаль цалкам былі знішчаны Мсціслаў, Віцебск, Орша, Ляхавічы і інш. Колькасць жыхароў у Магілёве, Полацку, Быхаве рэзка скарацілася. Калі ў 1650 г. у Гародні налічвалася 130 рамеснікаў, то ў 1680 – толькі 12. Мноства майстроў былі вывезены ў палон. Вядома, што з іх удзелам будавалася Гранавітая палата ў Маскве, палац Аляксея Міхайлавіча ў с. Каломенскім і інш. Заняпад 22 беларускіх гарадоў

быў настолькі моцным, што сейм РП прыняў пастанову аб вызваленні іх насельніцтва ад падаткаў тэрмінам на 4 гады. Пад час Паўночнай вайны моцна пацярпелі ўсходнія гарады Беларусі – Мсціслаў, Орша, Віцебск, Магілёў. Шведы спалілі Мір, Клецк, Ляхавічы, Нясвіж, разрабавалі Гародню, Пінск, Наваградск, Лідзу, Менск, Магілёў.

У другой палове XVIII ст. у сістэме карпаратыўных арганізацый рамеснікаў выявіліся прыкметы разлажэння. Па-першае, значная іх колькасць (10–25%) не выказвала зацікаўленасці ў цэхах і працавала самастойна. Па-другое, у параўнанні з XVIII ст. скарацілася колькасць цэхаў (у Менску з 11 да 9, Магілёве – з 17 да 9, Гародні – з 8 да 7, Шклове – з 11 да 4). Тым не менш, колькасць рамеснікаў у гарадах узрасла. Павялічвалася і колькасць прафесій, звязаных з металаапрацоўкай, пашывам адзення, будаўніцтвам. У асобных месцах выявілася пэўная спецыялізацыя: у Капылі – прадзенне, ткацтва, пашыў адзення; Слуцку – вытворчасць гарбарных вырабаў і зброі.

Новай з’явай у эканамічным жыцці Беларусі першай паловы XVIII ст. зрабілася зараджэнне і развіццё мануфактурнай вытворчасці. У адрозненне ад майстэрняў, мануфактура ўяўляла сабой прадпрыемства, якое належала купцу або феадалу. Але ўладальнікі самі не выраблялі прадукцыю, а наймалі для гэтых мэт майстроў і наймітаў (рабочых). Па-другое, на гэтых прадпрыемствах пачалі выкарыстоўвацца механічныя прылады працы (станкі). Характэрнай прыкметай мануфактуры з’яўляецца ўзнікненне падзелу працы. Так, на Гродзенскай суконнай мануфактуры кожны з наймітаў выконваў даручаную яму аперацыю: часаў воўну, праў ніткі, ткаў палатно, фарбаваў яго і інш. На Беларусі такія прадпрыемствы адрозніваліся ад заходнееўрапейскіх тым, што большасць з іх (вотчынныя мануфактуры) належала феадалам, а рабочымі з’яўляліся іх прыгонныя.

У пачатку XVIII ст. у ліку першых мануфактур узнік шклянны завод у Налібоках, Стаўбцоўскага павета; у канцы 30-х гг. XVIII ст. – буйнейшы ў РП Урэцкі шклянны завод у Слуцкім павеце, дзе быў наладжаны выпуск крышталёвага посуду і люстраў. Такія ж заводы былі наладжаны ў м. Ілья Менскага павета і маёнтку Мыш Наваградскага павета. У м. Сверхань Стаўбцоўскага павета пачаўся выпуск фаянсавога посуду, у маёнтку Вішнёва Ашмянскага павета – прамысловая апрацоўка жалеза, у м. Ружаны – вытворчасць сукна і палатна.

Адначасова ў гарадах і мястэчках сталі ўзнікаць і купецкія мануфактуры, на якіх працавалі асабіста свабодныя рабочыя. Колькасць купецкіх мануфактур значна саступала вотчынным з прычыны слабай канкурэнтаздольнасці першых: выкарыстанне наёмнай працы было

значна даражэй за працу прыгонных. З другога боку, назіралася тэндэнцыя да паступовага пашырэння выкарыстання на тых самых вотчынных мануфактурах менавіта наймітаў, бо прадукцыйнасць працы прыгоннага сялянства, не зацікаўленага ў яе выніках, не магла не адбівацца на якасці прадукцыі. Так, на заснаванай у 1758 г. М.-К. Радзівілам у Слуцку фабрыцы паясоў («персіяры») разам з прыгоннымі працавалі і мяшчане. Выкарыстанне 24 станкоў, кожны з якіх абслугоўваўся 2 рабочымі, дазваляла выпускаць да 200 паясоў у год.

У 60–70 гг. XVIII ст. па загаду караля галоўны ўпраўляючы эканоміямі А. Тызенгауз заснаваў больш за 20 мануфактур у Гародні, фабрыкі залатой і срэбранай нітак, па выпуску шаўковых вырабаў, панчоў, капелюшоў, карэт і інш. Тут працавалі каля 1500 рабочых. Акрамя іх, сюды запрашаліся майстры з Францыі, Італіі, Германіі. У Магілёве ў 1786 г. існавала 22 гарбарныя і 2 цагляныя заводы. Да канца XVIII ст. пад назвай «фабрыка» або «завод» на Беларусі налічвалася ўжо звыш за 250 мануфактур. Але асноўную масу тавараў па-ранейшаму давалі рамесныя майстэрні, якія захавалі цэхавыя структуры.

Пэўнаму ўздыму эканомікі і гандлю спрыяла ўпарадкаванне дзяржаўнага кіравання. У прыватнасці, у 1764 і 1775 гг. урад РП увёў агульную мытную пошліну, у тым ліку для шляхты, духавенства і караля, а ўсе ўнутраныя мытні скасоўваліся. Ліхвярскі працэнт быў абмежаваны. У 1766 г. уводзіліся адзіныя меры вагі, аб'ёму і даўжыні. Беларускае купецтва вывозіла на знешні рынак у асноўным сельска-гаспадарчыя тавары, лес, вырабы з драўніны. Іх спажываўцамі з'яўляліся галоўным чынам жыхары Польшчы, Прусіі, Расіі. Прывозілася тканіна, вырабы з жалеза, медзь, галантарэя, прадметы раскошы. У развіцці ўнутранага гандлю ўсё большую ролю адыгрывалі кірмашы, буйнейшыя з якіх былі ў Менску, Шклове, Бешанковічах, Зельве. Развіццю гандлю спрыяла пабудова сухапутных сродкаў зносін – трактаў, накшталт Пінска-Слонімскага і Пінска-Валынскага. Па-ранейшаму важнейшымі сродкамі зносін заставаліся рэкі. У 1767–1784 гг. былі пабудаваны каналы, якія злучылі басейны Нёмана з Дняпром (канал Агінскага) і Прыпяці з Бугам.

З сярэдзіны XVIII ст. у РП, у тым ліку на Беларусі, намеціўся пэўны эканамічны ўздым, адной з прыкмет якога быў рост гарадоў і гарадскога насельніцтва. У гэты час тут існаваў 41 горад і 397 мястэчак з агульнай колькасцю жыхароў 370 тыс. чал або 11% ад 3,6 млн. насельніцтва. У эканоміцы РП па-ранейшаму пановаў феадальны спосаб вытворчасці, заснаваны на эксплуатацыі прыгоннага сялянства. Тут, у адрозненне ад Заходняй Еўропы, усё яшчэ панавала аграрна-рамесная цывілізацыя.

Лекцыя 6. РЭЛІГІЯ І КУЛЬТУРА НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ. БЕЛАРУСЬ У ВОЙНАХ XVII–XVIII СТСТ. КРЫЗІС РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ І ЯЕ ПАДЗЕЛЫ

Пытанні

1. Рэфармацыя і контррэфармацыя.
2. Брэсцкая унія. Канфесійныя адносіны на Беларусі ў XVI–XVIII стст.
3. Культура Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай.
4. Беларусь у войнах (XVII–XVIII стст.).
5. Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай і яе падзелы.

1. Рэфармацыя і контррэфармацыя. У XVI ст. каталіцкая супольнасць Заходняй Еўропы была ўцягнута ў працяглую міжусобную барацьбу. Асноўная прычына, якая выклікала яе, заключалася ў незадавальненні большасці вернікаў вярхушкай каталіцкай царквы на чале з Папам Рымскім, якая сканцэнтравала ў сваіх руках неабмежаваную ўладу і велізарныя багацці. Свецкія феадалы і буржуазія адчувалі ўціск з боку каталіцкіх іерархаў, а таксама марылі аб адабранні ў царквы матэрыяльных каштоўнасцей. Вернікі былі незадаволены продажами індульгенцый і выказвалі патрэбу ў выданні Бібліі на роднай мове.

Пачатак Рэфармацыі як сацыяльна-палітычнага руху пад лозунгам рэлігійнага абнаўлення звязваецца з абвешчэннем 31 кастрычніка 1517 г. прафесарам тэалогіі Вітэнбергскага ўніверсітэта М. Лютэрам так званых 95 тэзісаў, у якіх ён заяўляў аб неабходнасці апраўдання грахоў не грашыма, а верай, адкідваў вучэнне аб малітве за памерлых, выратаванні заслугамі святых і інш.

Новае пратэстанцкае веравучэнне сцвярджала, што для выратавання душы верніка не патрабуецца пасрэдніцтва царквы і таму адмаўляла неабходнасць яе існавання з усёй іерархіяй на чале з Папам Рымскім. Адзінай крыніцай веры было абвешчана Свяшчэннае пісанне. Перапынялася шанаванне святых, крыжа, ікон, мошчаў; адмаўлялася права царквы здымаць грахі. Пратэстантызм падзяляўся на некалькі плыняў – лютэранства, англіканства, кальвінізм і інш.

У 1553 г. у ліку першых да кальвінізму далучыўся вялікі канцлер і віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны (1515–1565), які заснаваў у Берасці першы на Беларусі кальвінскі збор і друкарню. Ён жа стаў галоўным пратэктарам кальвінізму ў ВКЛ, закрыў у сваіх уладаннях 187 каталіцкіх храмаў, канфіскаваўшы іх зямельны фонд і маёмасць.

Рэфармацыю падтрымалі гетман найвышэйшы Мікалай Радзівіл Руды, Кішкі, Сапегі, Хадкевічы, Тышкевічы і іншыя буйныя феадалы. Гарадская эліта, зацікаўленая ў ліквідацыі юрыдык і аслабленні касцёла, таксама падзяляла кальвінізм. У 1550-я гг. у духу кальвінізму былі рэфармаваны храмы ў Нясвіжы, Берасці, Клецку, Ляхавічах, Койданаве, пазней у Віцебску, Менску, Полацку, Глыбокім, Івянцы, Оршы, Смаргоні і інш. Пры новых абшчынах вернікаў адкрываліся школы, шпіталі, друкарні.

У 1560-х гг. з асяроддзя кальвіністаў ВКЛ вылучыліся антытрынітарыі, або арыяне, якія адмаўлялі трыадзіную сутнасць Бога, патрабавалі скасаваць халопства і палепшыць становішча сялян. Усяго да 1591 г. у межах ВКЛ налічвалася 207 пратэстанцкіх збораў, з якіх падаўляючая большасць (189) належала кальвіністам.

У мэтах аднаўлення былой палітычнай, эканамічнай і ідэалагічнай магутнасці каталіцкая царква мусіла мабілізаваць сілы для барацьбы з рэлігійным іншадумствам і рэфармацыйнымі плынямі. Яе ўдарнай сілай зрабіўся ордэн Таварыства Ісуса. У 1564 г. езуіты пачалі сваю дзейнасць у Польшчы, а праз 5 гадоў яны з'явіліся ў сталіцу ВКЛ. У 1570 г. імі была адкрыта сярэдняя навучальная ўстанова – калегіум, які ў 1579 г. набыў статус акадэміі. Менавіта праз адукацыю навучэнскай моладзі прышчапляліся контррэфармацыйныя ідэі. З апорай на ўплывовую каталіцкую шляхту езуітам удавалася зачыняць пратэстанцкія, а таксама праваслаўныя культурна-асветніцкія ўстановы – школы і друкарні. У 1593 г. у Нясвіжы быў пабудаваны першы на Беларусі езуіцкі храм – касцёл Божага цела. Актыўна падтрымлівалі контррэфармацыю каралі РП С. Баторый і Жыгімонт III Ваза.

З канца XVI ст. кальвіністы былі вымушаны перайсці да абароны сваіх пазіцый, прычым не толькі ад каталіцкага ўплыву, але і ад праваслаўя. Пад уздзеяннем дзяржаўных санкцый і адсутнасці адзінства ў канцы XVI ст. рэфармацыйны рух на Беларусі пачаў паступова згасаць. Кальвінісцкая шляхта стала вяртацца ў каталіцтва, у тым ліку сыны кальвінісцкага пратэктара М. Радзівіла. Адзін з іх – Мікалай Радзівіл Сіротка зачыняў пратэстанцкія прыходы. Па яго загаду на базе берасцейскай друкарні, перавезенай у Вільню, было заснавана першае ў ВКЛ каталіцкае выдавецтва. Ён таксама прымусіў кальвіністаў пакінуць Нясвіж, Клецк і Койданаву.

Ініцыятары контррэфармацыі ў РП скарысталі сваю перамогу ў барацьбе з пратэстантызмам і праваслаўем для ўмацавання пазіцый каталіцызму ў ВКЛ. З 1653 г. колькасць прыходскіх касцёлаў на беларускіх землях менш чым за стагоддзе ўзрасла са 153 да 270. Былі

адкрыты дзесяткі кляштарай, у тым ліку ў Берасці, Гародні, Менску, Наваградку, Оршы, Слоніме. Паводле пастановы сейма ад 1658 г., арыяне былі вымушаны пакінуць РП, але каб пазбегнуць выгнання, большасць іх былі вымушаны прыняць каталіцтва. І наадварот, паводле законаў ад 1668 і 1674 гг., пераход з каталіцтва ў іншую веру лічыўся крымінальным злачынствам і караўся. Такім чынам, контррэфармацыйны рух аднавіў і нават павялічыў уплыў каталіцызму ў ВКЛ.

2. Берасцейская унія. Канфесійныя адносіны на Беларусі ў XVI–XVIII стст. Па меры ўзрастання суперніцтва паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай у XV–XVI стст. узрасталая заклапочанасць вялікакняскай адміністрацыі той акалічнасцю, што мясцовае праваслаўнае святарства, а разам з ім і вернікі, знаходзяцца пад пэўным рэлігійна-палітычным уплывам праваслаўнай Масквы. Са стварэннем у ёй самастойнага і не залежнага ад Канстанцінопаля патрыярхату (1589) мясцовыя праваслаўныя іерархі, у тым ліку мітрапаліт Кіеўскі, трапілі ў прамое яму падпарадкаванне, што яшчэ больш занепакоіла эліту РП.

На той час праваслаўная царква ВКЛ перажывала нялепшыя часы. Па сутнасці, асноўнай яе сацыяльнай апорай з’яўляліся бяспраўнае сялянства і гарадскія нізы. Праваслаўныя святары выказвалі цікавасць да уніі, спадзеючыся атрымаць роўнае з каталіцкімі біскупамі прадстаўніцтва ў Сенаце, або для таго, каб зусім не застацца без паствы. У 1595–1596 гг. праваслаўныя іерархі І. Пацей і К. Цярлецкі наведалі Папу Рымскага Клімента VIII і выказалі згоду на унію з касцёлам. Для яе канчатковага зацвярджэння ў Берасці быў скліканы царкоўны сабор. 9 кастрычніка прыхільнікі уніі абвясцілі аб стварэнні грэка-каталіцкай царквы. Жыгімонт III Ваза універсалам ад 15 лістапада 1596 г. зацвердзіў гэты акт і заклікаў жыхароў Беларусі і Украіны прызнаць уніяцкіх біскупаў.

Новая канфесія прызнавала вяршэнства Папы Рымскага, запазычвала каталіцкія дагматы, крыж і распяцце, убранства храмаў, але захоўвала абраднасць і богаслужэнне на беларускай мове. Акрамя таго, уніяцкім святарам дазвалялася мець сям’ю.

Укараненне уніяцтва на Беларусі адбывалася няпроста. Па-першае, пэўная частка заможных пластоў насельніцтва ўбачыла ў ім каталіцкую экспансію. Па-другое, не ўсе праваслаўныя прыходы далучыліся да уніі. І калі ў 1620 г. на Украіне была адноўлена праваслаўная царква, то ёй падпарадкавалася ўсё праваслаўнае насельніцтва Беларусі. Па-трэцяе, у шэрагу выпадкаў гвалтоўная актыўнасць святароў па неадкладным пераўтварэнні праваслаўных прыходаў ва уніяцкія выклікала процідзеянне вернікаў. Так, 12 лістапада 1623 г. у Віцебску

быў забіты полацкі уніяцкі арцыбіскуп Іясафат Кунцэвіч. Як высветлілася, у падрыхтоўцы выступлення бралі ўдзел вернікі праваслаўных прыходаў не толькі Віцебска, але і Вільні, Оршы, Магілёва.

Па даручэнні Папы Рымскага Жыгімонт III Ваза накіраваў у Віцебск войскі з мэтай пакарання паўстанцаў. У выніку горад быў пазбаўлены магдэбургскага права. Са знятых з праваслаўных храмаў званоў быў адліты адзін вялікі – у памяць Кунцэвіча. Па прыгавору суда 2 бурмістры і 17 жыхароў былі пакараны смерцю. Кароль РП загадаў уніяцкаму святарству надалей больш памяркоўна, без гвалту распаўсюджаць веру, і гэта дало свой плён. Нават пісьменнік М. Смятрыцкі, які спачатку шчыра выступаў супраць уніяцтва, у сваіх апошніх творах канца 1620-х гг. далучыўся да уніі і асудзіў праваслаўе.

Асобныя праваслаўныя шляхцічы і святары працягвалі барацьбу за аднаўленне самастойнасці сваёй царквы. Пасля смерці Жыгімонта III Вазы новы кароль Уладзіслаў IV (1632–1648) быў вымушаны аднавіць праваслаўную іерархію і ў наступным годзе зацвердзіў мітрапалітам П. Магілу. Сейм, скліканы ў 1635 г., пацвердзіў свабоду дзейнасці дзвюх «рускіх» цэркваў – праваслаўнай і уніяцкай.

Пад час контррэфармацыі праваслаўная шляхта прымала унію. Так, у 1660 г. ва ўсёй РП католікі складалі ўжо 43, уніяты – 33, праваслаўныя – 10, іудзеі – 9, людзі іншых вер – 5% ад колькасці ўсіх жыхароў дзяржавы.

Уніяцкая царква ўтварала Кіеўскую мітраполію (з цэнтрам у Вільні) у складзе 9 епархій, з якіх 5 прыпадала на беларускія землі. Папа Рымскі прызначаў кіраўніка уніяцкай царквы – мітрапаліта, які, у сваю чаргу, мог прызначаць кіраўнікоў епархій. У адрозненне ад каталікоў, адзіным манаскім ордэнам уніятаў з'яўляўся ордэн базыльянаў (св. Васілія Вялікага). Да першага падзелу РП на тэрыторыі Беларусі існавала 55 базыльянскіх кляштараў, буйнейшымі з якіх былі Полацкі, Жыровіцкі, Менскі, Віцебскі і інш. Базыльяне мелі свае навучальныя ўстановы, друкарні і сярод іншых уніятаў вызначаліся высокай адукаванасцю. Аберагаючы сваю паству ад каталіцкага ўплыву, яны выдавалі на блізкай да беларускай мовы набажэнскую літаратуру, чым дапамагалі беларусам зберагчы сваю культурную ідэнтычнасць.

Казацкія атрады, якія траплялі на Беларусь у час войн (1648–1651), (1654–1667), не рабілі адрозненняў паміж католікамі і уніятамі і аднолькава жорстка каралі тых і другіх. Такую ж палітыку праводзілі ваяводы Аляксея Міхайлавіча. Прычым, калі каталіцкаму касцёлу дазвалялася праводзіць службу на захад ад Бярэзіны, то

уніяцтва забаранялася паўсюдна. Нават паводле ўмоў Андрусаўскага перамір'я (1667), кароль абавязаўся не пашыраць унію ў Магілёўскай епархіі.

Праваслаўныя іерархі РП з удзячнасцю прымалі дапамогу рускіх цароў, але не спяшаліся адмаўляцца ад аўтаноміі, і толькі ў 1686 г. Кіеўская мітраполія ўвайшла ў падпарадкаванне патрыярха маскоўскага. Але іх прававое становішча па-ранейшаму было горшым за становішча каталікоў і уніятаў. Напрыклад, пасля вайны 1654–1667 г. ім не дазвалялася займаць пасады ў магістраце.

Сітуацыя склалася такім чынам, што ў канцы XVII – пачатку XVIII ст. праваслаўная вера ў РП страціла аўтарытэт настолькі, што тры яе епархіі з чатырох перайшлі ва уніяцтва. Адзіная Беларуска епархія імкліва губляла сваіх прыхільнікаў. Пад яе кантролем засталася толькі 130 цэркваў, а 164 царквы і 5 манастыроў на працягу 1686–1754 гг. таксама далучыліся да уніі.

Пад час Паўночнай вайны з-за прысутнасці ў РП іншаземных войскаў становішча асноўных канфесій пэўным чынам змянілася. Характэрна, што Пётр I ставіўся да каталікоў даволі прыхільна і нават дазволіў ім адкрыць некалькі касцёлаў у Расіі. Разам з тым праваслаўны цар разглядаў уніятаў як здраднікаў веры. З яго ведама ў 1706 г. у Полацку былі забіты 5 манахаў-базыльянаў, мноства іх арыштаваны і вывезены ў Расію. Маёмасць базыльянскіх кляштараў была разрабавана рускай арміяй, а ў 1710 г. ад полацкай Сафіі, ператворанай у склад поруху, пасля выпадковага выбуху засталіся адны руіны. У той самы час цар накіраваў у Магілёў камісара для абароны інтарэсаў праваслаўнага насельніцтва, а ў 1717 г. дамогся ад сейма прыняцця адпаведнага закону ў абарону правоў іншаверцаў усёй краіны. Такую ж палітыку праводзілі Кацярына I, Лізавета I і іншыя, але працэс умацавання уніі за кошт праваслаўя працягваўся.

У апошняй трэці XVII – пачатку XVIII ст. уніяты пераўзыйшлі ўплыў праваслаўнай царквы. Таму паспрыялі вынікі уніяцкага царкоўнага сабору (з'езду), які адбыўся ў Замосці ў ліпені – верасні 1720 г. пад старшынствам папскага нунцыя. Паводле прынятых пастанаў, у веравучэнне і працэдуру уніяцкага набажэнства ўводзіліся асобныя лацінскія элементы (сімвал веры, узгадванне імя Папы Рымскага), але традыцыі ўсходняй (праваслаўнай) царквы па-ранейшаму захоўваліся.

Нягледзячы на значныя дасягненні уніятаў, іх канфесія намаганямі ксяндзоў часта падавалася як непаўнаважнасць, «хлопская» і г. д., што ўрэшце правакавала ўзрастанне напружанасці паміж каталіцкай і уніяцкай элітамі.

3. Культура Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай. Пад уздзеяннем ідэй Рэнэсансу стан адукацыі ў ВКЛ узняўся на больш высокі ўзровень. З пачаткам Рэфармацыі тут сталі ўзнікаць кальвінісцкія і зрэдку лютэранскія школы. Асаблівасцю адукацыйных устаноў ВКЛ XVI ст. зрабілася перавага ў іх так званых брацкіх школах, дзе на працягу 3–5 гадоў навучаліся дзеці розных саслоўяў, як правіла, пратэстанцкага і праваслаўнага веравызнання. У пратэстанцкіх школах выкладаліся багаслоўе і царкоўныя спевы, лацінская, грэчаская і родная мова, рыторыка, гісторыя, матэматыка.

У пачатку 1620-х гг. у межах уніяцкай мітраполіі налічвалася 2169 уніяцкіх і 1089 праваслаўных храмаў, дзе былі адкрыты школы. Найбольшых поспехаў на ніве адукацыі дасягнуў ордэн Базыльянаў.

Развіццё брацкіх школ у XVII ст. прывяло да з'яўлення падручнікаў. Так, у Берасці праваслаўны святар Л. Зізаній падрыхтаваў да выдання «Азбуку з Лексісам». 12 лютага 1596 г. ён выдаў «Граматыку словенску совершенного искусства осми частей слова». У 1631 і 1636 гг. у Куцейна пад Оршай беларуска-ўкраінскі асветнік С. Собаль надрукаваў «Буквар».

На хвалі барацьбы каталіцызму з Рэфармацыяй у 1570 г. у Вільні езуітамі быў створаны так званы «калегіум», а праз 9 гадоў на яго базе пачала дзейнічаць вышэйшая навучальная ўстанова – акадэмія і універсітэт з 7-гадовым тэрмінам навучання. З цягам часу папулярнасць універсітэта, а таксама колькасць яго навучэнцаў узрасла з 60 студэнтаў (1579) да 800 штогод (у першай пал. XVII ст.). Асноўную іх масу складалі выпускнікі калегіумаў Берасця, Віцебска, Гародні, Нясвіжа, Оршы, Пінска, Полацка.

Да канца стагоддзя становішча, калі асноўнымі мовамі навучання ў ВКЛ былі лацінская і польская, зрабілася тыповым. Што датычыць зместу навучання, то яно рабілася ўсё больш свецкім. Навуковыя адкрыцці ў фізіцы, матэматыцы, біялогіі, медыцыне і іншых пахіснулі манаполію царквы ў фармаванні светапогляду людзей, надаўшы ім веру ў магчымасць удасканалення грамадскага ладу на разумных пачатках, праз распаўсюджанне навукі, ведаў і свецкай культуры. Само XVIII ст., калі пачаліся і ўзмацніліся канкрэтныя станоўчыя зрухі ў гэтым напрамку, пачалі называць эпохай Асветніцтва, а прагрэсіўных дзеячаў навукі і культуры – асветнікамі.

Распаўсюджанне асветніцкіх ідэй на Беларусі знайшло ўвасабленне найперш у сістэме адукацыі. Так, у 1740-х гг. калегіумы каталіцкага ордэна піяраў у Віцебску, Дуброўне, Лідзе, Шчучыне і іншых гарадах уключылі ў свае вучэбныя праграмы матэматыку, фізіку,

усеагульную і польскую гісторыю і тым наблізіліся да свецкай адукацыі. У гэты час мовай навучання з'яўлялася польская. Базыльяне, якім належалі школы ў Віцебску, Жыровічах, Менску, Наваградку, Пінску, выкарыстоўвалі беларускую мову.

За правядзенне ў РП адукацыйнай рэформы на дзяржаўным узроўні ўзялася створаная ў 1773 г. Адукацыйная камісія. У лік абавязковых прадметаў былі ўключаны геаграфія, права, логіка, рыторыка, эканоміка. Пасля забароны (1773) дзейнасці ў РП Ордэна езуітаў Віленская акадэмія ў 1780 г. была ператворана ў Галоўную школу ВКЛ і пад яе пачатак перадаваліся ўсе навучальныя ўстановы.

У гэты ж час узнікае і пашыраецца прафесійная школа. Так, у Гародні, дзякуючы намаганням магната А. Тызенгауза (1738–1785) рыхтаваліся медыкі, ветэрынары, аўдытары, мастакі, чарцёжнікі. Запрошаны каралём РП французскі прафесар Ж. Жылібер заснаваў у Гародні вышэйшую медыцынскую школу (1775–1781), а пры ёй – аптэку, прыродазнаўчы кабінет, анатамічны тэатр і батанічны сад.

Выпускнік Віленскай Акадэміі К. Семяновіч (1600 – пасля 1651), генерал войск РП у працы «Вялікае мастацтва артылеры», выдадзенай у Галандыі, распрацаваў праект шматступенчатай ракеты.

Нягледзячы на адносную рэлігійную талерантнасць, ідэя бога з'яўлялася непакіснай, а праявы вальнадумства бязлітасна караліся. Так, 30 сакавіка 1689 г. у Варшаве быў пакараны смерцю брэсцкі падсудак К. Лышчынскі за напісаную ім працу «Аб неіснаванні бога».

І. Капіевіч (1651–1714) – выпускнік Слуцкай кальвінісцкай гімназіі, а пасля – яе выкладчык, з-за пераследу езуітаў быў вымушаны з'ехаць у Галандыю. У Амстэрдаме ён стварыў сучасны варыянт кірылічнага шрыфту. За 1699–1706 гг. выдаў больш за 20 кніг па арыфметыцы, гісторыі, граматыцы, марской справе, а затым выехаў у Расію.

ВКЛ не толькі ўзбагачала навуку і культуру суседніх дзяржаў, але і само карысталася іх дасягненнямі ў гэтых галінах. Працы філосафаў Ф. Бэкана, Т. Гобса, Д. Лока, Р. Дэкарта, Ш. Монтэск'е і іншых актыўна ўключаліся ў курсы лекцый прафесараў Віленскага ўніверсітэта А. Скарульскага, Б. Дабшэвіча, К. Нарбута. Фізік Ю. Міцкевіч узняўся на платформу ньютанаўскай механікі. М. Пачобут-Адлянціцкі заснаваў айчынную астраномію.

Такім чынам, з XVI па XVIII ст. беларуская адукацыя і навука прайшлі доўгі шлях ад царкоўнай падпарадкаванасці і рэлігійнага зместу да рознаўзроўневай сістэмы свецкіх навучальных устаноў. У вучэбных праграмах павялічылася доля прыродазнаўчых дысцыплін, а філасофія перастала быць «служкай багаслоўя» і ператварылася

ў самастойную навуку. Рэнесансныя традыцыі беларускага кнігадрукавання, заснаванага Скарынам, пераняла і прадоўжыла плеяда дзеячаў Рэфармацыі і Асветніцтва. За рэдкім выключэннем (С. Будны, В. Цяпінскі і інш.) – ураджэнцы Беларусі ў сваёй творчай дзейнасці не звярталіся да роднай мовы. Нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці ці ідэнтыфікацыя сябе з іншымі этнасамі рабілі асобных ураджэнцаў ВКЛ донарамі іншых культур. У іх ліку – кнігадрукары П. Мсціславец і І. Фёдараў.

Мастацкае слова, філасофская думка і гістарычная падзея адбілася ў асабістых запісах жыхароў ВКЛ – лістах аршанскага старасты Ф. Кміты-Чарнабыльскага (1530–1587) на адрас паны-рады, «Дзённіка» наваградскага падсудка Ф. Еўлашоўскага (1546–1616), «Дыярыўша» ігумена А. Філіповіча (1597–1648), дзённіка «Авантуры майго жыцця» наваградскай лекаркі С. Русецкай (1718–1760).

Акрамя рэлігійна-палемічнай літаратуры, у ВКЛ развіваліся і іншыя яе жанры – лірыка, п’есы для батлейкі, а таксама сатыра. Апошняя найлепш прадстаўлена ў ананімным творы «Ліст да Абуховіча» (1655), дзе ў асобе ваяводы высмейваецца амаральнасць шляхты. Тая ж праблема ёсць і ў другім ананімным творы «Прамова Мялешкі».

Сімяон Полацкі (С. Г. Пятроўскі-Сітніяновіч) (1629–1680 гг.) напісаў мноства вершаў і паэм маральна-дыдактычнага характару, 2 тэатральныя камедыі, выдаў зборнік «Рыфмалогіі». За нядоўгі час свайго жыцця С. Полацкі выявіў багаты талент святара і багаслова, педагога, паэта, перакладчыка. Як прыхільнік ідэі кансалідацыі славян распрацаваў праект («Прывілей») заснавання ў Расіі славяна-грэка-лацінскай акадэміі. У асобных яго творах сустракаюцца рысы барока.

Гэты мастацкі стыль узнік у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе ў выніку ўзаемадзеяння многіх сацыяльна-эканамічных, палітычных, рэлігійных і іншых працэсаў, якія мелі месца ў XVI ст. Найперш ён увасобіўся ў архітэктуры і абапіраўся на традыцыі антычнасці з уласцівымі ёй пышным, пампезным дэкорам, вытанчанасцю форм і ліній, выкарыстаннем светлацені і іншымі рысамі мастацтва. Першым яго ўзорам на ўсходнеславянскіх землях стаў касцёл Божага цела ў Нясвіжы (1584–1593), пабудаваны Я. Бернардоні па кананічным праекце царквы Іль Джэзу ў Рыме. У далейшым асноўнай базай беларускага барока з’яўлялася культуравае архітэктура першай паловы XVII ст. Характэрная яго праява (базілікавы тып храма з дзвюхвежавым галоўным фасадам) адбіта ў касцёлах езуітаў у Гародні і Менску, дамініканцаў у Стоўбцах і ў Княжыцах пад Магілёвам, бернардзінак у Менску.

Працэс развіцця мураванай архітэктурны меў тры этапы, і ў адпаведнасці з імі беларускае барока стала ўмоўна падзяляцца на ранняе, сталае і позняе. Апошняе (1730–1780-я гг.) з уласцівым яму ўменнем мясцовых дойлідаў да стварэння шмат’ярусных вежаў, фігурных франтонаў, дасягнення гармоніі вертыкалізму ліній і плаўнасці сілуэтаў было названа віленскім. Гэты стыль характэрны касцёлу кармелітаў у Глыбокім, сабору св. Сафіі ў Полацку, Андрэеўскаму касцёлу ў Слоніме і інш. З цягам часу элементы барока з’яўляюцца і ў свецкай архітэктурны палацавых ансамбляў у Нясвіжы, Ружанах, Шчорсах, ратуш Віцебска, Магілёва, Менска.

З узнікненнем у XVIII ст. новага архітэктурнага стылю класіцызму барока некаторы час існуе паралельна з ім і саступае яму месца пасля падзелаў РП.

Прыкметы барока ў выяўленчым мастацтве ўзніклі ў сярэдзіне XVII ст. Гэты стыль выяўляе сябе ў насценных роспісах каталіцкіх храмаў: францысканцаў у Гальшанах, езуітаў у Нясвіжы, св. Станіслава ў Магілёве. Значна павольней барока ўздзейнічала на іканапісны жанр, дзе, як і раней, выявы святых доўгі час захоўвалі кананічны выгляд. Тым не менш, у іканапісе з’яўляюцца элементы зямнога жыцця. У абразях «Праабражэнне» (1648), «Нараджэнне Маці Боскай» (1649), «Пакроў» (1650), «Успенне» (1652) прысутнічаюць мясцовыя пейзажы і ўласцівыя эпосе прадметы побыту. У XVIII ст. барока ў іканапісе характарызуецца большай прысутнасцю народных матываў, павелічэннем элементаў свецкага жывапісу і інш.

Партрэтны жанр стаў з’яўляцца на Беларусі ў канцы XVI ст. Лепшыя працы беларускіх майстроў адбіліся ў партрэтах Я. Радзівіла, А. Астрожскага, А. Радзівіла і інш. Узнікненне стылю барока ў партрэтным жывапісе супала з росквітам так званага «сарматызму» – ідэалогіі, якая падкрэслівала старадаўняе паходжанне, саслоўную і грамадскую выключнасць шляхты. Сармацкаму партрэту было ўласціва знешняе падабенства, наяўнасць пэўных атрыбутаў (герб, надпіс) ці прадметаў, якія адлюстроўвалі прыналежнасць персоны да групы «абраных». Такія рысы ўласцівы «рыцарскім» партрэтам К. Весялоўскага, М. Паца, А. Завішы, К. Сапегі, Ю. Радзівіла і інш.

У другой палове XVIII ст. з распаўсюджаннем Асветніцтва барока паступова саступае месца новаму стылю – класіцызму з уласцівым яму напускной урачыстасцю ў выглядзе і позах персон, вытанчанасцю дэталей, прысутнасцю дэкаратыўных элементаў антычнасці. У ліку заснавальнікаў школы класічнага жывапісу быў прафесар Віленскай Галоўнай школы Ф. Смуглевіч (1745–1807).

Скульптура мела культавае прызначэнне і выраблялася для ката-ліцкіх і уніяцкіх храмаў як элемент алтароў. Выявы Бога і святых вы-рабляліся драўлянымі з выкарыстаннем фарбаў і пазалоты. Найбольш выразныя ўзоры стылю барока адбіліся ў алтары Будслаўскага касцёла (1643–1651). Своеасаблівыя свецкія матывы ў скульптуры адбіліся ў надмагільных партрэтах знатных нябожчыкаў.

Пачатак тэатральнага мастацтва звязваюць з народным лялечным тэатрам – «батлейка» (ад паланізаваанай назвы горада Віфлеем, дзе на-радзіўся Ісус), або «Вяртэп», «Яселка», ці «Жлоб». Арганізатарамі ві-довішчаў напачатку былі вандруючыя манахі, студэнты ці іншыя аду-каваныя людзі. Сцэнай для выступлення лялечных артыстаў служыла трох- ці двух’ярусная скрыня. Так, на верхнім ярусе батлейкі паказва-лі дзеі на рэлігійныя сюжэты, на ніжэйшых – з народнага жыцця. Як правіла, апошнія складалі народную драму «Цар Максіміліян», жан-равыя сцэнікі – «Антон з казой і Антоніха», «Вольскі – купец польскі», «Бэрка-карчмар», «Цыган і цыганка» і інш.

Цэнтрамі мастацкай культуры Беларусі зрабіліся магнацкія рэзі-дэнцыі ў Гародні, Нясвіжы, Ружанах, Слоніме і іншых гарадах. Выпіса-нымі з-за мяжы музыкантамі, сцэнографамі, балетмайстрамі стваралі-ся школы для падрыхтоўкі артыстаў з ліку прыгонных юнакоў і дзяў-чат. Так, частка Нясвіжскага замка адводзілася пад тэатр, музычную і балетную школы. У 1746 г. жонка магната Уршуля Радзівіл паставіла на сцэне сваю камедыю «Дасціпнае каханне». Струннай капэлай, му-зычнай і балетнай школамі, адмысловым «Новым домам оперы» сла-вілася рэзідэнцыя гетмана М. К. Агінскага ў Слоніме. Музычная капэ-ла, а таксама школа па падрыхтоўцы прыдворных артыстаў належала А. Тызенгаузу. Яго тэатр па майстэрстве і славе пераўзышоў астатнія ва ўсёй РП. Магнаты Тышкевічы заснавалі тэатры з прыгоннымі арты-стамі ў Свіслачы і Плешчаніцах. Усяго да канца існавання РП на Бела-русі мелася 26 тэатраў і каля 30 аркестраў. У цэлым мастацкая культу-ра Беларусі XVIII ст. насіла выразны свецкі і элітарны характар.

4. Беларусь у войнах (XVII–XVIII стст.). У выніку аб’яднання Польшчы з ВКЛ суадносіны сіл ва Усходняй Еўропе паступова змяня-ліся на карысць РП. Таму паспрыяла ўзнікненне ў Маскоўскай дзяр-жаве так званага «смутнага часу», выкліканага крызісам царскай ула-ды. Свае прэтэнзіі на трон выказаў беглы манах Р. Атрэп’еў, які абвяс-ціў сябе сынам Івана IV Дзмітрыем. Пры падтрымцы Жыгімонта III і ваяводы Ю. Мнішака Ілжэдзмітрый з 4-тысячным войскам рушыў на Маскву і ў чэрвені 1605 г. заняў яе. У тым самым месяцы самазванец

каранаваўся на царства пад іменем Дзмітрыя I. Але, захапіўшы трон, ён не здолеў выправіць цяжкага становішча, у якім знаходзіліся расійскае грамадства і яго гаспадарка. Акрамя таго, прысутнасць у Маскве чужых (польскіх, літоўска-беларускіх) войск выклікала незадавальненне масквічоў. 17 мая 1606 г. у выніку змовы баяр і паўстання гараджан Ілжэдзмітрый быў забіты.

Новым царом абралі Васіля Шуйскага (1606–1610), але змена ўлады не ўстараніла цяжкасцей. У Расіі распаўсюдзіліся шматлікія антыўрадавья выступленні сялян, казакоў, нават дваран. На фоне агульнага незадавальнення В. Шуйскім у 1607 г. узніклі чуткі аб Дзмітрыі I, які ў Старадубе (Браншчына) збірае сілы для новага паходу на Маскву. 1 мая 1608 г. новаму самазванцу М. Малчанаву ўдалося разбіць царскае войска, падыйсці зусім блізка да Масквы і стаць лагерам каля в. Тушына. Каб перамагчы «тушынскага злодзея», паслы Шуйскага звярнуліся за дапамогай да Швецыі, абяцаючы саступіць ёй прыбалтыйскія землі. Але як толькі на баку цара выступілі шведы, РП успрыняла гэта як недружалюбны акт і прыступіла да адкрытай інтэрвенцыі. У верасні 1609 г. яе войскі асадзілі Смаленск, а ў чэрвені 1610 г. разбілі царскіх стральцоў. У Маскве група дваран звергла В. Шуйскага з трону і пастрыгла яго ў манахі. Улада перайшла да 7 баяр на чале з князем Мсціслаўскім. Паводле падпісанай 17 жніўня 1610 г. «сямібаяршчынай» і гетманам С. Жалкеўскім дамовы, на рускі трон запрашаўся сын Жыгімонта III каралевіч Уладзіслаў. Маскоўскі Крэмель аддаваўся пад ахову польска-літоўскага гарнізона.

У тых умовах Ілжэдзмітрый II быў вымушаны ўцякаць з Тушына і ў снежні 1610 г. ён быў забіты сваімі былымі прыхільнікамі.

У адрозненне ад вышэйшага баярства, асноўная маса дваран і простага люду адмовілася прысягаць Уладзіславу і выступіла супраць інтэрвентаў. Першая спроба апалчэнцаў выбіць захопнікаў з Масквы ў маі 1611 г. скончылася няўдала. У верасні 1612 г. другое апалчэнне на чале з Дз. Пажарскім і К. Мініным нанесла паражэнне войску гетмана ВКЛ Я. Хадкевіча, якое ішло на дапамогу акружаным у Крамлі суайчыннікам, і 6 снежня ім давялося капітуляваць.

У студзені 1613 г. на Земскім Саборы ў Маскве быў абраны новы цар – 16-гадовы М. Раманаў (1613–1646), а 11 ліпені ён «вянчаўся на царства». Такім чынам, для расійскага грамадства «смутны час» скончыўся. Але каралевіч Уладзіслаў не пакідаў спроб завалодаць расійскім тронам. Распачаты ім у 1617 г. паход войска РП на Маскву пажаданай мэты не дасягнуў. Паводле перамір'я, падпісанага абодвума бакамі ў снежні 1618 г. у в. Дзявуліна, ён адмаўляўся ад правоў на трон, але да РП адыходзілі Смаленскія і Чарнігава-Северскія землі.

Пасля смерці Жыгімонта III (1632) Міхаілам I была здзейснена няўдалая спроба вяртання Смаленска. Спроба новага караля Уладзіслава IV Вазы (1632–1648) захапіць Маскву таксама не прынесла яму поспеху. У адпаведнасці з Палянаўскім мірам ад 17 мая 1634 г., пацвярджалася непарушнасць граніц паміж Расіяй і РП. Акрамя таго, Расія абавязалася выплаціць 20 000 руб., а кароль канчаткова адмаўляўся ад прэтэнзій на рускі трон.

Сацыяльна-эканамічнае становішча ВКЛ канца XVI – першай паловы XVII ст. характарызувалася ўсталяваннем фальварачна-паншчыннай сістэмы, умацаваннем зямельнай уласнасці феадалаў, якія імкнуліся павялічыць свой прыбытак шляхам павелічэння эксплуатацыі залежных сялян.

Умацаванне прыгнёту адчуваў таксама працоўны люд гарадоў і мястэчак ВКЛ, асабліва тых, якія належалі свецкім і духоўным асобам. Адным са спосабаў пазбаўлення ад феадальнага прыгнёту з’яўляліся ўцёкі на поўдзень ВКЛ. Там, за «парогамі» Дняпра, у Запарожскай Сечы ў канцы XVI ст. узнікла своеасаблівае, напалову ваеннае, этнічна неаднароднае саслоўе – запарожскае казацтва. Частка яго – так званыя рэстравыя казакі – знаходзіліся на службе ў караля РП, мелі ўстойлівы прыбытак і пэўныя прывілеі.

Паўстанне запарожскіх казакоў, якое пачалося ў красавіку 1648 г., адыграла вызначальную ролю ва ўздыме антыфеадальнага руху на Беларусі. Пospехі паўстанцаў на чале з гетманам Б. Хмяльніцкім у маі 1648 г. у баях з каралеўскімі войскамі пад Жоўтымі Водамі і Корсунем выклікалі ўзброеныя выступленні беларускіх сялян і гараджан. Для падтрымкі народнага руху Б. Хмяльніцкі накіраваў на Беларусь казацкія «загоны» (атрады) на чале з Галавацкім, Крывашапкам, Нябабам, Хвясько і інш. Адначасова ад Гомеля да Барысава, Быхава і Магілёва рассылаліся гетманскія ўніверсалы з заклікам да паўстання. Да восені 1648 г. жыхары Мазыра, Турава, Гомеля, Рэчыцы і іх наваколляў «усе паказачыліся і пакляліся адзін другому стаяць да апошняга». Асобныя фармаванні шляхты былі разбіты пад Кобрынам, Мазыром, Чэрыкавым і інш.

Чарговая перамога Б. Хмяльніцкага над польскім апалчэннем пад Піляўцамі 21 верасня 1648 г. актывізавала паўстанцкі рух на Беларусі. Мясцовая шляхта пачала фармаваць свае сілы і вербаваць наёмнікаў. Агульнае кіраўніцтва шляхецкім войскам было ўскладзена на вялікага гетмана літоўскага Я. Радзівіла. У кастрычніку 1648 г. шляхецкае войска на чале са стражнікамі Мірскім пасля ўпартай барацьбы авалодала Пінскам і жорстка пакарала яго абаронцаў, забіўшы больш за 3 тыс. мяшчан, у тым ліку жанчын і дзяцей. Такі ж лёс спасціг абаронцаў

Чэрыкава. У студзені 1649 г. Я. Радзівіл на чале 10-тысячнага войска прайшоў па Тураву, Петрыкаву, Мазыры, Бабруйску, Рэчыцы і на працягу зімы падавіў усе лакальныя ачагі паўстання.

Вясной 1649 г. з Украіны на Палессе прыбыў 3-тысячны загон палкоўніка Галоты і паўстанне ізноў стала разгарацца. Неўзабаве тут з'явіліся загоны Гаркушы, Пабадайлы, Крычэўскага і інш. Б. Хмяльніцкі працягваў накіроўваць казакоў на Беларусь, каб скаваць сілы Радзівіла і не дапусціць іх злучэння з каралеўскімі войскамі. Але 21 чэрвеня 1649 г. шляхце ўдалося разграміць групоўку сялянска-казацкіх паўстанцаў на чале з М. Крычэўскім, а затым лагер Пабадайлы каля Лоева. У выніку паўстанцкі рух рассяўся на асобныя плыні, страціў масавасць і набыў форму партызанскай барацьбы.

6 жніўня шляхецкае войска ВКЛ захапіла Кіеў і аб'ядналася з каралеўскім. 28 верасня 1651 г. Б. Хмяльніцкі быў вымушаны падпісаць не выгадны для сябе Белацаркоўскі мір. Застаўшыся без казацкай падтрымкі, беларускія паўстанцы не здолелі працягваць адкрытую барацьбу, некаторы час дзейнічалі паасобку, але ў далейшым былі вымушаны спыніць супраціўленне. Відавочна, што ў ліку прычын паражэння паўстання на Беларусі з'яўлялася адсутнасць такой арганізаванай сілы, як казацтва, і адзінага цэнтра кіравання. Усе выступленні, як сялян, так і мяшчан, былі лакальнымі і не скіроўваліся на дасягненне адзінай мэты. Тым не менш па характары і маштабах яны мелі прыкметы антыфеадальнай вайны.

Адным з вынікаў казацкага паўстання на Украіне з'явілася ўваходжанне яе левабярэжнай часткі (Гецьманшчыны) у Расію пад пратэктарат маскоўскага цара. Але пераяслаўскі дагавор ператварыў канфлікт паміж казацтвам і польскай шляхтай у вайну РП з Расіяй.

Карыстаючыся цяжкім становішчам РП, цар Аляксей Міхайлавіч (1645–1676) вырашыў замацаваць поспех захопам суседніх з Расіяй зямель ВКЛ. Яго разлік на пераможную кампанію будаваўся не толькі на рускае 80-тысячнае войска (супраць 10-тысячнага шляхецкага), але і на дапамогу беларускага насельніцтва.

З пачаткам лета 1654 г. рускія стральцы перайшлі мяжу ВКЛ. У паўночным напрамку за лета яны заваявалі Полацк, Мсціслаў, Оршу, у верасні – Смаленск, у канцы лістапада – Віцебск. На поўдні яны з дапамогай 20-тысячнага казацкага войска захапілі Гомель, Чачэрск, Прапойск, Быхаў. Некаторыя гарады, напрыклад, Магілёў, здаваліся без супраціўлення. Летам 1655 г. пачалося новае наступленне рускіх войск на чале з ваяводам Трубяцкім, якое скончылася захопам цэнтральнай і заходняй часткі Беларусі разам з Вільняй.

У ліпені 1655 г. шведскі кароль Карл X Густаў рушыў вайной на РП і захапіў вялікую яе частку разам з Варшавай. У тых умовах шляхецкая групоўка паспрабавала аднавіць самастойнасць ВКЛ. З гэтай нагоды Я. Радзівіл пайшоў на заключэнне саюза ВКЛ са Швецыяй і ў кастрычніку 1655 г. падпісаў акт так званай Кейданскай уніі. Але асноўная маса шляхты засталася вернай уніі «двух народаў».

Небяспека ўмацавання Швецыі прымусіла цара прыпыніць баявыя дзеянні супраць РП і 24 кастрычніка 1656 г. падпісаць з ёй так званае Віленскае перамір'е. Па яго ўмовах на акупаванай тэрыторыі ўлада заставалася за рускімі ваяводамі. Тым з беларускай шляхты, хто прысягаў цару, надаваліся правы рускіх дваран. Насельніцтва і палонныя павінны былі ахрысціцца ў праваслаўную веру. Каталіцкія і уніяцкія храмы зачыняліся. Становішча яўрэяў значна пагоршылася.

Разам з тым паводзіны рускіх стральцоў на Беларусі выклікалі моцнае незадавальненне мясцовага жыхарства. Цэлыя сялянскія і рамесніцкія сем'і вывозіліся ў Расію. У выніку людзі адмаўляліся ад прысягі на вернасць цару і браліся за зброю. У 1658 г., калі баявыя дзеянні паміж РП і Расіяй аднавіліся, выступленні супраць стральцоў значна пачасціліся. На бок караля РП перайшло ўкраінскае казацтва.

Пасля падпісання міру са Швецыяй (май 1660) РП здолела мабілізаваць сілы на барацьбу за вызваленне акупаваных тэрыторый ВКЛ. Так, 18 чэрвеня аб'яднанае войска польскай і літоўска-беларускай шляхты на чале з П. Сапегам разбіла войска ваяводы Хаванскага каля в. Палонка Слонімскага павета. У ліпені ўся Беларусь на захад ад Бярэзіны была вызвалена. У кастрычніку 1660 г. войска царскага ваяводы Далгарукага было адкінута да Смаленска.

У пачатку 1661 г. узмацняецца антырускае супраціўленне на акупаванай тэрыторыі. Так, у лютым 1661 г. адбылося паўстанне мяшчан Магілёва, якія за ноч знішчылі 2000 стральцоў. Такія ж паўстанні адбыліся ў Гомелі і іншых гарадах. Восенню войска РП вызваліла Гародню і Вільню. Але на буйнамаштабныя акцыі ні ў аднаго з бакоў ужо не было сіл, таму баявыя дзеянні перапыніліся на 2 гады.

Апошняя за час вайны на Беларусі бітва адбылася летам 1664 г. пад Віцебскам, дзе былі разгромлены войскі ваяводы Хаванскага. Асноўныя падзеі перамясціліся на Украіну і 30 студзеня 1667 г. завяршыліся перамір'ем, падпісаным у в. Андрусава (каля Мсціслава). Паводле яго ўмоў, да Расіі адыходзілі Смаленскае і Чарнігаўскае ваяводства, Старадубскі павет, левабярэжная Украіна (на 2 гады), Кіеў. Запарожская Сеч пераходзіла пад сумеснае кіраўніцтва. 6 мая 1686 г.

умовы Андрусаўскага перамер'я былі замацаваны «Вечным мірам» і дапоўнены перадачай Расіі Запарожжа і Кіева.

У так званай Паўночнай вайне (1700–1721) Расія і РП удзельнічалі галоўным чынам як саюзнікі. Іх сумесная дзейнасць была абумоўлена імкненнем падарваць гегемонію Швецыі, якой кіраваў кароль Карл XII, у балтыйскім рэгіёне. Першая антышведская кааліцыя стала фармавацца ў пачатку 1699 г. у складзе Расіі і Даніі. Восенню негалоўна да саюзнікаў далучылася РП. 12 лютага 1700 г. саксонскія войскі, пасланыя каралём РП Аўгустам II (1697–1733), асадзілі Рыгу. У сакавіку распачала ваенную актыўнасць Данія, але ўжо ў чэрвені шведскія войскі прымусілі яе пайсці на замірэнне.

У жніўні 1700 г. цар Расіі Пётр I (1685–1725) аб'явіў вайну Швецыі. Але Карл XII пасля разгрому рускіх пад Нарвай ужо не лічыў іх моцным праціўнікам, таму скіраваў асноўныя сілы супраць РП і ў 1701 г. захапіў Варшаву, а праз год – Гародню. Шляхта адрэзанага ад Польшчы ВКЛ стварыла канфедэрацыю і вясной 1703 г. падпісала дагавор з Пятром I аб сумеснай барацьбе супраць шведаў.

14 студзеня 1704 г. Карл XII прымусіў сейм адхіліць Аўгуста II ад трона і замест яго абраць каралём Станіслава Ляшчынскага. Частка шляхты адмовілася прызнаваць новага караля і аб'ядналася ў Сандамірскую канфедэрацыю. Іх падтрымала канфедэрацыя шляхты ВКЛ. Але Аўгуст II сам адмовіўся ад трона, а Радзівілы, Пацы, Вішнявецкія і іншыя прызналі новага караля.

Восенню 1704–1705 гг. руская армія аднавіла баявыя дзеянні на Беларусі. На баку шведаў змагаліся атрады Сапегі. Маёнткі і вёскі, якія належалі саюзнікам Пятра I, бязлітасна знішчаліся. У сваю чаргу рускія войскі жорстка каралі насельніцтва беларускіх гарадоў, якое было вымушана забяспечваць шведаў правіянтам і фуражом. Так, па загаду Пятра быў цалкам спалены горад Магілёў.

У студзені 1708 г. Карл XII паставіў на мэце перанесці баявыя дзеянні на тэрыторыю Расіі. Сваю дапамогу ў гэтым абяцаў украінскі гетман Мазепа. На Беларусі шведы ізноў занялі Гародню і іншыя гарады. У ліпені таго ж 1708 г. каля м. Галоўчын, Аршанскага павета яны ўшчэнт разбілі корпус генерала Рэпніна.

Затое 28 верасня каля в. Лясная, што пад Прапойскам, рускім салдатам, якімі камандаваў Пётр I, удалося разграміць шведскі корпус генерала Левенгаупта, які рухаўся на Украіну, і захапіць абоз з боепрыпасамі, прызначаны для Карла XII. Гэтае сражэнне ў многім абумовіла шчаслівы для рускіх войск вынік генеральнай бітвы пад Палтавай 27 чэрвеня 1709 г. Невыпадкава, перамогу пад Лясной Пётр I назваў

«маці Палтаўскай вікторыі». Вайна са Швецыяй скончылася ў 1721 г. яе поўным паражэннем.

Беларусь, дзе адбываліся моцныя баі паміж рускім і шведскім войскамі, панесла велізарныя людскія і матэрыяльныя страты. Пры гэтым гінула і шляхта, і рэкрутаваныя ёй сяляне, нішчыліся велізарныя матэрыяльныя каштоўнасці. Усяго на Беларусі загінула, памерла ад ран, хваробы і голаду каля 700 тыс. чал. з яе 2,2-мільённага насельніцтва. І шведы, і рускія, разглядалі беларускую зямлю як варожую тэрыторыю, а яе багацці як звычайную ваенную здабычу.

5. Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай і яе падзелы. Праз 100 гадоў пасля заключэння Люблінскай уніі ўнутрыпалітычнае становішча РП стала выяўляць прыкметы крызісу і найперш у вышэйшых колах дзяржаўнай улады. Так, паўнамоцтвы двухпалатнага сейма пераўзыходзілі каралеўскія, але і ён выявіў сур'ёзную недасканаласць. Так, за час з 1652 па 1764 г. у выніку дэструктыўных захадаў магнатаў і іншых зацікаўленых асоб 48 пасяджэнняў сейма з 55 было сарвана ў выніку выкарыстання дэпутатамі права *liberum veto*.

Пачынаючы з 1648 і да 1717 г. РП знаходзілася ў стане амаль бесперапынных войнаў з Расіяй, Швецыяй, Асманскай імперыяй, крымскімі татарамі. Далёка не ўсе яны заканчваліся перамогаю. Суседзі РП – Прусія, Аўстрыя і Расія адкрыта выказвалі да яе тэрытарыяльныя прэтэнзіі. Так, у гады Паўночнай вайны (1700–1721) прускі кароль планавалі аддзяліць ад РП узбярэжжа Балтыкі. Аўстрыя прэтэндавала на Заходнюю Украіну. Расія будавала планы адносна далучэння астатняй Украіны і Беларусі.

Негатыўнае ўздзеянне на ўнутрыпалітычнае жыццё РП працягвала аказваць пытанне аб дысідэнтах (іншаверцах). З другога боку, нераўнапраўе насельніцтва ў справах веры выклікала ўмяшальніцтва з боку суседніх дзяржаў, асабліва лютэранскай Прусіі і праваслаўнай Расіі. Рускія цары бралі на сябе ролю абаронцы інтарэсаў сваіх аднаверцаў у РП, а па сутнасці, умешваліся ў яе ўнутраныя справы. Так, з дапамогай рускай арміі ў 1733 г. трон заняў Аўгуст III (1733–1763). Пасля яго смерці кожная групоўка магнатаў выставіла ўласнага прэтэндэнта за трон. Расійская імператрыца Кацярына II (1762–1796) падтрымала партыю Чартарыйскіх і іх прадстаўніка – ураджэнца маёнтка Волчын Берасцейскага павета, стольніка ВКЛ Станіслава Панятоўскага, які пры каранацыі набыў імя Аўгуст IV (1764–1795).

Карыстаючыся падтрымкай Расіі, праваслаўная шляхта ВКЛ утварыла канфедэрацыю з цэнтрам у Слуцку і дамаглася заканадаўчага

ўраўнаньня ў правах усіх вернікаў РП. Спроба створанай у 1768 г. у г. Бар канфедэрацыі каталіцкай шляхты з дапамогай зброі выступіць супраць парушэньня «старыны» скончылася яе разгромам рускімі войскамі ў снежні 1771 г.

Скарыстаўшы палітычны крызіс, 5 жніўня 1772 г. Расія, Прусія і Аўстрыя падпісалі канвенцыю аб частковым падзеле паміж сабой тэрыторыі РП, каб тым самым «прадухіліць дзяржаву ад поўнага разлажэньня». У выніку да Расіі адышла ўсходняя частка Беларусі.

Прагрэсіўная шляхта спрабавала прадухіліць далейшы заняпад дзяржавы. 3 мая 1791 г. група дэпутатаў сейма (Г. Калантай, С. Малахоўскі, К. Сапега і інш.) дамаглася прыняцця ім канстытуцыі. У яе аснову быў пакладзены прынцып падзелу ўлад. Заканадаўчая ўлада надавалася двухпалатнаму сейму, які выбіраўся на 2 гады і быў павінен прымаць рашэнні большасцю галасоў, без выкарыстання *liberum veto*. Выканаўчая ўлада даручалася каралю і радзе, якая складалася з прымаса і 5 міністраў. Выбарнасць каралёў забаранялася.

Канстытуцыя гарантавала захаванне за шляхтай правоў і яе вызначальнай ролі ў грамадскім жыцці. Мяшчанам дазвалялася набываць зямельныя ўладанні, займаць кіруючыя пасады ў дзяржаўным апарате і войску. Сялянскае саслоўе абвешчалася пад заступніцтвам закону. Абвешчалася свабода веры, але каталіцтва захоўвала статус дзяржаўнай рэлігіі.

Канстытуцыя 3 мая 1791 г. была першай у Еўропе. Нягледзячы на яе абмежаванасць, мела прагрэсіўны характар: ліквідоўвала феадальную анархію, стрымлівала свавольства магнатаў, пашырала правы мяшчанства, спрыяла развіццю буржуазных адносін.

2 ліпеня 1791 г. пад выглядам абароны правоў праваслаўных вернікаў была здзейснена спроба пазбавіць Расію падставы для ўмяшання ва ўнутраныя справы РП. З гэтай нагоды ў Пінску быў скліканы вышэйшы сход праваслаўных дзеячаў – «Генеральная кангрэгацыя», якія пастанавілі: замест расійскага Сінода прызнаць вяршэнства Канстанцінопальскага патрыярха і абраць аўтакефальнае кіраванне ў РП.

Тым не менш, ні канстытуцыя, ні кангрэгацыя не абаранілі краіну ад далейшага крызісу дзяржаўнасці. 14 мая 1792 г. у Пецярбургу праціўнікамі рэформ быў абвешчаны акт канфедэрацыі, а з г. Таргавіцы (Падолле) на Варшаву пад лозунгам абароны самабытнага дзяржаўнага парадку рушылі сілы канфедэратаў пры падтрымцы 100-тысячнага расійскага войска. 24 ліпеня 1792 г. на іх бок перайшоў сам кароль, а яго войска перададзена ў падпарадкаванне канфедэратаў. Патрыятычна настроеныя генералы Касцюшка, Панятоўскі і іншыя падалі ў адстаўку.

Тым самым праціўнікі рэформ падрыхтавалі новы падзел РП. Так, 12 студзеня 1793 г. у Пецярбургу была падпісана канвенцыя паміж Расіяй і Прусіяй, паводле якой да Расіі адыйшлі землі Цэнтральнай Беларусі, а таксама правабярэжная Украіна.

Патрыятычна настроеная шляхта ўстала на шлях узброенай барацьбы за вяртанне да РП страчаных тэрыторый. Цэнтр па падрыхтоўцы паўстання размяшчаўся ў Лейпцыгу. У Вільні дзейнічала тайная арганізацыя на чале з палкоўнікам Я. Ясінскім. Паўстанцы звязвалі свае спадзяванні на поспех са славутым генералам Т. Касцюшкам. 24 сакавіка 1794 г. у Кракаве ён абвясціў «Акт паўстання грамадзян» і заклікаў да ўдзелу ў вызваленні краіны. У ноч з 22 на 23 красавіка паўсталі жыхары Вільні. Я. Ясінскі ўзначаліў часовы ўрад – Найвышэйшую Літоўскую Раду.

У маі пасля вызвалення Варшавы была сфармавана Найвышэйшая нацыянальная Рада з 40 чал. на чале з Т. Касцюшкам. Як камандуючы ўзброенымі сіламі ён абвясціў агульную мабілізацыю, накіраваў сваіх эмісараў у раёны, не ахопленыя супраціўленнем; разаслаў звароты да насельніцтва. У прыватнасці, сялянам гарантавалася апека ўрада; усе яны абвясчаліся асабіста свабоднымі. Складзеныя з сялян атрады зваліся касінерамі.

У канцы чэрвеня 1794 г. ваенная ініцыятыва перайшла да рускіх войск. Ахопленая паўстаннем тэрыторыя стала няўхільна звужацца. 12 жніўня склалі зброю абаронцы Вільні. 17 верасня 1794 г. пад Крупчыцамі каля Кобрына генерал А. Сувораў разбіў корпус Серакоўскага, а ўсе ацалелыя паўстанцы адступілі на тэрыторыю Польшчы. 10 кастрычніка на падыходах да Варшавы, пад Мацяёвіцамі, адбылася другая буйная бітва паўстанцаў з рускім войскам, якая скончылася іх разгромам. Паранены Т. Касцюшка трапіў у палон, а новым галоўнакамандуючым быў прызначаны Т. Ваўжэцкі. Але ваенная ініцыятыва па-ранейшаму належала рускім войскам. Пасля капітуляцыі Варшавы і аб'яўленай А. Суворавым амністыі паўстанцы паўсюдна на працягу тыдня склалі зброю.

Такім чынам, першая спроба шляхты аднавіць РП у межах 1772 г. была няўдалай. Асноўныя прычыны паражэння – у значнай перавазе ўзброеных сіл Расіі.

13 кастрычніка 1795 г. у Пецярбургу паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй была падпісана новая канвенцыя аб канчатковым падзеле РП. У ліку іншых зямель да Расійскай імперыі адыйшла Заходняя Беларусь. РП перастала існаваць, галоўным чынам, з-за нястрыманага свавольства магнатаў, недасканаласці сістэмы дзяржаўнага кіравання і мэтанакіраванай палітыкі суседніх дзяржаў.

Лекцыя 7. ПАЛІТЫЧНАЕ І САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ё СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ Ё КАНЦЫ ХVІІІ – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ ХІХ СТ.

Пытанні

1. Асноўныя напрамкі палітыкі самадзяржаўя на Беларусі пасля яе далучэння да Расійскай імперыі.
2. Беларусь у вайне 1812 г.
3. Грамадска-палітычнае жыццё ё першай палове ХІХ ст.
4. Развіццё сельскай гаспадаркі, прамысловасці і гандлю. Рэформа П. Кісялёва.
5. Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы.

1. Асноўныя напрамкі палітыкі самадзяржаўя на Беларусі пасля яе далучэння да Расійскай імперыі. У выніку трох падзелаў РП амаль усе беларускія этнічныя землі з насельніцтвам больш за 3 млн. чал. увайшлі ё склад Расійскай імперыі. Кацярына ІІ была асабіста ўпэўнена ё тым, што далучэнне Беларусі і Украіны – гэта акт гістарычнай справядлівасці. Пасля ўключэння чарговай часткі РП стары адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел неадкладна скасоўваўся і ўводзіўся новы. У 1796 г. Беларусь падзялялася на тры губерні – уласна Беларускаю (губернскі цэнтр – Віцебск), Мінскую (губернскі цэнтр – Мінск) і Літоўскую (губернскі цэнтр – Вільня). У 1801 г. у адпаведнасці з чарговай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформай, тут утваралася 5 губерняў – Віленская, Гродзенская, Мінская, Віцебская, Магілёўская і крыху пазней – Смаленская на чале з цывільнымі губернатарамі. У ваенных адносінах азначаныя губерні групаваліся ё 2 генерал-губернатарствы – Беларускае (штаб-кватэра ё Смаленску) і Літоўскае (штаб-кватэра ё Вільні). Такім чынам, з аднаго боку, тэрміны «Беларусь, беларускі» набывалі афіцыйнае прызнанне, а з другога – у грамадскую думку ўкаранялася перакананне аб Літве як чужароднай беларусам зямлі.

Усталяванне новай сістэмы органаў кіравання і правапарадку ўскладнялася вострым недахопам чыноўнікаў, якія б ведалі спецыфіку мясцовага жыцця. Царскі ўрад даволі лаяльна ставіўся да польскай (і паланізаванай) шляхты, нават да той, якая адмаўлялася прысягаць або ўдзельнічала ё антырасійскіх канфедэрацыях. Тыя са шляхты, якія прысягалі «Яе Вялікасці», не толькі захоўвалі сваю маёмасць, але маглі разлічваць на набыццё статусу, роўнага з расійскімі дваранамі. За шляхтай захоўвалася права вырабу і продажу гарэлкі. Так, у 1796 г. ёй

належала 7,5 тыс. бровараў з вытворчасцю 2562 тыс. вядзёр гарэлкі ў год. Акрамя таго, царскі ўрад дазволіў шляхце карыстацца ранейшымі тытуламі (князь, граф, барон) і ганаровымі званнямі (гетман, маршалак, кашталян і інш.). Па-другое, ёй дазвалялася нашэнне нацыянальнага касцюму з халоднай зброяй. Нарэшце практычна не абмяжоўвалася іх каталіцкае веравызнанне і выкарыстанне польскай мовы ў справаводстве. Характэрна тое, што на Беларусі захоўваў сваю сілу Статут ВКЛ (1588), а разам з ім – сістэма мясцовага кіравання і судовых органаў. Разам з тым замест колішніх сеймікаў шляхта мусіла аб'ядноўвацца ў губернскія і павятовыя дваранскія сходны, якія з'яўляліся інструментам вылучэння кадраў на дзяржаўныя пасады.

Колькасна шляхецкае саслоўе складала да 12% ад усяго насельніцтва Беларусі, у той час як расійскае дваранства толькі 1–3%. У выніку ўрад Кацярыны II прыступіўся да так званага «разбору шляхты». Паводле яго ўказа шляхцічы былі абавязаны прадставіць пасведчанне свайго высакароднага паходжання ў выглядзе адпаведных дакументаў ці выпісак з вялікакняскіх або каралеўскіх грамат. Тыя, каму не ўдалося гэтага зрабіць, пазбаўляліся дваранскіх прывілеяў і пераводзіліся ў падатковыя катэгорыі «ганаровых грамадзян» або «аднадворцаў».

Адным з накірункаў царскай палітыкі на Беларусі з'яўлялася насаджэнне рускага памешчыцкага землеўладання. Значныя зямельныя падараванні атрымалі царскія фаварыты – Галіцын у Прапойскім, Зорыч – у Шклоўскім, Сувораў у Кобрынскім староствах і інш. Усяго за 1772–1801 гг. дваранам было падаравана 250,4 тыс. рэвізскіх душ. У іх рукі траплялі і тыя сяляне, якія не ведалі прыгону, жылі на дзяржаўных землях і плацілі чынш. Пры гэтым памешчыкі набылі права прадаваць сялян без зямлі. Калісьці дзяржаўныя сяляне (7,5%) былі асабіста вольнымі, плацілі аброк у скарб, маглі запісацца ў іншае саслоўе, змяніць месца жыхарства. Але ў новых умовах іх становішча пагоршылася, паколькі чыноўніцтва атрымала магчымасць арэнды маёнткаў разам з дзяржаўнымі сялянамі. 3,5% сялянства належала царкве і выконвала на яе карысць разнастайныя павіннасці. У ліку іншых катэгорый сялянства былі агароднікі і бабылі (кутнікі). Вольныя сяляне ўяўлялі сабой «хлеббаробаў», вызваленых памешчыкамі, былых панцырных або путных баяр, якія былі асабіста свабоднымі і плацілі дзяржаўныя падаткі.

У выніку, у новых умовах Беларусь ператварылася ў самую прыгонніцкую ўскраіну імперыі. У канцы XVIII – пачатку XIX ст. у сувязі з пашырэннем сельскагаспадарчай і мануфактурнай вытворчасці норма эксплуатацыі прыгонных сялян істотна ўзрасла.

Істотныя змены адчула мяшчанскае саслоўе Беларусі. Па-першае, магдэбургскае права перастала існаваць, а разам з ім – і пэўная іх незалежнасць ад дзяржавы. Па-другое, асноўнымі населенымі пунктамі краіны прызнаваліся горад і сяло (вёска), але ніяк не мястэчкі, таму на Беларусі буйнейшыя з іх былі аднесены да гарадоў, а астатнім надаваўся статус сяла. Пры гэтым іх жыхары, акрамя шляхты і духавенства, маглі быць залічаны ў прыгонны стан. Некаторыя мястэчкі – Бешанковічы, Зельва, Свіслач, Целяханы, Шклоў ператварыліся ў цэнтры гандлю, дзе існавалі не толькі рынкі, але і праводзіліся кірмашы.

Шэраг прыватных гарадоў і мястэчак быў выкуплены ўрадам, у тым ліку Ашмяны (1843), Слуцк (1846). Друя, Сянно і Нясвіж заставаўся ва ўласнасці магнатаў да 50-х гг. XIX ст. Браслаў, Брэст, Мсціслаў і Наваградак зрабіліся павятовымі цэнтрамі. У пачатку XIX ст. Полацк і Слонім з губернскіх цэнтраў былі пераўтвораны ў павятовыя.

У адпаведнасці з «Граматай на правы і прывілеі гарадам Расійскай імперыі» (1785), у горадзе ствараліся выбарныя органы кіравання: распарадчы – гарадская дума і выканаўчы – шасцігласная дума, у якую выбіраліся прадстаўнікі («гласныя») ад кожнага з 6 разрадаў: «ганаровых грамадзян», «купцоў», «іншагародніх і замежных гасцей», «цэхавых», «абывацеляў» і «пасадскіх». Пры гэтым ва ўсіх гарадах зніклі юрыдыкі і ўсе гараджане падпарадкоўваліся адзінаму заканадаўству. Агульны нагляд за жыццём гарадоў здзяйснялі царскія чыноўнікі – граданачальнікі і паліцмайстры.

Асноўнымі катэгорыямі гараджан былі купцы і мяшчане. Купцы не падлягалі рэкруцкаму набору, плацілі падатак у залежнасці ад абвешчанага капіталу і аб'ядноўваліся ў першую, другую або трэцюю гільдыю. Мяшчане выконвалі падушную, рэкруцкую, дарожную, пастойную і іншыя павіннасці.

Указам Кацярыны II ад 23 чэрвеня 1794 г. была ўсталявана так званая мяжа яўрэйскай аселасці, у адпаведнасці з якой яўрэям забаранялася выязджаць у вялікарускія губерні. Ім жа забаранялася жыць у вёсках, валодаць зямлёй і займацца земляробствам. Яны былі абавязаны выселіцца ў гарады і мястэчкі і жыць у адмысловай абшчыне – кагале (існаваў да 1844 г.). Тыя з яўрэяў, хто жадаў запісацца ў мяшчане або купцы, мусіў плаціць за дазвол двайную цану. Але нават ва ўмовах жорсткай дыскрымінацыі ім удавалася пацясніць сваіх канкурэнтаў-іншаверцаў. Калі ў 1803 г. у Мінскай губерні купцоў-хрысціян налічвалася 297 і купцоў-яўрэяў – 248, то ў 1857 г., адпаведна, 319 і 2627.

У гарадской эканоміцы захавалася цэхавая арганізацыя. Рамесная вытворчасць значна пераўзыходзіла мануфактурную. Прычым вот-

чынныя мануфактуры ўсё яшчэ значна перабольшвалі колькасць купецкіх. Шырокае выкарыстанне працы прыгонных сялян на вотчынных прадпрыемствах складалі моцную канкурэнцыю купецкім. Таму попыт на рабочую сілу гарадскіх і местачковых рабочых, у сваёй масе – яўрэяў, быў нізкім. Адсюль і суцэльнае панаванне ў беларускіх гарадах яўрэйскіх рамеснікаў, саматужнікаў, купцоў, асоб «вольных» і іншых прафесій, што давала шанец яўрэям выжыць.

Новае ў абліччы беларускіх гарадоў выявілася таксама ў тым, што сюды ўзмацніўся прыток рускага чыноўніцтва, дваранства, адстаўнога афіцэрства, праваслаўнага святарства, зацікаўленых ва ўзбагачэнні.

Адным з галоўных напрамкаў дзяржаўнай палітыкі на Беларусі з’яўлялася ўсталяванне дзейнай падатковай сістэмы. У ліку новых падаткаў уводзіліся падушны і земскі зборы. Рэкруцкая павіннасць заключалася ў адпраўцы на пажыццёвую вайсковую службу прыдатных да яе маладых людзей. У адрозненне ад вялікарускага насельніцтва, мясцовыя сяляне, рамеснікі і купцы плацілі падаткі не папяровымі грашыма, а срэбранай манетай, што больш узбагачала царскую казну.

Такім чынам, палітыка царскага ўрада на беларускіх землях скіроўвалася на інтэграцыю іх патэнцыялу ў агульнарасійскае эканамічнае, грамадскае, духоўнае і культурнае жыццё, вядома ж, найперш, у інтарэсах пануючага праваслаўна-дваранскага класу.

2. Беларусь у вайне 1812 г. Напрыканцы XVIII – пачатку XIX ст. увага міжнароднай супольнасці была прыцягнута не толькі да падзеяў РП, але і да імклівага росту магутнасці Францыі на чале з Напалеонам Банапартам. Заснавальнік новай імператарскай дынастыі і таленавіты ваеначальнік Напалеон I здолеў падпарадкаваць сабе ўсю Заходнюю Еўропу, за выключэннем Англіі. Паводле Тэльзіцкага міру (1807), Францыя ў абмен на ўдзел Расіі ў блакадзе англічан перадала ёй Беласточчыну.

З польскіх зямель, адваяваных у Прусіі, па загаду Напалеона было створана падпарадкаванае яму Варшаўскае герцагства на чале з саксонскім каралём Фрыдрыхам Аўгустам. Пасля вызвалення польскіх зямель з-пад аўстрыйскай акупацыі тэрыторыя герцагства стала ператварацца ў плацдарм для нападу французцаў на Расію. Польскія арыстакраты спадзяваліся, што Напалеон дапаможа ім аднавіць РП. У складзе гатовай да нападу напалеонаўскай арміі знаходзіўся цэлы шляхецкі корпус (60–70 тыс. чал.) на чале з генералам Ю. Панятоўскім. Ваяўнічыя настроі шляхты Герцагства Варшаўскага падзялялі Пацы, Радзівілы, Сапегі, якія пражывалі на Беларусі.

Аляксандр I (1801–1825) быў прыхільнікам дыпламатычнага шляху вырашэння ўсіх спрэчных пытанняў. Але расійска-французскія перагаворы не здолелі прадухіліць наспелага ваеннага сутыкнення. Напалеон здолеў сканцэнтраваць на мяжы з Расіяй 600-тысячнае войска, у якое, акрамя французаў, мабілізаваў салдат з заваяных ім краін. 10 чэрвеня 1812 г. Францыя аб’явіла вайну Расіі і 12 чэрвеня яе армія ў колькасці 300 тыс. чал. фарсіравала Неман у раёне Коўна. Ужо 16 чэрвеня ёю без бою была захоплена Вільня, праз 10 дзён – Мінск. Напрамкі магчымага наступлення заваёўнікаў прыкрываліся трыма рускімі арміямі. У іх ліку I армія (120 тыс. чал.) на чале з генералам Барклаем дэ Толі, якая размяшчалася ў Літве; II армія (каля 50 тыс. чал.) на чале з генералам Баграціёнам – на Беларусі; III армія (44 тыс. чал.) на чале з генералам Тармасавым – на Валыні.

Звычайна Напалеон імкнуўся разбіць варожыя сілы ў адной або ў некалькіх бітвах, а затым прад’яўляў праціўніку свае ўмовы міру. У выпадку з Расіяй гэтая добра апрабаваная тактыка сябе не апраўдала, бо рускія арміі адступалі ўглыб краіны. На тэрыторыі Беларусі моцныя ар’ергардныя баі адбыліся пад Клясціцамі, Мірам, Салтанаўкай. 4–5 жніўня пад Смаленскам Напалеон выйграў першую буйную бітву, але войскі рускіх яшчэ ўяўлялі грозную сілу. Іх баявы дух узрос, калі галоўнакамандуючым быў прызначаны генерал М. І. Кутузаў.

26 жніўня 1812 г. пад Барадзіно адбылася генеральная бітва з удзелам 134 тыс. французскіх і 155 тыс. рускіх салдат і афіцэраў. Абодва бакі панеслі велізарныя страты, адпаведна, каля 50 тыс. забітых і параненых французаў і 46 тыс. рускіх. Гэта была першая бітва, у якой Напалеон не перамог, але наступальная ініцыятыва заставалася за ім. Рада рускага камандавання, якая адбылася ў с. Філі, прыняла нялёгкае рашэнне: у мэтах захавання арміі адступіць і аддаць ворагу старажытную сталіцу без бою. 2 верасня пачалася французская акупацыя спаленай і амаль пазбаўленай жыхароў Масквы.

На акупаванай тэрыторыі Беларусі французы ў кантакце з мясцовай шляхтай паспрабавалі ўсталяваць пэўныя ўладныя структуры. Яшчэ ў чэрвені жыхары Вільні сустракалі Напалеона як вызваліцеля. За яго абяцанне аднавіць ВКЛ шляхта абавязалася сфармаваць 100-тысячнае войска, а таксама забяспечваць французаў усім неабходным. 1 ліпеня быў абвешчаны загад аб стварэнні ў Вільні Часовага ўрада ВКЛ з падуладнымі яму Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернямі, а таксама Беластоцкай вобласцю. Функцыі палітычнага кіраўніка ўрада ўскладаліся на імперскага камісара Біньёна. Ваенная

ўлада (а са жніўня – старшынства ў Часовым урадзе) ускладалася на генерал-губернатара Літвы Гагендорпа.

У ліпені вайсковая камісія Часовага ўрада на чале з А. Сапегам прыступілася да стварэння мясцовых узброеных сіл. Пяхота фармавалася з рэкрутаў, а шляхта забяспечвала іх адзеннем і запасам прадуктаў. З цягам часу ў войску ВКЛ было сабрана каля 15 тыс. пяхоты і вершнікаў. У склад войска ўвайшоў лёгкі кавалерыйскі полк са шляхецкай і студэнцкай моладзі, артылерыйская батарэя, эскадрон беларускіх татараў. Князь Дз. Радзівіл за свой кошт сфармаваў полк уланаў у 3 тыс. чал. Ён жа быў прызначаны шэфам жандараў. У мэтах аховы парадку ў Магілёве быў створаны атрад стражы з 400 чал.

Галоўнай задачай акупацыйных (ваенных і грамадзянскіх улад) было харчовае і фуражнае забеспячэнне напалеонаўскай арміі. З цягам часу рэалізацыя яе набыла гвалтоўныя рабаўніцкія формы. У выніку шматлікае гарадское насельніцтва (Вільні, Віцебска) сутыкнулася з голадам. У адказ на злоўжыванні французскіх фуражыраў сяляне сталі брацца за зброю. Асаблівай актыўнасцю вызначыліся жыхары в. Трасцянке Ігуменскага павета, якія стварылі партызанскі атрад і ваявалі супраць ворага, а таксама супраць шляхты, якая яму дапамагала. Такія ж партызанскія атрады былі створаны сялянамі вёсак Стараселле, Мажаны, Ясьмоны Барысаўскага і Жарцы Полацкага паветаў.

Узяўшы Маскву, Напалеон не дачакаўся прапаноў аб міры. У той час, як яго армія галадала і разам з дысцыплінай губляла кіраванне, рускае войска ў Таруціна папаўнялася жывой сілай, боезапасам і прадуктамі. Руская армія не дапусціла французскага пранікнення ў паўднёвыя раёны краіны, прымушаючы акупантаў адступаць па імі жа разбуранай смаленскай дарозе ва ўмовах марозу і голаду. Адступаўшыя падвяргаліся нападам рускіх казацкіх фармаванняў і партызанскіх атрадаў. Склады харчавання ў Смаленску былі разрабаваны першымі салдатамі, якія дасягнулі горада. Правіянт і фураж, назапашаныя акупантамі і іх наймітамі ў Мінску і Віцебску, былі захоплены войскамі рускіх палкаводцаў Вітгенштэйна і Чычагава.

Спроба акружыць рэшткі французаў у раёне Мінска і Барысава поўнасьцю не ўдалася, але 14–16 лістапада пры пераправе праз Бярэзіну іх спасцігла сапраўдная катастрофа: да 30 тыс. чал. тут знайшлі сабе магілу. 23 лістапада ў Смаргоні Напалеон пакінуў войскі і з'ехаў у Парыж. Пасля Маладзечна супраціўленне французаў амаль перапынілася. Беларускае войска неахвотна замагалася на баку Напалеона. Іх спробы спыніць рускіх пад Слонімам і Вільняй скончыліся вялікімі

для сябе людскімі стратамі. Рэшткі ацалелай беларускай пяхоты адыйшлі разам з Ю. Панятоўскім у Польшчу і Прусію.

Такім чынам, «Вялікая Французская армія» перастала існаваць. Рускія войскі страцілі каля 200 тыс. салдат. На Беларусі ахвярамі вайны стаў кожны чацвёрты жыхар, асабліва гараджане, колькасць якіх з-за голаду і хвароб зменшылася ўдвая-ўтвая. Нягледзячы на страты і разбурэнні, царскі ўрад не змяншаў цяжар павіннасцей з сялян. Разлік сялян на скасаванне прыгону пасля вайны не спраўдзіўся.

У пачатку 1813 г. руская армія перайшла дзяржаўную мяжу і рушыла на Францыю. Напалеон спрабаваў узяць рэванш за няўдалую рускую кампанію, але быў канчаткова разбіты пад Ватэрлоа.

1 кастрычніка 1814 г. у Вене адкрыўся кангрэс еўрапейскіх манархаў, каб вызначыць пасляваенныя граніцы на карысць саюзнікаў – пераможцаў напалеонаўскай Францыі. Так, паводле падпісанага 9 чэрвеня 1815 г. «Заклучнага акту», Герцагства Варшаўскае пераходзіла да Расіі. Хоць Аляксандр I абвясчаў сябе «каралём польскім», палякі набывалі так званую «канстытуцыйную хартыю» і разам з ёй істотную аўтаномію. Кіраванне Царствам Польскім здзяйсняў Адміністрацыйны савет на чале з братам імператара Канстанцінам.

Такім чынам, з разгромам войск Напалеона другая пасля паўстання Т. Касцюшкі спроба палякаў аднавіць сваю дзяржаўнасць пацярпела няўдачу. Нягледзячы на спрыяльныя для польскай шляхты ўмовы далейшага ўнутрыпалітычнага існавання Польшчы, ідэя аднаўлення незалежнай у межах 1772 г. РП заставалася непарушнай.

3. Грамадска-палітычнае жыццё ў першай палове XIX ст. Падзеі, звязаныя з войнамі Напалеона і ўдзел у іх шляхты, надалі значны імпульс грамадска-палітычнаму жыццю ў заходняй ускраіне Расійскай імперыі. Адным з цэнтраў яе заставалася Вільня. Няўдалыя спадзяванні мясцовага насельніцтва на адраджэнне ВКЛ і РП не знізілі яго антырасійскіх настрояў. Студэнцтва універсітэта стварала спрыяльнае асяроддзе для фармавання нацыянальнай свядомасці, вольналюбівых ідэй. Так, члены «Таварыства шубраўцаў» (гультаёў) ставілі на мэце з дапамогай сатыры змагацца за высокамаральнага чалавека. Таму ж служыла іх газета «Ведамасці брукавыя».

1 кастрычніка 1817 г. было створана «Таварыства сяброў карыснай забавы», якое крыху пазней пры ўдзеле Я. Чачота і Т. Зана было рэарганізавана ў «Таварыства філаматаў» (тых, хто імкнецца да ведаў). Усе ўдзельнікі імкнуліся шляхам адукацыі прынесці карысць Айчыне, якой лічылі РП. Філаматы вывучалі працы асветнікаў, гісторыю

і духоўную культуру роднага краю. Яны пісалі творы па навуковых праблемах, літаратурныя сачыненні, вялі дыскусіі аб прачытаных кнігах. Пад уплывам прафесара універсітэта І. Лявелея члены таварыства захапіліся грамадска-палітычнай тэматыкай. Да іх далучыліся будучыя змагары за незалежную РП І. Дамейка, М. Рукевіч і інш.

У 1820 г. па ініцыятыве найбольш актыўных філаматаў – А. Міцкевіча, Я. Чачота і Т. Зана было створана так званая «Таварыства прамяністых», у якое ўвайшлі 168 чал. Паводле статуту, яно мусіла клапаціцца аб павышэнні маральнага і інтэлектуальнага ўзроўню студэнтаў. Увага да яго з боку гарадской моладзі ўзрасла да такой ступені, што будынак універсітэта стаў для «прамяністых» цесным. І «прамяністыя», і іх прыхільнікі карысталіся дасягненнямі народнай культуры, папулярызавалі гістарычнае мінулае і г. д. Такім чынам, іх дзейнасць выйшла далёка за межы універсітэта, што паслужыла фармальнай падставай для яе перапынення кіраўніцтвам універсітэта.

Але кіруючае ядро «філаматаў» і «прамяністых» утварыла новую, на гэты раз тайную суполку – «Таварыства філарэтаў» (аматараў дабрадзейнасці) пад старшынствам Т. Зана, якое дзейнічала ва ўніверсітэце з 1820 па 1823 г. Філарэты выказвалі прыхільнасць ідэі адраджэння РП. На гэтай аснове будавалася ўся іх навукова-асветніцкая праца, прапаганда і агітацыя. У мэтах канспірацыі таварыства падзялялася на пяць секцый, якія, у сваю чаргу, складаліся з гурткоў. Кола філарэтаў пашыралася за кошт новых членаў, прычым не толькі студэнтаў, а інтэлігентаў, прагрэсіўнай шляхты і інш. Усяго арганізацыя налічвала 200–300 чал. Такія ж таварыствы ўзніклі ў асяроддзі навучэнцаў Віцебска, Полацка і Беластока.

Яшчэ ў 1822 г. Аляксандр I выдаў указ аб забароне тайных арганізацый на тэрыторыі Царства Польскага і заходніх губерняў. У чэрвені 1823 г. пад кіраўніцтвам сенатара М. Навасільцава была створана следчая камісія ў Віленскай навучальнай акрузе. У 1823 г. паліцыя Вільні выявіла дзейнасць тайнай арганізацыі і ў выніку працяглага, больш чым год, следства пад суд трапілі 108 чал., з якіх 20 былі прыгавораны да турэмнага зняволення з далейшай ссылай (Т. Зан, А. Сузін, Я. Чачот) і высылкі ўглыб Расіі (А. Міцкевіч).

Нягледзячы на пэўную нацыянальна-патрыятычную скіраванасць віленскіх таварыстаў, іх дзейнасць уяўляла сабой частку агульнарасійскага руху, скіраванага супраць неабмежаванага самаўладдзя і прыгнёту народа. Так, у асяроддзі рускай эліты, якой з'яўлялася дваранства, узнік моцны рух за рэфармаванне дзяржаўнага ладу і грамадскага жыцця. У далейшым яго ўдзельнікі ўвайшлі ў гісторыю пад назвай

«дзекабрыстаў». На пачатку 1820-х гг. у краіне склаліся два буйнейшыя тайныя таварыствы – Паўночнае ў Пецяярбургу на чале з М. Мураўёвым і Паўднёвае – у Тульчыне (Украіна) на чале з П. Пестэлем. Размяшчэнне на тэрыторыі Беларусі расійскіх узброеных сіл (Літоўскі корпус) спрыяла ўзнікненню афіцэрскіх тайных суполак, звязаных з Паўночным або Паўднёвым таварыствамі. На Беларусі ў розны час жылі і дзейнічалі М. Мураўёў, М. Лунін, Я. Абаленскі і інш.

Каб прыцягнуць польскую шляхту да сумеснай барацьбы, П. Пестэль згаджаўся на перадачу РП Віленскай, Гродзенскай, часткі Мінскай губерняў. У распрацаванай ім «Русской правде» было запісана, што беларусы не могуць быць самастойнымі і з-за слабасці сваёй ніколі не змогуць стварыць асобнай дзяржавы.

М. Мураўёў у сваёй «Канстытуцыі» прадугледжваў федэратыўны лад Расіі ў складзе асобных тэрыторый па ўзору ЗША. Літоўска-беларускія землі планавалася ўключыць у дзве дзяржавы: Заходнюю (са сталіцай у Вільні) і Дняпроўскую (са сталіцай у Смаленску).

Члены Паўднёвага таварыства С. Мураўёў-Апостал, М. Бястужаў-Румін і іншыя, якія служылі ў Бабруйску, распрацавалі план дзяржаўнага перавароту. Пачатак яго звязваўся з арыштам Аляксандра І і ўсёй світы ў час меўшага адбыцця наведвання імі бабруйскай крэпасці. Але «Бабруйскі план» не знайшоў падтрымкі ў змоўшчыкаў і царская інспекцыя крэпасці 13 верасня 1823 г. прайшла без эксцэсаў.

Свае планы адносна расійскага самаўладдзя будавала і польская шляхта. Так, у 1820-х гг. у Царстве Польскім група афіцэраў стварыла так званае «Патрыятычнае таварыства», якое мела свой Статут, Цэнтральны камітэт, а таксама 7 правінцыяльных аддзелаў, у тым ліку Літоўскі з цэнтрам у Вільні. Асноўнай мэтай усёй арганізацыі з’яўлялася адраджэнне РП у межах 1772 г. У Літоўскі правінцыяльны камітэт уваходзілі К. Радзівіл, генерал Вайніловіч, граф Солтан і інш. Члены таварыства шукалі прыхільнікаў у Літоўскім корпусе, стваралі арсенал зброі ў Вільні, але з-за правалаў у Варшаве былі вымушаны перапыніць сваю дзейнасць. Пасля разгрому паўстання на Сенацкай плошчы 14 снежня 1825 г. следству стала вядома аб кантактах дзекабрыстаў і асобныя члены Патрыятычнага таварыства былі асуджаны.

У 1821–1826 гг. у Беластоцкай і Свіслацкай гімназіях дзейнічала тайнае таварыства культурна-асветніцкага накірунку «Заране» ў ліку 50 чал. на чале з Ф. Ляховічам. Яны ставілі на мэце ўдасканаленне сваіх характараў, фармаванне грамадскіх густаў, захаванне польскай мовы, што, на іх думку, магло паспрыяць адраджэнню РП. Каб абу-

джаць патрыятычныя пачуцці, заране насілі прозвішчы славурых суайчыннікаў (Б. Харобрага, С. Баторыя, Ю. Панятоўскага).

У 1825 г. Ф. Ляховіч даведаўся аб існаванні ў Беластоку «Таварыства ваенных сяброў» і прыняў рашэнне наладзіць з ім сувязі. Гэтае таварыства ў складзе 45 чал. узнікла па ініцыятыве былога філамата М. Рукевіча і афіцэраў асабага Літоўскага корпуса капітана К. Ігельстрома і паручыка А. Вягеліна. Да восені 1825 г. беластоцкія «Заране» дзейнічалі сумесна з імі, а затым самастойна.

Адгалоскі паўстання сталічных дзекабрыстаў мелі месца на Беласточчыне і ў Бабруйску. Пасля няўдалай спробы сарваць прысягу Мікалаю I салдат Літоўскага піянернага батальёна 24 снежня 1825 г. у м. Браньск на Беласточчыне былі пакараны кіраўнікі і шэраговыя члены «Таварыства ваенных сяброў» Рукевіч, Вягелін, Ігельстром.

Такім чынам, тайныя таварыствы на Беларусі былі знішчаны ўладамі або перасталі існаваць па іншых прычынах. Тыя веды, духоўныя каштоўнасці і ідэі, якія прапагандаваліся філаматамі, філарэтамі, заранамі і іншымі, спрыялі ўмацаванню польскай нацыянальнай свядомасці і патрыятызму. Наколькі моцнымі былі наступствы дзейнасці таварыстваў, сведчылі падзеі паўстання ў Польшчы, Літве і Беларусі (1830–1831) пад лозунгам адраджэння РП у межах 1772 г.

4. Развіццё сельскай гаспадаркі, прамысловасці і гандлю. Рэформа П. Кісялёва. Феадальнае землеўладанне, якое ўсталявалася на тэрыторыі Беларусі яшчэ ў часы ВКЛ і ахоплівала амаль 75% ад усіх зямель, набыло далейшае развіццё ў Расійскай імперыі. Па занятасці насельніцтва і аб'ёму прадукцыі сельская гаспадарка адыгрывала вядучую ролю ў эканоміцы. Асноўнымі пастаўшчыкамі хлеба на ўнутраны і знешні рынак з'яўляліся памешчыкі. Галоўную вытворчую сілу складалі прыгонныя, колькасць якіх у 1795 г. дасягала 84,4% усіх сялян. Пры гэтым у заходніх губернях больш актыўна выкарыстоўвалася праца парабкаў. У 1840–1850-х гг. у фальварках і маёнтках сталі ўкараняцца новыя метады апрацоўкі глебы, выкарыстоўвацца першыя сельскагаспадарчыя машыны. Са збожжавых культур большае распаўсюджанне мела азімае жыта, яравыя ячмень і авёс. З кожнага пасеянага зерня збіралася 3 або 3,5. У канцы XIX ст. да традыцыйных тэхнічных культур – ільну і канопляў далучылася бульба. Вытворчасць збожжа набывала таварны характар. Да канца XVIII ст. буйныя гаспадаркі пастаўлялі на рынак каля 75% жыта, 45–55% – ячменю, аўса, гароху, бульбы. У сярэдзіне XIX ст. пасевы цукровых буракоў узраслі да 2400 дзесяцін, а ўраджайнасць узрасла ў 6 разоў.

Жывёлагадоўля таксама з'яўлялася важнай галіной сельскай гаспадаркі. Акрамя мяса-малочнай жывёлагадоўлі, у Мінскай і Гродзенскай губернях пашырылася развядзенне авечак-мерыносаў у мэтах вытворчасці і нарыхтоўкі танкаруннай воўны для суконных мануфактур. Для ўласных патрэб сяляне разводзілі лён, каноплі, тытунь, буракі і інш. Ураджай збожжавых (сам – 2–3) быў горшым, чым у панскай гаспадарцы. Акрамя таго, невялікія памеры зямельных надзелаў (12–15 дзес. – у заходніх паветах Беларусі і нават 8–12 – у астатніх) пры адсталай тэхніцы і тэхналогіі землепрацоўкі не маглі задаволіць патрэбы вясковых працаўнікоў у хлебе. Невыпадкова, у другой палове XIX ст. найважнейшым харчовым прадуктам сялян зрабілася бульба.

Каб знайсці сродкі на падтрыманне жыццядзейнасці сям'і і выплату падаткаў, селянін быў вымушаны ў вольны ад сельскагаспадарчых работ час займацца хатнімі (ткацтва, ганчарства, бандарства і інш.) і адхожымі промысламі. Будаўнічыя, дарожныя і іншыя работы давалі магчымасць сялянам палепшыць стан сваёй гаспадаркі. Памешчыкі прагрэсіўных поглядаў не перашкаджалі ім у пошуку дадатковага заробку і не душылі іх падаткамі. У выніку хатняе рамяство, адхожыя промыслы, сувязь з рынкам давала магчымасць асобным сялянам забыцца на беднасць. Нават у асяроддзі прыгонных сталі з'яўляцца заможныя гаспадары, якія мелі магчымасць браць у арэнду памешчыцкую або дзяржаўную зямлю і нават выкарыстоўваць наёмную працу сваіх аднавяскоўцаў. Але ў цэлым па прычыне поўнай залежнасці селяніна ад памешчыкаў яго ўцягненне ў працэс фармавання капіталістычных адносін адбываўся значна павольней.

Узрастанне эксплуатацыі працы парабкаў было звязана з інтэнсіфікацыяй працэсу абезземельвання прыгонных сялян. Па меры ўцягнення паноў у рынак доля сялянскіх зямель у іх маёнтках (фальварках) скарацілася з 2/3 да 1/3 і нават менш, а колькасць агароднікаў, халупнікаў і бабылёў, наадварот, стала ўзрастаць.

Гэты працэс стаў няспынным і разбуральным у сувязі з павелічэннем памешчыцкай вытворчасці таварнага хлеба, што патрабавала ўключэння ў севазварот дадатковых, за кошт сялян, пасяўных плошчаў. Адпаведна ў паноў узрасла патрэба ў павелічэнні адпрацэсаванай павіннасці, што выклікала перавод аброчных прыгонных у паншчынныя, і неўзабаве, да сярэдзіны XIX ст. іх колькасць узрасла з 77 да 97%. Селянін павінен быў адпраўляць 6 разоў на тыдзень аднаго з членаў сваёй сям'і на панскія палеткі.

Акрамя павіннасцей на карысць сваіх гаспадароў, сяляне былі абавязаны выплочваць дзяржаве падушны падатак і земскі збор (5–

7 руб. з двара), пастаўляць рэкрутаў (1 з 200 двароў), даваць прытулак і харчаванне прысланым на пастой салдатам, перавозіць грузы.

Збядненне і разбурэнне сялянскіх гаспадарак вяло да ўзрастання сацыяльнай напружанасці на вёсцы. Так, з 1800 па 1839 г. адбылося 160 выступленняў сялян Беларусі. Асноўная іх колькасць насіла негвалтоўны характар і адбывалася ў форме падачы скаргаў на свавольства памешчыкаў або адміністрацыі, на цяжар павіннасцей і інш. Былі выпадкі, калі сяляне тысячамі ўцякалі ад сваіх гаспадароў у суседнія губерні. Так, у пачатку 1840-х гг. пад уздзеяннем чутак аб магчымасці пазбавіцца ад прыгону сяляне цэлымі вёскамі рушылі ў напрамку Крыма, Бесарабіі, Каўказа. Каб іх спыніць, спатрэбіліся войскі. У 1847 г. сяляне Віцебскай губерні, паддаўшыся чуткам аб вызваленні ад прыгону будаўнікоў Мікалаеўскай чыгункі, тысячамі рушылі ў раён Пецярбурга. У выніку звыш за 4 тыс. сялян былі высечаны розгамі, а звыш за 100 асуджаны ваенна-палявым судом да турэмнага зняволення.

Аб узнікненні ў нетрах феадалізму новых капіталістычных адносін можа гаварыць з'яўленне вольнанаёмных рабочых. Але ў Расійскай імперыі выкарыстанне іх працы замянялася прыгоннымі. На Беларусі значны прыбытак панам давала вінакурства. Акрамя бровараў, у маёнтках засноўваліся ткацкія, шклянныя і іншыя прадпрыемствы, на якіх выкарыстоўвалася прыгонная праца. З 1796 па 1860 г. на Беларусі іх колькасць узрасла з 51 да 70, а іх валавая прадукцыя – у 2,1 разу.

З выкарыстаннем паравога рухавіка, які замяняе ручную працу машынай, узнікае новы від прадпрыемства – фабрыка. Іх колькасць павялічылася з 2 да 12, а аб'ём выпушчанай імі прадукцыі – у 5,6 разу. Але ў гэты час наёмная праца толькі спадарожнічала прыгоннай. Да часу купецкая (капіталістычная) мануфактура ці фабрыка, размешчаная ў горадзе, пакуль не магла канкурыраваць з вотчыннай, якая існавала ў маёнтках паноў-прадпрымальнікаў.

У першай палове XIX ст. у выніку адмысловай палітыкі царызму ў дачыненні яўрэяў насельніцтва беларускіх гарадоў і мястэчак узрасло ў 4 разы і дасягнула 320 тыс. чал. Вялікая колькасць таннай рабочай сілы стымулявала павелічэнне колькасці рамесных майстэрняў і мануфактур. Характэрна, што ў гэты час беларускія рамяство і гандаль пачалі імкліва выцясняцца яўрэйскім.

У гарадах з'явіўся штодзённы лавачны гандаль харчовымі прадуктамі і прамысловымі таварамі, а таксама ўтвараліся штотыднёвыя кірмашы. Прадукты сельскай гаспадаркі, а таксама лес з'яўляліся асноўным таварам, які вывозіўся купцамі за межы Беларусі.

Такім чынам, умовы рынку выводзяць на першыя ролі ў гаспадарчым жыцці тых, хто меў грошы, але не схаваныя ў куфэрак або скарбонку, а змешчаныя ў банк пад пэўны працэнт прыбытку або ў вытворчасць і продаж пэўнай прадукцыі. Уладальнікі банкаў, як правіла былыя купцы, крэдытавалі тых, хто гарантаваў вяртанне пазыкі з працэнтамі. У ліку апошніх была частка памешчыкаў, якія імкнуліся да ператварэння сваіх натуральных гаспадарак у таварныя. Тыя з іх, якія патрацілі грошы на мадэрнізацыю гаспадаркі, мелі шанец атрымаць прыбытак і надалей павялічваць абаротныя сродкі. Такім чынам, узнікаў капітал (грошы, аблігацыі, акцыі), які не траціўся, а шляхам абарачэння прыносіў прыбытак у тым ці іншым эквіваленце. Больш актыўна капітал дзейнічаў у галіне прамысловасці, там, дзе былі прадпрымальнікі і рынак наёмнай рабочай сілы, дзе работадаўцаў і работнікаў звязвала эканамічная зацікаўленасць. Гэтая сістэма з'яўлялася больш прагрэсіўнай у параўнанні з феадальна-прыгонніцкай.

Царскі ўрад усведамляў важнасць удасканалення гаспадарчага і сацыяльнага становішча сялян. Так, міністр дзяржаўных маёмасцей П. Кісялёў выказаў клопат аб тых беларускіх сялянах, якія належалі казне. У выніку ў 1839 г. выйшла распрацаванае ім «Палажэнне аб кіраванні дзяржаўнымі маёнткамі ў заходніх губернях і Беластоцкай вобласці», паводле якога стваралася ўстойлівая сістэма кіравання дзяржаўнымі сялянамі. Па-другое, у адпаведнасці з «люстрацыяй (апісаннем) дзяржаўных уладанняў» з 1844 г. сяляне пераводзіліся з паншчыны на аброк, для іх усталёўваўся сярэдні памер зямельнага надзелу і ўчастка лесу, засноўваліся бальніцы і хлебныя склады. Па-трэцяе, арандатары не мелі права чыніць суд над дзяржаўнымі сялянамі. Такім чынам, становішча апошніх мусіла палепшыцца.

У 1840 г. Камітэт па справах заходніх губерняў прыступіў да выпрацоўкі ўмоў рэформы гаспадарчага ўкладу прыгонных сялян, якая прадугледжвала ўпарадкаванне памераў сялянскіх надзелаў і аб'ём павіннасцей. На падставе закона ад 15 красавіка 1844 г. ажыццяўленне рэформы пачалося пры ўдзеле інвентарных камітэтаў і да 1848 г. абавязковыя нормы (інвентары) былі ўведзены ва ўсіх памешчыцкіх маёнтках Беларусі (за выключэннем яе ўсходніх губерняў).

У 1855 г. Дзяржаўны Савет пастанавіў, каб памешчык вылучыў на кожную рэвізскую душу па 3,75 дзес. зямлі. Памер паншчыны з цяглага двара вызначаўся 3 мужчынскімі і 3 жаночымі днямі на тыдзень.

Усе іншыя адпрацоўкі скасоўваліся. Тым не менш, новыя правілы ўводзіліся толькі ў дзесятай частцы ўсіх памешчыцкіх маёнткаў, але вялікай карысці сялянам не прыносілі. Памешчыкі непрыхільна сустрэлі рэформу, яе ажыццяўленне зацягнулася да 1857 г. і фактычна не закрунула асноў феадальнай сістэмы.

5. Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы. На месцах частка памешчыкаў пачынала ўсведамляць, што існаваўшая прыгонніцкая сістэма гаспадарання з'яўляецца заганнай. Яны лічылі, што эканамічныя метады гаспадарання (пашырэнне пасяўных плошчаў, у тым ліку за кошт абшчынных, павелічэнне падаткаў і павіннасцей) сітуацыі не палепшаць, што патрэбны іншыя спосабы развіцця эканомікі, найперш, па заходнееўрапейскаму тыпу, калі адбываецца выкарыстанне зацікаўленых у выніках сваёй працы наёмных рабочых, новых агрэхналогіі і машын. У мэтах пошуку і прапаганды прагрэсіўных спосабаў гаспадарання асобныя памешчыкі аб'ядналіся ў Беларускае вольнае эканамічнае таварыства. Але аднаго жадання асобных, нават перадавых памешчыкаў, якія станавіліся на шлях капіталістычных метадаў гаспадарання, было мала. Агульныя тэндэнцыі развіцця сельскай гаспадаркі абумоўлівала буйное землеўладанне. Вялікая колькасць прыгоннага сялянства дазваляла яму весці гаспадарку па-старому, не баючыся разарэння. У 1859 г. на Беларусі 4,4% памешчыкаў валодалі 44,2% ад усёй зямлі. Памешчыкі сярэдняй заможнасці (23,3% ад агульнай колькасці), якім належала па 100–500 душ прыгонных, мелі 39% зямлі; ва ўласнасці дробных памешчыкаў з колькасцю прыгонных менш за 100 душ знаходзілася 16,8% зямель.

Большасць памешчыкаў не мелі іншых спосабаў павысіць даходнасць сваіх гаспадарак, акрамя ўмацавання падатковага і адпрацовацкага прыгнёту сваіх прыгонных, а таксама скарачэння іх зямельных надзелаў. Невыпадкова, у другой палове 50-х гг. XIX ст. у маёнтках Беларусі было звыш за 200 тыс. беззямельных сялян-бабылёў і агароднікаў. Удзельная вага прыгонных сялян за палову стагоддзя скарацілася з 84,8 да 70,9% і працягвала скарачацца далей. У выніку падрывалася сама феадальна-прыгонніцкая сістэма.

Да сярэдзіны XIX ст. прыкметы крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы выявіліся ў скарачэнні прыросту насельніцтва вёскі, зніжэнні прадукцыйнасці працы, павышэнні сацыяльнай напружанасці на вёсцы. Не толькі сялянскія, але і памешчыцкія гаспадаркі,

заснаваныя на бясплатнай працы прыгонных, вялікага прыбытку не давалі, траплялі ў залежнасць ад крэдытораў і разбураліся.

Такім чынам, феадальна-прыгонніцкія адносіны, якія да гэтага часу панавалі ў эканоміцы і сацыяльным жыцці Расійскай імперыі, набылі прыкметы разлажэння. Разам з тым у іх нетрах сталі з'яўляцца парасткі новага, больш прагрэсіўнага капіталістычнага ўкладу, заснаванага на эксплуатацыі працы вольнанаёмных рабочых як у горадзе, так і вёсцы, актывізацыі ўнутранага і знешняга рынку, росце таварнасці сельскай гаспадаркі. І перадавой грамадскасці, і ўладам было відавочна, што прыгоннае права ператварылася ў сапраўдны тормаз на шляху развіцця краіны.

Лекцыя 8. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХІХ СТ.

Пытанні

1. Скасаванне прыгоннага права. Шляхі развіцця капіталістычных адносін.
2. Прамысловы пераварот на Беларусі і яго асаблівасці. Месца эканомікі Беларусі ў агульнарасійскім рынку.
3. Саслоўная структура насельніцтва.
4. Фармаванне пралетарыяту і буржуазіі. Узнікненне індустрыяльнага грамадства.

1. Скасаванне прыгоннага права. Шляхі развіцця капіталістычных адносін. У ХІХ ст. патрэбу ў скасаванні прыгону ўсведамлялі не толькі прагрэсіўныя дваране і разначынцы, але і самі расійскія манархі. Шэраг канкрэтных захадаў у гэтым напрамку стаў магчымым з прыходам на трон Аляксандра ІІ (1855–1881) – чалавека еўрапейскай адукацыі і ліберальных поглядаў.

Па эканамічных і палітычных меркаваннях створаны ў 1857 г. Сакрытны камітэт вырашыў распачаць пераўтварэнні з Заходняга краю. Па-першае, праведзеная тут інвентарная рэформа пэўным чынам падрыхтавала адпаведную глебу. Па-другое, пачатак рэформы мог зменшыць уздзеянне польскага нацыянальна-вызваленчага руху на беларускіх сялян. Гэтыя і іншыя акалічнасці Аляксандр ІІ абмяркоўваў з віленскім генерал-губернатарам У. Назімавым.

Мясцовыя памешчыкі праз створаныя ў лістападзе 1857 г. з дазволу цара губернскія камітэты (20 чал.) уключыліся ў падрыхтоўку скасавання прыгону. Пры гэтым Віленскі, Гродзенскі, Ковенскі камітэты выказаліся за вызваленне сялян без зямлі. Там, дзе землі былі лепшымі і яны давалі большы прыбытак, памешчыкі імкнуліся захаваць іх за сабой. Калі царскія ўлады прызналі неабходным вызваленне сялян менавіта з зямлёй, адразу ж узнікла тэндэнцыя да згону сялян на горшую зямлю, пераводу іх у стан дваровых, агароднікаў, кутнікаў.

Нарэшце, 19 лютага 1861 г. закон аб скасаванні прыгоннага права быў надрукаваны ў выглядзе «Маніфеста» і «Палажэнняў 19 лютага», дзе асвятляліся ўсе правы і абавязкі сялян. У «Маніфесце» асобна падкрэслівалася, што адмена прыгоннага права адбылася па ініцыятыве «высакароднага дваранства». Тут жа ўказвалася, што на працягу 2 гадоў (да 1863) сяляне павінны былі выконваць асноўныя

павіннасці на карысць паноў, каб даць ім магчымасць кампенсаваць страту работнікаў.

У агульных палажэннях указвалася сістэма кіравання вёскай, збору падаткаў, адносін сялян з уладамі. Аграрная рэформа адбывалася на аснове 17 заканадаўчых актаў, агульных і мясцовых палажэнняў і правіл, апублікаваных у сакавіку – маі 1861 г. Паводле Агульнага палажэння, уласнікам зямлі заставаўся памешчык, частка яе адводзілася для надзялення сялянства, але за выкуп. На працягу 9 гадоў селянін абавязваўся апрацоўваць свой надзел і, акрамя таго, выконваць пэўныя павіннасці на карысць пана: у Віцебскай і Магілёўскай губернях – 40 мужчынскіх і 30 жаночых дзён у год або 8 руб. чыншу. Да часу поўнага выкупу яны лічыліся часова абавязанымі.

У Магілёўскай і Віцебскай губернях памер надзелаў вагаўся ад 4–5 дзес. да 2–1 дзес. на душу. У выніку ў адной сялянскай гаспадарцы было 7–12 дзес. зямлі, конь або два валы. Тут жа захоўвалася абшчыннае землекарыстанне. У Мінскай, Віленскай і Гродзенскай губернях, дзе пераважала падворнае землекарыстанне, зямля (10–12 дзес.) засталася за сялянамі. Павіннасці скарачаліся на 10% – не больш за 3 руб. чыншу і 23 дзён адпрацоўкі з дзесяціны. Уводзілася калектыўная адказнасць, так званая «кругавая парука», для выплаты дзяржпадаткаў і падушнай подаці. Лес пераходзіў ва ўласнасць пана; выганы, сенажаць, паша – заставаліся ў агульным карыстанні.

Выкупная сума вызначалася праз шасціпрацэнтную капіталізацыю гадовага чыншу. Калі чынш з сялянскага надзелу за год складаў 6 руб., то агульная сума, якую селяніну трэба было заплаціць, складала 100 руб. (6 руб. – 6%, 100 руб. – 100%). Калі селянін атрымоўваў поўны надзел, то мусіў адразу заплаціць 25%. Калі няпоўны – то 20%. Астатнюю суму плаціла дзяржава, а выкупныя плацяжы збіралася спагнаць на працягу 49 гадоў.

Рэакцыя сялян Беларусі на «Маніфест» і «Палажэнні 19 лютага», як і паўсюдна ў краіне, была адмоўнай, галоўным чынам з-за выкупных плацяжоў. Атрыманая свабода без зямлі імі не ўспрымалася як каштоўнасць. На глебе агульнага незадавальнення да ліпеня 1861 г. на Беларусі адбылося 370 выступленняў.

Ліквідацыя прыгоннага права нанесла магутны ўдар па феадальнай сістэме, але не знішчыла яе да канца, паколькі непахіснай заставалася яе аснова – памешчыцкае землеўладанне. Сялянам належала толькі 33,4% зямель, прычым не ў якасці прыватнай уласнасці, а на ўмовах абшчыннага ці надзельнага карыстання да яе поўнага выкупу. У тых умовах развіццё капіталістычных адносін на вёсцы павінна было

пайсці не па амерыканскім (прыватная ўласнасць на зямлю, магчымасць наёмнай працы, фермерская гаспадарка), а па прускім (абшчыннае ці надзельнае карыстанне, феадальныя перажыткі) шляху.

У памешчыцкіх маёнтках назіраліся 2 сістэмы гаспадарання – адпрацовачная і капіталістычная (з выкарыстаннем наёмнай – гадавой і падзённай працы і панскага інвентару). Гэта былі гаспадаркі з высокай канкурэнтаздольнасцю і з’арыентаваныя на рынак. У канцы 70-х – пачатку 80 гг. XIX ст. у выніку паступлення ў Заходнюю Еўропу вялікіх партый збожжа з Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі цэны на яго істотна знізіліся. Гэта стала прычынай пераарыентацыі памешчыцкіх гаспадарак Беларусі на малочную жывёлагадоўлю. Такім чынам, з’явілася малочна-таварная спецыялізацыя, а разам з ёй – новыя пароды жывёл, павелічэнне пагалоўя ў 2 разы і больш. Другім напрамкам развіцця панскіх гаспадарак стала пашырэнне плошчаў бульбы і выраб з яе спірту. Калі ў канцы XIX ст. на Беларусі дзейнічала 404 вінакурні (бровары), то на пачатку XX ст. – больш за 500.

З іншых спецыялізацый варта адзначыць ільнаводства Віцебскай і Віленскай губерняў, а таксама (на некаторы час) авечкагадоўля – на Гродзеншчыне і Міншчыне. Беларускае памешчыкі лепш за суседзяў прыстасоўваліся да рыначных умоў. Па-ранейшаму агульная эканамічная тэндэнцыя развіцця іх гаспадарак – арыентацыя на рынак, пашырэнне вытворчасці і яе спецыялізацыя.

Са скасаваннем прыгоннага права развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы адбывалася больш імкліва, чым у Расіі. Частка сялян пачынае скарыстоўваць чытырохполле, удасканаленыя прылады працы, нават штучныя ўгнаенні. З другога боку, узрастала незадаволенасць той часткі вясковых працоўных, якія не маглі пракарміцца са свайго надзелу. Выйсцем са становішча з’яўлялася арэнда ў пана пэўнай яе колькасці на ўмовах адработкі са сваім інвентаром і цяглавай сілай на полі гаспадара.

Такім чынам, замест скасаванай паншчыны ўзнікала новая адпрацовачная сістэма, па сутнасці, тая ж феадальная павіннасць з тым толькі адрозненнем, што ў новых умовах селянін быў вымушаны сам, па эканамічных прычынах, звяртацца да пана. Аднак гэтая сістэма не магла быць устойлівай з прычыны нізкай прадукцыйнасці працы такога работніка на панскім полі.

Другая сістэма – капіталістычная, больш адпавядала часу, бо ў яе аснове ляжала праца работніка (падзённага, сезоннага, пастаяннага), нанятага гаспадаром на ўмовах аплаты па якасці і колькасці зробленага з прадастаўленнем жывога і мёртвага інвентару. Памеры гэтай

аплаты, як правіла, дыктаваў не работадаўца, а рынак. Капіталістычная сістэма замацавалася ў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях, а на астатняй тэрыторыі Беларусі распаўсюдзілася змешаная – адрабочачна-капіталістычная сістэма.

Як і планавалі землеўладальнікі, за імі засталася асноўная маса зямель, у сярэднім больш за 1000 дзес., у той час, як на 1 сялянскі двор прыпадала 12–13. Характэрная рыса землеўладання на Беларусі, асабліва ў Мінскай губерні, – наяўнасць магнацкіх латыфундый Вітгенштэйнаў, Радзівілаў, Патоцкіх і інш. Царскі ўрад як апора і выразнік інтарэсаў, найперш рускага праваслаўнага дваранства імкнуўся падтрымаць яго (продаж яму па ільготных цэнах зямель на Беларусі). Такім чынам, мясцовае рускае дваранства, без уліку Магілёўскай губерні, удвая (з 1,8 да 3,6 млн. дзес.) павялічыла свае ўладанні. Адначасова ўрад забараніў продаж зямлі ў значных памерах памешчыкам і сялянам-католікам (больш за 60 дзес.), а таксама яўрэям, з тым, каб зменшыць іх эканамічную апору і палітычную актыўнасць.

Беларускія сяляне ўключаліся ў капіталістычны рынак вельмі марудна і з вялікімі цяжкасцямі. Каб пражыць толькі за кошт уласнай гаспадаркі, сялянскай сям’і патрабавалася не менш за 20 дзес. зямлі. І без таго невялікія надзелы зямлі (у сярэднім 8–12 дзес.) скарачаліся пасля таго, як жанатыя сыны ладзілі асобную ад бацькоў гаспадарку. Зямля павінна была выкарыстоўвацца сялянамі як мага больш прадукцыйна, каб мець магчымасць пражыць самім і атрымаць сродкі для выплаты падаткаў, удасканалення прылад працы, утрымання жывёлы. У выніку да канца XIX ст. на сялянскіх участках на 23,9% павялічыліся пасевы збожжавых і тэхнічных культур, а іх ураджайнасць узрасла напалову. Рэзка павялічыліся зборы бульбы (у 4,6 разу) і льну (на 82,5%). З агульнага аб’ёму сельскагаспадарчых прадуктаў, якія ішлі на рынак, сяляне пастаўлялі 25% збожжа, 75% ільну, значную частку бульбы.

Як правіла, больш паспяхова развіваліся гаспадаркі з надзельным землекарыстаннем, якія менш залежалі ад абшчыны і мелі больш свабоды ў арганізацыі вытворчасці. Менавіта ў іх межах адбываўся рост (на 50%) пагалоўя буйнарагатай жывёлы, выкарыстоўвалася элітнае насенне і ўдасканаленыя прылады працы. Асноўная ж маса хлебарабаў Магілёўшчыны і Віцебшчыны, дзе існавала абшчыннае землекарыстанне, не мела такіх магчымасцей, у іх не было перспектывы выбіцца з галечы. Цераспалосіца, калектыўная адказнасць за выкананне павіннасцей і падаткаў («кругавая парука»), канфлікты з панамі з-за сервітутаў і г. д. згуртоўвалі паміж сабой членаў абшчыны і тармазілі развіццё капіталістычных адносін. Становішча сялянскіх гаспадарак ускладнялася

падаткамі (грашовымі зборамі) і павіннасцямі на рамонтныя, дарожныя, адміністрацыйныя, ветэрынарныя і многія іншыя патрэбы. Акрамя земскіх грашовых збораў, сяляне выконвалі дарожную, падводную і паліцэйскую павіннасці.

З ператварэннем зямлі ў аб'ект куплі-продажу ўзнікла і ўзмацнілася тэндэнцыя да павелічэння сялянскіх уладанняў. Так, у Мінскай губерні з 1861 па 1876 г. 110 сялян набылі ўчасткі па 50–100 дзес., а 66 – купілі маёнткі. Характэрна, што сялянскае землеўладанне з 1882 па 1902 г. узрасло за кошт былога памешчыцкага на 1,7 млн. дзес. (у 3,3 разу).

Такім чынам, група заможнага сялянства (з надзелям звыш за 20 дзес.) павялічылася на 17% і склала прыкладна дзiesiąтую частку ад усіх вясковых працоўных. Менавіта ў яе асяроддзі стала ўзнікаць так званая сельская буржуазія, гэта значыць клас, які эксплуатаваў працу наёмных рабочых – парабкаў. У 1880-я гг. у гаспадарцы сельскай буржуазіі іх працавала ўжо не менш за 55 тыс. Дадатковы прыбытак давала здача зямлі ў арэнду, трыманне млыноў, кузняў, а таксама ліхварства – пазыка грошай або хлеба пад працэнты. Тыя, хто браў у сельскай буржуазіі зямлю ў арэнду або пазыку пад працэнты, як правіла, займаў ніжэйшую прыступку ў сялянскай сацыяльнай лесвіцы і належаў да беднаты. Гэтая група была самай шматлікай: у параўнанні з заможным (8–10%) і сярэднім (30–32%) сялянствам яна складала каля 60% усіх вытворцаў, у сваёй большасці абшчыннікаў.

Крызісная сітуацыя, выкліканая паніжэннем рыначных цэн на збожжа, з цягам часу прывяла да пэўных перамен у спецыялізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі. Так, на змену вытворчасці збожжа прыйшла малочная жывёлагадоўля. Асноўным рэгіёнам вырошчвання льну зрабіліся Віленская, Віцебская і Магілёўская губерні, а льновалакно ішло на патрэбы ўнутраных губерняў, а таксама прадавалася за мяжой – у Германіі і Аўстра-Венгрыі. Вытворчасць пянькі была наладжана ў Магілёўскай губерні, а асноўнымі замежнымі яе пакупнікамі з'яўляліся Германія і Англія. Шырокае распаўсюджанне атрымала бульба як сыравіна для вінакурнай прамысловасці.

Такім чынам, у паслярэформенны перыяд у грамадстве і аграрным сектары эканомікі Беларусі адбыліся значныя змены, звязаныя з развіццём капіталістычных адносін, фармаваннем бессаслоўнага землеўладання, спецыялізацыяй рэгіёнаў, сацыяльнай дыферэнцыяцыяй сялянства. У цэлым жыццё беларускага народа, у сваёй падаўляючай большасці – сялянства, значна палепшылася, але не настолькі, каб зніклі малазямелле, беднасць, культурная адсталасць і іншыя сацыяльныя праблемы.

2. Прамысловы пераварот на Беларусі і яго асаблівасці. Месца эканомікі Беларусі ў агульнарасійскім рынку. З канца XVIII і па 60-я гг. XIX ст. колькасць насельніцтва гарадоў і мястэчак павялічылася ў 4 разы і складала 320 тыс. чал. (10%), але гэта было звязана, у першую чаргу, не з развіццём прамысловасці, а з царскай палітыкай у дачыненні яўрэяў.

У пачатку XIX ст. у прамысловасці Беларусі яшчэ пераважала дробная рамесная вытворчасць. Мясцовыя майстры займаліся традыцыйнымі відамі рамяства – апрацоўкай металу і скур, пашывам адзення і абутку. У гарадах і мястэчках існавала цэлавая арганізацыя. Але з цягам часу яна ўваходзіла ў супярэчнасць з развіццём рыначных адносін і сама адчувала неабходнасць перамен. Змяншалася карпаратыўная замкнёнасць. Калектывы рамесных майстэрняў узрасталі за кошт наёмных рабочых і вучняў. Частка рамеснікаў пашырала сваю вытворчасць да памераў мануфактуры з колькасцю рабочых па 40 чал.

У 20-я гг. XIX ст., у адрозненне ад капіталістычных прадпрыемстваў, дзе працавалі выключна наёмныя рабочыя, на Беларусі назіраецца імклівае развіццё вотчынных мануфактур. Так, у Крычаўскім графстве працавалі канатная і парусінавая, а ў Дубровенскім старостве – суконная і гадзіннікавая мануфактуры, якія належалі графу Р. Пацёмкіну. У Шклоўскім маёнтку працавалі гарбарная, канатная, парусінавая, суконная і шоўкаткацкая мануфактуры, якія належалі графу С. Зорычу. У Гомельскай эканоміі граф М. Румянцаў валодаў шматлікімі мануфактурамі (заводамі) па выпуску тэкстыльнай, металічнай, скураной, сілікатнай, харчовай і іншай прадукцыі.

Тэкстыльная прамысловасць у канцы XVIII – пачатку XIX ст. развівалася найбольш стабільна: да 20-х гг. XIX ст. пераважала вытворчасць палатна, а пазней – сукна. У ліку найлепш абсталяваных мануфактур Беларусі былі Альбярцінская суконная фабрыка В. Пуслоўскага (Слоніўскі павет) і Парэцкая суконная фабрыка памешчыка А. Скірмунта (Пінскі павет).

З 20-х гг. XIX ст. менавіта ў тэкстыльнай прамысловасці пачынаецца выкарыстанне паравых машын і ўзнікае фабрыка як якасна новы тып прадпрыемства, дзе асноўныя вытворчыя аперацыі забяспечваліся не ручной працай, а механічнымі станкамі. Першая такая фабрыка па выпуску сукна з’явілася на пачатку 20-х гг. XIX ст. у мястэчку Хомск (Кобрынскі павет) і належала слоніўскаму памешчыку В. Пуслоўскаму. У 1823 г. на ёй размяшчаліся 44 ткацкія станы, паравы, вадзяны і конскі рухавікі, а таксама працавалі 3 майстры-іншаземцы і 481 рабочы з прыгонных сялян.

Высокі попыт на металічныя вырабы стымуляваў развіццё мясцовай металургіі. За час з 1828 па 1860 г. аб'ём яе прадукцыі ўзрос з 5,3 тыс. да 245 тыс. пудоў. Лепшыя прадпрыемствы гэтай галіны размяшчаліся ў Ашмянскім (маёнтак Храптовіча ў Вішневе), Барысаўскім, Чэрыкаўскім (завод Бенкендорфа ў Старынках) паведах.

Па меры асваення вырабу гарэлкі з цукру і бульбы тэхнічныя ўдасканаленні (паравыя машыны) закраналі і гэту галіну. Мукавольная прамысловасць таксама адчувала ўздзеянне тэхнічнага прагрэсу. Першыя паравыя млыны з'явіліся ў 1841 г. спачатку ў Магілёве, затым у Пінску і Віцебску. І калі ў 1796 г. на Беларусі 1184 млыны перамалолі 843 тыс. пудоў збожжа, то ў 1860 г. іх колькасць узрасла да 1834, а гадавы перамол – да 2956 тыс. пудоў.

У цэлым развіццё буйной прамысловасці Беларусі ў дарэформенны перыяд адбывалася вельмі марудна. Тут пераважала цэхавая сістэма і дробная рамесная вытворчасць. У 1858 г. у гарадах налічвалася 15,6 тыс. рамеснікаў, а з улікам мястэчак – прыкладна 32–33 тыс. У 1860 г. у Беларусі налічвалася 7,8 тыс. дробных капіталістычных прадпрыемстваў, на якіх працавалі 23,4 тыс. наёмных рабочых.

У ліку іншых прадпрыемстваў існавалі мануфактуры, пераважна вотчынныя. У 1860 г. капіталістычныя мануфактуры Беларусі склалі 0,5% колькасці прадпрыемстваў, канцэнтравалі 7,7% рабочых і давалі 7,4% прадукцыі ўсёй прамысловасці. У ліку мануфактур было 54 тэкстыльных, 35 харчовых, 28 сілікатных, 15 гарбарных, 8 металаапрацоўчых, якія ўсе разам давалі 48% аб'ёму прамысловай прадукцыі. На іх працавалі 4,7 тыс. рабочых.

Першыя капіталістычныя фабрыкі былі пабудаваны ў 1845 г. у Магілёве (мукавольна-крупяная) і ў Беліцы, пад Гомелем (цукровая). Са з'яўленнем фабрык прадукцыя мануфактур пачынае зніжацца. Так, у 1860 г. на фабрыках працавала ўдвая менш рабочых, затое аб'ём вырабленай імі прадукцыі на 20% пераўзыходзіў мануфактурную.

Настаў час, калі прамысловасць Расіі перажыла якасна новую перамену – так званы прамысловы пераварот, сутнасць якога заключалася ў выцясненні ручной працы комплексам машын і механізмаў. Гэты працэс прыпадае на 1850-я гг. і пачынаецца ў цэнтральных губернях у тэкстыльнай прамысловасці. На Беларусі ён узнік у суконнай і харчовай прамысловасці, якія развіваліся на мясцовай сыравіне. У 1860 г. паравыя машыны працавалі на 76 прадпрыемствах амаль ва ўсіх галінах прамысловасці Беларусі.

Прыкметны рост фабрычна-заводскай вытворчасці стаў назірацца толькі пасля скасавання прыгоннага права, але даволі павольна. У сілу

гістарычных і эканамічных прычын на Беларусі не магло адбыцца хуткага выцяснення дробнай прамысловасці буйной. Па-першае, яўрэйскія рамеснікі не мелі сродкаў да заснавання мануфактур і абсталявання іх паравымі рухавікамі. Па-другое, на Беларусі не было карысных выкапняў для развіцця машынай індустрыі. Тым не менш і тут у 90-х гг. XIX ст. меў месца інтэнсіўны ўздым мануфактурнай і фабрычнай прамысловасці, які, акрамя іншага, абумовіў зніжэнне ролі дробных прадпрыемстваў. У дынаміцы росту новых прадпрыемстваў рамесныя майстэрні хоць і раслі колькасна (з 20 тыс. у 1860 г. да 58 тыс. у канцы XIX ст.), але саступалі мануфактурам (рост са 140 да 760) і яшчэ больш імкліва (у 15 разоў) капіталістычным фабрыкам і заводам (рост з 76 па 1137).

У 1870–1880-х гг. актыўнае ўключэнне расійскага і замежнага капіталу ў гаспадарку беларускіх губерняў, у прыватнасці ў будаўніцтва чыгунак, паспрыяла будаўніцтву новых прадпрыемстваў. Нягледзячы на тое, што палову ўсіх прамысловых прадуктаў давалі дробныя і сярэднія прадпрыемствы з колькасцю рабочых на кожным менш за 50 чал., у 90-я гг. XIX ст. вызначылася тэндэнцыя да павышэння ролі буйных капіталістычных прадпрыемстваў.

Пад уплывам прамысловага перавароту адбывалася пераабсталяванне прадпрыемстваў: замест паравых рухавікоў сталі ўсталёўвацца электрычныя. У 1889 г. дала першы ток электрастанцыя ў Добрушы. У 1898 г. на сродкі руска-бельгійскага акцыянернага таварыства ў Віцебску быў пушчаны трамвай, адзін з першых у імперыі. Германскі капітал удзельнічаў у заснаванні большасці леса- і льногандлёвых фірм. Актыўнае пранікненне расійскага фінансавага капіталу, заснаванне ім крэдытна-банкаўскіх устаноў – усё гэта і іншае спрыяла развіццю капіталізму ў прамысловасці.

Неўзабаве і на Беларусі сталі з’яўляцца буйныя фабрычна-заводскія прадпрыемствы, якія да пачатку 1890 г. далі амаль палову ўсёй прамысловай прадукцыі. Сярод іх дзейнічала 9 буйных з больш чым 500 рабочымі на кожным. У іх ліку – ільнопрадзільная фабрыка «Дзвіна» (Віцебск), тытунёвая фабрыка Шарашэўскага (Гродна). У Мінску да буйных прадпрыемстваў адносіліся машынабудаўнічы і чыгуна-металургічны завод Якабсона, Ліфшыца і К°, машынабудаўнічы завод «Тэхнолаг»; у Пінску – дрэваапрацоўча-фанерная, запалкавая і тытунёвая фабрыкі; у Гомелі – запалкавая фабрыка; у Брэсце – чыгуналіцейны і механічны заводы; у Магілёве – піваварныя заводы Лекерта.

Прамысловы пераварот на Беларусі завяршыўся ў канцы 90-х гг. XIX ст., аб чым, у прыватнасці, сведчыла велізарнае, у 37 разоў, павелічэнне аб’ёму фабрычнай прадукцыі. Найбольш імкліва развівалася

харчовая, дрэваапрацоўчая, тэкстыльная, металаапрацоўчая, будаўнічая і гарбарная прамысловасць. Праўда, тут не сфармавалася такіх індустрыяльных цэнтраў, як Пецярбург і Масква, а прамысловы пераворот адбыўся на 10 гадоў пазней, чым у Расіі.

Пасля падзелаў РП адбывалася эканамічная інтэграцыя беларускіх губерняў у эканоміку Расійскай імперыі. Як вядома, царскія ўлады правялі перапіс насельніцтва, улік зямель, маёнткаў і інш. Неўзабаве адбыліся скасаванне ўнутраных мытняў, уніфікацыя мер вагі і грашовай сістэмы. Імкнучыся ўлагодзіць шляхту і прыцягнуць яе да супрацоўніцтва, царызм захаваў за ёй ранейшыя саслоўныя ільготы, у тым ліку права на выраб і продаж гарэлкі. Акрамя таго, з узнікненнем Царства Польскага (1822–1850) на мяжы з ім быў заснаваны мытны кантроль, што надавала польскай шляхце і буржуазіі значную эканамічную самастойнасць.

Разам з тым, у мэтах прадухілення канкурэнцыі з боку яўрэйскіх купцоў і рамеснікаў іх магчымасці гандлю ў Расіі былі абмежаваны адпаведным указам 1791 г. У далейшым мяжа яўрэйскай аселасці зрабілася даволі празрыстай. Яна перастала распаўсюджвацца на купцоў першай гільдыі, асоб з вышэйшай адукацыяй, былых іудзеяў, якія прынялі хрысціянства. Што датычыць паступлення на расійскі рынак беларускіх рамесных і сельскагаспадарчых вырабаў, то ніякіх абмежаванняў з расійскага боку на гэты конт не існавала. У выніку, беларускія тавары – скуры, лён, каноплі, смала, палатно, сукно, гарэлка траплялі ў Расію, а ў зваротным напрамку паступалі вырабы з жалеза, паркаль, пшаніца, сялёдка.

Беларусь, размешчаная паміж Пецярбургам – Рыгай – Дынабургам – Масквой – Украінай – Царствам Польскім, уяўляла сабой важны рэгіён, здольны служыць не толькі ваенным фарпостам імперыі, але і плацдармам прасоўвання яе эканамічных інтарэсаў на заходнееўрапейскі рынак. Менавіта дзяржаўныя органы ўзяліся за ўдасканаленне існаваўшых і пабудову новых сродкаў зносін, найперш Агінскага, Аўгустоўскага і Дняпра-Бугскага каналаў. Пры гэтым інтарэсы ўлад перасякаліся з інтарэсамі мясцовых прадпрыемальнікаў. У 1824 г. на р. Сож быў апрабаваны першы параход, пабудаваны на грошы графа Румянцава, а да 1860 г. на беларускіх рэках іх ужо было 20. У 1830-х гг. параходная кампанія Бабруйска атрымала дзяржаўны прывілей на перавозку пасажыраў па Бярэзіне і Дняпры. Большасць грузаў па-ранейшаму перамяшчалася на ветразёвых суднах і плытах і яго аб'ёмы пастаянна раслі. Так, калі ў 1844 г. іх было правезена на суму 8,8 млн. руб., то ў 1860 г. – ужо на 18 млн. руб. Асноўным экспартным таварам з'яўляўся лес, які звычайна сплаўляўся ў порты Балтыкі.

У 1823 г. праз Беларусь працягнуліся шашэйныя дарогі: Брэст – Варшава, у 1849 г. – Масква – Брэст, у 1855 г. – Віцебск – Смаленск, Пецярбург – Кіеў, Масква – Рыга. Наяўнасць камунікацый спрыяла гандлёвым сувязям паміж рэгіёнамі Расійскай імперыі. Да скасавання прыгону лавачны гандаль на Беларусі толькі зараджаўся, а асноўнай арганізацыйнай формай гандлёвых адносін з’яўляўся кірмаш. Самымі вядомымі былі Бешанковіцкі, Гомельскі, Зельвенскі, Мінскі, Прыбораўскі і Свіслацкі кірмашы. Кошт прывезеных тавараў у 1845 г. на буйнейшы з іх – Зельвенскі склаў 1 млн руб., а ў 1851 г. – нават 1 598 237 руб. Расійскія купцы прывозілі паркаль, шоўк, галантарэю, фабрычнае абсталяванне; украінскія – соль, цукар, іншыя прадукты.

Унутраны гандаль быў сканцэнтраваны не толькі ў гарадах, але і ў масе мястэчак, населеных пераважна яўрэямі. Менавіта яўрэі былі асноўнымі пасрэднікамі як паміж памешчыкамі і аптовымі купцамі, так паміж сялянамі і жыхарамі гарадоў. У любым выпадку аграрнае насельніцтва мела магчымасць збываць на мясцовых рынках усё, што толькі давала сельская гаспадарка, і набываць патрэбныя прадукты.

Да часу рэформ эканоміка Беларусі забяспечвала ўласны ўнутраны рынак і займала пэўны сектар усерасійскага рынку. Яна мела экспартаарыентаваную вытворчасць, валодала дастаткова дасканалай для свайго часу рынкавай інфраструктурай і дастаткова развітой сеткай шляхоў зносін. Патрэбы ўнутранага беларускага рынку часткова пакрываліся за кошт прывозу тавараў з Польшчы, Украіны, Расіі.

У паслярэформенны перыяд Беларусь як эканамічны рэгіён прыцягвае большую ўвагу расійскага ўрада і прыватнага прадпрыемальніцтва. Пад час зніжэння кошту хлеба на заходнееўрапейскіх рынках урад праводзіў пратэекцыянісцкую палітыку з мэтай абароны гандлёвых інтарэсаў рускіх памешчыкаў, а таксама прыняў шэраг захадаў супраць умацавання польска-каталіцкага землеўладання на Беларусі.

Паляпшэнне стану транспартных камунікацый спрыяла міжрэгіянальнаму гандлю. Па-ранейшаму вялікую значнасць захоўвалі водныя артэрыі, па якіх хадзіла да 700 судаў, у тым ліку каля 200 параходаў. Але ў 60–70 гг. XIX ст. рэзка ўзрастае значнасць чыгуначных камунікацый. Пры гэтым з ініцыятывай іх будаўніцтва, у тым ліку на Беларусі, выступае дзяржава. Першая чыгуначная лінія, якая ў 1862 г. перасекла тэрыторыю Беларусі, звязала Пецярбург і Варшаву, але па прычыне малой працягласці (50 вёрст) яна не адыгрывала прыкметнай ролі ў эканоміцы краю. У 1866 г. на Дзвінска-Полацка-Віцебскім участку пачала дзейнічаць Рыга-Арлоўская чыгунка і г. д. Усе яны будаваліся прыватнымі акцыянернымі кампаніямі з удзелам замежнага, у тым

ліку англійскага капіталу, і да канца XIX ст. былі выкуплены дзяржавай. У ліку самых значных магістралей на Беларусі былі Рыга-Арлоўская, Маскоўска-Брэсцкая, Лібава-Роменская, Палеская, Пецябургска-Адэская і інш. У выніку ў 1870 г. працягласць чыгуначных ліній складала ўжо 302 км, у 1902 г. – 2752 км, а напярэдадні Першай сусветнай вайны – каля 3800 км. Па такому паказчыку беларускія губерні займалі першыя месцы ў Расійскай імперыі.

Пранікненне расійскага капіталу назіралася таксама ў банкаўска-крэдытнай сферы і сродках сувязі (тэлеграф, тэлефон). Мясцовыя прадпрыемствы фармаваліся з купецкага асяроддзя і адкрывалі за-палкавыя, мэблевыя, фанерныя, шпалерныя фабрыкі, а таксама друкарні. У далейшым беларускія купцы (у сваёй падаўляючай большасці яўрэі) заняліся і прамысловай справай.

Скасаванне прыгоннага права паскорыла развіццё мясцовай прамысловасці, транспарту і гандлю, узмацніла таварнасць сельскай гаспадаркі, паспрыяла большай інтэграцыі беларускай эканомікі ва ўсё-расійскі рынак. Беларускія тавары актыўна спажываліся цэнтральнымі расійскімі губернямі. У канцы XIX ст. у Беларусі ўжо склаліся мясцовыя (абласныя) рынкі з цэнтрамі ў Мінску, Віцебску, Магілёве, Гомелі, Гродне, Брэсце і Пінску.

Галоўным гандлёвым цэнтрам Беларусі ў гэты час стаў Мінск. Сюды паступалі прамысловыя тавары з Маскоўскага і Пецябургскага раёнаў, з Польшчы. Тут жа гандлявалі збожжам, малочнымі прадуктамі, мясам, рыбай і г. д. Асаблівую вядомасць і папулярнасць меў буйнейшы ў імперыі мінскі спецыялізаваны кірмаш па продажы лесаматэрыялаў з абаротам 20 млн. руб.

Тавары, якія вырабляліся ў Гомельскім раёне, – папера, запалкі, цэгла, кафля, аконнае шкло, вярхоўкі, канаты і г. д., – вывозіліся нават за межы Беларусі. З Гомеля частка лесаматэрыялаў і дроў адпраўлялася воднымі шляхамі ў Адэсу, Екацерынаслаўскую і Кіеўскую губерні, а частка – па чыгунцы ў Рыгу, Лібаву, Пецябург.

Магілёў з’яўляўся цэнтрам рэгіянальнага гандлю. Праз Оршу ў Мінскую і Смаленскую губерні паступалі лес, збожжа, пянька, яблыкі і іншыя тавары. На аршанскім рынку прадаваліся хлебныя прадукты, соль, газа, нафта, будаўнічыя матэрыялы. Лес і прадукты льнаводства, якія вырабляліся ў Віцебскім раёне, вывозіліся большай часткай за мяжу. Прывозілі сюды пшанічную муку і цукар з Украіны. Праз Гродна ажыццяўляўся гандаль з Польшчай, Літвой і замежнымі краінамі. Тавары гродзенскага рынку – лесаматэрыялы, аржаная і бульбяная мука, спірт, малочныя прадукты – ішлі ў Мінск, Вільню,

Маскву, Пецярбург. Пінск служыў размеркавальным цэнтрам збыту прамысловых тавараў і лясных грузаў, якія перапраўляліся з басейнаў Дняпра і Прыпяці ў сістэмы Нёмана і Віслы.

Такім чынам, Беларусь з'яўлялася часткай усерасійскага рынку. Яе гандлю была характэрна перавага вывазу сельскагаспадарчых прадуктаў, драўніны і іншых матэрыялаў. У той жа час яна служыла рынкам збыту прамысловых тавараў (інструментаў, машын), збожжа (пшаніцы) і цукру, якія ўвозіліся з іншых раёнаў Расіі.

Нягледзячы на буйныя перамены ў эканоміцы, звязаныя з завяршэннем прамысловага перавароту і пачаткам утварэння індустрыяльнага грамадства, Беларусь яшчэ заставалася пераважна аграрным рэгіёнам Расійскай імперыі.

3. Саслоўная структура насельніцтва. З часоў Кацярыны II у расійскім заканадаўстве ўсё насельніцтва краіны падзялялася «па адрозненні правоў» на чатыры «станы» (саслоўі): дваранства, духавенства, гарадскіх і сельскіх абывацеляў. У сваю чаргу гарадскія абывацелі падзяляліся на саслоўі ганаровых грамадзян, купцоў, мяшчан, цэхавых рамеснікаў, а сельскія – уключалі саслоўі сялян, казакоў і іншародцаў. Саслоўны пачатак быў пакладзены ў аснову ўсяго мясцовага кіравання і судовай справы і тым самым ён атрымаў агульнадзяржаўную значнасць. У першай трэці XIX ст. склаліся тры новыя саслоўі: ганаровыя грамадзяне, казацтва і іншародцы, у якое, акрамя іншых, уключылі і яўрэяў.

Саслоўі падзяляліся на прывілеяваныя (дваранства, духавенства, ганаровыя грамадзяне, купцы) і непрывілеяваныя (сяляне, мяшчане, рамеснікі, казакі, іншародцы). Першыя вызваліся ад уплаты асабістых падаткаў, рэкруцкай павіннасці, цялесных пакаранняў.

З часоў ВКЛ на працягу стагоддзяў дваранства (шляхта) было галоўным прывілеяваным саслоўем, якое займала большасць пасадаў у органах дзяржаўнага і мясцовага кіравання, у войску. Да 70-х гг. XIX ст. захоўвалася выдадзеная Кацярынай II дваранам «вольнасць і свабода».

Саслоўе дваран не было аднародным. Яно складалася як з патомных дваран, так і асабістых, гэта значыць тых, хто атрымаў дваранскае званне за вайсковую або цывільную службу ў адпаведнасці з «Табеллю аб рангах». На Беларусі пытанне аб прыналежнасці да патомных дваран часткі шляхты ставілася пад сумненнем яшчэ з часу падзелаў РП і мела працяг у другой палове XIX ст.: пасля чарговага «разбору шляхты», выкліканага паўстаннем 1863 г., колькасць польскіх і беларускіх дваран рэзка скарацілася (з 5,1 да 2,4%).

Духавенства таксама з'яўлялася неаднародным, але больш закрытым саслоўем, прычым нехрысціянскія святары ў яго не ўваходзілі. Правое становішча духавенства ўсіх хрысціянскіх вызнанняў у пэўнай ступені адрознівалася. Асабліва важнае становішча займала праваслаўнае святарства, якое, акрамя рэлігійных, выконвала ідэалагічную, адміністрацыйную (вядзенне метрычных кніг) і іншыя функцыі і здзяйсняла пэўны кантроль за маральнасцю і ладам мыслення сваіх прыхаджан.

Духоўнае саслоўе (белае і чорнае духавенства) у 60–70-я гг. XIX ст. было вызвалена ад абяззковай спадчыннай службы: дзеці святароў атрымалі права патомных і асабістых ганаровых грамадзян, доступ да свецкай адукацыі, магчымасць паступлення на дзяржаўную службу. Устойлівасці гэтага саслоўя і ў канцы XIX – пачатку XX ст. спрыяла захаванне прывілеяў (вызваленне ад ваеннай службы, шэрагу падаткаў і павіннасцей) і адначасова рэгламентацыя іх правоў (забарона абрання прамысловых заняткаў і г. д.).

Купцы ўваходзілі ў склад з трох, затым (1863) дзвюх гільдый. Для заможных сялян і мяшчан пераход у купецкае саслоўе не толькі вызваляў ад цялесных пакаранняў, але і даваў права на пашпарт і свабоду перасоўвання. Да канца XIX ст. колькасць асоб купецкага звання павялічылася, асабліва ў заходніх і паўднёвых губернях. Пры гэтым асноўная маса складалася з яўрэяў. Атрыманне купецкіх пасведчанняў давала ім права на жыхарства па-за мяжой аседласці.

Паводле перапісу 1897 г., сярод купцоў пяці беларускіх губерняў было 84,5% яўрэяў, 10,7 – рускіх і толькі 1,7% беларусаў (усяго 317, з якіх 9 належалі да II гільдыі, а да I – ніводнага).

Мяшчане існавалі за кошт гандлю, промыслаў, рамяства. Пры гэтым толькі запісаныя ў цэхі рамеснікі маглі прадаваць свае вырабы. Такім чынам, купцы, рамеснікі, мяшчане былі ў большай або меншай ступені залежнымі людзьмі, прадпрымальніцкая дзейнасць якіх рэгламентавалася законам. Але ў канцы XIX ст. пад уздзеяннем капіталістычных адносін мяшчанскае саслоўе губляла былыя асаблівасці, якія адрознівалі яго ад звычайных гарадскіх жыхароў.

Як вядома, да 1861 г. найбольш бяспраўным было становішча прыгонных сялян. Паступоваму сціранню саслоўных адрозненняў спрыялі скасаванне прыгоннага права; скасаванне падушнай подаці і ўвядзенне дзяржаўнага пазямельнага падатку і падатку з нерухомасці ў гарадах, пасадах і мястэчках; увядзенне ўсеагульнай вайскавай павіннасці ў 1874 г., якой падлягала зараз усё мужчынскае насельніцтва з 20-гадовага ўзросту, у тым ліку дваране (за выключэннем асоб

духоўнага звання і іншародцаў); законы 1863 і 1865 гг. аб свабодзе гандлёва-прамысловай дзейнасці і асабліва «Палажэнне аб дзяржаўным промыславым падатку» 1898 г., якое дазваляла ўсім асобам, незалежна ад саслоўнай прыналежнасці, займацца гандлем і прамысловасцю.

Абвяшчэнне Маніфестам 17 кастрычніка 1905 г. «грамадзянскай свабоды на пачатках сапраўднай недатыкальнасці асобы, свабоды сумлення, слова, сходаў і саюзаў», стварэнне Дзяржаўнай думы і прадстаўлення выбарчых правоў усім «класам насельніцтва» было значным крокам ад саслоўнай да грамадзянскай супольнасці. Згодна з Найвышэйшым Указам ад 5 кастрычніка 1906 г. былі зніжаны цяжкасці, звязаныя з выхадам з сельскага грамадства, зняты пашпартныя абмежаванні для сялян і мяшчан.

Саслоўны лад, абумоўлены шэрагам заканадаўча аформленых правоў і абавязкаў асобных груп насельніцтва, замацаваных за імі сацыяльных функцый, працягваў існаваць: захоўваліся саслоўныя арганізацыі і саслоўнае самакіраванне, саслоўны пачатак у мясцовым кіраванні ў адносінах сялян г. д. Нават пры выбарах у Дзяржаўную думу маёмасны прынцып спалучаўся з саслоўным.

Такім чынам, у другой палове XIX – пачатку XX ст. у саслоўным ладзе расійскага, у тым ліку беларускага грамадства, адбываліся два рознакіраваныя працэсы: з аднаго боку, ішла уніфікацыя (падабенства ў правах і абавязках) саслоўяў, з другога – працэс яго разлажэння. Саслоўная структура грамадства як рудымент феадальнага ладу паступова саступала месца новай, класавай, з уласцівымі ёй катэгорыямі прыватнай уласнасці, наёмнай працы, ролі ў вытворчасці і размеркаванні грамадскага прадукту. Асноўныя грамадскія супольнасці новага, капіталістычнага ладу ўвасобіліся ў класах буржуазіі і пралетарыату.

4. Фармаванне пралетарыату і буржуазіі. Узнікненне індустрыяльнага грамадства. Па меры развіцця капіталістычных адносін у прамысловасці і сельскай гаспадарцы фармаваліся два новыя грамадскія класы: буржуазія і пралетарыят. Слова «буржуазія» паходзіць з французскага «bourgeoisie», запазычанага з познелацінскага «burgus», і азначае пануючы клас капіталістычнага грамадства, які валодае ўласнасцю на сродкі вытворчасці і існуе за кошт эксплуатацыі наёмнай працы.

У ліку арганізатараў першых на Беларусі капіталістычных прадпрыемстваў былі прадстаўнікі дваранскага і купецкага, і ў меншай ступені – мяшчанскага і сялянскага саслоўяў. Пасля скасавання прыгоннага

права памешчыкі прыстасоўвалі свае маёнткі да ўмоў капіталістычнага гаспадарання або здавалі сваю зямельную ўласнасць у арэнду. Тыя ж прыкметы новага ў сацыяльным абліччы дваран-памешчыкаў назіраліся ў выпадках, калі яны арганізавалі прадпрыемствы з выкарыстаннем наёмнай рабочай сілы. Так, у 90-я гг. XIX ст. ім належала 343 мануфактуры і фабрыкі або 46% з існаваўшых у беларускіх губернях.

Асноўнай крыніцай фармавання буржуазіі з'яўлялася купецтва і рамеснікі, якія разбагацелі. Самая шматлікая частка буржуазнага класа – яўрэйскія купцы і мяшчане. З цягам часу менавіта яўрэйскай буржуазіі належаў 51% фабрык і заводаў, большасць прыватных газет і крэдытна-фінансавых устаноў.

Да 1897 г. сельская буржуазія, якая скарыстоўвала наёмную працу, складала каля 9% усяго сялянскага саслоўя (463,5 тыс. чал. з 5073,1 тыс.). Агульная колькасць прадстаўнікоў прамысловай (335,3 тыс.) і аграрнай (463,5 тыс.) буржуазіі дасягала 800 тыс. чал.

Зараджэнне капіталістычных адносін у прамысловасці адбілася ў з'яўленні новага грамадскага класа – пралетарыяту. Гэтым тэрмінам прынята называць асабіста свабодных людзей, якія існавалі ў эпоху капіталізму выключна за кошт продажу сваёй рабочай сілы. Да пралетарыяў адносяць як гарадскіх, так і сельскіх рабочых (парабкаў).

Пасля скасавання прыгону ў 1861 г. асноўнай крыніцай фармавання гарадскога пралетарыяту з'яўляліся мяшчане і ў меншай ступені – збяднелыя вяскоўцы. Усяго ж на мяжы XIX і XX стст. у прамысловасці, на чыгуначным транспарце і ў дэпо былі заняты каля 260 тыс. пралетарыяў.

У агульнай 460-тысячнай арміі пастаянных наёмных рабочых асобае месца займалі сельскія пралетарыі. Самай масавай яе крыніцай былі бедныя сяляне. У 1897 г. у беларускіх губернях налічвалася 182,2 тыс. пастаянных парабкаў (37% агульнай колькасці наёмных рабочых і слуг). Характэрнай рысай Беларусі парэформеннага перыяду з'яўляўся шматнацыянальны склад прамысловых пралетарыяў. 60% іх складалі яўрэі, 17% – беларусы, 10% – палякі, 10% – рускія, каля 4% – латышы, літоўцы і ўкраінцы. Пры гэтым яўрэі не дапускаліся да работы на чыгунках і ў казённых прадпрыемствах. Сельскія пралетарыі вызначаліся падаўляючай перавагай беларусаў.

Прамысловая рэвалюцыя, якая адбылася ў краінах Заходняй Еўропы і ЗША, абумовіла з'яўленне і распаўсюджанне буйной машынай вытворчасці. У выніку на змену традыцыйнаму (аграрнаму) грамадству прыйшло новае, індустрыяльнае, з такім узроўнем грамадска-эканамічнага развіцця, калі найбольшы ўклад у вытворчасць матэрыяльных

каштоўнасцей уносіць прамысловасць. Гэтаму грамадству ўласціва ўсталяванне рыначнай эканомікі, урбанізацыя, наяўнасць асноўных сацыяльных груп – прадпрымальнікаў і наёмных работнікаў, развіццё навукі, дэмакратыі, грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржавы.

Усталяванне індустрыяльнага грамадства ў Расійскай імперыі прайшло тая ж этапы, што і на Захадзе. Але нягледзячы на наяўнасць асноўных знешніх атрыбутаў (перавага ў прамысловасці фабрычна-заводскай вытворчасці, панаванне капіталістычнага рынку, існаванне банкаўскай сістэмы, узнікненне буржуазіі і пралетарыяту і г. д.), у эканоміцы і грамадскім жыцці краіны заставалася шмат рудыментаў папярэдняй, аграрнай цывілізацыі: па-першае, захаванне шматукладнай эканомікі перажыткаў феадалізму; па-другое, захаванне саслоўна-самадзяржаўнага ладу, які абмяжоўваў свабоду прадпрымальніцтва, развіццё гандлю і прамысловасці; па-трэцяе, актыўнае ўмяшальніцтва царызму ў эканоміку, вялікая роля дзяржавы ў прамысловасці, фінансах і транспарце; нарэшце, значныя дзяржаўныя расходы на падтрымку саслоўя памешчыкаў і чыноўніцкага апарату.

Асабліва яскрава гэта выявілася на прыкладзе Беларусі: прамысловая рэвалюцыя тут яшчэ не завяршылася, доля фабрычнай вытворчасці ў агульным аб'ёме валавой прадукцыі складала менш за палову (46,8%), а на прадпрыемствах цэнзавай прамысловасці налічвалася толькі 31 тыс. рабочых. Мясцовыя прамыславікі і прадпрымальнікі, у адрозненне ад маскоўскага, пецябургскага, уральскага і іншых рэгіёнаў, спецыялізаваліся не на машынай індустрыі, а на выпуску традыцыйнай (харчовай, будаўнічай, гарбарнай і г. д.) прадукцыі і на продажы сыравіны (лён, лес).

Працэс урбанізацыі тут быў дастаткова марудным: у гарадах пражывала каля 10% насельніцтва. Асноўную масу прамысловага рабочага класа складалі работнікі дробных прадпрыемстваў. У сельскай гаспадарцы панавала буйное памешчыцкае землеўладанне. Саслоўная структура яшчэ пераважала над сацыяльна-класавай. Эканамічнае дамінаванне асобных нацыянальных груп абмяжоўвалася палітыка-прававымі сродкамі. Аўтарытарная палітычная сістэма не пакідала шанцаў на ўтварэнне прававой дзяржавы і грамадзянскай супольнасці.

Лекцыя 9. РАСІЙСКІ ШЛЯХ ПАЛІТЫЧНАЙ МАДЭРНІЗАЦЫІ Ў ПРАЦЭСЕ СТАНАЎЛЕННЯ ІНДУСТРЫЯЛЬНАЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

Пытанні

1. Буржуазныя рэформы 60–70-х гг. XIX ст.: асаблівасці іх правядзення на Беларусі.
2. Шляхецкія паўстанні і іх уплыў на палітыку самаўладдзя ў беларускіх губернях.
3. Ідэалогія лібералізму, народніцкі і сацыял-дэмакратычны рух на Беларусі. Выступаванне нацыянальнай ідэі ў светапоглядзе беларускіх народнікаў.
4. Афармленне агульнарасійскіх і нацыянальных партый.
5. Рэвалюцыя 1905–1907 гг. Пачатак парламентарызму.
6. Беларускі нацыянальны рух і «Наша Ніва».
7. Аграрная рэформа Сталыпіна і яе ўплыў на гаспадарку Беларусі.
8. Палітычнае становішча ў краіне і на Беларусі (1907–1914 гг.).

1. Буржуазныя рэформы 60–70-х гг. XIX ст.: асаблівасці іх правядзення на Беларусі. Скасаванне прыгону з’яўлялася першым крокам Аляксандра II на шляху мадэрнізацыі расійскага грамадства па ўзору вядучых заходнееўрапейскіх краін. Судовая рэформа, прынятая ў лістападзе 1864 г., грунтавалася на прынцыпах усесаслоўнасці, незалежнасці суда ад адміністрацыі, саборнасці і галоснасці судовага працэсу. Пры разглядзе крымінальных спраў прадугледжваўся ўдзел грамадскасці праз інстытут прысяжных засядацеляў. Інтэрэсы абвінавачваемых абаранялі прысяжныя павяраныя. Усталёўвалася сістэма судовых устаноў: міравы суд, з’езд міравых суддзяў, акруговыя суды, судовыя палаты. Вышэйшай інстанцыяй быў сенат, а яго члены прызначаліся царом.

На Беларусі судовая рэформа пачалася толькі у 1872 г. Пры гэтым у суддзі не дапускалі католікоў, а яўрэяў – нават у засядацелі. У 1883 г. была заснавана Віленская судовая палата, якая разглядала справы жыхароў Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губерняў. Магілёўская губерня падпарадкоўвалася Кіеўскай, а Віцебская губерня – Пецярбургскай судовым палатам.

У 1864 г. для абрання земскіх органаў самакіравання былі сфармаваны тры групы (куры) выбаршчыкаў: прыватныя землеўладальнікі, гарадскія і сельскія грамадствы з улікам маёмаснага цэнзу. Такім чынам, падаўляючую перавагу ў іх набывалі дваране.

Па прычыне пражывання на Беларусі значнай колькасці яўрэяў і палякаў, апазіцыйна настроеных супраць царызму, ажыццяўленне зем-

скай рэформы ў яе ўсходніх губернях было адтэрмінавана да 1911 г., а ў заходніх – нават да 1917 г.

Гарадская рэформа, распачатая ў 1870 г., мела на мэце перадаць справы гарадскога жыцця ў распараджэнне калегіяльнага органа – думы. У мэтах яе абрання ўсе падаткаплацельшчыкі фармавалі тры курыі выбаршчыкаў, кожная з якіх выбірала сваю трэць прадстаўнікоў (гласных) у думу. Выканаўчым органам з'яўлялася ўправа на чале з гарадскім галавою. Гарадская рэформа на Беларусі адбылася ў 1875 г. Улады рабілі ўсё магчымае, каб абмежаваць удзел яўрэяў у абранні і рабоце думы.

Паражэнне Расіі ў Крымскай вайне (1853–1856) паставіла ў парадак дня неабходнасць карэнных перамен у рускай арміі. Сама ваенная рэформа пачалася ў 1862 г., калі ў рэкруты сталі браць больш мужчын, але тэрмін іх службы быў скарачаны з 25 да 6 гадоў у сухапутных войсках і да 7 – на флоце. Сэнс гэтых навацый заключаўся ў тым, што людзі пасля службы ішлі ў рэзерв (запас) і ў выпадку ваеннай неабходнасці маглі быць мабілізаванымі ў войска. Уся тэрыторыя падзялялася на 15 ваенных акруг, а рэгулярнае войска было скарачана да 742 тыс. (на 34,4%). У адпаведнасці з Законам ад 11 студзеня 1874 г., уводзілася ўсеагульная воінская павіннасць мужчын ва ўзросце ад 21 да 41 гадоў за выключэннем карэнных жыхароў Сярэдняй Азіі і Сібіры. Тэрмін службы салдат з вышэйшай адукацыяй складаў 6 месяцаў, выпускнікоў гімназій – 1,5 года, вучылішча – 3, пачатковай школы – 4 гады. Станоўчыя вынікі рэформы выявілі сябе ў пераможнай вайне з Турцыяй (1877–1878).

Школьная рэформа, распачатая ў 1864 г., грунтавалася на прыцыпе ўсесаслоўнасці. «Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах» дазваляла іх адкрываць арганізацыям і нават прыватным асобам. У выніку дзяржаўна-царкоўная манаполія на народную асвету некалькі паслаблялася. Гімназіі падзяляліся на класічныя і рэальныя (пазней, перайменаваныя ў вучылішчы). Вучэбная праграма класічных гімназій была заснавана на гуманітарных дысцыплінах, засваенне якіх дазваляла маладым людзям без экзаменаў паступаць ва універсітэты. Для паступлення ў тэхнічныя ВНУ патрэбна было здаць экзамены на засваенне вучэбнай праграмы рэальнай гімназіі (вучылішча), якая базавалася на дысцыплінах прыродазнаўчага цыкла.

Цэнзурная рэформа, абвешчаная 6 красавіка 1865 г., вызваляла ад папярэдняй цэнзуры сачыненняў (аб'ёмам звыш 200 старонак), перакладаў (звыш 400 старонак), сталічнай прэсы, а таксама навуковых выданняў. Такім чынам, грамадскасць набывала магчымасць публічнага выказвання сваіх думак і абмеркавання бягучых праблем

у недзяржаўных выданнях. У 1886 г. адным з такіх выданняў была газета «Минский листок».

Але істотна наблізіцца да прававой дзяржавы Расіі не ўдалося. З забойствам Аляксандра II (1881) у краіне пачаўся перыяд жорсткай палітычнай рэакцыі. Курс новага цара Аляксандра III (1881–1894) на «карэктаванні рэформ» знайшоў увасабленне ў так званых контррэформах. Так, законам ад 12 лютага 1887 г. уводзілася практыка закрытых судовых працэсаў.

У 1884 г. дзесяць ніжэйшых саслоўяў забаранялася паступленне ў гімназію, а для навучэнцаў-яўрэяў быў уведзены абмежавальны працэнт.

Аўтаномія універсітэтаў была скасавана: рэктар і прафесарскі склад прызначаўся ўрадам. Усе студэнты былі абавязаны насіць форму.

Узмацнілася цензура, і ў выніку былі закрыты многія выданні.

У новым палажэнні аб земствах (1890) паляпшаліся пазіцыі дваран. Новае Гарадавое палажэнне (1892) істотна скарачала колькасць выбаршчыкаў з ліку бедных жыхароў. На Беларусі ўсе ператварэнні мелі свае асаблівасці, абумоўленыя наяўнасцю моцнай антыцарскай апазіцыі. Невыпадкова, усталяванае ў 10 губернях Расіі надзвычайнае становішча існавала тут да краху самаўладдзя ў 1917 г.

2. Шляхецкія паўстанні і іх уплыў на палітыку самаўладдзя ў беларускіх губернях. Пасля перамогі над Напалеонам у вайне 1812–1815 гг. да Расіі адыйшла частка Польшчы (з Варшавай), якая была вылучана ў так званае «Царства Польскае». Нягледзячы на яго аўтаномнае становішча ў складзе імперыі, польская шляхта марыла аб адраджэнні РП у межах да 1772 г. і яе поўнай незалежнасці. 29 лістапада 1830 г. пад уздзеяннем чутак аб пасылцы рускай арміі на падаўленне рэвалюцыі ў Францыі ў Варшаве быў здзейснены напад на рэзідэнцыю царскага намесніка Канстанціна. На наступны дзень, 30 лістапада, сталіца была ў руках паўстанцаў. 20 снежня сейм апублікаваў «Маніфест польскага народа» з заклікам падтрымаць паўстанне, каб «вярнуць сваю незалежнасць і старажытную магутнасць». У Літву, на Украіну і Беларусь накіроўваліся эмісары. У пачатку лютага 1831 г. на тэрыторыю Польшчы ўступіла руская армія. У яе тыле – Ашмянскім, Браслаўскім, Вілейскім, Дзісенскім, Свенцянскім паветах сталі стварацца паўстанцкія камітэты і ўзброеныя атрады. 19 чэрвеня аб'яднаныя сілы паўстанцаў у складзе 24 тыс. чал. на чале з Гелгудам спрабавалі штурмаваць Вільню, але няўдала. Гарнізон па сіле і ўзбраенні значна пераўзыходзіў іх. У выніку на пачатку жніўня ўсе ачагі супраціўлення былі ліквідаваны рэгулярнымі войскамі.

Паўстанне па складу ўдзельнікаў было пераважна шляхецкім. У значнай ступені яго падтрымлівалі тыя жыхары, якія ўсведамлялі сябе палякамі. Пад Вільняй у партызанскіх атрадах дзейнічалі гараджане і студэнты. Рэкрутаванья ў паўстанцкія атрады сяляне не выяўлялі зацікаўленасці ў барацьбе.

Пасля падаўлення паўстання ўсе атрыбуты польскай аўтаноміі былі скасаваны, а Царства Польскае падзелена на губерні. У 1831 г. было забаронена выкарыстанне Статута ВКЛ спачатку ў Віцебскай і Магілёўскай, а затым і у заходніх губернях. У 1831 г. «для навядзення парадку» быў створаны так званы Заходні камітэт. У ліку яго пастаноў стала ўвядзенне ў справаводства рускай мовы замест польскай. У 1832 г. быў закрыты Віленскі універсітэт як ачаг антырасійскіх настрояў. Закрываліся польскія школы пры касцёлах. Ва ўсіх астатніх школах навучанне стала весціся па-руску.

За дапамогу паўстанцам 191 каталіцкі кляштар з 304 быў зачынены або ператвораны ў прыход. Ксяндзам забаранялася адлучацца ад сваіх месцаў службы. Каб зменшыць уплыў палякаў на беларусаў, 23 сакавіка 1839 г. Сінод прыняў пастанову аб далучэнні уніятаў да праваслаўнай царквы. У выніку самая масавая канфесія на Беларусі перастала існаваць. З 1840 г. назвы «літоўскі», «беларускі» сталі знікаць з дакументальнага ўжытку. Замест іх укаранялася назва «Паўночна-Заходні край». Менавіта з таго часу назвы «Літва», «літоўскі» сталі замацоўвацца за тэрыторыяй Віленшчыны і Ковеншчыны.

Да следства за ўдзел у паўстанні ў беларуска-літоўскіх губернях былі прыцягнуты 2878 чал. У дзяржаўны фонд было канфіскавана 217 шляхецкіх маёнткаў. Адначасова пачалася другая хваля «разбору шляхты». Хто не здолеў даказаць свайго высакароднага паходжання, быў абавязаны выконваць рэкруцкую і іншыя павіннасці.

Такім чынам, пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. польская супольнасць Беларусі істотна пацярпела ад рэпрэсіўнай палітыкі ва ўсіх галінах яе жыццядзейнасці. Ускосна гэта палітыка закранула і беларускую шляхту.

Тым не менш паўстанне 1830–1831 гг. было не апошняй спробай палякаў аднавіць незалежнасць. У 1861 г. пачаўся новы ўздым іх нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Як і раней, асноўная сіла змагароў рэкрутавалася са шляхты, у тым ліку літоўскай і беларускай. Удзельнікі руху падзяляліся на два лагеры – «белых» і «чырвоных». Да першых належалі арыстакраты, буржуа і каталіцкая вярхушка. Другія прадстаўлялі дробную шляхту, інтэлігенцыю, працоўных. Кожны з лагераў бачыў свой шлях дасягнення мэты: белыя – праз маральнае

і міжнародна-дыпламатычнае ўздзеянне на царскі ўрад, а чырвоныя – праз узброенае паўстанне.

Летам 1862 г. у Варшаве быў створаны Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК). Падпарадкаваным яму цэнтрам падрыхтоўкі паўстання на Беларусі і ў Літве быў Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК). Кастусь Каліноўскі (1838–1864), які ў кастрычніку 1862 г. узначаліў ЛПК, асноўную сілу ў барацьбе супраць царызму бачыў не ў шляхце, а ў беларускіх сялянах. Менавіта на іх і была разлічана газета «Музукаја грауда».

Вымушаны выступіць заўчасна ЦНК 10 студзеня 1863 г. абвясціў сябе Нацыянальным урадам і заклікаў суайчыннікаў да ўзброенай барацьбы за вызваленне ад царскага прыгнёту. Са свайго боку ЛПК выступіў у падтрымку паўстання і абвясціў сябе Часовым урадам Літвы і Беларусі. Характэрна, што ЦНК не давяраў К. Каліноўскаму як прыхільніку распальвання сялянскай вайны і прызначыў яго на другаступенную пасаду камісара Гродзенскага ваяводства.

У сакавіку – красавіку 1863 г. паўстанцкія атрады пачалі баявыя дзеянні на Беларусі. У той самы час праз цэрквы і сельскія сходы сялян пераконвалі, быццам польская шляхта імкнецца аднавіць прыгоннае права. У цэлым разлік К. Каліноўскага на масавы прыток беларускіх сялян не спраўдзіўся. У Гродзенскай губерні іх доля сярод паўстанцаў складала больш за 33%, Віленскай – 27, Мінскай – 20, Магілёўскай – 13, Віцебскай – толькі 7%. Асноўную масу барацьбітоў за незалежную РП складала малазямельная і беззямельная шляхта, чыноўнікі, інтэлігенцыя, студэнты і іншыя асобы. Паўстанцы прытрымліваліся партызанскай тактыкі баявых дзеянняў, імкнучыся з найменшымі для сябе стратамі нанесці ўрон рэгулярнаму войску. Так, 24 красавіка атраду Звяздоўскага ўдалося выбіць праціўніка з г. Горы-Горкі.

У маі 1863 г. месца віленскага генерал-губернатара заняў генерал М. Мураўёў, прызначаны начальнікам Паўночна-Заходняга краю з надзвычайнымі, дыктатарскімі паўнамоцтвамі. Важным сродкам падаўлення антыўрадавых настрояў сярод сялянства паслужыў яго ўказ аб скасаванні «часоваабавязанага стану», вяртанні адабраных у ходзе рэформы сялянскіх зямель, скарачэнні (на 20%) выкупных плацяжоў.

Свае асноўныя намаганні М. Мураўёў скіраваў на разгром паўстанцаў, колькасць якіх дасягала 15 тыс. На працягу вясны – лета сіламі 40-тысячнага войска з артылерыяй лакальныя ачагі супраціўлення былі падаўлены. За публічнае пакаранне паўстанцаў на шыбеніцах за Мураўёвым замацавалася прозвішча «Вешальнік». Так, 123 удзельнікі паўстання былі павешаны ці расстраляны, 3776 чал. высланы ў Сібір,

12 355 пастаўлены пад нагляд паліцыі. 22 сакавіка 1864 г. у Вільні быў публічна павешаны К. Каліноўскі.

Маёмасць асуджанай шляхты і святарства канфіскоўвалася. Усе маёнткі краю, якія належалі шляхце і каталіцкаму духавенству, былі абкладзены 10%-ным падаткам. У краі пачалося пераразмеркаванне зямель на карысць памешчыкаў і сялян праваслаўнага веравызнання. Усе чыноўнікі-палякі, хто выказваў спачуванне паўстанцам, вызваліліся з дзяржаўных пасадак. Іх месцы мусілі заняць ураджэнцы расійскіх губерняў, зацікаўленыя больш высокімі (на 50%) акладамі.

Звязаная з іменем М. Мураўёва другая хваля русіфікацыі суправаджалася выкараненнем польскай мовы з навучальных устаноў, кнігавыдавецтва, тэатральных рэпертуараў, закрыццём каталіцкіх школ. Адзіная вышэйшая школа – Горы-Горацкі земляробчы інстытут за сувязь студэнтаў з паўстанцамі быў зачынены. Адначасова для дзяцей праваслаўных сялян сталі адчыняцца шматлікія пачатковыя школы.

Маёмасць многіх касцёлаў перадавалася ў дзяржаўны фонд, самі яны былі зачынены або пераўтвораны ў праваслаўныя храмы. У той самы час пачалося будаўніцтва новых цэркваў паводле прапанаванага М. Мураўёвым праекта – так званых «мураўёвак».

У 1863–1864 гг. царскі рэжым выявіў сваю перавагу ва ўсіх сферах барацьбы з польскім нацыянальна-вызваленчым рухам – ваеннай, эканамічнай, знешнепалітычнай, нават ідэйнай. Разам з тым асэнсаванне беларускай шляхтай прычын трагічных для іх вынікаў паўстання набліжала яе да мясцовага жыцця, да свайго народа, яго мовы і культуры. У новых умовах у іх свядомасці лозунг самастойнай Польшчы спалучаўся з лозунгам самастойнай Беларусі. Невыпадкова К. Каліноўскі ў сваіх «Лістах з-пад шыбеніцы», заклікаючы свой народ да далейшага змагання за волю, выказваўся за ўтварэнне самастойнага ўрада для Літвы (Беларусі).

Русіфікацыя краю праз абмежаванні вывучэння і выкарыстання польскай мовы ў дзяржаўных установах, развіццё рускай школы, укараненне рускай літаратуры, замену польскага чыноўніцтва рускім – усё гэта і іншае спрыяла ўмацаванню расійскай дзяржаўнасці і далейшай інтэграцыяй беларускіх зямель у вялікарускую эканамічную і культурную супольнасць, што з’яўлялася найбольш істотным і прыкметным наступствам шляхецкіх паўстанняў на Беларусі ў XIX ст.

3. Ідэалогія лібералізму, народніцкі і сацыял-дэмакратычны рух на Беларусі. Выспяванне нацыянальнай ідэі ў светапоглядзе беларускіх народнікаў. У Заходняй Еўропе ў перыяд пераходу ад феадалізму да капіталізму і яго далейшага развіцця ўзнікла палітычная і

ідэалагічная плынь – лібералізм, які выказваў інтарэсы прамысловай буржуазіі па абмежаванні правоў манарха парламентам, устанаўленні канстытуцыйнага ладу і ўдзелу ва ўладзе. Лепшай формай палітычнага ладу лібералы лічылі дэмакратыю, заснаваную на прызнанні прынцыпаў народаўладдзя, свабоды асобы і раўнапраўя грамадзян.

Пэўная частка інтэлігенцыі, заклапочаная паскарэннем грамадскага прагрэсу ў Расіі, звярнула ўвагу на патэнцыяльныя магчымасці сялянства. Тыя з інтэлігентаў, хто ішоў «у народ» (сяліўся ў вёсках), каб узняць яго асветніцкі ўзровень, зваліся народнікамі. Адна іх плынь – ліберальнае народніцтва – выступала за ўдасканаленне асобы і пашырэнне яе правоў, а таксама за ўвядзенне канстытуцыі. Каб прадухіліць магчымы сацыяльны выбух, ліберальныя народнікі заклікалі да мірнай замены «самадзяржаўя цара самадзяржаўем народа» на аснове ўсеагульных выбараў, свабоды слова і свабоды сходаў.

З цягам часу з ліберальнага народніцтва вылучылася рэвалюцыйная плынь, якая лічыла сялянства рэвалюцыйным класам, а сялянскую абшчыну – гатовай ячэйкай будучага сацыялістычнага грамадства. Характэрнай рысай народніцкай ідэалогіі з’яўлялася перапляценне ідэй народаўладдзя з сялянскім утапічным сацыялізмам. Яе прадстаўнікі ставілі на мэце падрыхтоўку ў Расіі сялянскага паўстання і звяржэнне самаўладдзя. Першая народніцкая арганізацыя «Зямля і Воля» была створана ў 1861 г. На Беларусі ідэі народніцтва падзялялі К. Каліноўскі, В. Урублеўскі, З. Серакоўскі.

З-за спрэчкі аб тактыцы сваёй дзейнасці народнікі і падзяляліся на тры групоўкі – бунтарскую, змоўшчыцкую і прапагандысцкую. Ідэалагам першай з’яўляўся М. Бакунін, які заклікаў да неадкладнага ўсенароднага паўстання супраць царызму і памешчыкаў. Прыхільнікі П. Ткачова выступалі «за палітычны пераварот з мэтай перадачы ўлады народу». Трэцяя плынь народнікаў падзяляла думку П. Лаўрова аб неабходнасці грунтоўнай падрыхтоўкі да рэвалюцыі праз прапаганду.

Намаганнямі А. Міхайлава, Г. Пляханова і іншых у 1876 г. у Пецярбургу была адноўлена дзейнасць нелегальнага таварыства «Зямля і Воля», у якім бралі ўдзел і студэнты з Беларусі – С. Кавалік, А. Бонч-Асмалоўскі, І. Грынявіцкі, М. Судзілоўскі і інш. У жніўні 1879 г. «Зямля і Воля» па прычыне ідэйных спрэчак раскалолася на «Народную волю» і «Чорны перадзел». На пачатку 1880-х гг. гурткі чорнаперадзельцаў узніклі ў Віцебску, Мінску, Оршы, Слуцку.

Другая плынь рэвалюцыянераў (А. Жэлябаў, Н. Кібальчыч, А. Міхайлаў, С. Пяроўская, С. Халтурын і інш.) аб’ядналася вакол

«Народнай волі», якая паставіла на мэце прымусіць царскі ўрад пайсці на дэмакратычныя рэформы. Асноўным метадам палітычнага ўздзеяння на яго зрабіўся індыўдуальны тэрор – фізічнае знішчэнне вышэйшых дзяржаўных асоб. Прыхільнікі гэтай тактыкі спадзяваліся гэтымі забойствамі выклікаць параліч органаў улады, анархію, а ўслед за імі – народную рэвалюцыю. У ліку ўдзельнікаў «Народнай волі» былі выхадцы з Беларусі. Адзін з іх, І. Грынявіцкі, 1 сакавіка 1881 г. кінуў бомбу ў Аляксандра II, смяротна параніўшы яго і сябе.

У студзені 1882 г. была створана Паўночна-Заходняя арганізацыя «Народнай волі», якая аб'яднала большасць гурткоў Беларусі, у тым ліку Бабруйска, Вільні, Віцебска, Гродна, Магілёва, Мінска, Оршы, Пінска. Дзейнасць «Народнай волі» не прынесла тых вынікаў, на якія разлічвалі яе арганізатары і кіраўнікі.

На фоне крызісу народніцкіх арганізацый у Расіі стала ўмацоўвацца новае вучэнне – марксізм. Яго заснавальнік – нямецкі філосаф і эканаміст К. Маркс (1818–1883) даказваў неабходнасць і магчымасць сусветнай рэвалюцыі, звяржэння буржуазнага ладу, усталявання дыктатуры пралетарыяту і пабудовы сацыялістычнага грамадства. Асноўную ролю ў рэвалюцыі павінен быў адыграць рабочы клас (пралетарыят). У адрозненне ад народнікаў, марксісты не лічылі сялянства рэвалюцыйным класам, тым не менш разглядалі яго як саюзніка ў сумеснай барацьбе супраць самаўладдзя.

На Беларусі асноўным асяроддзем распаўсюджання марксісцкіх ідэй зрабіліся яўрэйскія працоўныя. У 1884 г. у ліку першых пачаў працаваць гурток Абрамовіча ў Мінску. У 1886 г. марксізм вивучалі ўжо каля 130 рабочых. У 1895 г. у горадзе дзейнічалі 2 сацыял-дэмакратычныя групы, якія ўзначальвалі Я. Гурвіч і С. Трусевіч. Пазней такія ж гурткі ўзніклі ў Вільні, Гродна, Смаргоні, Віцебску, Гомелі.

У прамысловых цэнтрах сталі ўзнікаць сацыял-дэмакратычныя арганізацыі, у тым ліку пецяярбургскі «Саюз барацьбы за вызваленне рабочага класа» (1895) на чале з У. Ульянавым (Леніным). Колькаснае павелічэнне сацыял-дэмакратычных суполак яўрэйскіх рабочых стварыла ўмовы для ўзнікнення масавай арганізацыі Бунд – Усеагульнага яўрэйскага рабочага саюза ў Літве, Польшчы і Расіі (на чале з А. Крэмерам), які быў створаны ў Вільні ў 1897 г.

Партыі «Пралетарыят» і «Польская партыя сацыялістычная» (ППС), якія ўзніклі ў Польшчы ў 1882 і 1892 гг., сталі пашыраць свой уплыў і на Заходнюю Беларусь. Асаблівай актыўнасцю вызначаўся Літоўскі рабочы саюз з аддзяленнямі ў Вільні, Мінску і Смаргоні. У

жніўні 1900 г. па ініцыятыве Ф. Дзяржынскага адбылося аб'яднанне саюза з польскімі сацыял-дэмакратамі ў адзіную Сацыял-Дэмакратыю Каралеўства Польскага і Літвы (СДКПіЛ).

Па ініцыятыве ЦК Бунда была прадпрынята спроба ўтварэння агульнарасійскай рабочай партыі. З гэтай нагоды 1–3 сакавіка 1898 г. у Мінску адбыўся I з'езд 9 дэлегатаў сацыял-дэмакратаў ад буйнейшых арганізацый Расіі, які ў прынятым Маніфесце абвясціў аб утварэнні Расійскай Сацыял-дэмакратычнай партыі. На справе яе яшчэ толькі належала стварыць, чым і заняліся У. Ленін, Ю. Мартаў і інш.

У 1879–1880 гг. у асяроддзі студэнтаў Пецярбургскага універсітэта, выхадцаў з Беларусі, узнікла група «Гоман», якая называла сябе «беларускай мясцовай фракцыяй» партыі «Народная воля». У ліку яе арганізатараў былі І. Грынявіцкі, А. Марчанка, Х. Ратнер, М. Стацкевіч і інш. Значным дасягненнем групы стала выданне ў 1884 г. часопіса «Гомон. Белорусское революционное обозрение» для таго, каб служыць выразнікам ідэй сацыяльна-рэвалюцыйнай групы беларусаў. У яго першым нумары за студзень – люты абвешчалася аб праве беларусаў пры захаванні сваёй самастойнасці «заяць у Расіі такое ж месца, якое імкнуцца заяць іншыя больш ці менш буйныя народнасці».

У другім нумары «Гомана», які выйшаў у лістападзе таго ж года, былі змешчаны больш разгорнутыя характарыстыкі «нашай Радзімы» Беларусі як асобнай «краіны» і саміх беларусаў як «чыстага тыпу славянскага племені», іх арыгінальнай мовы, узаемаадносін з палякамі і вялікаросамі.

Такім чынам, «сацыяльна-палітычная група беларусаў» і іх часопіс папулярызавалі ідэю аб самабытнасці беларускага народа і абгрунтавалі яго права на дзяржаўнасць (аўтаномію) у складзе Расійскай федэрацыі. Тым самым яны пераконвалі расійскую грамадскасць у існаванні самабытнага беларускага народа, заяўлялі аб яго месцы сярод іншых народаў і перспектывах далейшага жыцця.

4. Афармленне агульнарасійскіх і нацыянальных партый. Уздым рэвалюцыйнага руху, скіраванага супраць самаўладдзя, прычыніўся да ўтварэння партый, якія ставілі на мэце заваёву палітычнай улады. Раней астатніх у агульнарасійскую партыю вылучыліся народнікі. З 1899 г. у Мінску пад кіраўніцтвам Л. Клячко (Радзіёнавай), Р. Гершуні, К. Брэшка-Брэшкоўскай, А. Бонч-Асмалоўскага пачала дзейнічаць «Рабочая партыя палітычнага вызвалення Расіі» (РППВР). Неўзабаве ў яе складзе налічвалася каля 200 удзельнікаў, аб'яднаных у амаль 40 гурткоў. У 1900 г. арганізацыя была разгромлена паліцыяй,

а рэшткі яе ўвайшлі ў Партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў (ПС-Р), якая аформілася ў 1902 г. з былых народнікаў. Яе сацыяльную базу складалі народная інтэлігенцыя сялянства, рабочыя і інш. Эсэры выступалі супраць самаўладдзя і памешчыцкага землеўладання, за федэратыўную дэмакратычную рэспубліку, за пабудову сацыялістычнага ладу на аснове сацыялізацыі зямлі, ураўняльнага землекарыстання і распаўсюджвання кааперацыі.

Эсэры ў многім захавалі традыцыі «Народнай волі», у тым ліку тактыку індывідуальнага тэрору. Для гэтых мэт існавала «Баявая арганізацыя» на чале з Р. Гершуні. Арганізацыі ПС-Р меліся ў Беластоку, Вільні, Віцебску, Гомелі, Мінску. На Беларусі ў 1904 г. узнікла асобная Паўночна-Заходняя Абласная арганізацыя ПС-Р.

Вялікую ролю ў арганізацыі Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП) адыграла газета «Искра», у якой публікаваліся У. Ленін, Ю. Мартаў, Г. Пляханаў, Л. Троцкі і іншыя марксісты.

У ліпені – жніўні 1903 г. у Бруселі і Лондане адбыўся II з'езд РСДРП. Дэлегаты прынялі партыйную праграму, дзе фармуляваліся задачы буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі (праграма-мінімум): звяржэнне самаўладдзя і ўсталяванне дэмакратычнай рэспублікі і інш. Праграма-максімум лічыла канчатковай мэтай усталяванне дыктатуры пралетарыяту і пабудову сацыялізму.

Пад час абмеркавання пункта Статута аб тым, хто можа быць членам партыі, была прынята фармулёўка Ю. Мартава, у адпаведнасці з якой для членства ў РСДРП лічылася дастатковым прызнанне праграмы, матэрыяльная падтрымка партыі і рэгулярнае асабістае садзеянне ёй пад кіраўніцтвам адной з партыйных арганізацый. У. Ленін выказваўся за непасрэдны ўдзел кожнага ў працы партарганізацыі. У рэдакцыю «Искры» абралі У. Леніна, Ю. Мартава, і Г. Пляханава, а ў ЦК партыі ўвайшлі толькі прыхільнікі У. Леніна, якія склалі большасць (адсюль – «большавікі»). Прапанова «меншавіка» Г. Пляханава вярнуць у склад рэдакцыі «Искры» ўсіх супрацоўнікаў выклікала выхад з яе У. Леніна.

У сярэдзіне 1905 г. у РСДРП налічвалася 14 тыс. большавікоў і 12,5 тыс. меншавікоў. На Беларусі яе буйнейшыя арганізацыі ўзніклі ў Мінску, Гомелі, Віцебску, Барысаве, Бабруйску, Магілёве, Мазыры, Полацку. Падпарадкоўваліся яны Палескаму (Гомель) і Паўночна-Заходняму (Вільня) камітэтам.

У пачатку 1900-х гг. на Беларусі адбывалася фармаванне нацыянальных партый. Асобую актыўнасць выяўляла яўрэйскае насельніцтва. З яго асяроддзя вылучыліся чыста нацыянальная сіянісцкая пар-

тыя, сацыялістычныя яўрэйская рабочая партыя (нацыянальна-народніцкага кшталту), Паалей Цыён (нацыянальна-сацыял-дэмакратычнага кшталту). З улікам Бунда, РСДРП, ПС-Р прысутнасць яўрэяў у палітычных партыях была самай масавай.

З 1900 г. у Вільні, Мінску, Смаргоні дзейнічалі невялікія групы СДКПіЛ, а з 1902 г. – ППС. У той час, як СДКПіЛ імкнулася да супрацоўніцтва з РСДРП, ППС была прыхільніцай самастойнай дзейнасці. Частка партыйцаў вылучыліся ў асобную «ППС на Літве».

Вызначальную ролю ў кансалідацыі беларускага народа, абуджэнні яго палітычнай свядомасці адыграла нацыянальная дэмакратычная інтэлігенцыя. У канцы XIX ст. у Мінску сярод навучэнцаў гімназій утварыўся гурток па вывучэнні беларускіх нацыянальных праблем. У 1902 г. яго заснавальнікі – браты Антон і Іван Луцкевічы працягвалі гэтую дзейнасць у Пецярбургу, у студэнцкім «Гуртку беларускай народнай асветы».

Зімой 1902–1903 гг. члены гуртка (у тым ліку браты Луцкевічы, Цётка, К. Каганец, А. Бурбіс, В. Іваноўскі, Ф. Умястоўскі) з удзелам моладзі Мінска і Вільні заснавалі «Беларускую рэвалюцыйную грамаду». З’езд БРГ, які адбыўся ў 1903 г., пазіцыянаваў сябе сацыяльна-палітычнай арганізацыяй беларускага працоўнага народа. Як вынікала з яе праграмы, канчатковай мэтай абвешчалася знішчэнне капіталістычнага ладу і пераход у грамадскую ўласнасць зямлі, сродкаў вытворчасці і транспарту. Бліжэйшай задачай абвешчалася звяржэнне самаўладдзя. Меркавалася дамагацца палітычнай аўтаноміі Беларусі з сеймам у Вільні і культурна-нацыянальнай аўтаноміі для этнічных груп краю.

Недзе паміж 1904 і 1905 гг. БРГ прыняла назву «Беларуская сацыялістычная грамада» (БСГ). З моманту свайго ўтварэння яна ўстала на рэвалюцыйны шлях барацьбы з самаўладдзем, за ўсталяванне ў Расіі федэратыўнай дэмакратычнай рэспублікі і самавызначэнне беларускага народа. Роля БСГ сярод іншых партый, якія існавалі на Беларусі да 1905 г., у агульным рэвалюцыйным працэсе была невялікай.

5. Рэвалюцыя 1905–1907 гг. Пачатак парламентарызму. У 1905 г. у Расіі адбылася буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя. Яе выклікала абвастрэнне супярэчнасцей паміж самаўладдзем і грамадствам, памешчыкамі і сялянамі, буржуазіяй і пралетарыятам, царызмам і народамі нацыянальных ускраін; няўдалы ход і вынікі для Расіі вайны з Японіяй.

Пачаткам рэвалюцыі паслужыла «Крываваая нядзеля» – расстрэл 9 студзеня 1905 г. мірнай маніфестацыі працоўных Пецярбурга, якія ішлі да цара Мікалая II (1896–1917) з просьбай аб паляпшэнні іх

становішча. У выніку ад салдацкіх куль загінулі больш за 1000 чал. У адказ абураныя рабочыя і прагрэсіўная інтэлігенцыя ў той жа дзень выйшлі на вуліцы сталіцы пад лозунгамі «Далоў самаўладдзе!». Акцыі салідарнасці пракаціліся па ўсёй краіне. У іх удзельнічалі каля 440 тыс. чал. На Беларусі найбольш актыўна выступілі працоўныя Мінска, Гомеля, Брэста, Смаргоні, Мазыра, Оршы, Полацка, Слоніма і інш. Арганізатарамі выступленняў былі партыйныя камітэты Бунда, ПС-Р і РСДРП.

Чарговай падставай для рэвалюцыйнага ўздыму зрабілася святкаванне 1 мая. Дэманстрацыі, маёўкі, сходкі праходзілі пад лозунгамі «Далоў самадзяржаўе!», «Няхай жыве дэмакратычная рэспубліка!». У Пінску і Віцебску адбыліся сутыкненні дэманстрантаў з паліцыяй.

Пад уздзеяннем рэвалюцыйных падзей сяляне прадпрымалі спробы дамагчыся паляпшэння свайго становішча. У асноўным іх выступленні ўяўлялі сабой патравы панскіх лугоў, парубкі лесу, зрэдку – падпалы і разгромы маёнткаў. Забастовачны рух сельскіх пралетарыяў адбываўся пад уплывам агітацыі арганізацый РСДРП, Бунда, ПС-Р.

6 жніўня 1905 г. Мікалай II у адказ на патрабаванні рэформ падпісаў распрацаванае міністрам унутраных спраў Булыгіным «Палажэнне аб выбарах у заканадарадчую Дзяржаўную думу». Але ў выніку абвешчанага «левымі» партыямі байкоту выбары ў яе так і не адбыліся.

У кастрычніку пачалася ўсерасійская стачка пад лозунгамі звяржэння самаўладдзя і ўсталявання дэмакратычнай рэспублікі. На Беларусі яе падтрымалі працоўныя 32 гарадоў і мястэчак. Функцыі стачачных цэнтраў выконвалі партыйна-прафесійныя камітэты. З далучэннем да ўсерасійскай стачкі Саюза чыгуначнікаў дзейнасць царскага ўрада была паралізавана. У выніку 17 кастрычніка Мікалай II быў вымушаны абнародаваць Маніфест з «дараваннем» народу дэмакратычных свабод і заканадаўчай Думы. 21 кастрычніка абвешчалася амністыя для палітычных зняволеных і інш. Асноўная маса насельніцтва імперыі ўспрыняла Маніфест з энтузіязмам, як перамогу над царызмам. На справе ў яго заставалася дастаткова сіл. Так, 18 кастрычніка па загаду губернатара П. Курлова супраць дэманстрантаў Мінска была выкарыстана зброя, у выніку чаго забілі каля 100 чал. і паранілі ўтрая больш. Меліся ахвяры ў Віцебску і Гомелі.

У тых умовах буржуазія, чыноўніцтва, інтэлігенцыя, усе носьбіты ліберальнай ідэалогіі, якія не імкнуліся да звяржэння манархіі, палічылі за лепшае арганізавацца і выступіць з патрабаваннем канстытуцыі. З гэтай мэтай былі створаны дзве партыі – акцябрыстаў («Союз 17 октября») і кадэтаў (канстытуцыйных дэмакратаў). У першую ўва-

ходзіла праваліберальная частка чыноўнікаў, памешчыкаў, гандлёва-прамысловай буржуазіі на чале з А. Гучковым, якая ў пытанні аб уладзе прытрымлівалася памяркоўна-канстытуцыйных поглядаў і не выказвала самаўладдзю ніякай варожасці. Сацыяльную базу другой партыі складалі служачыя земстваў, творчая інтэлігенцыя, буржуазія, буйныя і дробныя землеўладальнікі. Кадэты складалі левае крыло лібералізму. Іх ідэалам дзяржаўнага ўладкавання з'яўлялася манархія, абмежаваная парламентам. Кадэты выступалі за правы асобы, прыватную ўласнасць, вяршэнства закону. У адрозненне ад сацыялістычных партый, яны абралі рэфармацыйны, негвалтоўны шлях яе рэалізацыі. Адным з лідэраў партыі быў гісторык прафесар П. М. Мілюкоў.

У адпаведнасці з Маніфэстам 17 кастрычніка, усе сацыялістычныя партыі, якія існавалі дагэтуль (РСДРП, Бунд, ПС-Р, БСГ, трудавікі і інш.), выйшлі з падполля і сталі дзейнічаць легальна. Дэмакратызацыя палітычнага жыцця выклікала непакой так званых «чарнасоценцаў» – кансерватыўных пластоў расійскага грамадства праваслаўнай веры – дваранства, чыноўніцтва і іншых, якія аб'ядналіся пад вялікадзяржаўнымі, шавіністычнымі і юдафобскімі лозунгамі. Арганізацыі чарнасоценцаў «Саюз рускага народа» і іншых утварыліся і на Беларусі – у Віцебску, Глыбокім, Гомелі, Мінску, Оршы, Пінску. Пры падтрымцы паліцыі яны тэрарызавалі яўрэйскае насельніцтва ўсёй краіны.

Бальшавікі і іншыя «левыя» арганізацыі палічылі заўчасным прыпыненне рэвалюцыі. 7 снежня 1905 г. у Маскве пачалася палітычная стачка, якая перарасла ва ўзброенае паўстанне. У гэты ж час забастоўкі адбываліся ў Баранавічах, Гомелі, Мазыры, Мінску, Пінску – усяго ў 28 гарадах і мястэчках з удзелам каля 44 тыс. чал. Але паўстанне ў Маскве не перарасло ў агульнарасійскае і было падаўлена.

Не абмяжоўваючыся рэпрэсіўнымі захадамі, царызм ішоў насустрач той частцы грамадства, якая імкнулася да супрацоўніцтва з уладай. Абвешчаныя выбары ў заканадаўчы орган стымулявалі ідэі парламентарызму. Тым не менш усе «левыя» партыі заклікалі байкатаваць выбарчую кампанію. Але яна ўсё ж адбылася 26 сакавіка – 20 красавіка 1906 г. і прынесла перамогу кадэтам, якія занялі 179 дэпутацкіх месцаў з 478. У ліку 36 дэпутатаў ад 5 беларускіх губерняў былі 10 памешчыкаў, 2 ксяндзы, 11 ліберальных інтэлігентаў і 13 сялян.

У думе былі створаны партыйныя фракцыі, пераважна правага кшталту. Асноўную ўвагу дэпутатаў прыцягвала зямельнае пытанне. 20 чэрвеня 1906 г. быў абвешчаны дзяржаўны аграрны праект, які выклікаў адмоўнае стаўленне да яго з боку дэпутатаў. Указам цара ад 8 ліпеня 1906 г. Дума была распушчана за тое, быццам яна

аказалася непрацаздольнай і распальвала напружанасць у грамадстве. Адначасова абвешчалася аб падрыхтоўцы да новых выбараў. Старшыня царскага ўрада П. Сталыпін узмацніў рэпрэсіі супраць рэвалюцыянераў, асабліва тэарыстаў. У выніку сітуацыю ўдалося паступова стабілізаваць.

У тых умовах сацыялісты таксама прыйшлі да меркавання аб неабходнасці выкарыстання парламенцкіх метадаў барацьбы за інтарэсы працоўных, і на гэты раз яны не сталі байкатаваць выбары ў II Думу, а актыўна ўключыліся ў выбарчую кампанію. Пасля выбараў у лютым 1907 г. з 518 дэпутатаў думы 222 належалі да сацыялістаў, 98 – да кадэтаў. Беларускія губерні прадстаўлялі 13 памешчыкаў, 3 святароў, 4 інтэлігентаў і 16 сялян.

У выніку, замест «непрацаздольнай» першай Думы склад другой быў у сваёй большасці «левы». Неўзабаве жандармерыя паведаміла, быццам 55 думцаў з ліку сацыял-дэмакратаў рыхтуюць ваенную змову. 1 чэрвеня П. Сталыпін запатрабаваў адхіліць названых асоб ад удзелу ў думскіх пасяджэннях, а 16 – пазбавіць недатыкальнасці. Невыкананне гэтага патрабавання дало падставы цару Указам ад 3 чэрвеня распусціць Думу.

Новае «Палажэнне аб выбарах у Думу» ад таго ж 3 чэрвеня 1907 г. было складзена з мэтай мінімізацыі ў ёй колькасці апазіцыйных элементаў. Яно надавала значную перавагу маёмным класам, у першую чаргу вялікаруускаму дваранству праваслаўнага веравызнання. Супраць левых партый былі разгорнуты рэпрэсіі, а сацыял-дэмакратычная фракцыя арыштавана. Такім чынам, абяцанні Мікалая II дэмакратычным шляхам стварыць заканадаўчы орган былі адкінуты, і на гэтай падставе новы выбарчы закон быў успрыняты прагрэсіўнай грамадскасцю як «Трэцячэрвенскі дзяржаўны пераварот».

У выніку восеньскіх выбараў 1907 г. з 442 дэпутатаў да крайніх правых належалі 50, умерана-правых і вялікарускіх нацыяналістаў – 97, акцыбрыстаў і блізкіх да іх – 154, «прагрэсістаў» – 28, кадэтаў – 54, трудавікоў – 13, сацыял-дэмакратаў – 19 і інш. З 36 дэпутатаў ад беларускіх губерняў большасць складалі памешчыкі і праваслаўнае духавенства, па палітычным спектры – крайне правыя дэпутаты.

З разгонам II і пачаткам дзейнасці III Думы перадавой грамадскасці рабілася відавочна, што рэвалюцыя пацярпела паражэнне. Царызм захаваў свае асноўныя пазіцыі і з апорай на кансерватыўныя пласты грамадства, на армію і рэпрэсіўны апарат абрынуўся супраць свядомых рэвалюцыянераў, рабочага і сялянскага рухаў. Таму спрыяў зноў абраны дэпутацкі корпус Думы.

6. Беларускі нацыянальны рух і «Наша ніва». У 1905 г. БСГ выступала ў адзіным з іншымі сацыялістычнымі партыямі рэвалюцыйным рэчышчы. У студзені 1906 г. у Мінску на II з'ездзе партыі былі прыняты новая праграма і арганізацыйны статут, выбраны ЦК у складзе А. і І. Луцкевічаў, В. Іваноўскага і А. Бурбіса. У праграме гаварылася, што партыя ставіць канчатковай мэтай замену капіталістычнага ладу сацыялістычным, а бліжэйшай задачай – звяржэнне самаўладдзя і ўтварэнне Расійскай федэратыўнай дэмакратычнай рэспублікі са свабодным самавызначэннем і культурна-нацыянальнай аўтаноміяй народнасцей. Для Беларусі самавызначэнне павінна было ўвасобіцца ў дзяржаўнай аўтаноміі з соймам у Вільні.

У аграрным пытанні складальнікі праграмы сталі аддаваць перавагу не эсэраўскай сацыялізацыі, а праекту ўтварэння Абласнога зямельнага фонду, што адпавядала аўтаноміі Беларусі. Усе важнейшыя пытанні мусіў вырашыць Устаноўчы сойм для Беларусі і толькі пасля рэвалюцыйнага звяржэння самаўладдзя.

Друкаваным органам БСГ стала газета «Наша доля». Першы нумар, які выйшаў 1 верасня 1906 г., пачынаўся з верша Цёткі «Наш палетак». Тут жа змяшчалася рэвалюцыйная проза – «Прысяга над крывавымі разорамі». Урэшце 5 нумароў з 6 былі канфіскаваны ўладамі, а 11 студзеня 1907 г. «Наша доля» была забаронена назаўсёды.

Рэпрэсіі царскіх улад прымусілі грамадоўцаў змяніць сваю тактыку. Так, 10 лістапада 1906 г. з'явіўся першы нумар «Нашай нівы», у якім вызначыўся курс яе выдаўцоў на рэфармацыйны шлях дасягнення беларусамі сваіх інтарэсаў.

Пасля Трэцячэрвеньскага перавароту на Беларусі ўзмацніўся націск вялікадзяржаўнага шавінізму. Царскім уладам, праваслаўнай царкве, чарнасоценцам і акцябрыстам удалося павесці за сабой большасць кандыдатаў беларускага сялянства.

Не апошнюю ролю адыгрывала і ўкараненне на Беларусі ідэалогіі заходнерусізму (западно-руссизма), якая адмаўляла самастойнасць і самабытнасць беларусаў.

Прадстаўнікі кансерватыўнага вялікадзяржаўна-шавіністычнага кірунку ў заходнерусізме лічылі этнічныя прыкметы беларусаў вынікам польска-каталіцкай эспансіі.

М. Каяловіч і іншыя прыхільнікі ліберальна-памяркоўнага кірунку прызнавалі пэўную гісторыка-этнічную адметнасць Беларусі, але выключалі мэтазгоднасць яе дзяржаўнага самавызначэння, варожа ўспрымалі праявы беларускага адраджэнскага руху і лічылі яго «польскай інтрыгай».

Удзельнікі чарнасоценна-акцябрыцкіх суполак абвяшчалі Беларусь «Исконно русским краем», а беларусаў далучалі да вялікаросаў (западнароссоў). У 1908 г. члены групойкі «Белорусское общество» абвінавачвалі «Нашу ніву», беларускі нацыянальны рух у сепаратызме, «мазепінстве», у польскім і касцёльным утрыманстве.

З другога боку, прадстаўнікі польскай арыстакратыі, ідэолагі «Вялікай Польшчы» таксама адмаўлялі самабытнасць беларускага народа, разглядалі Беларусь як «ускраінную» частку колішняй польскай дзяржавы. Польская прэса таксама адмаўляла беларускаму этнасу ў праве на існаванне; цкавала «Нашу ніву», сцвярджала, быццам яна выдаецца на казённыя грошы і г. д. Такім чынам, беларускі рух, як пісалі пазней, трапіў «паміж молатам і кавадлам».

Частка ўдзельнікаў польскага руху, у якім дамінавала так званая краёвая плынь, выступалі з ідэяй яднання ўсіх этнасаў Беларусі і Літвы на глебе агульнасці інтарэсаў краю.

Газета «Наша ніва» была вымушаны адысці ад радыкальных ацэнак палітычнага і эканамічнага жыцця ў краіне і засяродзіцца на асветніцкіх праблемах: культурна-нацыянальным адраджэнні народа, барацьбе за мову, нацыянальную свядомасць і кансалідацыю беларусаў, незалежна ад веравызнання. Газета друкавала шматлікія і разнастайныя матэрыялы беларускіх аўтараў. Упершыню са старонак «Нашай нівы» ў творы Я. Купалы ў вершаванай форме прагучала беларуская нацыянальная ідэя. Намаганнямі нашаніўцаў узнікла і пачала ўкараняцца беларуская літаратурная мова.

З перапыненнем дзейнасці БСГ менавіта «Наша ніва» да пачатку I сусветнай вайны заставалася цэнтрам беларускага нацыянальнага руху і з поспехам выканалася ўскладзеную на яе місію.

7. Аграрная рэформа Сталыпіна і яе ўплыў на гаспадарку Беларусі. Царызм добра ўсведамляў патрэбу аграрнай рэформы, здольнай вырашыць эканамічныя праблемы. Яе ажыццяўленне дыктавалася і палітычнымі матывамі: неабходнасцю ўмацавання дзяржаўнага ладу і пазбаўлення рэвалюцыйных сіл шырокай сацыяльнай апоры. Невыпадкова, царскі ўрад выступіў з ініцыятывай ажыццяўлення аграрнай рэформы «зверху». Яе ідэолагам і арганізатарам з'яўляўся прэм'ер-міністр П. Сталыпін. На яго думку, здзяйсненне рэформы павінна было адбыцца не за кошт памешчыцкага землеўладання, а шляхам разбурэння сялянскага абшчыннага землекарыстання з замацаваннем надзельнай зямлі ў прыватную ўласнасць.

Пачатак рэформы быў пакладзены царскім указам ад 9 лістапада 1906 г. Ва ўмовах існавання «цераспалосіцы» селянін мог запатрабаваць ад грамады вылучэння яму аднаго цэлага ўчастка – водруба або хутара па месцы яго жыхарства, калі ён збіраўся выязджаць з сяла. Указ ад 14 чэрвеня 1910 г. рабіў выхад сялян з абшчыны абавязковым. Гэтая рэформа закранала, у асноўным, тыя губерні, у тым ліку Віцебскую і Магілёўскую, дзе пераважала абшчыннае землекарыстанне. Напярэдадні Лютаўскай рэвалюцыі ў абшчынным карыстанні заставалася толькі 28,5% зямель. За 10 гадоў рэформы тут узнікла каля 128 тыс. хутароў (12% гаспадарак).

Важнейшым накірункам вырашэння аграрнай рэформы стала асваенне сялянамі сельскагаспадарчых угоддзяў Сібіры і Далёкага Усходу. Пад час перасяленцкай кампаніі, арганізаванай пры фінансавай і тэхнічнай падтрымцы ўрада, з 1907 па 1914 г. з Беларусі на новае месца жыхарства выехалі 335 366 чал., але па розных прычынах 36 544 чал. былі вымушаны вярнуцца.

У цэлым жа сталыпінская рэформа станоўча паўплывала на развіццё аграрнага сектара эканомікі, у тым ліку сялянскай гаспадаркі: пашырылася плошча пасяўных зямель (амаль на 11%), павялічылася ўраджайнасць бульбы, збожжа, ільну, на 10% вырасла пагалоўе буйнарагатай жывёлы і свіней. Штогод з Беларусі вывозілася 2 млн. пудоў ільновалакна, 550 тыс. пудоў мяса, амаль 400 тыс. малочных прадуктаў і інш.

Тым не менш рэформа так і не набыла свайго лагічнага завяршэння. У многім гэта было звязана з забойствам у верасні 1911 г. яе ініцыятара і ідэолага П. Сталыпіна. Па-другое, класава-палітычныя інтарэсы ўрада і землеўласнікаў пакінулі непарушным памешчыцкае землеўладанне і тым захавалі сялянскі зямельны голод на вёсцы, а разам з ім – і значную сацыяльную базу для рэвалюцыйнага руху.

8. Палітычнае становішча ў краіне і на Беларусі (1907–1914 гг.).

Пасля паражэння рэвалюцыі 1905–1907 гг. па Расіі пракацілася хваля рэакцыі. У выніку амаль усе арганізацыі левых партый перапынілі існаванне або былі вельмі аслаблены. Не апошняю ролю ў гэтым адыгралі правакатары, накіраваныя лідэра «Баявой арганізацыі» ПС-Р Е. Азефа. У асяроддзі сацыял-дэмакратаў узнікла плынь «ліквідатараў», якія выступалі за адмову нелегальнай дзейнасці. БСГ наогул перапыніла сваё існаванне, а яе кіраўніцтва згуртавалася вакол «Нашай нівы». Партыя кадэтаў таксама паступова губляла былы ўплыў на грамадскую думку, а іх правінцыяльныя арганізацыі распадаліся.

Рэпрэсіі царскіх улад супраць рабочага руху абумовілі яго паступовы заняпад. Дзейнасць прафсаюзаў забаранялася. З 1907 па 1910 г. не адбылося ніводнай палітычнай стачкі. У той час, як у буйных прамысловых раёнах імперыі ў 1911–1912 гг. у рабочым руху вызначылася тэндэнцыя да ўзрастання, на Беларусі яна была менш прыкметнай. Усяго з ліпеня 1910 да пачатку сусветнай вайны ў 1914 г. у забастоўках узялі ўдзел толькі каля 19 тыс. рабочых – нават менш, чым за папярэднія тры гады. Колькасць сялянскіх выступленняў таксама значна зменшылася: са 161 у 1907 г. да 92 у 1909 г., і ні адно з іх не мела дачынення да палітыкі.

Важнай прыкметай затухання рэакцыі на Беларусі стала доўгачаканае ажыццяўленне ў 1911 г. земскай рэформы, абвешчанай яшчэ пры Аляксандры II. Але, па-першае, яна праводзілася толькі ў трох губернях з пяці – Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай. Па-другое, парадак выбараў па нацыянальных курых («руская» і «польская») не дазваляў беларусам пастаяць за свае нацыянальныя і сацыяльныя інтарэсы.

Тое ж адбылося восенню 1912 г. пад час выбарчай кампаніі ў IV Думу. Урад прыклаў шмат намаганняў, каб у ёй апынуўся ляльны яму дэпутацкі корпус. Так, па свайму складу Дума мала адрознівалася ад папярэдняй. З 442 дэпутатаў 120 належалі да нацыяналістаў і памяркоўна-правых, акцыбрыстаў – 98, правых – 65, кадэтаў – 59, прагрэсістаў – 48, сацыял-дэмакратаў – 14, трудавікоў – 10 і інш. 36 дэпутатаў, абраных у беларускіх губернях па партыйнай прыналежнасці, да правых і нацыяналістаў далучаліся 27 чал., да акцыбрыстаў – 3, краёўцаў (польска-беларуская група) – 6.

У цэлым спадзяванні ўрада на падтрымку з боку Думы не спраўдзіліся. З пачаткам сусветнай вайны іх узаемаадносіны яшчэ больш пагоршыліся. Нават акцыбрысты і кадэты крытыкавалі ўрад за няздольнасць вырашэння бягучых праблем. Спробы дэпутатаў дамагчыся ад цара падпарадкаванасці ўрада Думе станоўчага выніку не далі: узраслі не толькі антыўрадавыя, але і антыманархічныя настроі.

Такім чынам, распачатыя «звыш» спробы палітычнай мадэрнізацыі ў працэсе станаўлення індустрыяльнай цывілізацыі пэўным чынам дэмакратызавалі расійскае грамадства, паспрыялі ўзнікненню шматпартыйнай сістэмы і нават заканадаўчага органа. Але зараджэнне новай палітычнай сістэмы ва ўмовах абсалютнай манархіі, палітычнага і эканамічнага дамінавання дваранства было немагчымым і пагражала сацыяльнымі калізіямі.

Лекцыя 10. ПАЛІТЫЧНАЯ МАДЭРНІЗАЦЫЯ РАСІЙСКАГА ГРАМАДСТВА ВА ЁМОВАХ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ І ПАСЛЯ ЗВЯРЖЭННЯ САМАЎЛАДДЗЯ

Пытанні

1. Беларусь ва ўмовах сусветнай вайны.
2. Лютаўская рэвалюцыя і ўсталяванне новага ладу на Беларусі.
3. Дзейнасць органаў Часовага ўрада і палітычных сіл вясной – летам 1917 г.
4. Беларускі рух вясной – летам 1917.

1. Беларусь ва ўмовах сусветнай вайны. На пачатку XX ст. Еўропа ўяўляла сабой нестабільны ў палітычных адносінах рэгіён, асабліва пасля таго, як паміж яе буйнейшымі дзяржавамі – Англіяй, Францыяй і Расіяй – з аднаго боку, і Германіяй, Аўстра-Венгрыяй і Італіяй – з другога, былі заключаны ваенна-палітычныя пагадненні. Да блокаў (адпаведна) Антанты і Траістага саюза ў 1914 г. пэўным чынам далучаліся іншыя, менш уплывовыя краіны. Кожны з блокаў меў уласныя інтарэсы, звязаныя з усталяваннем гегемоніі на еўрапейскім кантыненте, кантролю над слабаразвітымі краінамі і калоніямі.

Падставай для пачатку вайны паслужыла забойства 15 чэрвеня 1914 г. у Сараеве (Боснія) нашчадка аўстра-венгерскага трона эрцгерцага Франца-Фердынанда. Ультыматум, прад'яўлены Аўстра-Венгрыяй на адрас Сербіі, закранаў яе прэстыж і таму быў адхілены. 17 ліпеня Расія пачала мабілізацыю, дэманструючы гатоўнасць абараніць Сербію. Кайзер Вільгельм II запатрабаваў ад Мікалая II спынення мабілізацыі і, не дачакаўшыся станоўчага адказу, 19 ліпеня 1914 г. аб'явіў вайну Расіі, 21 ліпеня – Францыі. 22 ліпеня вайну Германіі аб'явіла Англія, а 10 жніўня – Японія. Праз колькі часу ў баявыя аперацыі былі ўцягнуты 33 краіны з 75% насельніцтва свету (звыш за 1,5 млрд. чал.).

Першымі баявыя дзеянні пачалі войскі Германіі, якія 20 ліпеня перасеклі тэрыторыю Бельгіі і рушылі на Парыж. Каб ліквідаваць пагрозу захопу французскай сталіцы, па просьбе саюзнікаў дзве рускія арміі распачалі наступленне ва Усходняй Прусіі. Ужо першыя баі выявілі сур'ёзную перавагу праціўніка ва ўзбраенні, тэхнічных сродках, ваенным майстэрстве. У выніку рускія войскі былі цалкам знішчаны. Летам 1915 г. германская армія захапіла Царства Польскае і палову беларускіх зямель. Расійская іх частка ўяўляла сабой прыфрантавую зону з насельніцтвам каля 6 млн. чал. У гарадах і вёсках скапіліся да

500 тыс. бежанцаў без сродкаў існавання. Цэнтрамі іх згуртавання з'яўляліся камітэты дапамогі ахвярам вайны, якія будаваліся па нацыянальнай прыкмеце.

У выніку наплыву бежанцаў павялічылася колькасць жахараў Мінска (да 250 тыс.), Віцебска – (да 120 тыс.), Магілёва – (да 75 тыс.), Гомеля (да 100 тыс.), Бабруйска (да 50 тыс.) і інш. Тут жа размясціліся прадпрыемствы арганізацый па абслугоўванні фронту – Усерасійскага Земскага Саюза (УЗС), Усерасійскага Саюза Гарадоў (УСГ), Земска-Гарадскога Саюза (Земгара), Ваенна-прамысловага камітэта (ВПК).

За час вайны на Беларусі большасць існаваўшых прадпрыемстваў (79 са 134) вырабляла боепрыпасы, абмундзіраванне, абутак і інш. Выраб тавараў народнага спажывання складаў толькі шостую-сёмую частку ад даваеннага ўзроўню. Агульная колькасць рабочых, занятых у прамысловасці, на абарончых прадпрыемствах, на чыгунцы і г. д., складала каля 270 тыс. Недахоп працоўных абумовіў дастаўку на Беларусь тысяч работнікаў з Сібіры, Сярэдняй Азіі, Далёкага Усходу.

Частыя мабілізацыі негатыўна адбіваліся і на стане сельскай гаспадаркі. Па прычыне недахопу працоўных рук скарачэнне пасяўных плошчаў дасягнула ў 1916 г. 15%. Жорсткая харчовая палітыка царскага ўрада прымушала вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі прадаваць яе рэквізіцыйным службам па нявыгадных «цвёрдых» цэнах. Па прычыне недахопу прадуктаў і грашовай інфляцыі іх кошт значна ўзрос і рабіўся недаступным для гарадскіх працоўных.

За час вайны ў расійскую армію былі мабілізаваны каля 13 млн. чал., у тым ліку да 40–50% мужчын беларускіх губерняў. У 1916–1917 г. тут размяшчаліся амаль 2 млн. салдат і афіцэраў Заходняга (галоўнакамандуючы А. Эверт) і асобных армій Паўночнага (галоўнакамандуючы М. Рузскі) франтоў. Цывільную адміністрацыю ўзначальвалі губернатары (Мінскай губерні – У. Друцкі-Сакалінскі, Магілёўскай – Дз. Яўленскі і Віцебскай – Б. Хітраво).

Удзельная вага беларусаў пасля масавых мабілізацый на фронт, найму працоўных з цэнтральных раёнаў Расіі, размяшчэння эвакуіраваных з Польшчы і Прыбалтыкі прадпрыемстваў і ўстаноў, вымушаных міграцый, бежанства і г. д. знізілася з 85 да 61,8%.

На Беларусі быў усталяваны асобы рэжым кіравання і забеспячэння парадку жыццядзейнасці ў адпаведнасці, у першую чаргу, з інтарэсамі абароны краіны і баяздольнасці фронту. Ён выяўляў сябе ў існаванні надзвычайных законаў і ў вызначальнай ролі ваенных чыноў перад грамадзянскімі. Так, у адпаведнасці з цыркулярам «Аб мерах да папярэджання і перапынення фабрычных забастовак» яго парушаль-

нікі неадкладна звальняліся і адпраўляліся на фронт. Дзейнасць прафесійных саюзаў забаранялася. Законы ваеннага часу прадугледжвалі ўвядзенне працоўнай павіннасці на карысць фронту, практыку аблаў сярод насельніцтва з мэтай затрымання дэзерціраў і тых, хто ўхіляўся ад вайсковай службы; высылку «недабранадзейных» углыб Расіі, абмежаванне магчымасцей людзей выбіраць месца жыхарства і працы, збірацца на сходы, нават перапісвацца па пошце.

Мясцовыя ўлады ў сваім імкненні забяспечыць адпаведны парадак і дапамогу фронту абапіраліся на дзяржаўную ідэалогію, якая ўвасобілася ў лозунгу – «За цара, веру і айчыну». З апорай на яго ў грамадскую свядомасць укаранялася неабходнасць падтрымкі расійскай арміі, якую ўзначальваў сам Імператар, для давядзення вайны да «пераможнага канца» і «ганаровага міру». Ідэяй аб'яднання народа вакол цара ў барацьбе з ворагам была прасякнута ўся ваенная і цывільная прэса. Вайна, што працягвалася, называлася імі не інакш, як «Вялікая Айчынная», або «Другая Айчынная».

Большасць насельніцтва ўсведамляла неабходнасць вайны. Разам з тым на Беларусі, як і паўсюдна, існавалі пэўныя антываенныя настроі. Іх носбітамі з'яўляліся прадстаўнікі левай плыні сацыялістаў, якія выступалі за паражэнне Расіі і за ператварэнне вайны з імперыялістычнай у грамадзянскую. Аб нежаданні ваяваць сведчылі ўцёкі салдат з фронту і ўхіленне ваеннаабавязаных ад прызыву ў армію. Аб тым жа сведчылі падзеі ў Гомелі ў кастрычніку 1916 г., дзе адбылося паўстанне салдат размеркавальнага пункта. У цэлым жа, узброеныя сілы заставаліся дастаткова баяздольнымі. На вясну – лета 1917 г. Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандавання, якая размяшчалася ў Магілёве, распрацавала план наступлення, якое павінна было завяршыцца доўгачаканай перамогай.

Такім чынам, асноўная маса насельніцтва Беларусі адкрыта не выказвала незадавальнення сваім становішчам і цярдліва выконвала грамадзянскія абавязкі. Чуткі аб хуткім заканчэнні вайны былі настолькі моцнымі, што дадому сталі вяртацца бежанцы Так, 25 лютага 1917 г. мінскі губернскі земскі сход разглядаў праект аб інвакуацыі 10 000 бежанцаў, а на адрас губернатара паступалі тысячы хадайніцтваў аб вяртанні дадому.

2. Лютаўская рэвалюцыя і ўсталяванне новага ладу на Беларусі. Велізарныя людскія, матэрыяльныя і маральныя страты, якія цярпела расійскае грамадства на працягу трох гадоў вайны, моцна пахіснулі аўтарытэт цара і веру ў пераможнае заканчэнне вайны.

Пачатак рэвалюцыі быў звязаны з выступленнямі рабочых Петраграда за паляпшэнне свайго становішча. 23 лютага 1917 г. тысячы людзей, галоўным чынам жанчыны, выйшлі на вуліцы сталіцы з патрабаваннем хлеба. Іх падтрымалі рабочыя прадпрыемстваў, якія спынілі працу і аб'явілі забастоўкі пратэсту. Неўзабаве стыхійныя мітынгі ператварыліся ў масавыя дэманстрацыі пад палітычнымі лозунгамі аб спыненні вайны і звяржэнні ўрада. 25–26 лютага салдаты адмаўляліся страляць у дэманстрантаў, затым самі сталі далучацца да іх і агульнымі намаганнямі разбройваць паліцыю і жандараў. Развіццё падзей выйшла з-пад кантролю ўрада і назаўтра ён быў арыштаваны паўстанцамі.

У выніку пратэстны рух сталічных працоўных, узмоцнены ўдзелам салдат, перарос ва ўзброенае паўстанне супраць царскага ўрада і абумовіў перамогу рэвалюцыі па ўсёй краіне. 27 лютага з удзелам дэпутатаў Дзяржаўнай думы і кіраўнікоў Петраградскага Савета быў створаны новы орган улады – Часовы камітэт (старшыня М. Радзянка), які звярнуўся да кіраўніцтва гарадскіх і земскіх самакіраванняў з адозвай аб падтрыманні грамадскага парадку.

Раніцай 28 лютага Мікалай II выехаў з Магілёва ў напрамку Царскага Сяла, але яго эшалон быў спынены і завернуты на Пскоў. Там 2 сакавіка адбылося адрачэнне цара ад трона на карысць брата Міхаіла. Але апошні адмовіўся заняць яго да часу, пакуль Устаноўчы сход не дасць на тое сваю згоду. У выніку вышэйшая ўлада ў краіне перайшла да Часовага ўрада. 2 сакавіка быў сфармаваны яго склад на чале з Г. Я. Львовым, куды ўвайшлі думскія дзеячы з ліку кадэтаў і акцыбрыстаў, а таксама 1 сацыяліст – А. Ф. Керанскі, які заняў пасаду міністра юстыцыі. 3 сакавіка была распаўсюджана Дэкларацыя Часовага ўрада, у якой абвешчалася праграма яго дзейнасці, а таксама амністыя палітычным зняволеным, скасаванне паліцыі і жандармерыі, наданне ўсім грамадзянам дэмакратычных правоў і свабод.

Скасаванне самаўладдзя – асноўнае дасягненне Лютаўскай рэвалюцыі. Аўтарытарная сістэма кіравання была разбурана, але інстытут прыватнай уласнасці застаўся непакінутым: па-ранейшаму было непорушным памешчыцкае землеўладанне, большасць фабрык, заводаў, банкаў належала прыватным асобам. Але з наданнем усім грамадзянам роўных правоў і свабод узнікла магчымасць вырашэння наспелых грамадскіх і эканамічных праблем мірным, рэфармісцкім шляхам. Аптымістычнай падставай таму з'яўлялася шырокая падтрымка Часовага ўрада і яго палітыкі і ўзрослая актыўнасць усіх пластоў насельніцтва ў галіне абароны сваіх інтарэсаў. Важна

адзначыць, што нідзе па краіне, у тым ліку на Беларусі, не назіралася актыўнасці прыхільнікаў манархіі. Пасля адрачэння Раманавых ад трона вышэйшае ваеннае камандаванне, а таксама афіцэры і салдаты вызваліліся ад дадзенай цару прысягі і пакляліся ў вернасці Часоваму ўраду.

Такім чынам, усе ўзброеныя сілы, у тым ліку паўтарамільённы Заходні фронт, размешчаны на Беларусі, зрабіліся рэальнай апорай новых органаў улады, якія толькі пачалі фармавацца. На пераходным этапе іх функцыі ўскладаліся на гарадскія і месчачковыя грамадскія камітэты парадку, створаныя на базе мясцовых самакіраванняў і прадстаўнікоў ад усіх пластоў насельніцтва і арганізацый. Замест скасаванай паліцыі і жандармерыі ахова правапарадку была ўскладзена на народную міліцыю. 4 сакавіка першыя яе атрады, складзеныя ў Мінску з рабочых і служачых УЗС, узначаліў славуце змагар супраць самаўладдзя М. В. Фрунзе. Надалей замест царскіх губернатараў і павятовых земскіх начальнікаў былі ўведзены пасады губернскіх і павятовых камісараў Часовага ўрада, якія занялі адпаведныя старшыні земстваў. Замест сялянскіх валасных упраў пачалося абранне ўсесаслоўных валасных камітэтаў. У выніку камісарыят Віцебскай губерні ўзначаліў М. Л. Карташоў, Магілёўскай – В. А. Судзілоўскі, Мінскай – Б. М. Самойленка. Характэрнай прыкметай новага дэмакратычнага ладу стала тое, што адміністрацыя перастала прызначацца «звыш», а стала абірацца ўсімі пластамі насельніцтва, аб'яднанага ў палітычныя і грамадскія арганізацыі. Судовая сістэма істотна памянлася. Зараз суддзі мусілі абірацца грамадскасцю. Асобныя законы (аб пакаранні смерцю, палітычных праследаваннях і інш.) і цэнзура скасоўваліся. Усе палітычныя зняволеныя атрымалі свабоду і амністыю.

Таксама скасоўваліся ўсе рэлігійныя і нацыянальныя абмежаванні. Асабліва шчыра віталі гэты закон яўрэі, якія да таго адчувалі жорсткі дыскрымінацыйны прэс царскага ўрада. Часовы ўрад пацвердзіў права палякаў на адраджэнне іх дзяржаўнасці пасля заканчэння вайны і склікання Устаноўчага сходу.

У мэтах згуртавання вайскоўцаў і працоўных для падтрымання парадку і прадухілення контррэвалюцыі ў гарадах і мястэчках сталі ўтварацца класавыя прадстаўнічыя арганізацыі – Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў. У сакавіку ў ліку першых яны ўзніклі ў Мінску, Гомелі, Бабруйску, Оршы, Віцебску. Крыху пазней, у красавіку – маі, сталі фармавацца Саветы сялянскіх дэпутатаў. Большасць Саветаў наладзіла выданне сваіх газет. Паступова Саветы сталі самымі масавымі грамадска-палітычнымі арганізацыямі, якія не толькі змагаліся

за інтарэсы працоўных і салдат, але і дапамагалі органам Часовага ўрада. У ліку найбольш уплывовых рабоча-салдацкіх Саветаў былі Мінскі, Гомельскі, два Віцебскія, Магілёўскі, Бабруйскі, Аршанскі, Рагачоўскі, Полацкі і інш.

Найбольш аўтарытэтным для ўсіх расійскіх Саветаў, у тым ліку і створаных на Беларусі, быў Петраградскі Савет (старшыня меншавік М. С. Чхеідзе), які вызначаў сваё стаўленне да Часовага ўрада адпаведнасцю яго палітыкі інтарэсам так званай «рэвалюцыйнай дэмакратыі» – рабочых, салдат, сялян, іх партый і арганізацый. Адначасова Петраградскі Савет выяўляў прыкметы паралельнага органа ўлады. Так, ужо 14 сакавіка яго Выканаўчы камітэт звярнуўся да працоўных ваюючых краін з заклікам да ўціску на свае ўрады з мэтай хутчэйшага заключэння міру. У далейшым тэндэнцыя да ўзнікнення двоеўладдзя стала ўзрастаць, асабліва пасля сфармавання ў чэрвені 1917 г. новага цэнтра «рэвалюцыйнай дэмакратыі» – Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага камітэта Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў Беларусі з моманту свайго ўтварэння таксама падтрымалі Часовы ўрад і ў сваёй далейшай дзейнасці арыентаваліся на Петраградскі Савет. Вясней Саветы (усяго каля 40) на Беларусі дзейнічалі ва ўсіх губернскіх, павятовых гарадах і нават некаторых мястэчках. Сваю задачу яны бачылі ў арганізацыі і палітычнай асвеце рабочых і салдат, абароне іх інтарэсаў, а таксама ў падтрымцы органаў Часовага ўрада. Для ўтварэння Саветаў сялянскіх дэпутатаў адбывалася іх зліццё і сумесная дзейнасць у адпаведнасці з курсам Петраградскага Савета і новых цэнтраў рэвалюцыйнай дэмакратыі – Усерасійскімі выканкамамі рабочых і салдацкіх, а таксама сялянскіх дэпутатаў. У адрозненне ад сталіцы, ніякіх прыкмет наяўнасці «двоеўладдзя» на Беларусі не назіралася.

Намаганні Саветаў, земстваў, вясковай інтэлігенцыі ўдалося спыніць разрастанне аграрнага руху. Сялянам тлумачылася сутнасць перамены ўлады, неабходнасць далейшай дапамогі фронту і чакання Устаноўчага схода. У выніку сяляне абавязаліся прадаваць прадукты толькі дзяржаўным нарыхтоўшчыкам і тым падтрымліваць хлебную манаполію дзяржавы.

Ажыццяўленню сялянскіх інтарэсаў спрыялі стварэння Саветы сялянскіх дэпутатаў. Першы на Беларусі сялянскі з'езд Мінскай і Віленскай губерняў адбыўся 20–23 красавіка. Яго старшынёй быў абраны М. Фрунзе. 3 мая па распараджэнні Часовага ўрада ў мэтах барацьбы з аграрным рухам і для падрыхтоўкі да Устаноўчага сходу пачалі стварацца адмысловыя зямельныя камітэты.

Рабочы рух таксама вызначаўся высокай актыўнасцю. Ужо ў красавіку – маі, дзякуючы Саветам і прафсаюзам, асноўная маса буйных прадпрыемстваў перайшла на 8-гадзінны працоўны дзень.

Перамога рэвалюцыі абумовіла магчымасць ліквідаваць рэшткі царскіх парадкаў ва ўзброеных сілах. Пасля з'езда салдацкіх і рабочых Заходняга фронту, які адбыўся ў Мінску 7–17 красавіка, салдаты ўтварылі ўласныя камітэты, дамагліся дэмакратызацыі армейскага жыцця і ўраўнання ў правах з астатнімі грамадзянамі. У цэлым у сакавіку – красавіку армія была дастаткова моцнай, каб пачаць наступленне і наблізіць мір. Разам з тым па прычыне захаплення салдат антываеннымі лозунгамі і братаннямі, недаверу да камандзіраў і г. д. вызначылася небяспечная тэндэнцыя да зніжэння баяздольнасці рускай арміі.

Актывізавалася дзейнасць адроджаных і зноў створаных агульнарасійскіх (РСДРП, РС-Р, канстытуцыйных дэмакратаў, якія сталі звацца Партыя народнай свабоды) і нацыянальных (яўрэйскіх, польскіх, беларускіх і інш.) партыйных арганізацый. Разам з імі пашырыліся ліберальныя, сацыялістычныя, сацыял-дэмакратычныя, нацыянальныя і іншыя погляды на далейшыя шляхі грамадскага і дзяржаўнага развіцця, якія прапагандаваліся на шматлікіх мітынгах, сходах, з'ездах, на старонках газет. У выніку зноў створаныя дзяржаўныя і грамадскія структуры сталі актыўна папаўняцца членамі партый, што непазбежна вяло да палітызацыі іх дзейнасці, галоўным чынам у напрамку першаступеннай рэалізацыі неагульных, вузкапартыйных інтарэсаў.

Палітычнае становішча на Беларусі вясной 1917 г. характарызаваўся поўным знікненнем ваенна-паліцэйскага рэжыму, ажыццяўленнем абвешчаных Часовым урадам свабод: слова, друку, сходаў, саюзаў і інш. Акрамя таго, армія і народ падтрымалі яго заклікі аб працягу вайны ў мэтах абароны рэвалюцыі і канчатковым вырашэнні наспелых сацыяльна-эканамічных, нацыянальных і іншых праблем толькі пасля склікання Устаноўчага сходу.

3. Дзейнасць органаў Часовага ўрада і палітычных сіл вясной – летам 1917 г. З усталяваннем у краіне дэмакратычнага рэжыму і ў адпаведнасці з абвешчанымі ў Дэкларацыі ад 3 сакавіка 1917 г. свабодамі, у тым ліку свабодай саюзаў і арганізацый, паўсюдна пачалося аднаўленне ранейшых і стварэнне новых партыйных арганізацый. На Беларусі асобую актыўнасць выяўляў рабочы клас, салдаты, служачыя, інтэлігенцыя, чыноўнікі, прадпрыемальнікі, памешчыкі, нацыянальныя групы, у меншай ступені – сяляне. Перспектыва склікання

ўсерасійскага Устаноўчага схода арыентавала партыйныя арганізацыі на выкарыстанне парламенцкіх метадаў дасягнення сваіх мэт.

Па палітычным спектры ўсе (агульнарасійскія і нацыянальныя) партыі, якія дзейнічалі ў 1917 г. і пазней, падзяліліся на левыя, цэнтрысцкія і правыя (ліберальныя). У працэсе рэвалюцыйнага абнаўлення грамадства і дзяржавы палітычная пазіцыя цэнтрыстаў была няўстойлівай і па шэрагу пытанняў яны мелі ўласныя плыні.

Да ўсерасійскіх левых партый адносіліся анархісты і бальшавікі (РСДРП(б)); да цэнтрысцкіх – меншавікі (РСДРП) з Бундам, эсэры (ПС-Р), трудавікі і народныя сацыялісты; да правых – Партыя народнай свабоды (ПНС) або кадэты і «Союз 17 октября».

У адрозненне ад агульнарасійскіх, нацыянальныя партыі больш увагі надавалі менавіта нацыянальным, а не агульным праблемам. Але і яны групаваліся па палітычным спектры. Так, да польскіх левых належала ППС «лявіца»; да цэнтры – СДКПіЛ, ППС «правіца»; да правых – народныя дэмакраты (эндэкі).

Яўрэйскія левыя складаліся з Аб'яднанай яўрэйскай сацыялістычнай рабочай партыі сацыялістаў-сіяністаў і сацыялістаў-тэрытарыялістаў (АЯСРП с. с. і с. е.), Яўрэйскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (ЯСДРП) Паалей Цыён; да цэнтры належалі Цэірэй Цыён, Фолкспартэй, Ахдус Израель; да правых – Альгемайне Цыён і інш.

БСГ з'яўлялася левай партыяй; Беларуская народная партыя сацыялістаў (БНПС) – цэнтрысцкай; Беларуская хрысціянская дэмакратыя (БХД) – правай партыяй.

Цэнтрамі палітычнага жыцця дэмакратычнай Расіі з'яўляліся сталічныя, а таксама губернскія і павятовыя гарады. Асноўную ролю ў ім адыгрывалі, як правіла, рабочыя, па партыйнай прыналежнасці – члены РСДРП (меншавікі) або бундаўцы. Іх погляды на бягучыя падзеі з'яўляліся вызначальнымі для астатняй масы «рэвалюцыйнай дэмакратыі». Большасць сацыял-дэмакратаў, зыходзячы з ацэнкі рэвалюцыі як буржуазна-дэмакратычнай, падтрымалі ідэю супрацоўніцтва пралетарыята з буржуазіяй, а значыць і ідэю падтрымкі Часовага ўрада, у якім пераважалі кадэты.

Такія ж пазіцыі, хоць і па іншых меркаваннях, займалі ўсе палітычныя партыі, акрамя бальшавікоў, якія з прыездам Леніна ў красавіку 1917 г. заклікалі не аказваць падтрымкі Часоваму ўраду «як буржуазна-памешчыцкаму». На іх думку, улада павінна была належаць Саветам рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

18 красавіка міністр замежных спраў П. Мілюкоў у сваёй тэлеграме (ноце) на адрас саюзнікаў па Антанце запэўніў іх у няўхільным

курсе Расіі на «перамоганоснае заканчэнне вайны». Тым самым міністр праігнараваў імкненне «рэвалюцыйнай дэмакратыі» на дасягненне міру шляхам перагавораў. У адказ Петраградскі Савет, а пасля яго – іншыя Саветы і левыя партыі рэзка асудзілі П. Мілюкова, а сам ён быў вымушаны падаць у адстаўку. У тых умовах у асяроддзі «рэвалюцыйнай дэмакратыі» ўзнікла і пашырылася ідэя аб сумесным (кааліцыйным) урадзе кадэтаў і сацыялістаў. Неўзабаве ў Часовы ўрад (прэм’ер-міністр Г. Львоў) увайшлі прадстаўнікі меншавікоў, эсэраў і народных сацыялістаў (энэсаў).

Партыя большавікоў рэзка адмоўна аднеслася да ідэі кааліцыі і называла прыхільнікаў супрацоўніцтва з буржуазнымі партыямі «згоднікамі» і нават здраднікамі. «Красавіцкі крызіс», акрамя іншага, адбіўся ў павышэнні актыўнасці большавікоў. Пад іх уздзеяннем на франтах распаўсюдзіліся «братанні» і ўзмацнілася дэзерцірства.

Рэальнае стаўленне палітычных сіл і ўсяго грамадства ў цэлым да вайны выявілася 18 чэрвеня, калі па закліку Усерасійскага з’езда Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў у многіх гарадах краіны адбыліся маніфестацыі і мітынгі. На Беларусі яны прайшлі ў губернскіх і асобных (Бабруйск, Гомель) цэнтрах пад лозунгамі падтрымкі Часовага ўрада і распачатага наступлення рускіх войск Паўднёва-Заходняга фронту. Большавіцкія антываенныя заклікі на тых маніфестацыях поспеху не мелі, затое на пазіцыях іх уздзеянне набыло разбуральныя наступствы. У выніку многія часці адмовіліся выконваць загад камандавання і выступіць супраць ворага.

Наступленне рускіх войск Паўднёва-Заходняга фронту скончылася для іх катастрофай і абвастрыла маральна-палітычную напружанасць у грамадстве. Так, 3–4 ліпеня ў Петраградзе часці гарнізона, якія знаходзіліся пад уплывам большавікоў і анархістаў, здзейснілі спробу звяржэння Часовага ўрада.

У адказ з мэтай умацавання дысцыпліны на фронце ўрад А. Керанскага ўвёў пакаранне смерцю і забараніў антыўрадавую агітацыю. У Мінску быў перапынены выхад большавіцкай газеты «Звезда».

Палітычная напружанасць у краіне ўзрасла яшчэ больш, калі стала вядома аб пасылцы вярхоўным галоўнакамандуючым генералам Л. Г. Карнілавым казацкіх і іншых часцей на Петраград для замены імі войск большавізаванага гарнізона. Гэтая акцыя была ўзгоднена з прэм’ер-міністрам А. Керанскім, тым не менш, была ўспрынята як спроба дзяржаўнага перавароту і ўсталявання ваеннай дыктатуры.

Намаганнямі палітычных партый, Саветаў, салдацкіх камітэтаў, Саюзу чыгуначнікаў, большасці вышэйшага камандавання і г. д.

«карнілаўскі мяцеж», які ўзнік 25–26 жніўня, скончыўся без кровапраліцця, а сам былы галоўнакамандуючы са сваім штабам здаўся. У ліку важнейшых наступстваў гэтага канфлікту было і тое, што колькасць прыхільнікаў кааліцыі з буржуазіяй рэзка зменшылася, ідэя ваеннага шляху ў дасягненні міру была канчаткова адкінута. Адначасова аўтарытэт бальшавікоў як змагароў за неадкладнае спыненне вайны і прыхільнікаў перадачы ўсёй улады Саветам істотна ўзрос.

Па меры развіцця рэвалюцыі прадстаўнікі ўсіх палітычных партый былі ўключаны ў органы дзяржаўнай улады – губернскія і павятовыя камісарыяты. Летам – восенню адбыліся выбары ў гарадскія думы і земствы, галоўным чынам па партыйных спісах, якія прынеслі перамогу левым партыям – эсэрам і меншавікам. Шматпартыйная сістэма, што ўсталявалася ў краіне, рабілася асноўнай крыніцай фармавання органаў улады. Пры тым раскладзе палітычных сіл левыя партыі мелі найлепшыя шанцы атрымаць большасць ва Устаноўчым сходзе.

Бальшавікі таксама склалі свой выбарчы спіс у парламент, але адначасова яны ўзмацнілі ўсебаковую, у тым ліку канспіратыўную, дзейнасць па падрыхтоўцы ўзброенага паўстання пад лозунгам «Уся ўлада Саветам». У цэлым з вясны па восень усе палітычныя сілы ў сваім стаўленні да Часовага ўрада падзяліліся на яго безумоўных прыхільнікаў і не менш ваяўнічых праціўнікаў. Такія ж прынцыповыя разыходжанні назіраліся і ў адносінах да ваеннага, аграрнага, рабочага, нацыянальнага пытанняў. Кожная партыя ўсведамляла, што рэалізацыя іх стратэгічных мэт у многім залежыць ад таго, наколькі прывабнай для мас (як патэнцыяльных выбаршчыкаў) будзе палітычная праграма і тактыка кожнай з іх па азначаных пытаннях.

Што датычыць праблемы вайны, то вясной РСДРП, Бунд, ПС-Р, БСГ лічылі яе абарончай і таму заклікалі працягваць да заключэння ганаровага міру без анексій і кантрыбуцый. Партыйныя арганізацыі і падначаленыя ім Саветы ўзялі актыўны ўдзел у падпісцы на аблігацыі «Пазыкі Свабоды» для папаўнення дзяржаўнага бюджэту.

ПНС з’яўлялася прыхільніцай вайны да пераможнага канца. Яе пазіцыі падзялялі меншавікі-абаронцы (Г. Пляханаў) і эсэры. Яны таксама ўзялі ўдзел у рэалізацыі ваеннай пазыкі.

Бальшавікі працягвалі лічыць вайну імперыялістычнай, патрэбнай быццам толькі буржуазіі і памешчыкам, і таму выступалі за яе неадкладнае спыненне. Бальшавіцкі лозунг «Далоў вайну!» сталі падзяляць

меншавікі-інтэрнацыяналісты і левыя эсэры. Тым часам армія імкліва губляла сваю баяздольнасць.

Падрыхтоўка аграрнай рэформы таксама прыцягвала павышаную ўвагу грамадскасці. Задоўга да выбарчай кампаніі ва Устаноўчы сход кожная з партый абвясціла ўласны зямельны праект або аграрную частку праграмы. Кадэты выступалі за надзяленне сялян зямлёй з дзяржаўнага фонду ў прыватную ўласнасць пры захаванні прыватнага землеўладання. Прадугледжвалася перадача часткі памешчыцкіх зямель у дзяржаўны фонд, але толькі за пэўную кампенсацыю.

Народныя сацыялісты (энэсы і трудавікі) прапаноўвалі ліквідаваць памешчыцкае землеўладанне (за кампенсацыю) і надзяляць сялян зямлёй па спажывецкай норме.

Сацыял-дэмакраты лічылі мэтазгоднымі нацыяналізацыю зямлі і перадачу яе ў распараджэнне мясцовых органаў кіравання. Яны лічылі сялян дробнай буржуазіяй і імкнуліся рэалізацыяй сваёй праграмы паспрыць інтарэсам сельскіх пралетарыяў. Бальшавікі як сацыял-дэмакраты выступалі за нацыяналізацыю зямлі, але заклікалі да неадкладнай ліквідацыі памешчыцкага землеўладання да склікання Устаноўчага схода, перадачы зямлі сялянам.

Правыя меншавікі (Г. Пляханаў і інш.) лічылі, што не трэба адбіраць зямлю ў памешчыкаў, каб не «пладзіць новых жабракоў».

Сацыялісты-рэвалюцыянеры прапанавалі праект «сацыялізацыі»: канфіскацыя памешчыцкай зямлі, лясоў і нетраў; надзяленне зямлёй тых, хто яе апрацоўвае па працоўна-спажывецкай норме з забаронай яе продажу і эксплуатацыі наёмнай сілы. Але ў маі, адразу пасля I Усерасійскага з'езда сялянскіх дэпутатаў, зямельныя камітэты на чале з эсэрамі сталі перадаваць памешчыцкія землі сялянам. У выніку ўжо з канца лета аграрны рух з лакальнага і стыхійнага стаў ператварца ў арганізаваны. Акрамя таго, пад уздзеяннем бальшавіцкай прапаганды сяляне секлі лес, захоплівалі пашу, сенакосы, землі, не чакаючы Устаноўчага схода.

Па меры пагаршэння эканамічнай сітуацыі ўсе левыя партыі патрабавалі ад Часовага ўрада ўсталявання кантролю над вытворчасцю прадуктаў і іх размеркаваннем. Бальшавікі лічылі, што вырашэнне рабочага пытання, таксама як і іншых, немагчыма без адабрання ўлады ў «буржуазнага ўрада» і перадачы яе Саветам.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі шматнацыянальнае насельніцтва Расіі як былой «турмы народаў» атрымала магчымасць свабодна рэалізаваць свае нацыянальныя патрэбы. Ужо ў сакавіку менавіта яўрэі дамагліся ліквідацыі дыскрымінацыйнай палітыкі, набылі роўныя з

астатнімі грамадзянамі правы. Найбольшую папулярнасць сярод яўрэйскіх працоўных набыў бундаўскі праект «культурна-нацыянальнай аўтаноміі». Часовы ўрад і Петраградскі Савет далі гарантыю палякам у тым, што пасля перамогі над Германіяй будзе адроджана незалежная Польшча. Усе партыі мелі свае нацыянальныя праграмы, якія, акрамя кадэцкай, прадугледжвалі ў перспектыве наданне народам нацыянальна-культурнай аўтаноміі ў складзе Расійскай федэратыўнай дэмакратычнай рэспублікі. Бальшавікі выказваліся за наданне кожнаму народу права на нацыянальнае самавызначэнне аж да аддзялення ад Расіі і ўтварэння ўласнай дзяржаўнасці.

Такім чынам, з вясны па восень найбольшыя зрухі ў лозунгах і тактыцы партый вызначыліся ў пытанні аб вайне. Асноўная маса «рэвалюцыйнай дэмакратыі», за выключэннем бальшавікоў, адкінула «абаронніцкі» погляд на яе, але па-ранейшаму выступала за мір без анексій і кантрыбуцый. Ацэнка зместу аграрных праграм дазваляе меркаваць, што памешчыцкае землеўладанне не мела перспектывы на далейшае існаванне. Вырашэнне рабочага пытання дасягнула значнага прагрэсу, але ва ўмовах узростаўшага эканамічнага крызісу яшчэ заставалася вельмі вострым. Нацыянальнае пытанне таксама набывала рэальныя перспектывы да станоўчага вырашэння. Наогул большасць грамадскасці аддавала перавагу дэмакратычнаму, рэфармісцкаму шляху развіцця Расіі, які павінен быў вызначыць Устаноўчы сход.

4. Беларускі рух вясной – летам 1917. Першыя імпульсы беларускага руху пасля Лютаўскай рэвалюцыі выявіліся ў Мінску ў асяроддзі супрацоўнікаў Нацыянальнага камітэта дапамогі пацярпелым ад вайны (старшыня Р. Скірмунт). 6 сакавіка група яго служачых наладзіла беларускі мітынг, а праз тыдзень – гарадскую акцыю, якая складалася са сходаў, збору сродкаў на карысць нацыянальнага друку, у тым ліку шляхам продажу бела-чырвона-белага значка. На адным з мітынгаў упершыню прагучалі словы аб неабходнасці «краёвай аўтаноміі».

25–27 сакавіка ў Мінску намаганнямі членаў адноўленай БСГ (старшыня камітэта А. Смоліч) быў скліканы з’езд (каля 150 прадстаўнікоў беларускіх партый і арганізацый) для распрацоўкі праграмы дзеянняў, арганізацыі вёскі, краёвага жыцця і інш. Нягледзячы на пэўныя перашкоды, з’езд завяршыўся абраннем кіруючага цэнтра – Беларускага Нацыянальнага Камітэта з 18 чал., у большасці грамадоўцаў (старшыня Р. Скірмунт), якому належала ажыццявіць прапанаваныя камісіямі пастановы, а таксама распачаць падрыхтоўку выбараў Кра-

ёвай Рады. Меркавалася, што Устаноўчы сход канчаткова вырашыць форму нацыянальнага самавызначэння Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. Свае спадзяванні на вырашэнне гэтага пытання дэлегаты з'езда выказалі ў Дэкларацыі, а таксама ў наказе дэлегатам, адпраўленым у Петраград.

З узнікненнем БНК стварыліся ўмовы для далейшай кансалідацыі нацыянальных сіл і пашырэння сацыяльнай базы руху. Таму спрыяла прапаганда матэрыялаў, прынятых з'ездам беларускіх арганізацый, стварэнне і пачатак дзейнасці новых партый – Беларускай народнай партыі сацыялістаў (БНПС) і Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі, выхад у свет 18 красавіка і 28 мая друкаваных органаў БСГ – «Грамада» (рэдактар А. Смоліч) і БНК – «Вольная Беларусь» (рэдактар Я. Лёсік). У красавіку – ліпені суполкі БСГ узніклі ў Віцебску, Гомелі, Капылі, Слуцку, Смілавічах. Але ў чэрвені партыйны цэнтр разам з газетай быў перанесены ў сталіцу, што паслабіла мясцовы беларускі рух.

З другога боку актывізацыя руху на чале з БНК выклікала антыбеларускія настроі ў асяроддзі «рэвалюцыйнай дэмакратыі». Адною з падстаў для таго паслужыў факт абрання на пасаду старшыні БНК Скірмунта, які з'яўляўся памешчыкам, што кідала цень на ўвесь нацыянальны рух. У выніку на Беларусі на працягу вясны – лета не заціхала кампанія, скіраваная на іх дыскрэдытацыю. У Мінску яе ініцыятарамі з'яўляліся выканкам Савета сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў, Настаўніцкі саюз, дэлегаты з Беларусі, якія бралі ўдзел ва Усерасійскім сялянскім з'ездзе. У выніку беларускі рух, у адрозненне ад яўрэйскага або польскага, не набыў падтрымкі, а наадварот, сустрэў процідзеянне з боку вядомых дзеячаў (бальшавіка М. Фрунзе, эсэра С. Каваліка, энэса І. Мятліна) і ўзначальваемых імі ўстаноў.

Акрамя таго, сярод праціўнікаў БНК апынуўся створаны ў Віцебску Беларускі народны саюз, па сутнасці праваслаўна-псеўданацыянальная арганізацыя заможных гараджан – чыноўнікаў, інтэлігентаў, па ідэйным накірунку – прыхільнікаў «заходнерусізму». Такім жа антыбеларускім па сутнасці з'яўляўся гомельскі Саюз беларускай дэмакратыі. Адзінай за межамі Мінска арганізацыяй, якая ўстала на платформу БНК, з'яўляўся Магілёўскі Беларускі камітэт.

Усведамляючы цяжкасці развіцця руху, грамадоўцы вынеслі гэту праблему на абмеркаванне з'езда беларускіх арганізацый, які адбыўся ў Мінску 8–11 ліпеня. Асноўнымі вынікамі яго сталі скасаванне БНК і абранне новага кіруючага органа – Цэнтральнай Рады беларускіх

арганізацый (старшыня Я. Лёсік); стварэнне Бюро беларускіх вайскоўцаў, аднаўленне Беларускага вучыцельскага хаўруса (саюза). 5–6 жніўня новае кіраўніцтва ЦРБА сабрала ў Мінску на чарговую сесію прадстаўнікоў сваіх 23 партый і суполак.

Як вынікала з паведамленняў яе ўдзельнікаў, новай з’явай у беларускім руху стала распаўсюджанне нацыянальных лозунгаў на франтах, а таксама ўзмацненне барацьбы за беларускую школу. Удзельнікі сесіі абралі выканкам ЦРБА, куды ўвайшлі Р. Астроўскі, Ф. Галавач, Я. Дыла, З. Жылуновіч, Курчэвіч-Сяўрук, Я. Лёсік, А. Смоліч, Ф. Шантыр.

Пэўны прагрэс у развіцці руху намеціўся за межамі Беларусі, калі асобныя яго лідэры бралі ўдзел у Дзяржаўнай і Дэмакратычнай нарадах, а таксама на з’ездзе народаў у Кіеве, дзе ўпершыню ў поўным аб’ёме заявілі аб нацыянальных патрабаваннях беларусаў.

15 кастрычніка ў Мінску адкрылася чарговая сесія ЦРБА. 36 яе ўдзельнікаў прадстаўлялі інтарэсы 27 675 членаў беларускіх партый і арганізацый. На гэты час перапыніў працу III з’езд БСГ, а яго старшыня – Я. Дыла ўзначаліў прэзідыум сесіі. У выступленнях Я. Лёсіка і А. Гаруна вызначылася тэндэнцыя да аб’яднання ўсіх беларускіх сіл. Важнейшым фактарам узняцця беларускага руху прызнавалася фармаванне нацыянальнага войска і стварэнне агульнага органа кіравання. Такім органам стала Вялікая Беларуская Рада, створаная на базе рэарганізаванай ЦРБА з удзелам дэлегатаў з’езда беларусаў-вайскоўцаў. У яе выканкам (старшыня – капітан В. Адамовіч) былі абраны 24 чалавекі. Рэарганізацыя кіруючага цэнтра беларускага руху з абраннем у яго значнай колькасці вайскоўцаў на чале са старшынёй ВБР адбіла новы напрамак дзейнасці – утварэнне на базе расійскага войска ўласных узброеных сіл як гарантыю дасягнення нацыянальных ідэалаў.

18 кастрычніка ў Мінску распачаў працу скліканы выканкамам ЦРБА з’езд беларусаў-вайскоўцаў Заходняга і іншых франтоў, а таксама Балтыйскага флоту, на якім абмяркоўваліся пытанні аб выбарах ва Устаноўчы сход і арганізацыі беларусаў-вайскоўцаў. Дэлегаты падтрымалі праграмы пункт БСГ аб утварэнні Краёвай Рады, а таксама пастанавілі ўтварыць у Мінску Цэнтральную Вайсковую Беларускую Раду (ЦВБР) для сумеснага (разам са Стаўкаю) кіраўніцтва фармаваннем беларускіх часцей. З улікам узрастання ролі вайсковых элементаў у беларускім руху 25 кастрычніка з’езд БСГ абраў склад свайго ЦК, у які разам з цывільнымі дзеячамі – Я. Дылам (старшыня), А. Гаруном, П. Бадуновой, А. Смолічам,

З. Жылуновічам, Я. Варонкам, Б. Тарашкевічам – былі абраны вайскоўцы: В. Адамовіч, С. Рак-Міхайлоўскі, Я. Мамонька, М. Шыла, В. Муха.

Але новыя станоўчыя перамены ў беларускім руху не паспелі ўвасобіцца ў яго канкрэтных справах. Асноўнымі прычынамі таго з’яўляліся падрыўная дзейнасць ПС-Р і РСДРП(б), нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці беларускага сялянства. У выніку распачатай кампаніі супраць беларускага руху, быццам інспіраванага памешчыкамі, яго сацыяльная база амаль не мела значных перспектыв да пашырэння. Адно з прычын цяжкасцей развіцця беларускага руху варта аднесці на кошт тых яго палітычных кіраўнікоў з ліку БСГ (З. Жылуновіч і інш.), хто арыентаваўся на агульнарасійскую «рэвалюцыйную дэмакратыю» і не спрыяў кансалідацыі ўсіх нацыянальна свядомых беларусаў.

Лекцыя 11. ФАРМАННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ. КУЛЬТУРНАЕ І ДУХОЎНАЕ ЖЫЦЦЁ НА ЭТАПЕ МАДЭРНІЗАЦЫІ РАСІЙСКАГА ГРАМАДСТВА

Пытанні

1. Этнічная і канфесійная структура насельніцтва Беларусі ў складзе Расійскай імперыі.
2. Фармаванне нацыянальнай свядомасці беларускага народа. Утварэнне беларускай нацыі.
3. Развіццё асветы.
4. Станаўленне беларусазнаўства.
5. Фармаванне беларускай літаратурнай мовы і нацыянальнай літаратуры.
6. Выяўленчае мастацтва і архітэктура.
7. Беларускае нацыянальна-культурнае адраджэнне пачатку ХХ ст.

1. Этнічная і канфесійная структура насельніцтва Беларусі ў складзе Расійскай імперыі. Пасля падзелаў РП у этнічнай і канфесійнай структуры на Беларусі ў складзе Расійскай імперыі адбыліся пэўныя змены. У адпаведнасці з увядзеннем так званай «мяжы яўрэйскай аселасці» і высяленнем яўрэяў з сельскай мясцовасці іх доля ў гарадскім і месчачковым насельніцтве колькасна пераважыла ўсе іншыя нацыянальныя пласты. У складзе Расійскай імперыі беларусы пражывалі ў межах Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай, Гродзенскай і Віленскай губерняў. У сярэдзіне ХІХ ст. іх налічвалася 2726 тыс. З другой паловы ХІХ ст., асабліва пасля паўстання 1863 г., на Беларусі ўзмацніўся прыток рускага элементу (чыноўнікаў, настаўнікаў, памешчыкаў, праваслаўных святароў).

Пад час правядзення ў 1897 г. першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі яго нацыянальная прыналежнасць вызначалася па роднай мове. У выніку пражывання беларусаў (5711 тыс.) выявілася не толькі ў 5 азначаных, але (303 тыс.) і ў сумежных з імі Чарнігаўскай, Ковенскай, Смаленскай губернях. Агульная колькасць насельніцтва Беларусі складала 6500,2 тыс. чалавек, з іх 655,2 тыс. (10,1%) пражывала ў гарадах і 5845,1 тыс. (89,9%) – у вёсках і мястэчках. За другую палову ХІХ ст. яно вырасла на 93,5%, нават больш чым у сярэднім па Еўрапейскай Расіі. Асабліва імкліва ўзрастала гарадское насельніцтва гандлёва-прамысловых і чыгуначных цэнтраў (Мінск, Віцебск, Гомель, Гродна, Брэст). Доля беларусаў сярод гараджан дасягала 14,5%, а на вёсцы – каля 80% .

З 492,9 тыс. чалавек (5,8% ад усяго насельніцтва), якія назвалі рускую мову сваёй роднай, 37,5% пражывалі ў гарадах і 62,5% – у мястэчках і вёсках. Найбольшыя рускія дыяспары існавалі ў губернскіх і асобных павятовых цэнтрах. Доля рускага насельніцтва ў гарадах складала 17,7, а ў сельскай мясцовасці – 4,4%. У сваёй масе рускія з’яўляліся чыноўнікамі, ваеннаслужачымі, памешчыкамі, і святарамі.

Колькасць палякаў складала 424,2 тыс. чал., або 5,0% ад усіх жыхароў беларускіх губерняў. У гарадах іх удзельная вага складала 11,8%, у вёсках і мястэчках – 4,0%. Чацвёртая частка палякаў належала да дваранства, галоўным чынам, да дробнапамеснай шляхты.

З 1202 тыс. яўрэяў (14,1% ад усяго насельніцтва Беларусі) 53,9% жылі ў мястэчках і 46,1% – у гарадах. Адпаведна і мястэчкі, і гарады па этнічным складзе з’яўляліся пераважна яўрэйскімі.

У канцы XIX ст. у беларускіх губернях пражывала 13 570 мусульман (у тым ліку 3,9 тыс. – вайскоўцаў, прызваных з Паволжжа) з іх 9,2 тыс. роднай мовай назвалі татарскую. Карэнныя беларускія татары канцэнтраваліся ў Мінску і Наваградку, а таксама Слуцкім, Наваградскім і Ігуменскім паветах. Іх адносна невялікая колькасць тлумачылася значнымі асіміляцыйнымі працэсамі. Тым не менш татарам удалося захаваць мусульманскую веру і самабытную культуру.

Такім чынам, у канцы XIX ст. этнічнай сітуацыі на тэрыторыі Беларусі былі ўласцівы канцэнтрацыя прадстаўнікоў «тытульнай нацыі» ў вёсцы, а яўрэяў як буйнейшай нацыянальнай меншасці – у гарадах і мястэчках. Палякі і рускія, прыкладна раўнамерна прадстаўленыя ў гарадах і сельскай мясцовасці, у адрозненне ад беларусаў, мелі выразную нацыянальную самаідэнтыфікацыю. І рускія, і палякі не лічылі беларусаў асобным этнасам, а самі яны па розных прычынах не надавалі гэтаму пытанню належнай увагі.

Не вылучаліся беларусы і асаблівай набожнасцю. Праблема іх веры больш займала рускую і польскую эліту. Так, Кацярына II зрабіла шмат для таго, каб аднавіць на тэрыторыі Беларусі былую магутнасць праваслаўнай царквы. Пасля канчатковага далучэння Беларусі да Расіі (1795) тут дзейнічала Мінская і Літоўская епархія з 200 прыходамі. Пры гэтым, па волі імператрыцы, усіх уніятаў, якія складалі асноўную масу вернікаў-беларусаў (каля 70%) і аб’ядноўваліся ў 862 прыходы, сталі прымусова пераводзіць у праваслаўе. Толькі пасля яе смерці Павел I прыпыніў гвалт і вярнуў беларусаў да іх канфесіі. Плары Кацярыны ажыццявіліся пры ўдзеле яе ўнука – Мікалая I, які ў 1839 г. падтрымаў ініцыятыву уніяцкага архіепіскапа Я. Сямашкі аб далучэнні уніяцкай паствы да праваслаўя.

На пачатку XIX ст. колькасць каталіцкіх прыходаў павялічылася з 69 (1773) да 231 (1823). На тэрыторыі Літвы і Беларусі дзейнічала 4 біскупствы – Віленскае, Магілёўскае, Мінскае, Ковенскае. Але пасля дзвюх хваль русіфікацыі, якія адбыліся пасля паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг., праваслаўе ператваралася ў адзіную дзяржаўную рэлігію з наданнем яе служыцелям шматлікіх ільгот і пераваг у параўнанні са святарамі іншых канфесій. Яно ж з’яўлялася складовай часткай дзяржаўнай ідэалогіі.

На працягу стагоддзяў захоўвалі сваю мусульманскую рэлігію беларускія татары. На сродкі вернікаў у 1900 г. у Мінску была пабудавана мураваная мячэць.

Пасля выдання ў 1905 г. царскага ўказу аб верацярпімасці ў Расійскай імперыі больш за 100 тыс. вернікаў перайшлі ў каталіцтва. Але па-ранейшаму дыскрымінаванымі ў правах заставаліся стараверы, баптысты, некаторыя іншыя пратэстанты, а таксама іудзеі.

2. Фармаванне нацыянальнай свядомасці беларускага народа. Утварэнне беларускай нацыі. Асэнсаванне беларусамі сваёй прыналежнасці да асобнага этнасу або фармаванне іх нацыянальнай самасвядомасці пачалося пасля далучэння да Расійскай імперыі. Доўгі час назвы «Беларусь», «беларускі» і г. д. знаходзіліся галоўным чынам у афіцыйным ужытку і мелі больш геаграфічны, чым этнічны змест. У адрозненне ад іншых нацыянальных груп іх нацыянальная ідэнтыфікацыя не мела выразных крытэрыяў і не з’яўлялася агульнапрызнанай. Прычым сам народ, упадаўляючай большасці сяляне, не меў магчымасці асэнсавана заявіць аб сваёй нацыянальнай прыналежнасці. Прычынай таму быў не толькі нізкі ўзровень яго асветы, але і ўздзеянне чужых яму паланізацыі і русіфікацыі.

Зародкі беларускай нацыянальнай самасвядомасці варта шукаць у асяроддзі той шляхты, якая акцэнтавала ўвагу на мясцовых, «тутэйшых», літвінскіх каштоўнасцях і бачыла ў іх стымул для вылучэння з вялікапольскай нацыі ва ўласную этнічную супольнасць. Вывучэнне гісторыі ВКЛ, народнага фальклору і іншага набліжала прагрэсіўную шляхту і інтэлігенцыю да сялянства, ствараючы перадумовы для кансалідацыі ўсіх пластоў беларускага насельніцтва.

Дзякуючы дасягненням беларусазнаўства кола прыхільнікаў думкі аб беларусах як самабытным народзе няўхільна пашыралася. Значны ўклад у гэтым накірунку ўнёс В. Дунін-Марцінкевіч. Яго літаратурныя творы пашырылі ўжытак народнай мовы і дэманстравалі нацыянальную адметнасць беларусаў. Яскравым паказчыкам

таго ж стала «Мужыцкая праўда» і «Пісьмо з-пад шыбеніцы» К. Каліноўскага, дзе, акрамя іншага, адбілася імкненне часткі шляхты разам з сялянствам змагацца супраць царызму за сваю волю, школу, веру (уніяцтва) і інш. Разам з тым пад час паўстання 1863 г. на Беларусі нацыянальная самасвядомасць яго ўдзельнікаў пэўным чынам дыферэнцавалася па прыкмеце вялікапольскіх і мясцовых мэт.

Аб фармаванні нацыянальнай самасвядомасці беларусаў сведчаць выступленні групы «Гоман». Вялікі ўклад у гэты працэс унёс Ф. Багушэвіч. У выніку у другой палове XIX ст. вынайздзеная самаўладдзем назва праваслаўнага насельніцтва РП, затым Паўночна-Заходняга краю «беларусы» стала пераўтварацца ў этнонім. Адначасова працягвалі існаваць рэгіянальныя назвы беларусаў (палешукі), канфесійныя (рускія і палякі) і саманазва «тутэйшыя».

З сярэдзіны XIX ст. з Заходняй Еўропы ў Расійскую імперыю ўзмацніўся паток новых філасофскіх, палітычных, прававых ідэй, вучэнняў і г. д. У іх ліку ідэалогія нацыяналізму, якая абвясціла вышэйшай каштоўнасцю палітычную самастойнасць асобнага народа, што пражывае на пэўнай тэрыторыі, меў сваю эканоміку, сацыяльную структуру, матэрыяльную і духоўную культуру. Гэтая ідэалогія абаялася на патрыятычныя пачуцці членаў этнічнай супольнасці і спрыяла іх кансалідацыі незалежна ад сацыяльнага (маёмаснага, канфесійнага) стану. У сукупнасці са значнымі сацыяльна-эканамічнымі, грамадска-палітычнымі і культурнымі пераменамі, якія адбываліся ў імперыі, ідэі нацыяналізму паскорылі працэс утварэння нацый – устойлівых супольнасцей людзей на базе агульнасці іх тэрыторыі, мовы, эканамічнага жыцця і псіхічнага складу, што выяўлялася ў культуры.

Пэўныя нацыястваральныя працэсы адбываліся і ў беларусаў. Паводле агульнарасійскага перапісу (1897), насельніцтва Расіі за 37 гадоў вырасла на 52 млн. (з 74 да 126 млн.), а Беларусі – амаль падвоілася і склала 5 млн. 408 тыс. беларусаў, 3,1 млн. рускіх, палякаў, яўрэяў, украінцаў, літоўцаў, латышоў. Характэрна, што 73% жыхароў Беларусі назвалі сваёй роднай мовай беларускую.

У сувязі з развіццём рыначных адносін, транспартных камунікацый, пашырэннем адукацыі і іншага адбывалася лексічнае ўзбагачэнне беларускай мовы, яе уніфікацыя, пашырэнне сферы ўжытку. На пачатку XX ст. стварыліся ўмовы для фармавання на базе мінска-маладзечанскага дыялекту мовы літаратурнай. Яе заснавальнікамі з'яўляліся інтэлігенты, аб'яднаныя вакол «Нашай нівы».

Скасаванне прыгоннага права ў 1861 г., ажыццяўленне аграрнай і іншых рэформ стымулявалі ўсебаковую кансалідацыю беларусаў у сістэме агульнага эканамічнага жыцця і капіталістычнага рынку. Прыста-саванне памешчыкаў і сялян да новых умоў гаспадарання патрабавала перамен у іх адносінах на пачатках узаемнага інтарэсу. Малазямелле і беззямелле вымагала ад сельскіх працаўнікоў большай мабільнасці: пошуку дадатковых крыніц заробку і новых месцаў пражывання. Га-радская і местачковая прамысловасць, якая да гэтага часу забяспечва-лася пераважна яўрэйскай рабочай сілай, стала папаўняцца выхадцамі з вёскі. Адпаведна ў атрадзе шматнацыянальнага пралетарыяту павя-лічвалася праслойка беларусаў.

Умацаванне эканамічных сувязей паміж прамысловымі цэнтрамі і аграрнымі ўскраінамі, паміж горадам і вёскай адбывалася ва ўмовах паляпшэння транспартных камунікацый, асабліва чыгунак – Маскоўска-Брэсцкай, Лібава-Роменскай, Палескай і інш. Губернскія (Вільня, Віцебск, Гродна, Магілёў, Мінск) і асобныя павятовыя цэнтры (Баб-руйск, Баранавічы, Гомель, Пінск, Полацк, Рагачоў і інш.) з'яўляліся не толькі буйнымі гарадамі, але месцамі размяшчэння лакальных рын-каў, звязаных паміж сабой і інтэграваных у агульнарасійскі рынак.

У паслярэформенны перыяд на Беларусі назіралася цеснае пера-пляценне сацыяльнай і нацыянальнай структур насельніцтва. Сялянства было прадстаўлена беларусамі; памешчыкі – (у асноўным) палякамі і (у меншай ступені) рускімі; купцы і рамеснікі (галоўным чынам) яўрэ-ямі; адміністрацыя, чыноўніцтва – рускімі; інтэлігенцыя – рускімі, яў-рэямі, палякамі. З развіццём капіталістычных адносін у грамадстве ад-бывалася фармаванне новых класаў – пралетарыяту і буржуазіі. Усяго напачатку XX ст. колькасць наёмных рабочых павялічылася: у экано-міцы Беларусі было занята каля 460 тыс. чал., у тым ліку ў прамысло-васці 235 тыс., на чыгунцы – 25 тыс., у сельскай гаспадарцы і іншых сферах занятасці – 200 тыс. чал. Па нацыянальнай прыкмеце гарадскі пралетарыят складаўся (пераважаўшай большасці) з яўрэяў, а таксама рускіх, палякаў, беларусаў і інш.

Да класу буржуазіі належалі ўладальнікі прадпрыемстваў, банкаў, магазінаў і г. д., усіх тых, хто жыў на даходы ад выкарыстання наём-най працы, змешчаных капіталаў, здадзенай у арэнду ўласнасці і г. д. Прамысловыя (51%), гандлёвыя (84,5%) і амаль усе банкаўскія капіта-лы знаходзіліся ў руках яўрэйскай буржуазіі. Да 1897 г. доля рускіх купцоў складала 10,7 %, а беларускіх – 1,7%.

Зямельныя багацці знаходзіліся ва ўласнасці польскіх і рускіх памешчыкаў, якія ў сваёй большасці перайшлі на капіталістычны

лад гаспадарання. Да буржуазіі можна аднесці і каля 12% вясковых яе прадстаўнікоў – хутаран і адрубнікоў, усяго каля 50 тыс. гаспадароў. Такім чынам, колькасць беларускай нацыянальнай буржуазіі складала не менш за 1 млн чал. Яе нешматлікасць, эканамічная і палітычная слабасць замаруджвалі працэс кансалідацыі беларускай нацыі.

Беларуская інтэлігенцыя, якая, як правіла, рэкрутавалася з асяроддзя збяднелай засцянкавай шляхты, якія набылі адукацыю выхадцаў з вёскі і іншых пластоў насельніцтва, толькі ўставала на шлях свядомай барацьбы за інтарэсы свайго народа, у першую чаргу – за нацыянальную асвету. У неспрыяльных умовах (адсутнасць сваёй дзяржаўнасці, нацыянальных арганізацый, засілле вялікарускага і польскага шавінізму) гэтая барацьба з'яўлялася важнейшым кансалідуемым фактарам беларускага народа і спрыяла яго самасвядомасці.

У горадзе існаваў кангламерат культур (яўрэйская, польская, руская), кожная з якіх развівалася па-свойму і ва ўласным рэчышчы. Уласцівая беларусам культура дамінавала пераважна на вёсцы.

Да гэтага ж часу сфармавалася такая характэрная рыса нацыі, як менталітэт. На думку прафесара Я. С. Яскевіч, беларусы ўвабралі ў сябе уніяцкую схільнасць да кампрамісаў, героіку каталіцызму, строгую стрыманасць пратэстанцтва, праваслаўны калектывізм (саборнасць). Беларусы набылі такія высокамаральныя якасці, як талерантнасць, працавітасць, гасціннасць, шчырасць. Ім уласцівы разважлівасць, пямяркоўнасць, непрыняцце гвалту як сродку дасягнення мэт.

Такім чынам, важнейшыя палітычныя мерапрыемствы царызму, здзейсненыя ў другой палове XIX ст. (скасаванне прыгону; аграрная, судовая, ваенная, школьная і іншыя рэформы), а таксама станючыя наступствы ўздыму эканомікі (прамысловы пераварот, прагрэс у сельскай гаспадарцы) паскорылі нацыястваральныя працэсы ў Расійскай імперыі, у тым ліку на Беларусі, дзе пачала фармавацца асобная беларуская нацыя з уласцівым ёй арэалам пражывання і своеасаблівымі мовай, культурай і псіхалагічным складам.

Але глыбокая інтэграванасць эканомікі і культуры Беларусі ў вялікарасійскі арганізм стрымлівала развіццё беларускай самабытнасці і фармаванне нацыянальна арыентаванай эліты. Акрамя таго, па прычыне неспрыяльных абставін (адсутнасць уласных дзяржавы, дзяржаўнай мовы і сістэмы адукацыі; у асноўным сялянскі склад беларусаў, нешматлікасць нацыянальнай буржуазіі, іх нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці; невысокі адукацыйны ўзровень большасці беларусаў, адсутнасць адзінай рэлігіі) гэты працэс, у параўнанні з іншымі

народамі, быў больш складаным па часе і выніках. Тым не менш факт узнікнення беларускай нацыі натхніў яе лепшыя сілы на выкананне сваёй вызначальнай місіі – барацьбу за нацыянальную дзяржаўнасць.

3. Развіццё асветы. Адразу пасля першага падзелу РП кацярынінская адміністрацыя, імкнучыся да стварэння сацыяльнай апоры ў асноўнай масе хрысціянскага насельніцтва Беларусі, стала адкрываць усесаслоўныя «народныя школы» з рускай мовай навучання. Але цікавасць да іх выявілі толькі рускія ваенныя і цывільныя служачыя. Шляхта ж па-ранейшаму аддавала перавагу традыцыйным навучальным установам.

У 1803 г. на тэрыторыі пяці беларускіх, трох украінскіх губерняў і адной (Беластоцкай) вобласці была створана Віленская навучальная акруга, якой падпарадкаваліся ўсе навучальныя ўстановы на чале з Віленскім універсітэтам (1803).

Усталяваная трохступеньчатая сістэма народнай адукацыі прадугледжвала існаванне прыходскіх і павятовых вучылішч, а таксама губернскіх сямікласных гімназій. Віленскі універсітэт быў прэстыжнай установай нават па еўрапейскіх маштабах. Ён складаўся з 4 факультэтаў – фізіка-матэматычнага, медыцынскага, маральна-палітычнага (з багаслоўем), літаратурнага (з прыгожымі мастацтвамі). У 1804 г. у ім навучаліся 290, а ў 1830 – больш за 1300 студэнтаў. Пры універсітэце была адкрыта настаўніцкая семінарыя.

Пасля выкрыцця дзейнасці тайных таварыстваў з Віленскай акругі былі выведзены Віцебская і Магілёўская губерні, а ў 1829 г. іх уключылі ў склад Беларускай навучальнай акругі. У 1831 г. туды ж далучылі вучылішчы і школы Мінскай губерні. Навучальным установам прадпісвалася выкладанне дысцыплін толькі на рускай мове.

1 мая 1832 г. цар Мікалай I аддаў загад аб закрыцці універсітэта за ўдзел выкладчыкаў і студэнтаў у паўстанні 1830–1831 гг. Медыцынскі факультэт быў ператвораны ў Медыка-хірургічную, а багаслоўскі – у Духоўную рымска-каталіцкую акадэмію. Але іх студэнты выказвалі такія ж антырасійскія настроі, невыпадкова таму першая ўстанова ў 1842 г. была закрыта, а другая ў 1844 г. пераведзена ў Санкт-Пецярбург. Адзінай на Беларусі вышэйшай навучальнай установай з’яўляўся Земляробчы інстытут у Горы-Горках. Але і ён быў закрыты за ўдзел яго навучэнцаў у паўстанні 1863 г.

У той самы час на Беларусі значна павялічылася колькасць навучальных устаноў, асабліва пачатковых – для сялянскіх дзяцей. Прычынай такой увагі да ніжэйшага саслоўя з’яўлялася імкненне царызму

шляхам адукацыі ўмацаваць свой уплыў насуперак польска-каталіцкаму ў асноўнай масе беларускага насельніцтва. Як казалі царскія чыноўнікі пасля падаўлення паўстання 1863 г., «што не зробіў рускі штык, тое зробіць руская школа». Невыпадкова, што, акрамя фармавання ў навучэнцаў навыкаў чытання, пісьма і ліку, важнейшай функцыяй настаўніцтва з'яўлялася выхаванне ў навучэнцаў свядомай павягі да царскай дынастыі і праваслаўнай царквы, укараненне манархічных і вернападданіцкіх ідэй.

У гэтай сувязі ў сістэме адукацыі надзвычай узрасла роля праваслаўнай царквы, якой у 1866 г. належала падаўляючая большасць навучальных, асабліва сельскіх устаноў. Так, у канцы стагоддзя 77 тыс. чал. набывалі адукацыю ў 999 народных вучылішчах, а амаль 140 тыс. – у 5814 царкоўна-прыходскіх школах.

У 1864 г. у мэтах падрыхтоўкі кадраў для пачатковай школы была адкрыта настаўніцкая семінарыя ў Маладзечна, затым – у Полацку (1872), Нясвіжы (1875) і Свіслачы (1876).

Патрэбы эканамічнага развіцця станоўча ўплывалі на сістэму школьнай адукацыі. Так, з 1881 па 1889 г. колькасць пачатковых народных школ на Беларусі ўзрасла з 1196 да 6813, а вучняў, адпаведна, з 49,2 да 216,1 тыс. У 1860-х гг. у Брэсце, Вільні, Віцебску, Гомелі, Гродна, Магілёве, Мінску, Слуцку працавалі гімназіі; Бабруйску і Мазыры – прагімназіі; Мінску, Магілёве і Пінску – рэальныя вучылішчы. Сістэма жаночай адукацыі была прадстаўлена гомельскай гімназіяй і шэрагам прыватных навучальных устаноў 8 гарадоў Беларусі. Да канца стагоддзя колькасць сярэдніх устаноў узрасла да 20.

Нягледзячы на велізарныя зрухі ў сістэме адукацыі, паводле перапісу 1897 г., колькасць пісьменных на Беларусі складала крыху больш за чвэрць (25,7%) яго насельніцтва. Высокі для бюджэту сялянскай і рабочай сям'і кошт адукацыі з'яўляўся асноўнай прычынай таго, што ў 1911 г. толькі 18,4% дзяцей школьнага ўзросту наведвалі пачатковыя навучальныя ўстановы.

Развіццё прамысловасці, чыгуначнага транспарту, фінансаво-крэдытнай сферы, гандлю, сродкаў сувязі і іншых патрабавала прытоку адукаваных работнікаў, што абумовіла неабходнасць правядзення ў пачатку XX ст. чарговай адукацыйнай рэформы. У адпаведнасці з ёй, замест царкоўнапрыходскіх стала больш адкрывацца народных вучылішчаў. У Віцебску (1910), Магілёве (1913), Мінску (1914) пачалі працу настаўніцкія інстытуты, якія давалі сярэднюю спецыяльную адукацыю. Навучэнцамі гімназій, рэальных вучылішчаў, інстытутаў былі галоўным чынам дзеці дваран і чыноўнікаў

і ў значнай ступені – заможных гараджан. Пасля заканчэння азначаных устаноў выпускнікі мелі магчымасць набыць вышэйшую адукацыю ў Пецярбургу, Маскве, Казані, Кіеве, Харкаве, Адэсе і іншых гарадах імперыі.

4. Станаўленне беларусазнаўства. Пасля падзелаў РП беларускія землі зрабіліся аб'ектам скрупулёзнага вывучэння з боку царскіх улад, у першую чаргу з мэтай уліку матэрыяльных і людскіх рэсурсаў. Акрамя таго, розныя пласты расійскай грамадскасці выяўлялі да Беларусі пазнавальную і навуковую цікавасць. Да канца XVIII ст. яе наведалі Кацярына II і Павел I, К. Р. Дашкава і Г. Р. Дзяржавін і інш. У ліку першых свае ўражанні апублікавалі акадэмікі І. Ляпёхін і В. Севяргін. Цэнтры па вывучэнні Беларусі ўзніклі ў Пецярбургу, Маскве, а таксама ў Гомелі, Вільні, Полацку.

Ужо ў першай чвэрці XIX ст. былі закладзены асновы беларусазнаўства. Расійскі гісторык К. Калайдовіч на матэрыялах праведзеных у 1812–1813 гг. даследаванняў беларускай мовы надрукаваў артыкул «Аб беларускай гаворцы» і «Кароткі слоўнік беларускай гаворкі». У выніку працы энтузіястаў на чале з графам М. Румянцавым, было выяўлена шмат гістарычных крыніц, частка якіх увайшла ў трохтомны «Беларускі архіў старажытных грамат». Адным з піянераў беларусазнаўства, археалогіі, фалькларыстыкі і мовазнаўства быў З. Даленга-Хадакоўскі (1784–1825), аўтар твораў «Аб славяншчыне напярэдадні хрысціянства» і «Пошукі ў дачыненні рускай гісторыі».

Даследчыкі беларусазнаўства працавалі ў Віленскім універсітэце: прафесар расійскай мовы І. М. Лабойка, прафесары-гісторыкі І. Даніловіч, І. Анацэвіч, М. Баброўскі. Пасля яго закрыцця вывучэнне беларускай мінуўшчыны не спынілася. Для многіх яе аматараў важнай крыніцай ведаў сталі часопісы «Ateneum», «Rubon» і інш. Іх выдаўцамі былі пісьменнік І. Крашэўскі і гісторык А. Кіркор.

Патрэбам аматараў беларусазнаўства служылі творы М. Бэз-Карніловіча «Гістарычныя звесткі пра выдатныя мясціны на Беларусі...» (1855) і В. Турчыновіча «Агляд гісторыі Беларусі са старажытных часоў» (1857).

Значны ўклад у вывучэнне мясцін Беларусі ўнеслі браты Тышкевічы, А. Кіркор, П. Шпілеўскі і інш. Нарэшце ў 1840 г. у Парыжы палітычным эмігрантам А. Рыпінскім быў выдадзены зборнік «Беларусь. Колькі слоў аб паэзіі простага люду...». У 1840–1850-я гг. выйшлі ў свет фальклорныя працы беларускіх даследчыкаў «Сялянскія песні з-пад Нёмана і Дзвіны» (1837–1846) Я. Чачота, «Народныя

песні пінскага люду» (1851) Р. Зянькевіча, «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных яе казках» (1853–1856) П. Шпілеўскага, «Беларускія народныя песні» (1853) Л. Паўлоўскай, «Беларускія прыказкі і прымаўкі» (1852).

Прапаганда дасягненняў беларусазнаўства пераходзіла ў практычную плоскасць: будзіла нацыянальную самасвядомасць, разбурала перагародкі паміж рознымі пластамі беларускага народа, спрыяла фармаванню нацыянальнай ідэі.

Паўстанне на чале з К. Каліноўскім, акрамя іншага, не магло не прыцягнуць увагі міжнароднай, расійскай і польскай супольнасці да Беларусі і яе народа, што дало дадатковы стымул для этнаграфічных даследаванняў. Карпатлівая праца па збіранні і вывучэнні матэрыялаў аб беларусах, умовах і асаблівасцях іх пражывання, духоўных і матэрыяльных здабытках атрымала прызнанне расійскай навуковай грамадскасці, што знайшло ўвасабленне ў стварэнні і дзейнасці Паўночна-Заходняга аддзялення Рускага геаграфічнага таварыства (1867–1875) з удзелам А. Семянтоўскага, П. Шэйна, Е. Раманава. Асноўны аб'ём даследчыцкай працы выконвалі мясцовыя навукоўцы. Так, І. Насовіч у ліку іншых буйных твораў выдаў грунтоўны «Слоўнік беларускай гаворкі» (1870). Актыўнай працай на ніве беларусазнаўства і этнаграфіі ў 1880–1890-х гг. вызначыліся М. Доўнар-Запольскі, М. Янчук, А. Багдановіч і інш. Прыкметным дасягненнем беларусазнаўства сярэдзіны 90-х гг. XIX ст. зрабіўся твор М. Нікіфароўскага «Нарысы прастанароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі і апісанне прадметаў ужытку». Шэраг іншых прац навукоўца асвятляў духоўнае жыццё беларусаў.

Нягледзячы на велізарныя дасягненні ў вывучэнні беларускага народа, у пэўных колах навуковай грамадскасці з'явілася думка аб ім як заходнім адгалінаванні «рускага племені». З гэтай нагоды славуты этнограф, фалькларыст і археолаг, аўтар шматтомнага «Беларускага зборніка» і больш за 200 прац Е. Раманаў патраціў шмат энергіі ў абарону пункта гледжання аб беларусах як самабытным народзе.

Такім чынам, беларусазнаўства зрабілася самастойнай галіной ведаў, якія ўвабралі ў сябе даныя аб гісторыі, матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў і інш. У сукупнасці з дасягненнямі этнаграфіі яно паслужыла фармаванню адэкватнай грамадскай думкі аб беларусах, а таксама спрыяла фармаванню іх нацыянальнай самасвядомасці.

5. Фармаванне беларускай літаратурнай мовы і нацыянальнай літаратуры. Пачатак беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння звязваюць са збіраннем і вывучэннем вуснай народнай

творчасці – абрадавай паэзіі, эпічных твораў, прыслоўяў і інш. Яго пачынальнікамі былі шляхцічы або інтэлігенты, прысвяціўшыя сваё жыццё служэнню Айчыне, пад якой разумелі РП. Пры гэтым ураджэнцы Беларусі, хоць і знаходзіліся ў рэчышчы польскай ідэі, але шмат увагі надавалі сваёй «малой радзіме», яе гісторыі і культуры яе народа. Аб'ектам асаблівага вывучэння гэтых людзей зрабілася народная творчасць і «простая» мова, якія сведчылі аб існаванні на Беларусі самабытнага народа. Запісы народных гутарак, паданняў і г. д. стваралі новы, сваеасаблівы жанр літаратуры.

У ліку заснавальнікаў новага жанру быў Я. Чачот (1796–1847), які выдаў шэсць зборнікаў «Вясковых песень з-над Нёмана і Дзвіны», у тым ліку адзін (апошні) на беларускай мове. Акрамя таго, ён апублікаваў два зборнікі з уласнымі вершамі. У 1846 г. выйшаў твор Я. Баршчэўскага (1794–1851) «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях».

А. Рыпінскі (1811–1900) таксама вывучаў духоўную спадчыну беларусаў. У 1840 г. у Парыжы ім была выдадзена этнаграфічна-фальклорная праца «Беларусь», якой ён, акрамя іншага, даказваў, што «мова беларуская не ёсць маскоўская».

У. Сыракомля (Людвік Кандратовіч) (1823–1862) як паэт, фалькларыст і кразнавец пісаў па-польску і па-беларуску. У 1856 г. ён падрыхтаваў «Кароткае даследаванне мовы і характару паэзіі русінаў Мінскай правінцыі». На яго думку, беларуская мова мела такія ж правы на існаванне ў літаратурным жыцці, як і любая іншая. У. Сыракомля падаў прыклад таго, напісаўшы вершы «Добрыя весці» (1848) і «Ужо птушкі пяюць усюды» (1861).

В. Дунін-Марцінкевіч (1807–1884) як пісьменнік, паэт, драматург у большай ступені, чым яго папярэднікі, выкарыстоўваў у сваёй творчасці народную гаворку. Выдадзенае ў 1846 г. у Вільні лібрэта оперы «Сялянка» адбіла тыповую на той час карціну, калі паны гаварылі на польскай мове, а сяляне – на беларускай. Паэма «Гапон» (1855) – гэта ўжо першы цалкам беларускамоўны твор, але ў далейшых зборніках аўтара «Вечарніцы і Апантаны» (1855), «Цікавішся? Прачытай!» (1856), «Дудар беларускі, або ўсяго патроху» (1857) вершы, апавяданні і аповесці публікаваліся на абедзвюх мовах. Тым не менш беларускамоўныя творы ляглі ў падмурак нацыянальнай літаратуры. Цяга аўтара да беларускага фальклору, жывой народнай мовы знайшла ўвасабленне ў перакладзе твора класіка польскай паэзіі А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш».

У многім намаганнямі В. Дуніна-Марцінкевіча народная мова губляла зняважлівую мянушку «мужыцкай» і знаходзіла ўсё больш выразны

ўжытак у літаратурным працэсе. Аб тым жа сведчаць паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе» (сярэдзіна XIX ст.), першая газета на беларускай мове «Мужыцкая праўда» (1862–1863), асобныя творы К. Каліноўскага (1864).

Такім чынам, у першай палове XIX ст. намаганнямі мясцовай шляхецкай інтэлігенцыі быў закладзены падмурак беларускамоўнай літаратуры, але жорсткая палітыка царскіх улад на Беларусі, выкліканая паўстаннем 1863–1864 гг., акрамя іншага, істотна запаволіла яе развіццё. У канцы 1860-х гг. нешматлікія яе здабыткі папоўніліся паэмамі В. Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта» (1866) і «Залёты» (1870).

На рубяжы 1880–1890-х гг. на Беларусі з’явілася новая кагорта беларускіх інтэлігентаў шляхецкага паходжання, якія літаратурнымі сродкамі паспрабавалі ўзняць годнасць роднай зямлі і яе народа пры тым, што сама беларуская мова афіцыйна не прызнавалася. Толькі напачатку 1890-х гг. у Кракаве пад псеўданімам Мацей Бурачок выйшаў у свет беларускамоўны твор «Дудка беларуская» (1891), а ў Познані пад псеўданімам Сымон Рэўка з-пад Барысава – «Смык беларускі» (1894), надрукаваныя лацініцай. Іх аўтарам быў Ф. Багушэвіч (1840–1900) – у поўным сэнсе першы беларускі паэт і пісьменнік. Асноўным і пастаянным аб’ектам яго творчасці з’яўляўся беларускі мужык.

Пафас вершаваных зборнікаў паэта быў звернуты непасрэдна да самога селяніна, яго годнасці і нацыянальнай свядомасці. Пры гэтым аўтар пераканаўча даводзіў, што тая мова, на якой напісаны вершы і размаўляе беларускі народ, такая ж «людская і панская», як і іншыя. Заклік Ф. Багушэвіча да чытачоў шанаваць сваю мову, яго словы аб гісторыі народа, спробы вызначэння тэрыторыі Беларусі ў геаграфічнай прасторы і тлумачэння яе назвы ўялялі сабой абрысы нацыянальнай ідэі.

Паэт А. Гурыновіч (1869–1894) са сваім клопатам аб лепшай будучыні народа быў паслядоўнікам Ф. Багушэвіча. За сваё зусім кароткае жыццё ён істотна паспрыяў станаўленню беларускай літаратурнай мовы. Акрамя публікацыі ўласных вершаў лірычнага і грамадска-палітычнага зместу, паэт пераклаў на беларускую мову творы А. Пушкіна, М. Някрасава, А. Міцкевіча, А. Ажэшкі, І. Франка.

Істотны ўклад у развіццё літаратуры ўнеслі К. Кастравіцкі (Карусь Каганец), Ф. Тапчэўскі і першы беларускі байкапісец А. Абуховіч. Я. Лучына (І. Неслухоўскі) (1851–1897) пісаў свае шматлікія творы пра народ і для народа. Яго кнізе беларускіх вершаў «Вязанка» (1903), якая выйшла ў Пецярбургу, а таксама паэмам «Паляўнічыя акварэлькі», «Гануся», «Андрэй», «Віялета» ўласцівыя тонкі лірызм, любоў да простага люду і Бацькаўшчыны.

Беларуская літаратура XIX ст. увабрала ў сябе ўсе тагачасныя мастацкія стылі – рамантызм, сентыменталізм і рэалізм. Намаганні плеяды мясцовых патрыётаў у іх літаратурных творах рабіўся акцэнт на асаблівасці «малой радзімы». Беларуская мова стала набываць самадастатковую каштоўнасць і гучаць у арыгінальных вершах. Дзякуючы намаганням В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, А. Гурыновіча, Я. Лучыны і іншых, у другой палове XIX ст. беларуская мова паступова пазбаўлялася непрывабнай мянушкі «мужыцкай», актыўна выкарыстоўвалася ў нацыянальнай паэзіі, прозе і драматургіі і стала закладваць падмурак утварэнню мовы літаратурнай. Пад уздзеяннем нацыянальных працэсаў, якія адбываліся ў 1870–1890-х гг., літаратура кансалідавала народ і фармавала яго нацыянальную свядомасць.

6. Выяўленчае мастацтва і архітэктура. З 1803 па 1832 г. аддзяленне прыгожых мастацтваў факультэта літаратуры і мастацтва Віленскага універсітэта заставалася адзіным цэнтрам падрыхтоўкі мастакоў, скульптараў і гравёраў на Беларусі. Вялікім аўтарытэтам у навучэнцаў карысталіся прафесары Ф. Смуглевіч і Я. Рустэм. На змену класіцызму прыйшоў новы мастацкі стыль – рамантызм. Да ліку лепшых прадстаўнікоў партрэтнага жанру адносяць І. Аляшкевіча (1777–1830) – аўтара партрэтаў А. Міцкевіча, А. Чартарыйскага, Г. Ржавускага, Л. Сапегі, М. Радзівіла.

Адыход ад канонаў класіцызму быў уласцівы мастаку віленскай школы В. Ваньковічу (1800–1842) – аўтару партрэтаў паэта А. Міцкевіча і піяністкі М. Шыманоўскай; карцін «Напалеон каля вогнішча», «Дзева Марыя Вострабрамская» і інш. Адным з лепшых прадстаўнікоў партрэтнага жывапісу быў І. Хруцкі (1810–1885). За карціну «Старая, якая вяжа шкарпэткі», мастак атрымаў малы залаты медаль Акадэміі. У 1839 г. яму было прысуджана званне акадэміка жывапісу.

Выдатна спалучаў элементы партрэтнага і батальнага жанраў і разам з імі – класічнага і рамантычнага стыляў мастак Я. Дамель (1780–1840). Яго карцінам «Смерць Глінскага ў няволі», «Вызваленне Касцюшкі з цямніцы», «Адступленне французаву праз Вільню ў 1812 г.», «Хрышчэнне славян» уласціва гераізацыя падзей.

Гістарычны жанр распрацоўваў мастак, этнограф і кампазітар Н. Орда (1807–1883). Але яшчэ большага поспеху ён дасягнуў у жанры пейзажу. Карціны «Лагойск», «Крыжоўка», «Руіны замка ў Лідзе», «Мір», «Нясвіж», «Белая Вежа», а таксама больш за 1000 акварэляў і малюнкаў з натуры прынеслі яму вялікую вядомасць.

Да майстроў пейзажнага жывапісу Беларусі належыць і В. Дмахоўскі (1805–1862). Яго творы – «Радзіма», «Возера Свіцязь», «Заход сонца», «Начлег» вылучаюцца сярод іншых сваімі велічнымі і паэтычнымі кампазіцыямі, вытанчанасцю малюнка.

Майстрам бытавога жанру быў выпускнік Пецярбургскай акадэміі мастацтваў Н. Селівановіч (1830–1918). Найбольш вядомыя яго творы – псіхалагічны партрэт «Пастух», «Дзеці на двары», «У школу», «Дзяўчынка». Н. Селівановіч браў удзел у афармленні інтэр’ера Ісакіеўскага сабора ў Пецярбургу. За мазаічную кампазіцыю «Тайная вячэра» яму было прысвоена званне акадэміка.

Пэўны ўплыў на беларускіх майстроў жывапісу аказвалі рускія мастакі, якія нейкі час пражывалі на Беларусі. Так, І. Рэпін плённа працаваў у сваім маёнтку Здраўнёва на Віцебшчыне. У 1899 г. яго творы ў экспазіцыі іншых мастакоў-перасоўнікаў выстаўляліся ў Мінску.

У 1890-я гг. былі заснаваны мастацкія школы В. Мааса ў Мінску і Ю. Пэна ў Віцебску, у пачатку XX ст. – у Магілёве. У 1890-я гг. пачаўся творчы шлях славутагага беларускага жывапісца В. Бялыніцкага-Бірулі (1872–1957). Напісаная ім у 1892 г. карціна «З аколц Пяцігорска» была набыта Траццякоўскай галерэяй.

Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі супала ў часе са зменамі ў архітэктурных стылях. Рысы пераходу ад барока да класіцызму спалучылі ў сабе палацы ў Ружанах, Шчорсах, Дзярэчыне, сабор Св. Іосіфа ў Магілёве і інш. Палац-рэзідэнцыя графа М. Румянцава і сабор Пятра і Паўла ў Гомелі, Праэбражэнская царква ў Чэрыкаве, касцёл у Шчучыне і іншыя ўжо не захоўвалі рэшткаў барока.

Але класіцызм не зрабіўся пануючым стылем. З сярэдзіны XIX ст. яго паступова замяняе рамантызм з уласцівай яму эклектыкай – спалучэннем розных стыляў. Ідучы насустрач пажаданням заможных заказчыкаў, архітэктары спалучалі ў адным праекце элементы готыкі, рэнесансу, барока. Так, касцёл святой Варвары ў Віцебску выкананы з элементамі готыкі, царква на тэрыторыі Брэсцкай крэпасці ў візантыйскім стылі і г. д.

Прыкметнай з’явай у архітэктуры Беларусі канца XIX – пачатку XX ст. стала распаўсюджанне новага мастацкага стылю – мадэрн з уласцівым яму перапляценнем ліній, асіметрыяй, багатым дэкорам. Ім аздабляліся чыгуначныя вакзалы, банкі, даходныя дамы і інш.

Хваля русіфікацыі на Беларусі, распачатая пасля падаўлення паўстання К. Каліноўскага, паўплывала на пашырэнне колькасці праваслаўных храмаў («мураўёвак») у так званым псеўдарускім стылі.

У пачатку XIX ст. у маёнтках буйных магнатаў працягвалі дзейнічаць прыватныя тэатры з прыгоннымі артыстамі. Неўзабаве сцэнічнае

мастацтва стала набываць камерцыйны характар. Але ў 1830-я гг. у губернскіх і буйных павятовых цэнтрах пачынаюць з'яўляюцца тэатры прыватнай антрэпрызы, якія ладзілі гастрольныя выступленні ў навакольных гарадах, мястэчках. Вялікую папулярнасць мелі ў той час тэатральная труппа Мараўскага з Вільні, Саламеі Дзешнер з Гродна, Кажынскага з Мінска. У іх рэпертуары былі п'есы заходнееўрапейскіх і рускіх аўтараў. У адпаведнасці з тэатральнай рэформай у 1846–1847 гг. дзейнасць вандроўных труп забаранялася, а ў губернскіх гарадах за-сноўваліся пастаянныя тэатры на чале з адмысловымі дырэкцыямі.

Пачатак беларускага нацыянальнага тэатра быў пакладзены членамі музычна-драматычнага гуртка на чале з В. Дуніным-Марцінкевічам, якія 23 верасня 1841 г. арганізавалі паказ камічнай оперы «Рэкруцкі яўрэйскі набор». Музыку для яе напісалі С. Манюшка і К. Кжыжаноўскі, а лібрэта – В. Дунін-Марцінкевіч. 9 лютага 1852 г. у гарадскім тэатры мінскія аматары паставілі наступную камічную оперу «Ідылія» («Сялянка»). У далейшым гурткоўцы ставілі яе ў Бабруйску, Нясвіжы, Слуцку.

Разам з нацыянальным тэатрам узнікла і пачало развівацца нацыянальнае музычнае мастацтва. Яго заснавальнікам з'яўляўся славуты кампазітар, аўтар музыкі «Сялянкі» С. Манюшка (1819–1872). Цэнтрамі музычнага жыцця Беларусі з'яўляліся Мінск, Віцебск, Гродна, Магілёў, Бабруйск, Пінск. У рэпертуары прафесійных труп і музыкантаў-аматараў былі творы заходнееўрапейскіх, рускіх і беларускіх кампазітараў. Сярод мясцовых аўтараў асобай папулярнасцю карыстаўся Міхал Клеафас Агінскі, які сачыніў больш за 60 музычных твораў, у тым ліку паланэз «Развітанне з Радзімай». Неўміручую славу пакінулі пасля сябе кампазітары С. Манюшка і Ф. Міладоўскі, збіральнік беларускага фальклору і кіраўнік імператарскіх тэатраў В. Казлоўскі.

Барацьба царскіх улад, распачатая пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. і скіраваная супраць польскага ўплыву на Беларусь, закранула і тэатральнае мастацтва. У выніку усе польскамоўныя сцэнічныя пастаноўкі былі забаронены. Малады беларускі тэатр таксама перыпыніў сваё існаванне.

Выразнай рысай тэатральнага мастацтва на Беларусі ў 1860–1890-я гг. стала развіццё аматарскіх гурткоў у Горках, Рагачове, Наваградку, Пінску, Барысаве, Слуцку, Клімавічах, Брэсце, Полацку, Слоніме, Лідзе, Бабруйску, Вілейцы, Ашмянах. 5 чэрвеня 1890 г. у Мінску быў узведзены будынак пастаяннага тэатра. У яго рэпертуары пераважалі п'есы ў жанры крытычнага рэалізму, напісаныя М. Гогалем, А. Сухава-Кабыліным, А. Астроўскім і інш.

З цягам часу дасягненні беларусазнаўства, акрамя іншага, выйшлі за межы іх навуковага выкарыстання і зрабіліся здабыткам творчай музычнай інтэлігенцыі. Дзякуючы ёй, беларускія песні ўздымаліся да вяршынь духоўнай культуры. Яны ўключаліся ў рэпертуар прафесійных артыстаў і дэманстраваліся ў канцэртных залах Расіі і замежжа. Беларускія песенныя матывы гучалі ў творах рускіх кампазітараў М. Рымскага-Корсакава, М. Мусаргскага, А. Глазунова. Паказчыкам уздыму музычнага мастацтва на Беларусі варта назваць з'яўленне мясцовых прафесійных музыкантаў-кампазітараў – Ф. Міладоўскага, М. Ельскага, І. Глінскага, М. Чуркіна і В. Залатарова.

Станоўчае ўздзеянне на развіццё духоўнай культуры аказвалі аб'яднанні аматараў музыкі і прыгожых мастацтваў. Іх намаганнямі адбывалася прапаганда лепшых узораў культуры, выяўленне мясцовых талентаў, укараненне ў грамадства высокіх мастацкіх густаў.

Наогул, другая палова XIX ст. была важным перыядам у развіцці беларускай вакальнай і музычнай культуры. Праўда, па прычыне малой колькасці беларускай інтэлігенцыі, доля ў ім уласнабеларускага нацыянальнага мастацтва была яшчэ невялікай. Разам з тым той факт, што беларуская песня трапіла ў сферу высокага мастацтва, сведчыў аб паскарэнні працэсу кансалідацыі беларускай нацыі.

Такім чынам, палітыка расійскага самадзяржаўя ў галіне культуры на беларускіх землях характарызувалася імкненнем абмежаваць уздзеянне польскамоўнай асветы і каталіцкай веры на хрысціянскае насельніцтва. Па прычыне забароны беларускага друку да 1889 г. на Беларусі не выйшла ніводнага мастацкага твора на мове пераважнай большасці яе насельніцтва. У той самы час царызм усебакова спрыяў пашырэнню і ўкараненню рускай асветы, праваслаўя, дзяржаўнай ідэалогіі, іншых маральных каштоўнасцей. Важнейшай з'явай у культурным жыцці Беларусі ў XIX ст. стала фармаванне беларускай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы, што абумовіла паступовую кансалідацыю духоўных сіл народа і фармаванне беларускай нацыі.

7. Беларускае нацыянальна-культурнае адраджэнне пачатку XX ст. Эканамічны ўздым Расійскай імперыі, які назіраўся ў пачатку XX ст., стварыў магчымасць для вырашэння шэрага ўрадавых сацыяльных праграм, у тым ліку ў галіне народнай адукацыі. У выніку на Беларусі да 1914 г. колькасць пачатковых школ узрасла больш чым у 3,5 разу – з 1314 да 4784, а навучэнцаў – у 3 (з 106 196 да 304 745 чал.). Беларускія дзеячы няспынна выступалі за адкрыццё нацыянальных школ. У 1905 г. у Пецяярбургу з выдавецтва «Загляне сонца і ў наша

ваконца» выйшлі першыя буквары для беларускіх дзяцей на лацініцы (укладальнік В. Іваноўскі) і кірыліцы (К. Каганец). А. Пашкевіч (Цётка) выдала кнігі «Гасцінец для малых дзяцей», «Беларускі лемантар», «Першае чытанне для дзетак беларусаў». Тым не менш ні ўрадавая палітыка, ні пануючая грамадская думка аб беларусах не пакідалі спадзяванняў на ўтварэнне беларускай школы.

Да 1914 г. на Беларусі працавала звыш за 120 гімназій, камерцыйных і рэальных вучылішч з 31 тыс. навучэнцаў. Для патрэб ніжэйшай пачатковай школы былі адкрыты новыя настаўніцкія семінарыі – дзве мужчынскія – Рагачоўская і Гомельская, а таксама тры жаночыя – Аршанская, Барысаўская і Бабруйская. Пэўную колькасць настаўнікаў выпускалі праваслаўныя семінарыі Віцебска, Магілёва, Мінска. Для навучальных устаноў больш высокага ўзроўню прызначаліся адкрытыя ў тых жа гарадах настаўніцкія інстытуты. У 1911 г. у Віцебску пачало дзейнасць аддзяленне Маскоўскага археалагічнага інстытута, якое давала студэнтам няпоўную вышэйшую адукацыю.

Навуковыя ўстановы Беларусі былі прадстаўлены Беньяконскай сельскагаспадарчай (Віленская губерня) і Балотнай станцыямі ў Мінску. У Віцебску і Смаленску працавалі архіўныя камісіі, у Вільні – Паўночна-Заходні аддзел Рускага геаграфічнага таварыства, у Магілёве – Таварыства вывучэння Беларускага краю. У губернскіх гарадах былі адкрыты краязнаўчыя музеі. У 1912 г. узнікла Мінскае таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі.

У 1912 г. Е. Раманаў завяршыў 9-томнае выданне «Беларускага зборніка» – свайго кшталту энцыклапедыі жыцця і побыту беларускага сялянства. Фундаментальнае выданне Я. Карскага «Беларусы» (тры тамы ў сямі частках) пераканаўча сведчыла аб этнічнай самабытнасці народа. Нарэшце, важнейшым дасягненнем навукі стала выданне В. Ластоўскім у 1910 г. «Кароткай гісторыі Беларусі» – першага падручніка аб беларускай мінуўшчыне.

Дэмакратычныя заваёвы рэвалюцыі 1905 г. далі магчымасць беларускім дзеячам распачаць барацьбу за нацыянальна-культурнае адраджэнне беларускага народа, яго афіцыйнае і грамадскае прызнанне, сацыяльнае і палітычнае вызваленне. Цэнтрам яе зрабілася група інтэлігентаў, згуртаваная вакол газеты «Наша ніва». На ўсім працягу свайго існавання, з 1906 па 1915 г., важнейшая ўвага надавалася абароне права беларускага народа на выкарыстанне і развіццё сваёй мовы і нацыянальнай культуры. Змястоўныя тэарэтычныя доказы беларускай самабытнасці, прапаганда гістарычных звестак і дасягненняў беларузнаўства, масавая падтрымка суайчыннікаў з усіх куткоў Расійскай ім-

перыі, далёкага і блізкага замежжа, – усё гэта і іншае выклікала шалёную нянавісьць рускіх і польскіх шавіністаў, а таксама мясцовых беларусаў, апантаных заходнерусізмам або польскай ідэяй.

Выступленні «нашаніўцаў» падтрымалі тыя, хто падзяляў іх погляды на мову як вышэйшую нацыянальную каштоўнасць. У выніку старонкі газеты сталі запаўняцца не толькі карэспандэнцыяй з месцаў, а натхнёнымі вершамі і аповяданнямі. Так, з 1906 па 1909 г. «Наша ніва» надрукавала творы 61 паэта і 36 празаікаў. З 1910 г. стаў выдавацца «Беларускі каляндар», з вясны 1912 г. – сельскагаспадарчы часопіс «Саха» (рэдактар А. Уласаў), са снежня 1913 г. – штამесячнік для моладзі «Лучынка» (рэдактар А. Пашкевіч).

За амаль 9-гадовы час існавання «Наша ніва» здзейсніла велізарную культурна-асветніцкую, ідэйную і кансалідууючую працу. Змагаючыся за пашырэнне сферы выкарыстання беларускай мовы, газета значна ўзняла яе статус як мовы новай беларускай літаратуры. На яе старонках раскрылі свой талент Я. Купала, Я. Колас, Цётка, М. Гарэцкі, М. Багдановіч і інш. Менавіта ў надрукаваных тут у 1907 г. радках Я. Купалы ў паэтычнай форме прагучала нацыянальная ідэя.

Газета з'яўлялася адзіным цэнтрам прапаганды беларускай культуры, фармавання сістэмы духоўных каштоўнасцей беларусаў, агітацыі за стварэнне беларускай школы мастацтваў. Змешчаныя ў «Нашай ніве» матэрыялы па гісторыі Беларусі спрыялі абуджэнню гістарычнай памяці беларусаў і ўмацаванню нацыянальнай свядомасці, натхнялі да збірання і ўмацавання традыцый і звычаяў. У практычным сэнсе «Наша ніва» ў многім паспрыяла заснаванню нацыянальнага прафесійнага тэатра, школы беларускай музыкі, танца.

Пачатак ХХ ст. – час канчатковага фармавання беларускай літаратурнай мовы. Беларускія літаратары абапіралася на здабыткі сваіх папярэднікаў – В. Дуніна-Марцінкевіча, К. Каліноўскага, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, А. Гурыновіча і інш. Развіццю беларускай літаратуры істотна паспрыяла скасаванне абмежаванняў на друк іншамоўных твораў, заснаванне беларускіх выдавецтваў, накштальт «Загляне сонца і ў наша ваконца», а таксама агульнарасійскі рэвалюцыйны рух. У ліку першых свае зборнікі вершаў «Скрыпка беларуская» і «Хрэст на свабоду» выдала А. Пашкевіч.

У маі 1905 г. вершам «Мужык» абвясціў аб сабе адзін з заснавальнікаў беларускай літаратуры Я. Купала (І. Д. Луцэвіч) (1882–1942). У 1908 г. ён выдаў свой першы зборнік вершаў «Жалейка», а ў 1913 г. самы значны паэтычны зборнік – «Шляхам жыцця». Яго паэмы «Курган», «Бандароўна» ляглі ў падмурак нацыянальнага эпасу, а п'есы

«Паўлінка» і «Раскіданае гняздо» значна ўзбагацілі беларускую драматургію. Дзякуючы намаганням Я. Купалы новая беларуская літаратура набыла выразны народны характар і выступіла магутным сродкам нацыянальна-культурнага адраджэння.

Разам з Я. Купалам заснавальнікам новай беларускай літаратуры па праву лічыцца Я. Колас (К. М. Міцкевіч) (1882–1856). У 1906 г. ён надрукаваў першы верш «Наш родны край», у 1910 г. – першы вершаваны зборнік «Песні жальбы», у 1912 і 1914 гг. – зборнікі прозы «Апавяданні» і «Родныя з’явы».

М. Багдановіч (1891–1917) паспеў выдаць толькі адзін зборнік вершаў «Вянок» (1914), але па сваёй лірычнасці, вобразнасці, патрыятычнасці ён не мае сабе роўных.

У ліку паэтаў і празаікаў новага стагоддзя былі К. Буйло, З. Бядуля, Ц. Гартны, А. Гарун, М. Гарэцкі, Я. Журба, К. Каганец, С. Палуян, Ядвігін Ш. Сваёй творчасцю яны імкнуліся абудзіць нацыянальную свядомасць і сацыяльную годнасць беларусаў, скіраваць іх у рэчышча барацьбы за лепшую долю. Лейтматывам твораў гучыць заклік любіць свабоду, родны край і мову. Сялянам пастаянна даводзілася, што яны – беларусы, іх Бацькаўшчына – Беларусь са слаўным мінулым, а іх мова не толькі «мужыцкая», а калісьці была дзяржаўнай. Яе літаратурныя ўзоры сталі перакладацца на іншыя мовы і ўзбагачалі агульначалавечую культуру.

Тэатральнае мастацтва Беларусі вырастала з народнай творчасці. На пачатку XX ст. у Мінску, Гродне, Полацку, Слуцку, Дзісне, Давід-Гарадку, Радашковічах, Карэлічах і іншых дзейнічалі аматарскія тэатры. У многіх населеных пунктах інтэлігенцыя ладзіла «беларускія вечарыны», на якіх выконваліся народныя песні і танцы, дэкламаваліся вершы Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа, ставіліся невялічкія п’есы. Адным з ініцыятараў «беларускіх вечарынак» быў І. Буйніцкі (1861–1917). У 1907 г. на свае сродкі ён арганізаваў у Палевічах (Дзісенскі павет) аматарскі тэатр пад назвай «Першая беларуская трупа Ігнація Буйніцкага». У 1910 г. трупа ўжо складалася з хору, танцавальнага калектыву, драматычнай групы і пачала выступаць на прафесійнай аснове, гастралюючы па Беларусі і іншых рэгіёнах імперыі. У рэпертуары артыстаў былі беларускія песні, танцы, п’есы рускіх, польскіх, украінскіх, беларускіх аўтараў. Іх прафесійная пастаноўка і выкананне, акрамя эстэтычнага задавальнення, выклікала ў глядачоў Пецярбурга, Варшавы і іншых гарадоў цікавасць да беларускіх выканаўцаў і іх нацыянальнай культуры.

Значны ўклад у заснаванне прафесійнага тэатра ўнёс А. Бурбіс (1885–1922), які арганізаваў у 1910 г. у Вільні музычна-драматычны гурток. Рэпертуар складаўся з драматычных твораў рускіх, украінскіх

і беларускіх аўтараў з фальклорна-этнаграфічнымі элементамі. На Купале гурток ладзіў нацыянальныя тэатралізаваныя прадстаўленні. У 1912 г. артысты ўпершыню паставілі п'есу Я. Купалы «Паўлінка».

Выступленні аматарскіх тэатральных гурткоў, «беларускіх вечарын» стымулявала збор і мастацкую апрацоўку народных песень. Па іх матывах у 1910 г. кампазітар і дырыжор Л. Рагоўскі напісаў «Беларускую сюіту для сімфанічнага аркестра». У тым самым годзе ён паклаў на музыку верш Я. Купалы «А хто там ідзе?», а «Наша ніва» надрукавала яго разам з нотамі як гімн беларускага народа. Цікавасць да беларускага песеннага мастацтва адбілася ў стварэнні харавых калектываў у многіх гарадах і мястэчках. Адзін з такіх быў арганізаваны ў 1914 г. у Мінску настаўнікам спеваў В. Тэраўскім (1871–1938).

Напачатку ХХ ст. у беларускім жывапісе працягваюць сваю творчасць прадстаўнікі партрэтна-бытавога жанру Ю. Пэн і Я. Кругер, пейзажнага жанру В. Бялыніцкі-Біруля і Ф. Рушчыц, Г. Вейсенгоф, К. Стаброўскі і інш. Рэдкія мастакі так акцэнтавалі ўвагу на беларускіх матывах, як гэта рабіў К. Каганец, пакінуўшы рэалістычныя тыпажы беларусаў і маляўнічыя віды роднай прыроды.

Творчасць Я. Драздовіча (1888–1954) як графіка і жывапісца захавала імкненне беларускай інтэлігенцыі ўзняць на п'едэстал свае нацыянальныя каштоўнасці. Аб гэтым сведчаць жывапісныя замалёўкі старажытных замкаў, партрэт Ф. Скарыны, а таксама афармленне кнігі К. Буйло «Курганная кветка».

Такім чынам, пачатак ХХ ст. у жыцці беларускага народа азнаменаваўся фармаваннем літаратурнай мовы і далейшым развіццём літаратуры, што абумовіла пачатак яго адраджэння – якасна новага ўзроўню духоўнага і грамадска-палітычнага жыцця. Вялікі тэарэтычны і практычны ўклад у адраджэнскі працэс быў унесены навуковымі працамі Е. Раманова, Я. Карскага, В. Ластоўскага і інш. Дзякуючы новай плеядзе інтэлігентаў, згуртаваных вакол «Нашай нівы», права беларускага народа «людзьмі звацца» было абгрунтавана ідэйна і замацавана ў грамадскай думцы. Ва ўмовах фармавання беларускай нацыі здабыткі літаратараў, навукоўцаў, «нашаніўцаў», энтузіястаў аматарскіх гурткоў, кампазітараў, мастакоў і г. д. з'яўляліся каталізатарам гэтага працэсу, значным сродкам абуджэння нацыянальнай свядомасці народа і яго ўздому на барацьбу за сацыяльную свабоду і палітычную самастойнасць.

Лекцыя 12. ПЕРАМОГА КАСТРЫЧНІЦКАЙ РЭВАЛЮЦЫІ І ШЛЯХІ ФАРМАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

Пытанні

1. Абвастрэнне сацыяльна-эканамічнага, палітычнага крызісу ў Расіі і расстаноўка палітычных сіл на Заходнім фронце і на Беларусі восенню 1917 г.
2. Перамога Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Петраградзе.
3. Усталяванне Савецкай улады на Беларусі.
4. Скліканне і вынікі працы Усебеларускага з'езда.
5. Барацьба Савецкай улады супраць I Польскага корпуса і германскага наступлення ў студзені – лютым 1918 г.
6. Спроба фармавання беларускай дзяржаўнасці на нацыянальна-дэмакратычнай аснове. Абвяшчэнне БНР.
7. Фармаванне беларускай дзяржаўнасці на рэвалюцыйна-класавай аснове. Утварэнне БССР.
8. Утварэнне СССР. Месца БССР у складзе СССР.

1. Абвастрэнне сацыяльна-эканамічнага, палітычнага крызісу ў Расіі і расстаноўка палітычных сіл на Заходнім фронце і на Беларусі восенню 1917 г. У верасні – кастрычніку 1917 г. сацыяльна-эканамічнае і палітычнае становішча ў Расіі працягвала абвастрацца. Часовы ўрад не здолеў забяспечыць бесперабойнае функцыянаванне прамысловасці, сельскай гаспадаркі, транспарту і г. д. Скарачэнне выпуску прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі павышала іх кошт, але нават дарагоўля не ўстараняла дэфіцыту тавараў першай неабходнасці. У выніку насельніцтва, асабліва працоўныя масы, выказвала вострае незадавальненне існуючай уладай і патрабавала павышэння зароботнай платы, спынення дарагоўлі, барацьбы са спекуляцыяй і г. д. Сяляне ўзмацнілі захопы памешчыцкай і дзяржаўнай маёмасці, чым яшчэ больш абвастрылі сацыяльна-эканамічны крызіс у краіне.

23 верасня створаны Дэмакратычнай нарадай Часовы Савет Рэспублікі (Перадпарламент) зацвердзіў склад новага, чацвёртага кабінета міністраў з удзелам як сацыялістаў, так і кадэтаў. Старшынёй урада заставаўся А. Керанскі. Грамадскасць успрыняла гэтыя прызначэнні без спадзяванняў на перамены да лепшага. Ленінцы сталі адкрыта патрабаваць перадачы ўлады Саветам. У кастрычніку мінскія бальшавікі стварылі больш чым 50-тысячную арганізацыю на чале з Паўночна-

Заходнім абласным камітэтам (старшыня А. Мяснікоў). Моцным цэнтрам бальшавізму стаў Мінскі Савет. Вялікі ўклад у яго ўмацаванне ўнеслі А. Мяснікоў, В. Кнорын, І. Любімаў, К. Ландэр і інш.

Большасць «рэвалюцыйнай дэмакратыі» па-ранейшаму спадзявалася на спыненне вайны шляхам мірных перагавораў. Паслядоўнікі Г. Пляханава, а таксама народныя сацыялісты ў сваёй тактыцы па дасягненні міру ваенным шляхам, па сутнасці, змыкаліся з кадэтамі. Большасць грамадства прыходзіла да думкі, што наблізіць мір можа толькі Устаноўчы сход. Гатоўнасць абараняць свой край выказвалі беларускія арганізацыі, але пытанне аб фармаванні іх нацыянальных часцей яшчэ знаходзілася ў стадыі абмеркавання. Складвалася так, што на пачатку кастрычніка франтавікі, у сваёй пераважнай большасці мабілізаваныя з вёскі, больш разважалі аб будучым падзеле панскай зямлі, чым аб сваіх непасрэдных абавязках.

Аграрнае пытанне прыцягвала ўвагу не толькі франтавікоў. Па сутнасці, яго нявызначанасць з'яўлялася адной з прычын хранічнай палітычнай няўстойлівасці ва ўсёй краіне. Сялянскія Саветы і зямельныя камітэты на чале з эсэрамі стараліся надаць аграрнаму руху арганізаваныя формы. Сяляне адмаўляліся прадаваць дзяржаве хлеб па так званых «цвёрдых», нявыгадных для іх цэнах. Тым самым дзяржаўная хлебная манаполія падрывалася і харчовае забеспячэнне гарадскога насельніцтва і салдат фронту стала рэзка пагаршацца.

Рабочае пытанне не набыло такой вастрыві. Па-ранейшаму найбольшым уплывам у асяроддзі рабочых карысталіся меншавікі і бундаўцы. Выйсце з цяжкага становішча яны бачылі ў выданні законаў аб абмежаванні свавольства фабрыкантаў і ўсталяванні дзяржаўнага кантролю над вытворчасцю і размеркаваннем.

Няздольнасць Часовага ўрада ліквідаваць эканамічны крызіс, спыніць інфляцыю, дарагоўлю і г. д. выклікала натуральнае незадавальненне працоўных, але масавага антыўрадавага руху ў краіне не назіралася. Усё грамадства, у тым ліку салдаты, сяляне, рабочыя, звязвалі вырашэнне ўсіх злабадзённых праблем са скліканнем парламента. У кастрычніку па Заходнефрантавой, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай акругах у барацьбу за дэпутацкія мандаты ўступілі 50 груп кандыдатаў. Але ленінская партыя не абмяжоўвалася парламенцкім шляхам прыходу да ўлады. Па закліку бальшавікоў Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў сталі пасылаць сваіх дэлегатаў у Петраград на II Усерасійскі з'езд з даручэннямі пакласці канец вайне, разрусе і пагрозе буржуазнай дыктатуры. Сваіх дэпутатаў на з'езд накіравалі асобныя рабочыя і салдацкія Саветы Беларусі і часці Заходняга фронту.

Вечарам 24 кастрычніка 1917 г. У. Ленін, які знаходзіўся на не-легальным становішчы і пражываў на канспіратыўнай кватэры ў Петраградзе, накіраваў ЦК РСДРП(б) ліст, у якім запатрабаваў неадкладна ўзяць уладу і арыштаваць Часовы ўрад. Бальшавіцкі лідэр слушна заўважаў, «што на чарзе стаяць пытанні, якія не нарадамі вырашаюцца, не з'ездамі, хаця б нават з'ездамі Саветаў, а выключна народамі, масай, барацьбой узброеных мас». 24–25 кастрычніка па камандзе Петраградскага Савета атрады рабочых і салдат на чале з Ваенна-рэвалюцыйным камітэтам пачалі займаць стратэгічныя пункты горада.

Такім чынам, ленінская партыя і згуртаваныя вакол яе палітычныя сілы прыступіліся да ажыццяўлення свайго плана па звяржэнні Часовага ўрада і ўсталяванні ўлады Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў.

2. Перамога Кастрычніскай рэвалюцыі ў Петраградзе. У ноч на 25 кастрычніка 1917 г. у Петраградзе атрадамі салдат, матросаў і рабочых былі заняты масты, вакзалы, Цэнтральная тэлефонная станцыя, тэлеграф, паштамт. У 10 гадз раніцы У. Ленін напісаў адозву «Да грамадзян Расіі!» аб нізлажэнні Часовага ўрада і пераходзе ўлады да ВРК Петраградскага Савета. У Смольным інстытуце, дзе размяшчаўся штаб бальшавікоў, у 2 гадз 35 хвіл адкрыўся сход дэпутатаў Петраградскага Савета з удзелам У. Леніна, які выступіў з прамовай аб задачах рабочай і сялянскай рэвалюцыі. У 22 гадз 40 хвіл тут пачаў працу II Усерасійскі з'езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Сваіх прадстаўнікоў прыслалі 402 Саветы. З 649 яго ўдзельнікаў 390 з'яўляліся бальшавікамі, 160 – эсэрамі ўсіх плыняў, 72 – меншавікамі, 27 – прадстаўнікамі іншых партый. У. Леніна на пасяджэнні не было: ён быў заняты заключным этапам паўстання.

Калі стала вядома пра штурм Зімяга палаца, у якім былі блакаваны міністры Часовага ўрада, частка прысутных, галоўным чынам эсэры, меншавікі і бундаўцы, у знак пратэсту пакінулі з'езд. Бальшавік А. Луначарскі абвясціў адозву «Рабочым, салдатам і сялянам!», дзе гаварылася аб узяцці з'ездам улады ў свае рукі, аб змесце праграмы будучага Савецкага ўрада з прапановай неадкладнага міру, перадачай зямель у распараджэнне зямельных камітэтаў, дэмакратызацыяй арміі, рабочым кантролем над вытворчасцю, своечасовым скліканнем Устаноўчага схода, вырашэннем харчовага крызісу, забеспячэннем права нацый на самавызначэнне. Улада на месцах мусіла перайсці да Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў.

На другім пасяджэнні з'езда 26 кастрычніка, распачатым у 21 гадз, слова для дакладу па пытанні аб міры было прадастаўлена У. Леніну. Пасля ўступу ён зачытаў тэкст Дэкрэта аб міры, у якім савецкі ўрад прапаноўваў усім народам, якія ваявалі, і іх уладам пачаць неадкладныя перагаворы аб справядлівым (без анексій і кантрыбуцый) міры. Дакумент быў прыняты аднагалосна.

Пад час даклада па другім пытанні У. Ленін зачытаў тэкст Дэкрэта аб зямлі, які грунтаваўся на эсэраўскім аграрным праекце «сацыялізацыі». Дакумент быў прыняты большасцю галасоў, супраць – 1 і 8 – устрымаліся.

Пры фармаванні асноўнага органа ўлады было пастаноўлена «стварыць для кіравання краінай надалей да склікання Устаноўчага схода часовы рабочы і сялянскі урад, які будзе звацца Саветам Народных Камісараў». У яго ўвайшлі бальшавікі на чале з У. Леніным.

Ва Усерасійскі Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (УЦВК) – свайго кшталту вярхоўны заканадаўчы і ўпраўленчы орган – быў абраны 101 чал. на шматпартыйнай аснове пад старшынствам Л. Б. Каменева (з 8 лістапада – Я. М. Свядлова).

Ва ўмовах недастатковай інфармаванасці аб падзеях асноўная маса насельніцтва Расійскай рэспублікі ўспрыняла звесткі аб штурме Зімняга і арышце Часовага ўрада як чарговую спробу бальшавіцкага перавароту, як пагрозу заваёвам дэмакратыі. Так, 25 кастрычніка ў сталіцы ўзнік Камітэт выратавання Радзімы і Рэвалюцыі, які заклікаў да барацьбы супраць бальшавікоў. Яго звароты падтрымалі эсэраўскія, меншавіцкія, кадэцкія, а таксама прыватныя і іншыя газеты.

Са свайго боку 27 кастрычніка ленінскі СНК выдаў дэкрэт «Аб друку», скіраваны супраць апазіцыйнай прэсы, і заклікаў рабочых, салдат і сялян на барацьбу супраць контррэвалюцыі. Неўзабаве па ўсёй краіне пад уздзеяннем дэкрэтаў аб міры і зямлі, іншых адозваў і заклікаў Саветы, вайсковыя камітэты, іншыя аб'яднанні салдат і працоўных сталі заяўляць аб падтрымцы «рабоча-сялянскай рэвалюцыі».

Такім чынам, паўстанне салдат і матросаў сталічнага гарнізона і атрадаў рабочай Чырвонай гвардыі, падрыхтаванае партыяй бальшавікоў, ліквідавала ўладу Часовага ўрада і абвясціла аб радыкальных зменах ва ўнутранай і знешняй палітыцы Расійскай рэспублікі ў інтэрэсах працоўных.

3. Усталяванне Савецкай улады на Беларусі. Звесткі аб паўстанні ў Петраградзе былі ўспрыняты мясцовай грамадскасцю як пагроза Устаноўчаму сходу і небяспека грамадзянскай вайны. У Мінску

яны былі атрыманы 25 кастрычніка каля 11 гадз раніцы, а апоўдні лідэры «рэвалюцыйнай дэмакратыі» з мэтай захавання парадку выказаліся за ўтварэнне Камітэта выратавання рэвалюцыі (КВР). Такія ж пастановы прынялі Саветы і партыйныя камітэты Віцебска, Гомеля, Оршы, Полацка, Бабруйска, Вілейкі, Слуцка, Магілёва, Мсціслава і інш. Сігналам да выступлення бальшавікоў у тыле і на фронце сталі пастановы II Усерасійскага з'езда аб пераходзе ўлады да Саветаў і армейскіх камітэтаў. Так, 26 кастрычніка ў Мінску бальшавікамі быў распаўсюджаны загад № 1 аб пераходзе ўлады ў горадзе і наваколлях да Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Да 1000 салдат былі вызвалены з турмы, узброены і разам з асобнымі часцямі гарнізона ўключаны ў Першы Рэвалюцыйны імя Мінскага Савета полк.

Наяўнасць узброеных сіл дазволіла бальшавікам усталяваць цэнзуру друку і кантроль над поштай, тэлеграфам, зброенымі майстэрнямі і нават штабам фронту. У мэтах умацавання і пашырэння сваёй улады яны стварылі Ваенна-рэвалюцыйны камітэт (ВРК) на чале з А. Мясніковым. Але 27 кастрычніка Выканаўчы камітэт Заходняга фронту выклікаў у горад казакоў Каўказскай дывізіі і прымусіў кіраўнікоў Савета перадаць уладу КВР, які аб'яднаў усе сацыялістычныя партыі. Кіраўнікі Мінскага Савета пагадзіліся прызнаць яго поўнаўладдзе, але на справе звярнуліся на фронт за дапамогай. Цэнтрам іх канспіратыўнай дзейнасці зрабіўся ВРК Заходняга фронту.

У іншых гарадах Беларусі Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў таксама не прызналі ленінскага СНК і разам з ім – яго пастаноў. Па сутнасці, усе яны ўвайшлі ў мясцовыя КВР і ператварыліся ў апазіцыйныя новай уладзе цэнтры. Невыпадкава бальшавікі, сутыкнуўшыся з нежаданнем Саветаў прызнаць уладу СНК, прымалі захады для іх роспуску або пераабрання з тым, каб новы склад дэпутатаў узяў на сябе ўладныя функцыі.

Звесткі аб паражэнні 30 кастрычніка пад Петраграфам верных А. Керанскаму часцей дазволілі мінскім бальшавікам дзейнічаць больш рашуча, а менавіта выклікаць з фронту ўзброеную падмогу, у тым ліку браніраваныя цяжкія, які прыбыў у горад 1 лістапада. Назаўтра, увечары, на пашыраным пасяджэнні Мінскага Савета А. Мясніковым было абвешчана аб аднаўленні Савецкай улады. Асноўныя рычагі кіравання горадам засяродзіліся не ў Савецкай, а ў ВРК Заходняга фронту (старшыня К. Ландэр).

4–5 лістапада заходнефрантавы і губернска-камісарыяцкія склалі паўнамоцтвы, а галоўнакамандуючы Заходнім фронтам заявіў аб сваёй лаяльнасці ВРК. У тых умовах перастаў дзейнічаць і КВР. Такім чынам,

мінскім бальшавікам удалося перамагчы сваіх палітычных праціўнікаў і ўсталяваць Савецкую ўладу ў Мінску, Мінскай і частцы Віленскай губернях, а таксама на Заходнім фронце. Яе ўмацаванню паспрыяла адхіленне генерала П. Балыева ад галоўнакамандавання, узросшая бальшавізацыя армейскіх і іншых камітэтаў. Так, ужо ў першай палове лістапада адбылося пераабранне салдацкіх камітэтаў у II і X арміях і ўлада поўнасю сканцэнтравалася ў ВРК на чале з бальшавікамі (адпаведна) М. Рагазінскім і В. Яркіным. Толькі ў III арміі працэс бальшавізацыі некалькі запаволіўся, паколькі армейскі з'езд адразу не прызнаваў поўнаўладдзя ленінскага СНК, а «выказаўся за стварэнне аднароднага сацыялістычнага міністэрства».

КВР па ўсёй Беларусі гублялі ўплыў і распадаліся. А пераход улады да ВРК стварыў магчымасць для арганізацыі Савецкай улады ў маштабе губерняў і нават усёй «Паўночна-Заходняй вобласці». Так, 18–20 лістапада дэлегаты III сялянскага з'езда Мінскай і Віленскай губерняў, галоўным чынам вайскоўцы, прынялі рэзалюцыю у падтрымку СНК і яго дэкрэтаў і абралі новы Выканкам Савета ў ліку 35 чал.

Падобным чынам 19 лістапада адбываўся II з'езд Саветаў Паўночна-Заходняй вобласці ў Мінску. Нягледзячы на прадстаўніцтва дэлегатаў толькі трэці існаваўшых Саветаў, арганізатары-бальшавікі ад імя ўсёй вобласці вынеслі рэзалюцыі ў падтрымку СНК, яго дэкрэтаў і абралі Выканкам у ліку 35 чал.

II Франтавы з'езд, які адбыўся 20–25 лістапада ў Мінску, таксама выказаўся ў падтрымку ленінскага СНК і яго дэкрэтаў і абраў новы Выканкам у ліку 100 чал. на чале з А. Мясніковым. 26 лістапада адбылося першае пасяджэнне членаў выканкамаў трох з'ездаў, на якім на шматпартыйнай аснове быў створаны вышэйшы орган улады – Абласны выканаўчы камітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах) у складзе 187 чал. пад старшынствам М. Рагазінскага. Уздзельнікі пасяджэння таксама сфармавалі рэгіянальны выканаўчы орган – Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці і фронту (старшыня – К. Ландэр). Юрысдыкцыя СНК распаўсюджвалася не на ўсю свабодную ад акупацыі Беларусь, а толькі на Мінскую і частку Віленскай губерні, а таксама на Заходні фронт.

У Віцебску Саветы не падтрымалі СНК, таму былі распушчаны. Са стварэннем новага рабоча-салдацкага Савета да яго перайшла ўлада ў горадзе і павеце. Вышэйшым уладным органам губерні з'яўляўся ВРК. 12 снежня Віцебскі губернскі з'езд Саветаў выказаў падтрымку ленінскаму СНК, а таксама абраў орган улады ў асобе губернскага Савета (старшыня В. Чунчын) з 65 чал., у тым ліку 55 бальшавікоў.

На Магілёўшчыне стварэнне органаў Савецкай улады зацягвалася з прычыны слабай апоры бальшавікоў у губернскім цэнтры. Толькі пасля ліквідацыі духонінскай Стаўкі 14 студзеня 1918 г. пасля правядзення рабоча-салдацкага і сялянскага з'ездаў быў абраны выканкам губернскага Савета пад старшынствам левага эсэра М. Гольмана.

На выбарах ва Устаноўчы сход па Віцебскай, Мінскай і Заходне-франтавой акругах перамаглі бальшавікі і толькі па Магілёўскай – эсэры. Але большасць выбаршчыкаў па ўсёй краіне (58%) аддалі свае галасы менавіта за эсэраўскі спіс, выказаўшы такім чынам сваю прыхільнасць не рэвалюцыйным, а рэфармісцкім метадам у вырашэнні наспелых праблем.

Невыпадкова У. Ленін, Л. Троцкі, А. Мяснікоў, В. Кнорын і іншыя бальшавіцкія лідэры распачалі актыўныя захады, скіраваныя на ўкараненне ў рабочыя і салдацкія масы пераканання аб прыярытэце пралетарскай дыктатуры перад «буржуазным парламентам». І калі 5 студзеня 1918 г. дэлегаты Устаноўчага схода адмовіліся галасаваць за «Дэкларацыю правоў працоўнага і эксплуатаемага народа» і тым не прызналі законнасць дэкрэтаў Савецкай улады, то бальшавікам нічога не заставалася, як разагнаць яго.

Такім чынам, шанец на мірнае вырашэнне палітычнага крызісу ў расійскім грамадстве быў страчаны. Улада засталася ў руках бальшавіцкага СНК, але краіна ўсё больш і больш уцягвалася ў грамадзянскую вайну.

4. Скліканне і вынікі працы Усебеларускага з'езда. Узброенае паўстанне ў Петраградзе выклікала непакой беларускіх дзеячаў за лёс Беларусі. У прыватнасці, пасля абвешчанага Дэкрэтам аб міры выхаду Расіі з вайны яе заходнія губерні маглі застацца пад германскай акупацыяй. 27 кастрычніка ў «Грамаце да Беларускага Народа» і звароце «Да ўсяго Народа Беларускага» выканкамы ВБР, ЦВБР і вайскоўцаў-беларусаў Заходняга фронту выступілі з заклікам «узяць у свае рукі ўпраўленне сваім краем, каб здзейсніць свае неадкладныя гістарычныя задачы». З гэтай нагоды паведамлялася аб скліканні 5 снежня 1917 г. Усебеларускага з'езда для абвясчэння Беларускай дэмакратычнай рэспублікі, «спаянай з Вялікаросіяй і іншымі суседнімі Рэспублікамі Расіі на аснове федэрацыі», і абрання ўласнага органа ўлады – Краёвай Рады.

Другі цэнтр нацыянальных сіл утварыўся ў Петраградзе, дзе група беларускіх прадстаўнікоў, якія прыехалі на II Усерасійскі з'езд сялянскіх дэпутатаў, аб'ядналася ў Беларускі Абласны камітэт (БАК)

пад старшынствам Я. Канчара. 17 лістапада ў сваёй дэкларацыі БАК заявіў аб гатоўнасці ўзяць на сябе арганізацыю руху «ў мэтах стварэння гарантыі захавання і цэласнасці аўтаномнай Беларусі». Кіраўніцтва камітэта запэўніла камісара па справах нацыянальнасцей СНК І. Джугашвілі (Сталіна) у прызнанні Савецкай улады і атрымала на патрэбы Усебеларускага з'езда 50 000 руб.

У першых чыслах снежня 1917 г. дэлегаты сталі з'язджацца ў Мінск. 14 снежня на з'ездзе сабралася самае вялікае з часу Лютаўскай рэвалюцыі прадстаўніцтва ад арганізацый і ўстаноў Беларусі – усяго 1872 чал., з якіх 1167 чал. мелі права рашаючага голаса. Асноўная маса дэлегатаў складалася з сялян. Сярод нешматлікай часткі партыйцаў пераважалі эсэры і грамадоўцы. Прэзідыум узначаліў І. Серада.

Выказаная арганізатарамі з'езда патрэба ў нацыянальным самавызначэнні беларусаў не выклікала пярэчанняў. Асноўная маса дэлегатаў выказалася ў падтрымку праекта аб наданні Беларусі палітычнай аўтаноміі (з уласным органам улады – Краёвай Радай) у складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. Краёвай Радзе (Савету рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў) належала склікаць Беларускі Устаноўчы сход і паслаць дэлегатаў на мірную канферэнцыю.

Няўдалыя спробы большавікоў і іх памагатых раскалоць з'езд і сарваць планы па ўсталяванні нацыянальнай улады на савецкай аснове прымусіла СНК Заходняй вобласці і фронту ў ноч з 17 на 18 снежня пайсці на гвалтоўны разгон з'езда. К. Ландэр, В. Кнорын і іншыя дзеячы патлумачылі гэтую акцыю «жаданнем беларускага з'езда стварыць у краі сепаратна паралельную нацыяналістычную ўладу і непадпарадкаваннем існуючай уладзе Саветаў».

Такім чынам, нягледзячы на дэклараванае ленінскім урадам права народаў на самавызначэнне, мінскія большавікі зрабілі ўсё магчымае для таго, каб прадухіліць яго ажыццяўленне Усебеларускім з'ездам. Ідэйным абгрунтаваннем такой палітыкі з'яўлялася прынцыповае палажэнне РСДРП (б) аб тым, што вырашэнне нацыянальнага пытання павінна быць падпарадкавана найперш класавым інтарэсам пралетарыату і бяднейшага сялянства. Па-за межамі такога падыходу любая актыўнасць нацыянальных арганізацый успрымалася большавікамі выключна негатыўна.

У гэтай сувязі разгон Усебеларускага з'езда меў глыбокія наступствы. Па-першае, зрыў мінскімі большавікамі спроб беларускіх дзеячаў дамагчыся доўгачаканай палітычнай аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі запаволіў працэс аб'яднання беларусаў і рускіх у адзінай дзяржаве. Па-другое, беларускія дзеячы не адмовіліся ад

ідэі афармлення нацыянальнай дзяржаўнасці, але былі вымушаны ўзяцца за яе рэалізацыю на іншай – нацыянальна-дэмакратычнай аснове.

5. Барацьба Савецкай улады супраць I Польскага корпуса і германскага наступлення ў студзені – лютым 1918 г. Органы Савецкай улады на Беларусі сутыкнуліся з непадпарадкаваннем ім польскай грамадскасці. Так, польскія землеўладальнікі не прызнавалі законнай сілы дэкрэта аб зямлі і ў мэтах абароны сваёй маёмасці звярталіся за дапамогай да суайчыннікаў з I Польскага корпуса на чале з генералам І. Доўбар-Мусніцкім. Гэтая вайсковая адзінка складалася з 25 тыс. конніцы і пяхоты і бачыла сваё прызначэнне ў абароне інтарэсаў Польшчы і яе грамадзян. З гэтай нагоды ў паведах легіянеры праганялі прадстаўнікоў Савецкай улады, якія прыходзілі канфіскаваць маёмасць памешчыкаў-палякаў.

Са свайго боку савецкае ваеннае камандаванне на чале з прапаршчыкам М. Крыленкам аддало загад штабу I Польскага корпуса сканцэнтравана свая часці ў раёне Рагачоў – Жлобін – Бабруйск, а з 27 лістапада правесці ў іх дэмакратызацыю – выбары салдацкіх камітэтаў. Генерал І. Доўбар-Мусніцкі праігнараваў апошні загад, спасылаючыся на прынцып неўмяшальніцтва Расіі ў польскія справы.

Маючы на ўвазе магчымасць узброенага сутыкнення з легіянерамі, камандуючы Заходнім фронтам А. Мяснікоў і камісар па польскіх справах С. Гельтман прадпрынялі шэраг папярэдніх захадаў. Па-першае, імі пачалося фармаванне лаяльных Савецкай уладзе «Польскіх рэвалюцыйных батальёнаў». Па-другое, часці I Польскага корпуса пазбаўляліся харчовага забеспячэння. Па-трэцяе, 4 студзеня 1918 г. у Мінску былі арыштаваны асобныя кіраўнікі Начполя – кіруючага цэнтра польскіх вайскоўцаў. Па-чацвёртае, большавіцкія газеты разгарнулі кампанію па дыскрэдытацыі корпуса як «панскай польскай арміі, якая ўстала на бок буржуазіі».

12 студзеня І. Доўбар-Мусніцкі накіраваў А. Мяснікову тэлеграму з паведамленнем аб пачатку баявых дзеянняў. 13 студзеня легіянеры захапілі Рагачоў, а 23 – Бабруйск. Імкнучыся пазбегнуць крвапраліцця, 20 студзеня савецкае камандаванне аддала загад аб расфармаванні корпуса, а ўсе звольненыя запрашаліся на службу ў «сацыялістычную Чырвоную Армію». Сам жа Доўбар-Мусніцкі абвясціўся па-за законам. У выніку прадпрынятых захадаў часці корпуса зменшыліся з 27 да 12 тыс. Аднак нават пасля колькаснага змяншэння яго баяздольнасць заставалася даволі высокай, таму савецкім кіраўнікам даводзілася фармаваць дадатковыя сілы, узбройваць сялян Барысаўска-

га, Гомельскага, Ігуменскага, Рагачоўскага, Слуцкага павеатаў. Вялікую дапамогу Савецкай уладзе аказалі фармаванні латышскіх стралкоў, якія 31 студзеня выбілі легіянераў з Рагачова. Але прадпрынятая савецкім камандаваннем спроба канчатковай ліквідацыі рэшткаў корпуса скончылася паражэннем чырвоных часцей пад Асіповічамі 19 лютага 1918 г. Развіццё падзей было абумоўлена парушэннем перамір'я германскімі войскамі і іх наступленнем на Савецкую Расію. Далейшая дзейнасць корпуса ўзгаднялася з германскім камандаваннем.

Такім чынам, М. Крыленка, А. Мяснікоў і іншыя не здолелі вырашыць канфлікт на беларускіх землях, які перарос у ачаг грамадзянскай вайны з людскімі ахвярамі і велізарнымі матэрыяльнымі стратамі.

Распачаўшы ваенныя дзеянні супраць Польшкага корпуса, кіраўнікі Стаўкі і Заходняга фронту не баяліся страціць у яго асабе стратэгічнага саюзніка ў барацьбе супраць Германіі, паколькі спадзяваліся на заканчэнне вайны, на сусветную рэвалюцыю і г. д. Гэтая палітыка мела яшчэ больш катастрафічныя наступствы і не толькі для Беларусі, а для ўсёй Расійскай рэспублікі. Як вядома, адным з першых крокаў новай улады ў асабе II з'езда Саветаў стала прыняцце дэкрэта аб міры. У адпаведнасці з ім, ленінскі СНК прапаноўваў усім ваяваўшым краінам, і у першую чаргу Англіі, Францыі і Германіі, пачаць перагаворы аб заключэнні дэмакратычнага міру. 7 лістапада СНК запатрабаваў ад ваеннага камандавання расійскіх узброеных сіл прыступіцца да мірных перагавораў з праціўнікам. Але генерал М. Духонін, які выконваў абавязкі вярхоўнага галоўнакамандуючага, адмовіўся выканаць гэтае патрабаванне і таму быў адхілены ад пасады. Новым вярхоўным галоўнакамандуючым быў прызначаны прапаршчык М. Крыленка. Але Стаўка перанейшаму выказвала непадпарадкаванне ленінскаму СНК. Невыпадкова таму 13 лістапада М. Крыленка ў сваім загадзе па арміі і флоце абвясціў М. Духоніна «ворагам народа» і 19 лістапада з атрадамі рэвалюцыйных салдат і матросаў заняў Магілёў. 20 лістапада ў Брэст-Літоўску пачаліся мірныя перагаворы, але падпісанае 2 снежня перамір'е паміж Расіяй і краінамі аўстра-германскага блока было стрымана сустрэта «рэвалюцыйнай дэмакратыяй». На думку эсэраўскага лідэра В. Чарнова, не «шкурны» сепаратны, а сапраўдны дэмакратычны мір мог прынесці толькі Устаноўчы сход.

Між тым на ўсіх франтах праз увядзенне прынцыпу абрання камандзіраў была канчаткова разбурана старая сістэма кіравання войскамі. Наўмысны развал арміі тлумачыўся не толькі адсутнасцю патрэбы ва ўзброеных сілах у сувязі з меўшым адбыццём заключэннем міру, але і іх небяспекай для бальшавіцкага кіраўніцтва ў выпадку, калі б яно не

выканала абяцання скончыць вайну. У той самы час перамога Савецкай улады стала магчымай, калі частка большавізаваных вайскоўцаў, пакінуўшых фронт, зрабілася яе ўзброенай апарай у тыле. «Зараз наша задача, – казаў М. Крыленка пасля падпісання перамір'я, – справіцца з ворагам міру ўнутры сваёй краіны». З гэтай нагоды адначасова з роспускам старой арміі большавіцкае кіраўніцтва імкнулася захаваць асобныя яе часці або зводныя каманды.

На пачатку студзеня 1918 г. Мінскі Савет пастанавіў сфармаваць уласную Чырвоную гвардыю выключна з большавікоў і левых эсэраў. Магчымасць стаць чырвонагвардзейцам набывалі тыя рабочыя, хто меў рэкамендацыю ад сацыялістычных партый і прафсаюзаў, якія прызнавалі ўладу Саветаў. У Віцебску фармаваннем Чырвонай гвардыі займаўся ВРК. У яе шэрагі запрашаліся партыйныя рабочыя і сяляне. Беспартыйныя маглі запісацца па рэкамендацыі 2 большавікоў. На такіх жа ўмовах адбывалася фармаванне атрадаў у Полацку, Бабруйску і іншых гарадах. 15 студзеня СНК РСФСР абвясціў аб стварэнні добраахвотнай Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі. Крытэрыямі адбору ў яе з'яўляліся сацыяльнае паходжанне (працоўныя класы), адданасць Савецкай уладзе і ідэалам сацыялізму, а таксама гатоўнасць іх абараняць. Патрэба Савецкай улады ў новай арміі зрабілася асабліва вострай у сувязі з пашырэннем і павелічэннем ачагоў узброенага супраціўлення на Украіне, Урале і г. д. На Беларусі пэўную небяспеку ёй уяўляў І Польскі корпус. На гэтым фоне пагроза з боку германскіх войск здавалася неістотнай. Большавікі Беларусі падзялялі пазіцыю Л. Троцкага – «вайны не весці, міру не падпісваць, армію распусціць», занятую ім на перагаворах у Брэст-Літоўску.

Вынікам недальнабачнай палітыкі ленінскага ўрада стала аднаўленне аўстра-германскімі войскамі маштабнага наступлення ад Балтыйскага мора да вусця Дуная. 22 лютага быў распаўсюджаны зварот Л. Троцкага «Сацыялістычная Айчына ў небяспецы», які меў на мэце ўзняць патрыятычны рух расійскіх вайскоўцаў і ўсіх грамадзян супраць захопнікаў. Гэты дакумент застаў Аблвыкамзах і іншыя ўстановы Беларусі ўжо ў Смаленску. Іх кіраўніцтва нават не здзейсніла спробы арганізаваць абарону Мінска або эвакуіраваць усе каштоўнасці.

У іншых губернскіх і павятовых цэнтрах Беларусі для арганізацыі абароны спатрэбілася ўтвараць надзвычайныя органы, накшталт Рэвалюцыйнага штаба ў Віцебску. 20 лютага ў Магілёве быў створаны Вярхоўны ваенны Савет, праз 2 дні рэарганізаваны ў губернскі ВРК. З набліжэннем немцаў яго кіраўнікі, а таксама большавікі Полацка і Гомеля проста збеглі. Разлік большавіцкага кіраўніцтва на масавае

ўступленне працоўных у шэрагі Чырвонай гвардыі сябе не апраўдаў. Успрымаючы ўладу Саветаў як уладу большавікоў, рабочы клас у сваёй большасці не выказаў жадання ўдзельнічаць ні ў грамадзянскай вайне, ні ў абароне «сацыялістычнай Айчыны». Па сутнасці, нідзе на Беларусі (акрамя, бадай, паўночнай Віцебшчыны) праціўнік не сустраў сур'ёзнага супраціўлення, паколькі ў большавіцкага кіраўніцтва не знайшлося для гэтага ні сіл, ні сродкаў.

Такім чынам, імкненні большавікоў распаліць сусветную рэвалюцыю справакавалі кайзераўскую Германію да аднаўлення ваенных дзеянняў супраць Расіі. Германскае наступленне завяршыла канчатковае разлажэнне рэгулярнай Расійскай арміі на Заходнім фронце. Брэсцкі мір, падпісаны 3 сакавіка, выратаваў большавіцкую ўладу ад поўнага краху. Цаной таму былі страты Расіяй велізарнай колькасці матэрыяльных каштоўнасцей, зброі, прадуктаў, жорсткі акупацыйны рэжым для беларусаў.

6. Спроба фармавання беларускай дзяржаўнасці на нацыянальна-дэмакратычнай аснове. Абвяшчэнне БНР. Атрыманая ў Мінску звесткі аб распачатым германскімі войскамі наступленні выклікалі да жыцця беларускія арганізацыі. У той час, як Аблвыкамзах і іншыя большавіцкія ўстановы рыхтаваліся да эвакуацыі, 19 лютага 1918 г. на пасяджэнні ЦВБР было прынята рашэнне «прапанаваць Выканаўчаму камітэту Рады І Усебеларускага з'езда выканаць волю з'езда і ўзяць уладу ў свае рукі».

Да 22 гадз атрадам БЦВР ужо належала ўлада ў горадзе, а на занятым будынку губернатарскага дома былі вывешаны два бела-чырвона-белыя флагі. 21 лютага Выканкам Рады Усебеларускага з'езда абвясціў Устаўную грамату да народаў Беларусі, у якой паведамлялася аб утварэнні часовай улады ў асобе Народнага Сакратарыята ў мэтах абароны заваёў рэвалюцыі. 22 лютага быў апублікаваны спіс урадавага кабінета (старшыня Я. Варонка) у складзе 5 грамадоўцаў, 6 эсэраў, 1 народнага сацыяліста і 1 паалейцыяніста. Але пасля акупацыі горада таго ж 22 лютага германскімі войскамі ўлада Народнага Сакратарыята скончылася. 25 лютага немцы забралі яго памяшканне, канфіскавалі грашовыя сродкі і сарвалі флагі. Камандуючы 10-й арміі генерал Э. Фалькенгайн не даў дазволу на дзейнасць Народнага Сакратарыята, але і не стаў яе забараняць.

3 сакавіка 1918 г. у выніку падпісання ленінскім урадам мірнага дагавора з Германіяй 4/5 тэрыторыі Беларусі адыходзіла да акупантаў. Адкрыў края ад Расіі аб'ектыўна ставіў у парадак дня патрэбу ў афармленні

яго нацыянальна-тэрытарыяльнага статусу. У адпаведнасці з другой Устаўной граматай ад 9 сакавіка, Беларусь у межах рассялення беларускага народа абвешчалася Народнай Рэспублікай. У тым жа дакуменце прадгледжваліся прынцыпы ўтварэння і існавання дэмакратычнай дзяржавы, якія набывалі сілу неадкладна, да склікання Устаноўчага Сойма.

У сувязі з абвешчэннем БНР адбылося ўдасканаленне назвы органа заканадаўчай улады: Выканкам Савета стаў звацца Радай Усебеларускага з'езда, а з 18 сакавіка – Радай БНР (старшыня І. Серада).

Між тым ратыфікацыя Брэсцкага міру савецкім бокам 16 сакавіка, акрамя іншага, істотна падарвала пераважаўшую ў асяроддзі Рады БНР ідэю федэрацыі з Расіяй. Вынікам пасяджэння Рады 25 сакавіка стала прыняцце трэцяй Устаўной граматы, якая абвешчала БНР «незалежнай і вольнай дзяржавай». Акрамя таго, у дакуменце вызначалася тэрыторыя рэспублікі (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Магілёўская, Мінская, Смаленская губерні), пацвярджаліся ранейшыя дэмакратычныя правы і вольнасці, абвешчаныя ў папярэдняй грамаце, і выказвалася спадзяванне на дапамогу іншых народаў.

Разам з тым спроба асобных лідэраў Рады тэлеграмай, дасланай на адрас Вільгельма II, заручыцца падтрымкай Германскай імперыі, сваёй мэты не дасягнула, а толькі выклікала «ўрадавы крызіс». Так, Рада ператварылася ў кааліцыйны орган – «Мінскае прадстаўніцтва» з удзелам прыхільных элементаў. БСГ, якая стварала аснову Рады, распалася на партыі беларускіх эсэраў, беларускіх сацыялістаў-федэралістаў і беларускіх сацыял-дэмакратаў.

У маі 1918 г. крызіс урадавых структур часткова завяршыўся фарманнем новага складу Народнага Сакратарыята пад старшынствам Я. Варонкі і абнаўленнем Рады (старшыня Я. Лёсік). Перамены не спынілі фракцыйнай барацьбы. У ліпені ўрад узначаліў Р. Скірмунт, але прабыў на пасадзе старшыні некалькі дзён. Новы кааліцыйны ўрад пад старшынствам І. Серады таксама не вызначаўся адзінацтвам.

Чарговы этап развіцця БНР быў звязаны з Дадатковым дагаворам ад 27 жніўня, заключаным паміж Германіяй і Расіяй, паводле якога першая за велізарную кампенсацыю (толькі золата на суму 6 млрд. марак) абавязалася вызваліць занятыя тэрыторыі. Гэты акт, акрамя іншага, значна пагаршаў перспектывы ўмацавання БНР, паколькі Германія брала на сябе абавязак «не падтрымліваць утварэнне самастойных дзяржаўных арганізмаў у гэтых абласцях». Такая пазіцыя акупантаў у беларускім пытанні ўзмацніла антыгерманскія настроі і стымулявала дзейнасць палітычных колаў, з'арыентаваных на ўласныя сілы. На іх аснове пачалося ўтварэнне блока беларускіх эсэраў і сацыялістаў-

федэралістаў. 11 кастрычніка Народны Сакратарыят быў перайменаваны ў Раду народных міністраў (старшыня А. Луцкевіч). У гэты ж дзень Рада зацвердзіла Канстытуцыю БНР.

У верасні – кастрычніку 1918 г. з пачаткам эвакуацыі германскіх войск з Беларусі кіраўнікі БНР мусілі актывізаваць дыпламатычную дзейнасць. Перамовы беларускіх эмісараў з савецкім бокам аб магчымасці захавання незалежнасці рэспублікі плёну не прынеслі. Разлік на ўласныя сілы быў невялікім, паколькі ўзброеных фарміраванняў, здольных абараніць яе, створана не было. Штаб германскай 10-й арміі перад сваім ад'ездам з Мінска адмовіўся перадаць уладныя паўнамоцтвы як Радзе БНР, так і прадстаўнікам зноў створанага «Дэмакратычнага краявога цэнтра».

Рэвалюцыя ў Германіі і скасаванне савецкім урадам 13 лістапада 1918 г. Брэсцкага міру яшчэ больш ускладніла становішча БНР. Кіраўніцтва ўрада на чале з А. Луцкевічам чарговы раз здзейсніла спробу дамовіцца з ленінскім СНК адносна незалежнасці сваёй рэспублікі, але безвынікова. Перад пагрозай заняцця Беларусі Чырвонай Арміяй у апублікаваных чацвёртай (9 лістапада) і пятай (3 снежня) Устаўных граматах Рада БНР заклікала беларускі народ да стварэння ўласных Саветаў і абароны рэспублікі. Але наступленне Чырвонай Арміі было дастаткова імклівым, а само насельніцтва даволі далёкім ад палітыкі, каб гэтыя заклікі прынеслі плён. Да канца 1918 г. Савецкая ўлада на Беларусі (за выключэннем часткі Палесся) была адноўлена.

Такім чынам, БНР варта разглядаць як няўдалую, але істотную спробу беларускага народа ўтварыць сваю дзяржаўнасць на аснове дэмакратычных і нацыянальных каштоўнасцей. Яна існавала ва ўмовах германскай акупацыі, якая выключала магчымасць практычнага ажыццяўлення Устаўных грамат. Створаныя на месцах распарадчыя органы былі заняты ў асноўным гаспадарча-сацыяльнай сферай і знаходзіліся пад поўным кантролем акупантаў.

Значна большых поспехаў дзялячам БНР удалося дасягнуць у галіне нацыянальнай асветы і культуры: тут працавалі беларускія школы (ад 150 да 300), 5 гімназій, Свіслацкая семінарыя, Мінскі педагагічны інстытут, курсы беларусазнаўства, кансерваторыя, культурна-асветніцкія таварыствы, кніжныя выдавецтвы, драматычныя і музычныя таварыствы і многае інш.

У дыпламатычнай дзейнасці дзялячы БНР імкнуліся дамагчыся міжнароднага прызнання. Консульскія місіі былі заснаваны ў Кіеве, Адэсе, Коўне. Яе дыпламаты наведвалі Германію, РСФСР, Варшаву, Берлін, Берн, Капенгаген, маючы дзяржаўныя пашпарты.

Існаванне БНР аказала ўздзеянне на працэс утварэння беларускай рэспублікі на рэвалюцыйна-класавай аснове.

7. Фармаванне беларускай дзяржаўнасці на рэвалюцыйна-класавай аснове. Утварэнне БССР. Пасля перамогі бальшавікоў у барацьбе за ўладу, у тым ліку на Беларусі і Заходнім фронце, частка былых членаў БСГ (грамадоўцаў) пайшла на супрацоўніцтва з Савецкай уладай, спадзеючыся з яе дапамогай вырашыць злабадзённыя патрэбы беларускага народа. Такія ж настроі пераважалі сярод членаў Беларускай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі. Намаганнямі апошніх, а таксама былых грамадоўцаў 31 студзеня 1918 г. у Петраградзе пры Камісарыяце па справах нацыянальнасцей (старшыня І. Сталін) СНК РСФСР быў утвораны Беларускі нацыянальны камісарыят (Белнацкам) пад старшынствам А. Чарвякова. З пераносам сталіцы ў Маскву аддзяленні Белнацкама існавалі ў Петраградзе, Смаленску, Віцебску, Саратаве.

У выніку лютаўскага 1918 г. наступлення германскай арміі тэрыторыя савецкай Беларусі зменшылася да 14 паветаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў. У сакавіку – красавіку адбылося іх аб'яднанне са Смаленскай губерняй у Заходнюю вобласць РСФСР. Яе сталіца – Смаленск стала месцам працы эвакуіраваных з Мінска Паўночна-Заходняга камітэта РКП(б) і Аблвыкамзаха. Вясной на аснове БСДРП у Петраградзе, Варонежы, Казані, Маскве, Саратаве і іншых гарадах, дзе знаходзіліся беларускія рабочыя і бежанцы, узніклі Беларускія секцыі РКП(б) як часткі мясцовых бальшавіцкіх арганізацый. Белнацкам сумесна з секцыямі праводзіў разнастайную культурна-асветніцкую працу сярод сваіх землякоў: адкрываў школы і клубы, выдаваў літаратуру. Яго друкаваным органам з'яўлялася газета «Дзянніца».

Факт абвяшчэння на акупаванай тэрыторыі БНР прымусіў лідэраў Белнацкама і беларускіх секцый РКП(б) звярнуцца ў Наркамнац РСФСР з просьбай аб утварэнні Беларускай вобласці як часовай «аўтаномнай палітычнай адзінкі», але станоўчага адказу яны не атрымалі. Такі ж лёс спасціг іх прапанову аб перайменаванні Заходняй вобласці ў Беларускаю Камуну. У адказ члены Аблвыкамзаха пагадзіліся назваць вобласць Камунай, толькі не Беларускай, а ізноў-такі Заходняй.

Беларускія секцыі РКП(б) уздымалі пытанне аб дзяржаўнасці савецкай Беларусі і па партыйнай лініі. Негатыўнае да яго стаўленне з боку членаў Паўночна-Заходняга камітэта было абумоўлена іх захапленнем інтэрнацыяналісцкімі лозунгамі, на фоне якіх усе астатнія, што закраналі нацыянальнае пытанне, асабліва беларускае, зда-

валіся калі не сепаратысцкімі, то ва ўмовах меўшай адбыцца сусветнай рэвалюцыі яўна несвоечасовымі.

Новы імпульс у вырашэнні пытання надало заканчэнне сусветнай вайны і скасаванне Брэсцкага міру. Але ў ліку народаў, якіх ленінскі СНК заклікаў самім вызначыць свой лёс, беларусы не значыліся. Толькі калі Польшча, якая 16 лістапада 1918 г. абвясціла аб сваёй незалежнасці, стала выказваць тэрытарыяльныя прэтэнзіі да Савецкай Расіі, беларускія бальшавікі атрымалі магчымасць ажыццявіць сваю даўнішнюю мэту. Так, на пачатку дваццатых чыслаў снежня 1918 г., пад час працы канферэнцыі Беларускіх секцый РКП(б), яе ўдзельнікі палічылі мэтазгодным стварэнне Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі і абралі Цэнтральнае бюро (ЦБ) секцый у складзе З. Жылуновіча (старшыня), Ф. Балбекі, І. Няцецкага, М. Драка-Дракона, А. Чарвякова і Я. Дылы (кандыдат). ЦБ даручалася пасля VI Абласной канферэнцыі РКП(б) склікаць Усебеларускі з'езд камуністаў і стварыць адзіны цэнтр.

Вынікі канферэнцыі мелі вызначальныя наступствы для лёсу ўсёй Беларусі і яго народа. Прынятыя на ёй дакументы ўважліва вывучаліся ў ЦК РКП (б), а 25 снежня з мэтай іх канкрэтызацыі і практычнага ажыццяўлення наркамнац І. Сталін сустрэўся з кіраўнікамі Белнацкама, якім было прапанавана скласці спіс кандыдатаў на зямляшчэнне пасада ва ўрадзе Беларусі. У той жа дзень І. Сталін ад імя ЦК паведаміў А. Мяснікову аб утварэнні беларускага савецкага ўрада.

Вечарам, 25 снежня адбылося экстраане пасяджэнне членаў калегіі Белнацкама, прадстаўнікоў ЦБ і Маскоўскага камітэта Беларускіх секцый. З. Жылуновіч паведаміў аб выніках перамоў з І. Сталіным і перадаў яго даручэнне аб фармаванні Часовага рабоча-сялянскага ўрада. У спіс абраных кандыдатаў на пасады камісараў увайшлі 15 чал. У выніку тайных выбараў старшынёй урада стаў З. Жылуновіч. Тэрытарыяльны склад рэспублікі быў вызначаны 27 снежня на нарадзе І. Сталіна з А. Мясніковым і М. Калмановічам. У склад яе мусілі ўвайсці Гродзенская, Мінская, Магілёўская, Віцебская і Смаленская губерні, а Віленская губерня адыходзіла да Літвы. Права абвясчэння Беларускай рэспублікі перадавалася ў кампетэнцыю VI Паўночна-Заходняй канферэнцыі РКП(б).

Названы форум распачаў сваю працу 30 снежня 1918 г. Яго ўдзельнікі абвясцілі сябе I з'ездам Камуністычнай партыі бальшавікоў Беларусі. Пытаньня аб утварэнні Беларускай рэспублікі ў парадку дня не было. У адпаведнасці з дырэктывай ЦК РКП(б), у даклад старшыні прэзідыума А. Мяснікова «Бягучы момант» быў уключаны пункт

«Беларуская Савецкая Рэспубліка» з прапановай абвяшчэння Заходняй Камуны Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай. Матывацыя такога рашэння заключалася ў пошуку сродка для змякчэння ўдару міжнароднага імперыялізму па РСФСР.

Пры фармаванні Цэнтральнага бюро КП(б)Б у яго склад было ўключана 13 былых членаў Паўночна-Заходняга абкама – у сваёй масе зацятых праціўнікаў ідэі беларускай дзяржаўнасці, і толькі 2 прадстаўнікі ад Беларускіх секцый, што выклікала пратэст З. Жылуновіча. Працяг канфлікту меў месца на пасяджэннях 31 снежня і 1 студзеня ў сувязі з фармаваннем Часовага ўрада ССРБ, калі яго старшыня запатрабаваў 10 месцаў з 17 для сваіх таварышаў па Белнацкаму і Беларускіх секцыях РКП(б), а таксама катэгарычна выступіў супраць уключэння ў яго А. Мяснікова, М. Калмановіча і Р. Пікеля. Толькі пасля ўмяшальніцтва І. Сталіна працэдура стварэння ўрада скончылася ўваходам у яго 7 прадстаўнікоў Белнацкама і Беларускіх секцый, а таксама 9 прадстаўнікоў Паўночна-Заходняга абкама і Аблвыкамзаха – праціўнікаў беларускага руху.

Старшынёй Часовага работніцка-сялянскага ўрада быў зацверджаны З. Жылуновіч. Уначы з 1 на 2 студзеня 1919 г. быў надрукаваны «Маніхвэст Часовага работніцка-сялянскага Савецкага правіцельства Беларусі», які абвяшчаў Беларусь «вольнай незалежнай Сацыялістычнай Рэспублікай», дэклараваў асноўныя палітычныя і сацыяльна-эканамічныя заваёвы і абгрунтоўваў неабходнасць іх абароны.

Такім чынам, беларускі народ набыў сваю нацыянальную дзяржаўнасць на рэвалюцыйна-класавай аснове. Але яе далейшае развіццё стала набываць драматычныя павароты. Так, Польшча пры падтрымцы Антанты стала патрабаваць ад РСФСР вяртання колішніх зямель РП да яе падзелу ў 1772 г. Ленінскі ўрад быў вымушаны перагледзець тэрытарыяльны склад БССР і Літоўскай ССР з тым, каб, аб'яднаўшы іх, стварыць адну буферную дзяржаву, якая б «прыкрыла» РСФСР з захаду. Неўзабаве таму ўжо 16 студзеня ЦК РКП(б) прыняў пастанову аб вывадзе Смаленскай, Віцебскай, Магілёўскай губерняў з БССР і ўключэнні іх у склад РСФСР. Рэшткі ССРБ – Гродзенская і Мінская губерні – мусілі быць аб'яднанымі з Літоўскай ССР.

З гэтай нагоды ў Мінску 2–3 лютага 1919 г. быў скліканы I Усебеларускі з'езд Саветаў з удзелам 230 дэлегатаў. Ад імя Усерасійскага ЦВК уздельнікаў вітаў яго старшыня Я. Свядлоў, які, акрамя іншага, агучыў пастанову ўзначальваемага ім органа «Аб прызнанні незалежнасці Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі». Дэлегаты прынялі дэкларацыі аб усталяванні федэратыўных сувязей з РСФСР

і аб'яднанні Літвы і Беларусі ў адзіную дзяржаву. 3 лютага з'езд прыняў Канстытуцыю БССР, зацвердзіў герб і сцяг рэспублікі. У адпаведнасці з Асноўным законам, адбыліся выбары вышэйшых органаў улады. У склад ЦВК (старшыня А. Мяснікоў) увайшлі 50 чал. У Вялікі прэзідыум ЦВК, на які ўскладаліся функцыі урада, не трапіла ніводнага з былых камісараў-беларусаў. Такім чынам, новае кіраўніцтва рашуча пазбавілася ад прыхільнікаў нацыянальнай дзяржаўнасці.

27 лютага ў Вільні на сумесным пасяджэнні ЦВК Літоўскай і Беларускай ССР было пастаноўлена аб'яднаць абедзве рэспублікі у Літоўска-Беларускую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку (Літбел ССР) са сталіцай у Вільні. Аб'яднаны ЦВК ЛітБел узначаліў К. Цыхоўскі, а Савет народных камісараў – В. Міцкявічус – Капсукас. У выніку скліканага ў Вільні 4–6 сакавіка 1919 г. сумеснага з'езда КП(б)Б і КП(б)Л адбылося аб'яднанне рэспубліканскіх арганізацый у адну – Камуністычную партыю бальшавікоў Літвы і Беларусі на чале з В. Міцкявічусам – Капсукасам. Характэрна, што сярод партыйнага і савецкага кіраўніцтва ЛітБел не было ніводнага беларуса.

Між тым прэвентыўныя захады ленінскага і мясцовых бальшавіцкіх урадаў па ўмацаванні сваіх заходніх межаў плёну не прынеслі. Нягледзячы на тое, што ў склад вышэйшых органаў ЛітБел увайшлі палякі (у прэзідыум 4 з 7, у СНК 5 з 14), Польшча лічыла яе бальшавіцкай крэатурай, створанай без удзелу насельніцтва. Распачатае ў сакавіку 1919 г. наступленне польскай арміі скончылася заваяваннем тэрыторыі ЛітБел і ўсталяваннем жорсткага акупацыйнага рэжыму.

Толькі летам 1920 г. РСФСР атрымала магчымасць надаць адпаведную ўвагу польскаму фронту. 11 ліпеня Чырвоная Армія вызваліла Мінск, затым Ліду, Гродна і да канца месяца цалкам вызваліла Беларусь. У мэтах аховы правага флангу Заходняга фронту, які наступаў на Польшчу, урад РСФСР пайшоў на падпісанне 12 ліпеня 1920 г. дагавора з Літоўскай рэспублікай з перадачай ёй Гродна, Шчучына, Ашмян, Смаргоні, Браслава, Ліды, Пастаў, а таксама Вільні разам з Віленскім краем. Гэты дагавор юрыдычна спыняў існаванне Літоўска-Беларускай ССР, таму даводзілася ў другі раз абвясчаць утварэнне БССР.

Магчымасць удзелу ў адраджэнні беларускай дзяржаўнасці набылі ўсе палітычныя сілы, якія змагаліся супраць польскіх акупантаў. Паводле ўказання ЦК РКП(б), кіраўніцтва гэтай працай была даручана Мінскаму губернскаму ВРК (старшыня А. Чарвякоў), 31 ліпеня рэарганізаванаму ў Ваенрэўкам БССР. У склад камісіі па падрыхтоўцы Дэкларацыі ўвайшлі прадстаўнікі Беларускай ПС-Р (Я. Бялькевіч, П. Берднік, І. Мамонька і М. Пашковіч), КП(б) ЛіБ (А. Чарвякоў

і В. Кнорын), Беларускай камуністычнай арганізацыі (У. Ігнатоўскі) і Бунда (А. Вайнштэйн). Іх намаганьнямі была распрацавана «Дэкларацыя аб абвешчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь». Паводле дакумента, уся ўлада на тэрыторыі Беларусі да склікання Усебеларускага з'езда Саветаў пераходзіла да ВРК БССР. Беларуская Рэспубліка аднаўлялася ў межах Мінскай і Гродзенскай губерняў. Пасля адхілення ЦК КП(б)ЛіБ паправак эсэраў апошнія выйшлі з Ваенрэўкама. Падпісаная 31 ліпеня 1920 г. «Дэкларацыя аб абвешчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь» пацвердзіла палажэнні Маніфеста Часовага ўрада Беларусі ад 1 студзеня 1919 г., аднак у межах толькі дзвюх губерняў – Мінскай і Гродзенскай.

У далейшым з прычыны палітычных і ваенна-стратэгічных праблікаў ленінскага ўрада і савецкага камандавання Чырвоная Армія пацярпела адчувальнае паражэнне пад Варшавай. У выніку восенню легіянеры Ю. Пілсудскага ізноў захапілі Мінск. Баявыя дзеянні перапыняліся толькі 12 кастрычніка. З 18 паведаў, якія ўваходзілі ў склад абвешчанага 31 ліпеня ССРБ, цяпер заставалася толькі 6.

Такім чынам, створаная на рэвалюцыйна-класавай аснове БССР адстаяла ў баях сваё права на існаванне. Беларускі народ, у тым ліку былыя праціўнікі Савецкай улады з ліку «рэвалюцыйнай дэмакратыі», набывалі моцны стымул для пабудовы нацыянальнай дзяржавы і ажыццяўлення сацыялістычных пераўтварэнняў.

8. Утварэнне СССР. Месца БССР у складзе СССР. З моманту ўзнікнення нацыянальных савецкіх рэспублік пры дамінуючай ролі РСФСР яны наладжвалі палітычныя, эканамічныя, ваенныя і іншыя сувязі. У гады грамадзянскай вайны паміж імі ўзнік ваенна-палітычны саюз. На яго ўмацаванне быў скіраваны дэкрэт УЦВК РСФСР ад 1 чэрвеня 1919 г. «Аб аб'яднанні Савецкіх рэспублік Расіі, Украіны, Латвіі, Літвы, Беларусі для барацьбы з сусветным імперыялізмам». Гэты вопыт даў плён і яго было вырашана скарыстоўваць і пасля вайны.

Далейшую інтэграцыю абумоўлівала наяўнасць агульнай камуністычнай партыі бальшавікоў. Акрамя таго, у шэрагу выпадкаў паміж рэспублікамі заключаліся двухбаковыя дагаворы, якія прадугледжвалі аб'яднанне дзяржаўных органаў. Так, падпісаны 16 студзеня 1921 г. дагавор паміж РСФСР і БССР прызнаваў незалежнасць і суверэнітэт Беларусі і разам з тым прадугледжваў стварэнне 7 аб'яднаных наркаматаў. У мэтах каардынацыі гаспадарчай і культурнай дзейнасці пры ўрадзе РСФСР было створана прадстаўніцтва БССР.

Яшчэ адна форма аб'яднання рэспублік узнікла ў Закаўказзі, дзе вясной 1922 г. прадстаўнікі заканадаўчых органаў Азербайджана, Арменіі і Грузіі зацвердзілі дагавор аб стварэнні Федэратыўнага Саюза Сацыялістычных Савецкіх Рэспублік пад кіраўніцтвам Саюзнага Савета.

Летам 1922 г. бальшавікі Украіны, Беларусі і Закаўказзя ў пошуках шляхоў больш шчыльнага аб'яднання з РСФСР звярнуліся ў ЦК РКП(б) з прапановай распрацоўкі прынцыпаў і форм адзінай савецкай дзяржавы. Неадкладна для вырашэння гэтага пытання з прадстаўнікоў ЦК РКП(б) і ЦК саюзных рэспублік была сфармавана камісія Аргбюро ЦК РКП(б) у складзе І. Сталіна (старшыня), Г. Арджанікідзе, С. Кірава, В. Куйбышава, В. Молатава, А. Мяснікова, Г. Пятроўскага, А. Чарвякова і інш. Праект «аўтанамізацыі», прапанаваны І. Сталіным, прадугледжваў абвясчэнне РСФСР дзяржавай, у якую мусілі ўвайсці на правах аўтаномных рэспублік УССР, ЗСФСР, БССР. Беларускім бальшавікам была даспадобы такая мадэль дзяржаўнага аб'яднання.

Да канца верасня 1922 г. зацверджаны камісіяй праект «аўтанамізацыі» быў прадстаўлены ў ЦК РКП(б). Кастрычніцкі партыйны Пленум, разгледзеўшы рэкамендацыі камісіі, падтрымаў заўвагі У. Леніна, які выказаўся супраць празмернага цэнтралізму, за наданне суверэнітэту і атрыбутаў незалежнасці кожнай рэспубліцы як абавязковай умовы згуртавання народаў. Правадыр прапанаваў форму федэратыўнага саюза як добраахвотнага і раўнапраўнага аб'яднання самастойных савецкіх рэспублік; падзел сфер і аб'ектаў кіравання на агульнасаюзныя, рэспубліканскія і сумесныя.

30 лістапада 1922 г. Палітбюро ЦК РКП(б) зацвердзіла «Асноўныя пункты Канстытуцыі Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік». Стаўленні рэспублік да ўтварэння СССР былі выказаны на рэспубліканскіх з'ездах Саветаў. Усе чатыры рэспублікі – РСФСР, УССР, БССР, ЗСФСР падтрымалі гэтую ідэю.

На IV Усебеларускім з'ездзе Саветаў 14–18 снежня 1922 г. была прынята пастанова аб утварэнні СССР і зацверджаны асноўныя пункты яго Канстытуцыі. Дэлегаты ўсведамлялі значэнне адзінства дзеянняў савецкіх рэспублік у барацьбе за ўсталяванне новага грамадскага ладу, неабходнасць стварэння адзінага рабоча-сялянскага фронту ўсіх савецкіх рэспублік «супраць адзінага фронту сусветнага капіталу». Такое аб'яднанне, на іх думку, павінна было быць створана на асновах роўнасці, цеснай палітычнай і гаспадарчай сувязі, у той самы час – забяспечваць самастойнае нацыянальна-культурнае будаўніцтва.

У пастанове асабліва падкрэслівалася важнасць саюза працоўных рэспублік у іх барацьбе за камунізм. Аднадушнае галасаванне дэлегатаў Усебеларускага з'езда Саветаў за заканадаўчае афармленне «ўжо

фактычна існуючага Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік» было падтрымана на партыйных канферэнцыях, 6 павятовых і 116 валацкіх з'ездах Саветаў, сходах працоўных. 18 снежня 1922 г. Пленум ЦК РКП(б) абмеркаваў праект Дагавора аб утварэнні Саюза ССР і прапанаваў склікаць з'езд Саветаў СССР.

У Маскву на Усерасійскі з'езд Саветаў была адпраўлена дэлегацыя БССР у складзе 33 чал. Сярод дэлегатаў былі А. Чарвякоў (старшыня ЦВК і СНК БССР), В. Багуцкі, Ш. Ходаш, А. Славінскі, Я. Адамовіч, У. Ігнатоўскі і інш. РСФСР прадстаўляла 1 727 дэлегатаў, Украіну – 364, Закаўказскую федэрацыю – 91.

30 снежня 1922 г. дэлегаты канстытуявалі сябе як Першы з'езд Саветаў Саюза ССР. У. Ленін, які не мог прысутнічаць з-за хваробы, быў абраны яго ганаровым старшынёй. З дакладам аб утварэнні СССР выступіў народны камісар па справах нацыянальнасцей І. Сталін. Дэлегаты зацвердзілі Дэкларацыю і Дагавор аб утварэнні СССР у складзе РСФСР, УССР, БССР, Закаўказскай СФСР (у складзе Азербайджанскай ССР, Армянскай ССР, Грузінскай ССР).

Дакумент вызначаў парадак уваходжання асобных рэспублік у склад СССР, права свабоднага выхаду, кампетэнцыю вышэйшых органаў дзяржаўнай улады. Канчатковае зацвярджэнне прынятых дакументаў павінна было адбыцца на Другім з'ездзе Саветаў СССР. Дэлегаты абралі вярхоўны орган улады Саюза ССР у перыяд паміж з'ездамі – Цэнтральны Выканаўчы Камітэт з 371 чал. У яго склад увайшлі: ад РСФСР – 270, УССР – 88, ЗСФСР – 26, БССР – 7 членаў. Старшынямі ЦВК былі абраны: М. Калінін – ад РСФСР, Р. Пятроўскі – ад УССР, Н. Нарыманаў – ад ЗСФСР, А. Чарвякоў – ад БССР. Старшынёй саюза нага ЦВК быў абраны М. Калінін, а кіраўніком урада (СНК) – У. Ленін.

Такім чынам, у свеце ўзнікла новая дзяржава – СССР, пабудаваная на прынцыпах пралетарскага інтэрнацыяналізму, народаўладдзя і сацыяльнай справядлівасці. Прынятая ў студзені 1924 г. Канстытуцыя прадугледжвала абмежаванне суверэнітэту саюзных рэспублік па пунктах, аднесены да кампетэнцыі Саюза, і змяшчала наменклатуру службовых асоб Савета Народных Камісараў Саюза ССР. У яго ўваходзілі старшыня, яго намеснікі, 10 народных камісараў.

Для БССР утварэнне Саюза ССР мела свой асобы станоўчы сэнс, таму што тым стваралася магчымасць вяртання ў яе склад тэрыторый, якія з 1919 г. знаходзіліся ў складзе РСФСР. Першымі, хто ўзняў гэтае пытанне перад ЦК РКП(б) у чэрвеня 1923 г., былі А. Чарвякоў, У. Ігнатоўскі, В. Багуцкі. У выніку ўжо ў верасні 1923 г. Палітбюро ЦК РКП(б) прыняла пастанову аб неабходнасці далучэння да БССР

усёй Віцебскай губерні, большасці паветаў Гомельскай і 2 паветаў (Мсціслаўскага і Горацкага) Смаленскай губерняў.

3 сакавіка 1924 г. ЦВК РСФСР выдаў дэкрэт аб перадачы БССР раёнаў, дзе пераважала беларускае насельніцтва. Такім чынам, ў склад БССР увайшлі 8 паветаў былой Віцебскай, 6 паветаў Магілёўскай і 2 паветы Смаленскай губерняў. У выніку гэтага «першага ўзбуйнення» тэрыторыя БССР павялічылася з 55,2 тыс. да 110,584 тыс. кв км, а колькасць насельніцтва – з 1 554 570 да 4 171 886 чал.

26 верасня 1926 г. ЦК КП(б)Б накіраваў на адрас ЦК УКП(б) ліст «Аб пашырэнні граніц БССР» з прапановай далейшага вырашэння гэтай праблемы. У выніку ў адпаведнасці з пастановай ЦВК РСФСР ад 6 снежня 1926 г. адбылося «другое ўзбуйненне БССР», калі яе межы пашырыліся за кошт Гомельскага і Рэчыцкага паветаў. Такім чынам, яе тэрыторыя павялічылася яшчэ на 15 727 кв км, а насельніцтва – на 649 тыс. чал. Летам 1927 г. тэрыторыя рэспублікі падзялялася на 8 акруг: Аршанскую, Бабруйскую, Гомельскую, Віцебскую, Мінскую, Магілёўскую, Мазырскую і Полацкую.

Тэрытарыяльная, этнічна-культурная, эканамічная і агульнадзяржаўная кансалідацыя БССР суправаджалася ўмацаваннем яе канстытуцыйна-прававой сістэмы. Яшчэ да прыняцця новай Канстытуцыі VI Усебеларускі Надзвычайны з'езд Саветаў 16 сакавіка 1924 г. стварыў вярхоўны орган улады паміж з'ездамі – ЦВК Саветаў БССР у складзе 120 членаў і 30 кандыдатаў (старшыня А. Чарвякоў), які сфармаваў выканаўчы орган – СНК – у складзе старшыні (М. Галадзед), яго намесніка, старшыні Савета Народнай Гаспадаркі, 9 наркамаў і 5 упаўнаважаных народных камісарыятаў СССР.

Канстытуцыя Беларускай ССР, прынятая 11 красавіка 1927 г. VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў, пацвярджала статус Беларускай ССР як сацыялістычнай дзяржавы дыктатуры пралетарыяту і замацавала яе ўваходжанне ў СССР. У сувязі з беларусізацыяй Канстытуцыя абвешчала роўнасць беларускай, яўрэйскай, рускай і польскай моў пры перавазе беларускай у зносінах паміж установамі і арганізацыямі. Замацоўваліся нормы аб нязменнасці граніц рэспублікі, магчымасці дыпламатычных зносін з замежжам, стварэння рэспубліканскіх вайсковых фармаванняў.

Дзейнасць ЦВК БССР, як і з'ездаў Саветаў, накіроўвалася з'ездамі Камуністычнай партыі і яе ЦК. Невыпадкова таму ў Канстытуцыі БССР выразна адбіліся асноўныя ідэі панаваўшай камуністычнай ідэалогіі, але разам з тым прысутнічалі прыкметы павышэння ўвагі да нацыянальнага жыцця насельніцтва рэспублікі.

Такім чынам, БССР адыграла прыкметную ролю ва ўтварэнні СССР і заняла ў саюзнай дзяржаве сваё пачэснае месца.

Лекцыя 13. УСТАЛЯВАННЕ САВЕЦКАЙ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ СІСТЭМЫ Ў СССР І БССР І ЯЕ АСНОЎНЫЯ ХАРАКТАРЫСТЫКІ

Пытанні

1. Устанаўленне аднапартыйнасці.
2. Канстытуцыйнае афармленне савецкай палітычнай сістэмы і кіруючай ролі камуністычнай партыі. Сканцэнтраванне функцый заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады ў руках дзяржаўна-партыйнага апарата.
3. Палітычныя рэпрэсіі 1930-х гг.
4. Грамадска-палітычная сітуацыя ў БССР у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.
5. Асаблівасці працэсу дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў БССР у другой палове 50-х – 60-я гг. XX ст.
6. Грамадска-палітычнае жыццё БССР у 70-я – першай палове 80-х гг. XX ст.
7. Спробы мадэрнізацыі савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў перыяд перабудовы.

1. Устанаўленне аднапартыйнасці. У выніку перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі дзяржаўная ўлада ў краіне перайшла да бальшавікоў. Падтрымку ім на II Усерасійскім з'ездзе Саветаў выказалі левыя эсэры і абралі сваіх прадстаўнікоў ва УЦВК. Што датычыла Саветаў усіх узроўняў як органаў дзяржаўнай улады, то яны (за выключэннем ленінскага СНК) з'яўляліся шматпартыйнымі. На Беларусі ў іх склад уваходзілі прадстаўнікі сацыялістычных партый усіх плыняў. Такімі з'яўляліся Аблвыкамзах, Віцебскі і Магілёўскі губернскія, амаль усе павятовыя і гарадскія Саветы. Толькі ВРК вызначаліся амаль суцэльна бальшавіцкім складам.

Шматпартыйнасць была ўласціва Саветам да таго часу, пакуль 6 студзеня 1918 г. не быў разогнаны Устаноўчы сход і вярхоўная ўлада ў краіне цалкам не перайшла да Усерасійскага Савета, а мясцовыя Саветы не трапілі ў кампетэнцыю Народнага камісарыята ўнутраных спраў (НКУС). З гэтага часу любая дзейнасць, скіраваная супраць Саветаў як органа дыктатуры пралетарыяту, лічылася контррэвалюцыйнай. А пасля таго, як левыя эсэры 6 ліпеня 1918 г. паспрабавалі здзейсніць у Маскве дзяржаўны пераворот, то і яны былі аднесены бальшавікамі да контррэвалюцыянераў.

З вясны – лета 1918 г. выявілася адноснае паслабленне ролі Саветаў. Па меры распальвання ў краіне грамадзянскай вайны ўлада ўсё мацней канцэнтравалася ў руках РСДРП(б)-РКП(б). Каб застацца ва

ўладзе, яна была вымушана прымусовымі захадамі забяспечваць абарону краіны і функцыянаванне эканомікі. Здзяйсняць гэта звычайнымі метадамі пры наяўнасці ворагаў і апазіцыі было немагчыма. У 1920 г. вядомы анархіст князь П. Крапоткін казаў, «што Расія ўжо зрабілася Савецкай рэспублікай толькі па назве; зараз кіруюць у Расіі не Саветы, а партыйныя камітэты, і, што дыктатура партыі для стварэння новага сацыялістычнага ладу безумоўна шкодная».

Да канца грамадзянскай вайны У. Ленін у рабоце «Дзіцячая хвароба левізны ў камунізме» прыйшоў да высновы аб тым, што дыктатура пралетарыяту немагчыма інакш як праз дыктатуру партыі, але перасцярагаў саратнікаў ад небяспекі прытоку ў партыю дэкаласаваных элементаў. На думку правадыра, яе колькасны склад не павінен быў перавышаць 200 тыс. чал. На справе ў ёй налічвалася ўжо 650 тыс.

Як вынікала з Палітычнай справаздачы ЦК КП(б)Б III з'езду ў лістападзе 1920 г., нягледзячы на сваю малалікасць (1700 чал.), большавікоў не турбавала наяўнасць іншых партый, бо пры неабходнасці супраць іх маглі быць выкарыстаны рэпрэсіўныя сродкі. Так, пэўны час дзейнічала 20-тысячная БПС-Р. Але ўжо ў лютым 1921 г. органы Надзвычайнай камісіі (ЧК) арыштавалі 860 найбольш актыўных яе функцыянераў і шэраговых членаў.

У сакавіку 1921 г. Усерасійская надзвычайная канферэнцыя Бунда, якая адбывалася ў Мінску 5–12 сакавіка 1921 г., прыняла пастанову аб зліцці з РКП(б). Частка бундаўцаў далучылася да сіяністаў, якія працягвалі дзейнічаць нелегальна.

Пастановай Палітбюро ЦК РКП(б) ад 8 снежня 1921 г. членам меншавіцкай партыі было забаронена займацца палітычнай дзейнасцю. Рэзалюцыя XII (жнівень 1922) Усерасійскай канферэнцыі РКП(б) «Аб антысавецкіх партыях і пlynях» пашырала гэтую норму і на іншыя апазіцыйныя партыі, а таксама прызнавала дапусцімым выкарыстанне рэпрэсій у дачыненні да іх. Так, у чэрвені 1922 г. была арыштавана група меншавікоў, у жніўні – група правых эсэраў. У чэрвені 1924 г. на з'ездзе членаў БПС-Р было прынята рашэнне аб яе самароспуску. Прызнавалася, што палітыка КП(б)Б цалкам адпавядае сацыяльным і нацыянальным інтарэсам працоўнага народа.

У першай палове 1920-х гг. у БССР працягвала сваю дзейнасць Яўрэйская камуністычная партыя (Паалей Цыён). У снежні 1922 г. яе кіраўніцтва заявіла пра адмову ад сіянісцкай ідэалогіі і разрыў з Сусветным яўрэйскім камуністычным саюзам. У ёй адбыўся раскол: левая частка партыі ўвайшла ў РКП(б), а правая стварыла лаяльную КП(б)Б Яўрэйскую рабочую камуністычную партыю.

18 жніўня 1925 г. намеснік Паўнамоцнага прадстаўніка АДПУ па Заходнім краі І. Апанскі ў дакладзе «Палітычнае становішча ў Беларусі» заявіў, што ў рэспубліцы не адчувалася контррэвалюцыйнай дзейнасці іншых партый, за выключэннем сіяністаў.

Пасля прыняцця ў КП(б)Б часткі былых бундаўцаў, паалейцыяністаў, беларускіх эсэраў колькасць выхадцаў з іншых партый у ёй павялічылася і склала ў 1925 г. 13, 5%. У ліку важнейшых ставіліся задачы ідэйнага выхавання шэраговых партыйцаў, па паходжанні яўрэяў.

У БССР завяршылася ўсталяванне аднапартыйнай сістэмы ў сярэдзіне 1920-х гг. Яўрэйская рабочая камуністычная партыя як аўтаномная частка КП(б)Б перастала існаваць у 1927 г. З цягам часу старыя партыйцы з дарэвалюцыйным стажам сталі губляцца сярод новых членаў, колькасць якіх рэзка ўзрасла. Да 1927 г. пасля ленінскага і кастрычніцкага прызываў яна робіцца масавай партыяй, у якой да 1927 г. налічвалася 1200 тыс. чал.

Такім чынам, УКП(б)-КП(б)Б не толькі ўяўляла сабой адзіную ў краіне партыю, але і ўвасабляла ў ёй аднапартыйную сістэму. Пасля таго, як у Канстытуцыях СССР (1936) і БССР (1937) з'явілася палажэнне аб кіруючай ролі УКП(б) у савецкім грамадстве, аўтарытэт партыі ўзрос яшчэ больш. Усе дзяржаўныя органы павінны былі выконваць дырэктывы і пастановы партыйных з'ездаў, канферэнцый і іх выканаўчых органаў.

2. Канстытуцыйнае афармленне савецкай палітычнай сістэмы і кіруючай ролі камуністычнай партыі. Сканцэнтраванне функцый заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады ў руках дзяржаўна-партыйнага апарата. Перамога Кастрычніцкай рэвалюцыі абумовіла складванне ў Расійскай рэспубліцы новай палітычнай сістэмы. Яе канстытуцыйнае афармленне адбылося ў студзені 1918 г. Да ўсталявання аднапартыйнай сістэмы кіруючая роля большавікоў у ажыццяўленні дыктатуры пралетарыяту не падкрэслівалася. Гэтая ж уласцівасць характэрна і для Канстытуцыі БССР, прынятай 3 лютага 1919 г.

У пачатку 1920-х г. у савецкіх рэспубліках усталявалася палітычная сістэма, якая спалучала дэмакратычныя і таталітарныя рысы. Да першых варта аднесці існаванне правоў і свабод, у тым ліку апазіцыйных партый, да другіх – дыктатуру пралетарыяту і выкарыстанне ёй гвалтоўных форм барацьбы супраць ідэйных праціўнікаў. Так, 6 чэрвеня 1922 г. выйшаў дэкрэт СНК РСФСР аб стварэнні органа цензуры – Галоўнага ўпраўлення па справах літаратуры і выдавецтваў – (Галоўліт). Яго мясцовыя органы знаходзіліся пры выканках Саветаў, але

фактычна падпарадкоўваліся вышэйшым партыйным органам. Нягледзячы на тое, што ўлада перадавалася ў рукі шматпартыйных Саветаў, вызначальная роля ў іх таксама належала бальшавікам. У сістэме грамадскіх аб'яднанняў пераважалі бальшавізаваныя маладзёжныя і прафсаюзныя арганізацыі.

Утварэнне новай формы дзяржаўнага ўладкавання СССР, а разам з ёй – новай палітычнай сістэмы, было аформлена 31 студзеня 1924 г. II з'ездам Саветаў СССР у прынятай ім Канстытуцыі, дзе, у прыватнасці, былі зафіксаваны правы саюзных рэспублік, замацаваны характарыстыкі грамадскага ўладкавання, правы і абавязкі грамадзян, выбарчае права, органы ўлады і кіравання. Нягледзячы на выразны класава-партыйны характар Асноўнага закона, у цэлым ён быў з'арыентаваны на кансалідацыю грамадства.

У выніку працэдуры ўзбуйнення тэрыторыі БССР (1924, 1926) працэс прыняцця яе Канстытуцыі VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў адбыўся толькі 11 красавіка 1927 г. Яна абвяшчала «дыктатуру пралетарыяту ў мэтах падаўлення буржуазіі, знішчэння эксплуатацыі чалавека чалавекам і здзяйснення камунізму» і пераход улады да саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Беларускае Канстытуцыя амаль цалкам дублявала змест Асноўнага Закона СССР, і невыпадкова, бо ўсе важнейшыя пытанні дзяржаўнага жыцця рэспублікі вырашаліся ў вышэйшых органах улады Саюза ССР.

Канстытуцыя БССР 1927 г. яшчэ не прадугледжвала надання Камуністычнай партыі вызначальных функцый па кіраванні грамадствам, але ў рэальным жыцці такія тэндэнцыі ўжо вызначыліся. Так, шматступеньчатая сістэма выбараў пры адкрытым галасаванні дазваляла партыйнаму кіраўніцтву ініцыяваць і кантраляваць вылучэнне кандыдатаў у дэпутаты.

Грунтоўныя перамены, якія адбываліся ў эканоміцы і грамадска-палітычным жыцці СССР у канцы 1920 – пачатку 1930-х гг. запатрабавалі іх заканадаўчага афармлення. У канцы лістапада 1936 г. на III Надзвычайным з'ездзе Саветаў СССР зачытаны Генеральным сакратаром ЦК УКП(б) І. Сталіным праект Канстытуцыі нават без абмеркавання быў аднагалосна прыняты. У пачатку наступнага года адбылося прыняцце рэспубліканскіх, у тым ліку беларускай (19 лютага 1937 г.), Канстытуцый. У ліку прынцыповых навацый Сталінскай Канстытуцыі былі канстатацыя поўнай перамогі ў краіне сацыялістычнага ладу і палажэнне аб партыі як «кіруючым ядры ўсіх арганізацый працоўных, як грамадскіх, так і дзяржаўных». Вышэйшыя ўладныя функцыі замацоўваліся за Прэзідыумам Вярхоўнага Савета СССР у той час, як неканстытуцыйнай, але афіцыйнай

вярхоўнай уладай у краіне з'яўляліся вышэйшыя органы партыйнага апарату – Палітбюро, Аргбюро, Сакратарыят ЦК УКП(б).

Канстытуцыя дэкларавала істотныя перамены ў выбарчай сістэме, надаўшы выбарчыя правы ўсім грамадзянам (акрамя прызнаных недзеяздольнымі) пры тайным галасаванні. Але па-ранейшаму выбары заставаліся безальтэрнатывнымі і права вылучаць кандыдатаў у дэпутаты фактычна замацоўвалася толькі за партыйнымі арганізацыямі.

Канстытуцыя ўтрымлівала прыкметы падзелу ўлады на заканадаўчую (Вярхоўны Савет), выканаўчую (Савет Народных Камісараў) і судовую (Вярхоўны суд). Але рэальнага падзелу ўлады не існавала. На справе рашэнні партыйных органаў фактычна ставіліся вышэй за рашэнні заканадаўчых органаў, што стварала адну з галоўных супярэчнасцей савецкай палітычнай сістэмы. Паводле Канстытуцыі, вышэйшыя ўладныя функцыі замацоўваліся за Прэзідыумам Вярхоўнага Савета СССР (старшыня М. Калінін), а фактычна іх здзяйсняла Палітбюро ЦК УКП(б) на чале з Генеральным сакратаром І. Сталіным.

Умацаванне асабістай улады І. Сталіна і пераход да дырэктыўных метадаў кіравання эканомікай з'явіліся вызначальнымі фактарамі ператварэння прынцыпу дэмакратычнага цэнтралізму ў рэжым аўтарытарызму з яго безумоўным падпарадкаваннем мясцовых структур цэнтральным органам як унутры кіруючай партыі, так і паміж імі – з аднаго боку, і шараговымі партыйцамі – з другога.

У партыйнай структуры дамінаваў партыйны апарат – Палітбюро, якое праз ЦК саюзных і аўтаномных рэспублік, абкамы, райкамы перадавала ніжэйшым інстанцыям рознага кшталту дырэктывы для безумоўнага выканання. Ніжэйшыя інстанцыі пераймалі такія ж стыль працы і даводзілі свае распараджэнні да нізавых партыйных ячэек.

Партыйнае кіраўніцтва паступова зрошчвалася з дзяржаўнымі структурамі, падпарадкоўваючы іх сваёй волі, і ўжо на пачатку 1930-х гг. гэты працэс фактычна завяршыўся. Пасля 1936 г. партыя складала канстытуцыйна замацаваны каркас, аснову піраміды цэнтралізаванай дзяржаўнай улады. Прынятыя ёю пастановы былі абавязковымі нават для вышэйшых дзяржаўных органаў улады. Так, 3 лютага 1941 г. ЦК УКП(б) прыняў пастанову аб падзеле НКУС СССР на 2 наркаматы. У той самы дзень у адпаведнасці з Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ён быў падзелены на НКУС СССР і Народны камісарыят дзяржаўнай бяспекі СССР. Узнік спіс пасада савецкіх, гаспадарчых, адміністрацыйных органаў, устаноў культуры, навукі, адукацыі, вайсковых работнікаў («наменклатура»), якія падлягалі зацвярджэнню толькі на вышэйшых прыступках партыйнай улады.

Умацаванне ролі партыі выявілася і ў падпарадкаванні прадстаўнічых органаў улады – Саветаў, якія толькі стваралі бачнасць дыктатуры пралетарыяту. Партыйны нагляд за Саветамі выяўляўся ў кадрвай ратацыі дэпутатаў, абранні ў іх склад найбольш адданных сістэме і ідэйна загартаваных асоб, пазбаўленні ад «сацыяльна чужых». Кандыдаты ў дэпутаты зацвярджаліся ў партыйных камітэтах і ішлі на выбары як прадстаўнікі «блока камуністаў і беспартыйных».

Прафесійныя саюзы таксама страцілі самастойнасць і зрабіліся прыдаткам дзяржаўнага апарату. Прафсаюзныя камітэты прызначаліся партыйнымі органамі, знаходзіліся пад іх пільным наглядам і праводзілі іх палітыку. Кожны рабочы быў абавязаны ўступіць у прафесійную арганізацыю. Так, рэспубліканская арганізацыя з 1922 па 1940 г. вырасла з 48 тыс. да 650 тыс. чал. Ва ўмовах сталінскага дыктату магчымасці беларускіх прафсаюзаў па выкананні галоўнай задачы – абароне правоў сваіх членаў – былі істотна абмежаваны. Так, права рабочых на забастоўку было выдалена са статутаў. Затое прафсаюзы часта выконвалі не ўласцівыя ім функцыі па арганізацыі сацыялістычнага спаборніцтва ці прапагандысцкай работы сярод працоўных.

Камсамольцы бралі актыўны ўдзел ва ўсіх партыйных і дзяржаўных кампаніях: шэфствавалі над новабудоўлямі, змагаліся з непісьменнасцю і рэлігіяй, дапамагалі партыі ў правядзенні суцэльнай калектывізацыі, стварэнні МТС, займаліся ваенна-патрыятычным выхаваннем дзяцей і моладзі. Колькасць камсамольцаў імкліва расла: у 1922 г. іх налічвалася 2600 чал., а ў 1940 г. – ужо больш за 247 000. Па прыкладзе партыйных структур, ЛКСМБ быў строга іерархічнай арганізацыяй, якая пераняла ў КП(б) яе формы і метады працы.

Такім чынам, у другой палове 1930-х гг. у СССР канчаткова сфармавалася своеасаблівая палітычная сістэма кіравання савецкім грамадствам, заснаваная на ўладзе Камуністычнай партыі і замацаваная ў Канстытуцыях СССР і саюзных рэспублік. Поўнаўладдзе УКП(б) вызначыла дзейнасць усёй палітычнай сістэмы – дзяржаўных органаў, грамадскіх арганізацый, ідэалогіі, сродкаў масавай інфармацыі, права і маралі. Адбылася фактычная падмена партыйнымі камітэтамі дзяржаўных структур. Усе галіны ўлады апынуліся сканцэнтраванымі ў руках дзяржаўна-партыйнага апарату.

3. Палітычныя рэпрэсіі 1930-х г. У 1922–1924 гг. з пагаршэннем здароўя У. Леніна асноўную ролю ў партыі і дзяржаве стала адыгрываць Палітбюро ЦК РКП(б) у складзе Л. Троцкага, Р. Зіноўева, Л. Каменева, А. Рыкава, М. Томскага, а таксама І. Сталіна. Абраны Генеральным

сакратаром І. Сталін яшчэ пры жыцці Леніна здолеў сканцэнтравач у сваіх руках велізарную партыйную ўладу, а пасля смерці правадыра ўмела выкарыстаў яе супраць канкурэнтаў у барацьбе за аднаасобнае кіраванне. Дзякуючы адладжанай ім сістэме назначэнства, асноўныя пазіцыі ў апарате ЦК былі заняты адданым яму асобам.

У 1926 г. створаная Л. Троцкім, Р. Зіноўевым і Л. Каменевым «аб'яднаная апазіцыя» запатрабавала дэмакратызацыі партыі, а ў эканамічнай частцы – хутчэйшага развіцця цяжкой прамысловасці і ўзмацнення барацьбы з кулаком. Але большасць партыйнага апарату бачыла ў Сталіне меншае зло ў параўнанні з Троцкім і ў канцы 1927 г. выказалася за вызваленне «апазіцыянераў» ад высокіх пасадак.

Як вынікала з выступлення Генеральнага сакратара на ліпеньскім (1928) Пленуме ЦК УКП(б), варта было чакаць, што па меры прасоўвання савецкага народа па сацыялістычным шляху «супраціўленне капіталістычных элементаў будзе ўзрастаць, класавая барацьба будзе абвастрэцца». Гэты тэзіс скіроўваўся на апраўданне жорсткіх распраў з усімі, хто выказа сумненне ў правільнасці абранага ім курсу, хто ўстане на яго шляху да аднасобнай улады. І калі запланаваныя восенню 1929 г. эканамічныя паказчыкі не далі пажаданых вынікаў, прычына таго была знойдзена ў дзейнасці сабатажнікаў і шкоднікаў. Так, у 1930 г. было абвешчана аб «раскрыцці контррэвалюцыйнай арганізацыі» – «Працоўнай сялянскай партыі», «Прамысловай партыі», «Саюзнага бюро сацыял-дэмакратаў (меншавікоў).

Са снежня 1932 г. міліцэйскія сілы перадаваліся ў падпарадкаванне Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (АДПУ), а ў ліпені 1934 г. яно было ператворана ў Галоўнае ўпраўленне дзяржаўнай бяспекі (ГУДБ) і ўключана ў саюзна-рэспубліканскі Народны камісарыят унутраных спраў (НКУС). Пры ім засноўвалася Асобая нарада, якая на саюзным узроўні замацавала практыку пазасудовых прыгавораў. Ёй падпарадкавалася сістэма «троек» у рэспубліках, краях, абласцях, гарадах з удзелам начальнікаў упраўлення НКУС, сакратароў парткамітэтаў і пракурораў. Усю карніцкую іерархію ўзначальваў сам Сталін, а непасрэдным выканаўцам яго волі ў 1934–1936 гг. з'яўляўся наркам унутраных спраў і начальнік ГУДБ СССР Г. Ягода.

Рэарганізацыя праваахоўных органаў была абумоўлена планаваннем Сталіным масавых рэпрэсій. Іх неабходнасць бачылася яму ва ўзросшай апазіцыйнасці з боку саміх камуністаў. Так, 270 дэлегатаў XVII з'езда УКП(б) (студзень – люты 1934) пры галасаванні за новы склад ЦК партыі выказалі недавер генеральнаму сакратару і прапанавалі сакратару Ленінградскага абкама партыі С. Кіраву заняць вы-

шэйшую партыйную пасаду. 1 снежня 1934 г. Кіраў быў застрэлены прама ў будынку Смольнага, а разам з «арганізатарамі забойства» Л. Каменевым і Р. Зіноўевым былі арыштаваны 1108 з 1966 дэлегатаў таго самага з'езда, у тым ліку 98 членаў ЦК са 139.

Апагеем дзейнасці рэпрэсіўнай машыны Сталіна зрабіліся так званыя маскоўскія судовыя працэсы над прадстаўнікамі колішняй партыйнай і дзяржаўнай эліты СССР. У ліку першых такі працэс адбыўся ў 1936 г. па справе аб «Антысавецкім аб'яднаным трацкісцка-зіноўеўскім цэнтры», які скончыўся смяротнымі прысудамі абвінавачаным. У студзені 1937 г. суд разглядзеў справу аб так званым «Паралельным антысавецкім трацкісцкім цэнтры». Асуджаныя былі расстраляны (Г. Пятакоў) або (К. Радэк і Г. Сакольнікаў) загінулі ў турме.

Генеральны пракурор СССР А. Вышынскі ўкараніў у судовую практыку правіла, паводле якога асноўным доказам віны падсуднага з'яўлялася прызнанне ў злачынстве. Невыпадкова таму следчыя выкарыстоўвалі ўсе магчымыя спосабы, у тым ліку катаванні, каб «выбіць» з арыштаванага неабходныя паказанні.

Сфальсіфікаваныя ад пачатку да канца працэсы служылі часткай кампаніі, скіраванай супраць былых ленінскіх саратнікаў, бальшавікоў з дарэвалюцыйным стажам, каб паказаць, як тонка маскіруецца контррэвалюцыя і як заглыблены яе карані. У 1937 г. на лютаўска-сакавіцкім Пленуме ЦК УКП(б) І. Сталін у сваім дакладзе «Аб асаблівасцях партыйнай работы і мерах ліквідацыі трацкісцкіх і іншых двурушнікаў» даў шырокае тэарэтычнае абгрунтаванне рэпрэсіўнай палітыкі.

Пасля Пленума пачаліся масавыя арышты служачых устаноў, вайскоўцаў, дзеячаў культуры і г. д., галоўным чынам тых, чыя творчая або службовая біяграфія сфармавалася ўжо пры савецкай уладзе. Асаблівы грамадскі рэзананс меў чэрвеньскі (1937) працэс па справе «ўдзельнікаў ваенна-фашысцкай змовы ў Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі» – М. Тухачэўскага, І. Якіра, І. Убарэвіча і іншых вядомых камандзіраў.

Выключную актыўнасць і ініцыятыву ў «барацьбе з ворагамі народа» выявіў назначаны ў верасні 1936 г. наркам унутраных спраў СССР М. Яжоў. У выніку ў 1937 г. колькасць арыштаваных узрасла амаль у дзесяць разоў. Усяго ў 1937–1938 гг. былі арыштаваны звыш 1,5 млн. чал.

Масавыя арышты людзей запатрабавалі тэрміновага вырашэння іх лёсу. Невыпадкова таму шырокае распаўсюджанне набылі пазасудовыя органы – «тройкі», «двойкі», «асобыя нарады НКУС» і інш. У сакавіку 1938 г. расстрэльныя прыгаворы напаткалі М. Бухарына, А. Рыкава, Г. Ягоду, Н. Крэсцінскага і многіх іншых членаў «Антысавецкага

праватрацкісцкага блока». Ім інкрымінавалі «здрадніцкую, шпіёнскую, дыверсійна-шкодніцкую, тэрарыстычную» і іншую варожую дзейнасць.

Пачатак рэпрэсій у БССР быў падрыхтаваны вынікамі дзейнасці парткамісіі, накіраванай у маі 1929 г. Палітбюро УКП (б) у БССР. У поле яе зроку трапілі тыя дзеячы культуры, навукі, а таксама служа-чыя савецкіх устаноў, якія да таго часу актыўна праводзілі палітыку беларусізацыі. Да распачатай кіраўніцтвам КП(б)Б кампаніі асуджэн-ня так званага «нацыянал-дэмакратызму» як кулацкай ідэалогіі далучыліся работнікі спецслужбаў. У выніку 23 кастрычніка 1930 г. стар-шыня ДПУ БССР Р. Рапапорт паведаміў аб раскрыцці падпольнай ар-ганізацыі нацдэмаў «Саюз вызвалення Беларусі» («СВБ»). Да гэтага часу былі арыштаваны 86 чал., у тым ліку акадэмікі В. Ластоўскі, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч, прафессар А. Смоліч, пісьменнікі М. Гарэцкі, У. Дубоўка, Я. Пушча, былыя наркамы Дз. Прышчэпаў, А. Баліцкі, на-меснік наркама А. Адамовіч і інш. 4 лютага 1931 г. выключаны з пар-ты У. Ігнатоўскі пакончыў жыццё самагубствам.

У лютым 1933 г. работнікі ДПУ паведамілі аб раскрыцці «контр-рэвалюцыйнай эсэра-прышчэпаўскай арганізацыі» ў Наркамземе БССР і Белтрактарацэнтры. У выніку былі «абясшкоджаны 1,5 тыс. груп-вак, якія аб'ядноўвалі да 30 тыс. бандыцкіх элементаў». Чарговым «поспехам» работнікаў ДПУ стала «выкрыццё контррэвалюцыйнай ар-ганізацыі» «Беларускі нацыянальны цэнтр», нібыта створанай поль-скімі спецслужбамі. У выніку па «справе БНЦ» былі асуджаны 97 чал.

У ліку іншых арганізацый, «выкрытых» работнікамі ДПУ ў 1933 г., былі «Польская арганізацыя вайскова», «Беларуская народная Грама-да» і інш. Усяго з канца 1920-х – да сярэдзіны 1930-х гг. у БССР былі рэпрэсіраваны звыш за 46 тыс. чал., з якіх расстраляны – 13 тыс.

Аб глыбокай канспірацыі «ворагаў народа» мусіла сведчыць вы-крыццё ў 1937 г. народнага камісара ўнутраных спраў БССР Г. Мал-чанава, затым старшыні СНК М. Галадзеда, камандуючага Беларускай ваеннай акругі І. Убарэвіча, старшыні ЦВК БССР А. Чарвякова, Пер-шага сакратара ЦК КП(б)Б В. Шаранговіча і многіх інш.

На Беларусі ў 1935–1940 гг. за так званыя «контррэвалюцыйныя злачынствы» былі прыцягнуты каля 385 тыс. чалавек, з якіх больш за 50 тыс. расстраляны. У іх ліку – «члены падпольных антысавецкіх ар-ганізацый»: трацкістаў, правых, нацыянал-фашыстаў, эсэраў, бундаўца-сіяністаў, царкоўна-сектантаў і інш.

У верасні 1938 г. масавыя рэпрэсіі былі арганізавана спынены, а пазасудовыя органы (за выключэннем Асобай нарады НКУС СССР) распушчаны. І. Сталіну спатрэбіўся час, каб падвесці вынікі кампаніі і

здзейсніць кадравыя перастаноўкі. У прыватнасці, замест М. Яжова пасаду народнага камісара ўнутраных спраў заняў Л. Берыя. Значную частку свайго часу новы наркам надаваў барацьбе з выпадкамі парушэння сацыялістычнай законнасці. У выніку многія работнікі апарату НКУС, у тым ліку яго папярэднік М. Яжоў, а таксама наркам БССР Б. Берман, таксама былі расстраляны.

Усяго з 1921 па 1953 г. за «контррэвалюцыйныя злачынствы» былі асуджаны 3 777 380 чал., з іх да вышэйшай меры пакарання прыгавораны 642 980 чал., да зняволення – 2 369 220 чал., да ссылкі і высылкі – 765 180 чал. Каля 2,9 млн. былі асуджаны пазасудовымі органамі, каля 900 тыс. – судамі і ваеннымі трыбуналамі, у іх ліку і тыя, хто актыўна змагаўся за Савецкую ўладу – В. Кнорын, М. Крыленка, К. Ландэр, М. Калмановіч, В. Фамін. Сімвалам трагедыі сталінскіх ахвяр сталі ўрочышчы Курапаты каля Мінска, Бутава каля Масквы і іншыя месцы.

4. Грамадска-палітычная сітуацыя ў БССР у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе. Характэрнай рысай грамадска-палітычнага жыцця народаў СССР першых пасляваенных гадоў з'ўляўся высокі духоўны ўздым савецкіх людзей, выкліканы перамогай у Вялікай Айчыннай вайне.

Палітычная сістэма паступова аднавіла сваю дзейнасць. Як і раней, у цэнтры яе знаходзілася УКП(б) (з 1952 г. – КПСС). З разгромам фашызму аўтарытэт яе Генеральнага сакратара, генералісімуса Савецкага Саюза і старшыні Савета Міністраў І. Сталіна максімальна ўзрос. Нават у афіцыйным ужытку распаўсюдзіўся тытул «Правадыр усіх часоў і народаў», а перамога ў вайне асацыявалася з яго іменем. У ліку набліжаных да яго асоб былі члены Палітбюро – Л. П. Берыя, Г. М. Малянкоў, В. М. Молатаў, М. А. Булганін, М. С. Хрушчоў.

Партыйную арганізацыю БССР узначальвалі П. Панамарэнка, са студзеня 1947 г. – М. Гусараў, з ліпеня 1950 г. – М. Патолічаў. На вышэйшыя партыйныя, савецкія, грамадскія пасады вылучаліся былыя кіраўнікі падполля і партызанскага руху І. Варвашэня, В. Казлоў, І. Кожар, С. Прытыцкі. Шэрагі КП(б)Б імкліва павялічваліся. Так, у пачатку 1945 г. у яе складзе налічвалася 29 515 камуністаў і кандыдатаў у члены партыі, 1951 г. – 116 663, 1954 г. – 129 585.

Выбары ў Вярхоўны Савет СССР (1946), Вярхоўны Савет БССР (1947), мясцовыя Саветы (1948, 1950), а таксама выбары народных суддзяў і народных засядацеляў па-ранейшаму былі безальтэрнатыўнымі, але надзвычай масавымі і прайшлі пад лозунгам падтрымкі «блока камуністаў і беспартыйных». Як і раней, праца Саветаў была

фактычна зведзена да ўхвалення, станоўчага каменціравання і адпаведнай канкрэтызацыі партыйных рашэнняў.

Характэрнай рысай грамадска-палітычнага жыцця канца 1940 – пачатка 1950-х гг. з’яўлялася аднаўленне рэпрэсій. Так, у верасні 1950 г. па сфабрыкаванай «ленінградскай справе» былі расстраляны 6 высокапастаўленых дзяржаўных дзеячаў. Рэпрэсіі былі выкарыстаны і ў дачыненні шырокага кола грамадзян СССР: жыхароў Прыбалтыкі, Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны, дзе адбывалася калектывізацыя і разам з ёй – высылка ў Сібір «класава чужых элементаў». Пад падазрэнне спецслужбаў трапілі практычна ўже жыхары часова акупаванай фашыстамі тэрыторыі БССР, у тым ліку члены мінскага падполля. Паэты С. Шушкевіч, С. Грахоўскі і іншыя былі ізноў арыштаваны і высланы з Беларусі. Міністр асветы БССР П. Саевіч па абвінавачванні ў супрацоўніцтве з югаславамі быў асуджаны на 25 гадоў турмы.

У 1948 г. на падставе сфальсіфікаванай справы «Антыфашысцкага яўрэйскага камітэта» ў СССР пачаліся рэпрэсіі сярод яўрэйскай інтэлігенцыі. Так, 13 студзеня 1948 г. у Мінску быў забіты народны артыст СССР С. Міхоэлс. А «справа ўрачоў», якія быццам планавалі атруціць вышэйшых дзяржаўных асоб, выклікала ўсплёск юдафобіі на дзяржаўным узроўні.

У 1946 г. жорсткай крытыцы партыйнага кіраўніцтва падвергліся рэдактары часопісаў «Звезда» і «Ленінград», аўтары кінастужкі «Вялікае жыццё». У «няміласць» трапілі літаратары Г. Ахматава і М. Зошчанка. Актыўнасць ідэалагічных і следам карных службаў выявілася ў бібліятэчнай і выдавецкай справах, калі ў 1948 г. Галоўліт СССР забараніў для грамадскага чытання 185 назваў кніг.

На хвалі прапаганды ўсяго савецкага лічылася непатрыятычным даваць станоўчыя ацэнкі заходняй культуры, навукі тэхнікі. Таму барацьба супраць «бязроднага касмапалітызму» і «нізкапаклонніцтва перад Захадам» таксама стала характэрнай рысай грамадскага жыцця СССР. Так, у лік «нізкапаклоннікаў» трапілі прыхільнікі не прызнанай на той час у СССР навукі генетыкі. 22 лістапада 1947 г. акадэмік А. Жэбрак за крытыку мічурынскага напрамку біялогіі ў амерыканскім часопісе «Science» быў адхілены ад пасады прэзідэнта АН БССР.

Важнейшым сродкам у фармаванні ў савецкіх грамадзян ідэйнага імунітэту супраць буржуазнай ідэалогіі з’яўлялася сістэма прапаганды, якая ахоплівала ўсе дзяржаўныя і грамадскія структуры – ад дзіцячых садочкаў да ВНУ. Усхваленне Сталіна як «Леніна сёння» з’яўлялася калі не асноўнай, то адной з галоўных частак ідэйна-прапагандысцкай работы.

Уздым яе прыпаў на снежань 1949 г., калі паўсюдна ў СССР ішло святкаванне юбілею правядыра. З гэтай нагоды ў БССР адбылося 31 500 мітынгаў з удзелам 3 млн. чал. Група пісьменнікаў і паэтаў напісала «Пісьмо вялікаму Сталіну ў слаўнае 70-годдзе дня нараджэння ад беларускага народа». У яго ж гонар у 1952 г. у Мінску быў узведзены найвялікшы ў краіне манумент.

Такім чынам, пасля вайны грамадска-палітычнае жыццё ў БССР уваходзіла ў звыклае, апрабаванае рэчышча. Перамога над фашызмам не змяніла прыроды сталінскага рэжыму. У яго аснове ляжала жорсткая цэнтралізацыя ўсіх бакоў жыцця, наймавернае ўсхваленне асобы І. Сталіна, непрымірымае стаўленне да станоўчых ацэнак замежных дасягненняў навукі, тэхнікі, культуры. Разам з мабілізацыяй народа на стваральную працу, скіраваную на аднаўленне і далейшае развіццё гаспадаркі, грамадскага і культурнага жыцця, шырока практыкаваліся метады адміністрацыйнага прымусу. Распачатая ў Заходняй Беларусі гвалтоўная калектывізацыя прыводзіла да новых ахвяр і пашырала сацыяльную базу антысавецкіх бандфармаванняў.

Дзейнасць спецслужбаў спалучалася з шырокай падазронасцю ўлад да людзей, хто ў часы вайны трапіў пад нямецкую акупацыю, у тым ліку партызан і падпольшчыкаў. Антысемітызм, барацьба з «бязродным касмапалітызмам» – характэрныя рысы сталінскага рэжыму апошніх гадоў яго існавання. Разам з тым напружанае міжнароднае і няпростое ў грамадска-палітычным сэнсе ўнутранае становішча СССР нівеліроўвалася працоўным энтузіязмам па адраджэнні эканомікі і культуры, паступовым павышэннем жыццёвага ўзроўню людзей, высокай ідэйнай свядомасцю, верай у партыю і правядыра. Савецкім людзям, у тым ліку беларускаму народу, перажытая вайна здавалася самай страшэннай бядой, у параўнанні з якой недахоп прадуктаў харчавання, тавараў народнага спажывання, дрэнныя жыллёвыя ўмовы і нават пагроза рэпрэсій лічыліся часовымі цяжкасцямі.

5. Асаблівасці працэсу дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў БССР у другой палове 50-х – 60-я гг. XX ст. Пачатак змен да лепшага ў СССР, у тым ліку і БССР, быў звязаны са смерцю Сталіна 5 сакавіка 1953 г. і перастаноўкамі ў вышэйшых эшалонах улады. Так, пасаду Старшыні Савета Міністраў заняў Г. Малянкоў. М. Хрушчоў узначаліў Сакратарыят ЦК, Л. Берыя – Міністэрства ўнутраных спраў (з уключэннем у яго склад Міністэрства дзяржаўнай бяспекі), М. Булганін – Міністэрства абароны, К. Варашылаў – Вярхоўны Савет СССР.

У сродках масавай інфармацыі часцей стала праводзіцца думка пра калектыўнае кіраўніцтва. У сталіцы БССР, абласцях і раёнах адбываліся пленумы, прысвечаныя ўмацаванню калегіяльнасці ў рабоце партыйных органаў, развіццю крытыкі і самакрытыкі, павышэнню адказнасці камуністаў. Тым часам у Прэзідыуме ЦК паміж уладальнікамі ключавых пасадаў пачалася барацьба за вызначальны ўплыў і аднаасобную ўладу. Каб знайсці падтрымку ў масах грамадзян, Л. Берыя перапыніў «справу ўрачоў» і аддаў загад аб частковым вызваленні рэпрэсаваных асоб. У выніку на волю выйшлі 1 181 264 з 2 526 402 асуджаных, галоўным чынам, па крымінальных артыкулах.

Большасць партыйнай эліты баялася, што з перамогай Л. Берыя ў краіне ўсталюецца рэжым яшчэ больш жорсткі, чым пры Сталіне. З усведамленнем гэтага М. Хрушчоў заручыўся падтрымкай маршала Г. Жукава і 26 чэрвеня на пасяджэнні Прэзідыума ЦК арганізаваў арышт свайго канкурэнта. У выніку Л. Берыя быў выведзены з ЦК, выключаны з партыі і па прыгаворы суда расстраляны.

Чарговы (вераснёўскі) 1953 г. Пленум ЦК КПСС усталяваў пасаду Першага сакратара ЦК КПСС і абраў на яе М. Хрушчова. З гэтага часу ўвайшлі ў практыку сумесныя пастановы ЦК КПСС і Саўміна СССР, якія павінны былі сведчыць аб узмацненні функцый Саветаў. Але, як і раней, вызначальную ролю ва ўсіх сферах жыццядзейнасці краіны адыгрывалі партыйныя органы. На 1 студзеня 1954 г. у КПСС налічвалася 6,9 млн. камуністаў, з якіх 129 585 – у складзе КПБ.

Партыйнае і савецкае кіраўніцтва рабіла захады, накіраваныя на прадухіленне ў будучым парушэнняў законнасці. У сакавіку 1954 г. ізноў аднаўляўся партыйны кантроль над дзейнасцю сілавых міністэрстваў. Так, МДБ выводзілася з МУС і рэарганізоўвалася ў Камітэт дзяржаўнай бяспекі (КДБ). 30 красавіка 1954 г. Вярхоўны суд СССР рэабілітаваў ахвяр так званай «ленінградскай справы» і пакараў тых, хто сфабрыкаваў яе. Так, па прыгаворы суда былы кіраўнік МДБ Абакумаў і тры яго памагатыя былі расстраляны. У чаканні суда памёр і кат беларускага народа, былы кіраўнік НКУС БССР Л. Цанава.

Былі ліквідаваны найбольш адыёзныя рудыменты рэжыму, але апарат КПСС пакінуў непарушнай камандна-адміністрацыйную сістэму. Негалосна прынятая лінія на спыненне палітычных рэпрэсій не раскрывала іх прычын і асабістай ролі ў іх Сталіна. Больш таго, у снежні 1954 г. у краіне шырока адзначалася яго 75-годдзе. З такой жа ўрачыстасцю 22 красавіка 1955 г. адзначалася 85-годдзе з дня нараджэння У. Леніна. Такім чынам, у грамадска-палітычным жыцці тэма «Ленін –

Сталін» была непадзельнай. Яскравым увасабленнем таго з'яўляўся Маўзалеі, у якім захоўваліся парэшткі абодвух правадыроў.

У працэсе дзейнасці групы членаў ЦК КПСС па рэарганізацыі сістэмы кіравання склаліся перадумовы для крытыкі сталіншчыны. Першыя крокі ў гэтым напрамку былі зроблены 14–25 лютага на XX з'ездзе КПСС, дзе з дакладам «Аб кульце асобы і яго выніках» выступіў М. Хрушчоў. Гэтае выступленне, а таксама пастанова ЦК КПСС ад 30 чэрвеня 1956 г. «Аб пераадоленні культу асобы і яго наступстваў» былі прыхільна сустрэты грамадствам і арыентавалі яго на далейшае развіццё савецкай дэмакратыі.

Па ўказанні ЦК КПСС следчымі органамі БССР была праведзена праверка судовых спраў даваенных гадоў. У выніку было ўстаноўлена, што звесткі аб існаванні на Беларусі антысавецкага падполля ў 1937–1938 гг. з'яўлялася вынікам фальсіфікацыі. У гэтай сувязі з 1956 па 1962 г. былі рэабілітаваны 29 012 чал.

Супраць М. Хрушчова, які ініцыяваў крытыку Сталіна, выступіла група членаў Прэзідыума ЦК на чале з В. Молатавым, але пацярпела паражэнне. Гэта дало Першаму сакратару КПСС магчымасць завяршыць распачатую працу па асуджэнні культу Сталіна. Прамова М. Хрушчова на XXII з'ездзе КПСС (17–31 кастрычніка 1961 г.) знайшла падтрымку большасці народа, асабліва творчай інтэлігенцыі.

Грамадска-палітычнае жыццё СССР і БССР увабрала ў сябе стыль, метады і наступствы кіравання М. Хрушчова, які займаў пасады Першага сакратара ЦК КПСС і старшыні Савета Міністраў СССР. Неўзабаве і ён стаў прымаць рашэнні аднаасобна, не параіўшыся з акружэннем. Уласцівы яму стыль кіраўніцтва – валюнтарызм – выявіў сябе ў непрадуманай рэарганізацыі амаль усіх партыйных і ўпраўленчых структур. Але савецкая палітычная сістэма засталася нязменнай.

Ва ўмовах панавання КПСС поўнаўладдзе Саветаў было немагчымым у прынцыпе: іх кіраўніцтва абіралася пад партыйным кантролем, пры прамым і непасрэдным удзеле камуністаў. Разам з тым Саветы ўсіх узроўняў пачалі лепш выконваць свае гаспадарчыя, арганізацыйныя і культурна-выхаваўчыя функцыі. Палажэнні аб сельскіх, пасялковых, раённых, гарадскіх Саветах адлюстравалі імкненне да развіцця дэмакратыі. Яны заканадаўча замацавалі правы і абавязкі дэпутатаў, усталявалі іх недатыкальнасць. На працягу 1950-х гг. працоўныя Беларусі двойчы бралі ўдзел у выбарах у Вярхоўны Савет СССР, двойчы ў Вярхоўны Савет БССР і тройчы ў мясцовыя органы рэспублікі. За безальтэрнатыўны спіс кандыдатаў блока камуністаў і беспартыйных галасавалі звыш за 99% выбаршчыкаў.

Прафсаюзы заставаліся самай масавай грамадскай арганізацыяй. З 1951 па 1960 г. колькасць яе членаў павялічылася амаль у 2,5 разу (да 1988 тыс.). Па-ранейшаму асноўнай сферай дзейнасці прафсаюзаў з'яўлялася вытворчасць. Па іх ініцыятыве ладзіліся спаборніцтвы «за званне брыгад выдатнай якасці», «за эканомію інструментаў», «за сумяшчэнне прафесій», у якіх удзельнічалі 95,2% працоўных. З 1958 г. разгарнуўся рух за званне ўдарнікаў і брыгад камуністычнай працы. З 1962 г. – за званне «майстар залатыя рукі».

У 1950-я гг. раслі і ўмацоўваліся камсамольскія арганізацыі рэспублікі. Калі ў 1950 г. у шэрагах ЛКСМБ налічвалася 368 тыс. камсамольцаў, то да 1961 г. ужо 621 тыс. ЛКСМБ здзяйсняў шэфства над піянерскай арганізацыяй, браў удзел у сацыялістычных спаборніцтвах. Па закліку партыі камсамол Беларусі ўзяў удзел ў асваенні цаліны ў Казахстане, Сібіры, на Алтаі і Урале. Камсамольскія работнікі папаўнялі кадры партыйна-савецкай наменклатуры БССР. Яе тагачасны кіраўнік Першы сакратар ЦК КПБ К. Мазураў заўсёды аператыўна рэагаваў на дырэктывы з Крамля. У 1958 г. М. Хрушчоў пад час наведвання БССР высока ацаніў шанцы беларускага народа ў пабудове камунізму.

Поспехі пасляваеннага аднаўлення эканомікі СССР, выкрыццё сталіншчыны, знішчэнне «жалезнай завесы» і часовае прыпыненне «халоднай вайны», – усё гэта і іншае надало савецкаму грамадству моцны імпульс далейшага развіцця, але не задавальняла частку партыйнай наменклатуры, якую палохаў працэс дэмакратызацыі грамадства. У выніку 13 кастрычніка 1964 г. на пасяджэнні Прэзідыума ЦК КПСС М. Хрушчова былі прад'яўлены прэтэнзіі за развал сельскай гаспадаркі, злоўжыванні ў кадравай палітыцы, праявы культу яго асобы. Больш абгрунтавана гэта прагучала назаўтра, 14 кастрычніка 1964 г. на Пленуме ЦК у дакладзе А. Сулава «Аб ненармальным становішчы, што склалася ў Прэзідыуме ЦК у сувязі з няправільнымі дзеяннямі Хрушчова». У выніку апошні «па ўласным жаданні» быў вызвалены ад займаемых пасадаў.

Такім чынам, кароткачасоваму перыяду знаходжання М. Хрушчова ва ўладзе ўласцівы велічныя і заганныя падзеі, рэзкія кантрасты, дасягненні і страты. Як кіраўнік дзяржавы ён наблізіўся да народа і імкнуўся палепшыць яго жыццё, але як партыйны дзеяч ён рабіў гэта ў адпаведнасці са сваімі ўяўленнямі аб народных патрэбах і тымі ж добраапрабаванымі дырэктыўнымі метадамі. «Хрушчоўскай адлізе» ўласцівы несумяшчальныя супярэчнасці: з аднаго боку выкрыццё сталіншчыны, амністыя і рэабілітацыя пацярпелых ад яе, з другога – адсутнасць галоснасці, патуранне новаму культу, прапаганда утопіі камуністычнага грамадства. Намаганнямі Хрушчова савецкае грамад-

ства пазбавілася сталінісцкіх крайнасцей, але глыбокіх дэмакратычных пераўтварэнняў так і не адчула.

6. Грамадска-палітычнае жыццё БССР у 70-я – першай палове 80-х гг. XX ст. У кастрычніку 1964 г. пасля адстаўкі М. Хрушчова першым сакратаром ЦК КПСС быў выбраны Л. І. Брэжнеў, старшынёй Саўміна СССР – А. М. Касыгін. Пасля XXIII з’езда КПСС (сакавік – красавік 1966 г.) Прэзідыум ЦК быў ізноў перайменаваны ў Палітбюро і была адноўлена назва «Генеральны сакратар». З’езд скасаваў ранейшую пастанову аб забароне абрання адных і тых жа асоб на кіруючыя пасады больш чым тры разы запар. Адначасова адбывалася далейшая цэнтралізацыя партыйна-дзяржаўнага апарата. Да бліжэйшага акружэння Л. Брэжнева належалі члены Палітбюро – старшыня КДБ Ю. У. Андропаў, міністр абароны Дз. Ф. Усцінаў, міністр замежных спраў А. А. Грамыка.

Рэальныя рычагі ўлады засяродзіліся ў наменклатуры. Адначасова ў яе асяроддзі ўкараніліся такія хібы, як бюракратызм, карупцыя і пратэекцыянізм. Яе намаганнімі з’явіліся «падзаконныя акты», «тэлефоннае права». Шэраговыя камуністы не мелі магчымасці ўплываць на дзейнасць камітэтаў, тым больш – фармаваць палітыку партыі.

Саветы як выбарныя органы ўлады па-ранейшаму заставаліся на другім пасля партыйных камітэтаў плане. Сесіі Вярхоўнага Савета СССР і саюзных рэспублік адбываліся з удзелам дэпутатаў, абраных за працоўныя або іншыя заслугі, без уліку іх дзелавых якасцей як канатворцаў. Выбарчая сістэма па-ранейшаму прадугледжвала безальтэрнатыўнасць. Удзел электарата ў выбарах пры «ўмелых падліках» быў не менш выніковым, чым пры Сталіне, бо часам дасягаў 99,96%.

Прафсаюзы зрабіліся неафіцыйнымі дзяржаўнымі структурамі. Іх функцыі па абароне інтарэсаў работнікаў былі дзейнымі ў той ступені, у якой яны не супярэчылі інтарэсам парткама і адміністрацыі прадпрыемства або ўстанова.

Камсамолу быў адведзены свой сектар грамадска-палітычнай, галоўным чынам ідэйна-выхаваўчай работы. Пасады кіруючых органаў УЛКСМ з’яўляліся наменклатурнымі. Усплёскі камсамольскай актыўнасці былі звязаны з правядзеннем фестываляў і спартакіяд моладзі і студэнтаў, дзяржаўных свят, летніх «працоўных» семестраў і інш. Імкненне функцыянераў аб’яднаць у камсамоле максімум юнакоў і дзяўчат праблемы камуністычнага выхавання не вырашала.

У 1977 г. была прынята трэцяя Канстытуцыя СССР. У шостым артыкуле вызначалася роля партыі як кіруючай сілы савецкага грамад-

ства і тым пацвярджалася манапольнае становішча КПСС у савецкай палітычнай сістэме. Там жа паведамлялася аб з'яўленні ў СССР новай сацыяльнай і інтэрнацыянальнай супольнасці – савецкага народа. У выніку КПСС ператваралася ў агульнанародную, а Саветы працоўных дэпутатаў у Саветы народных дэпутатаў. Але сама ўлада агульнанароднай так і не зрабілася. Нягледзячы на адмову ад сталінізму як ідэалогіі і практыкі савецкага будаўніцтва, партыйныя лідэры не адмовіліся ад камандна-адміністрацыйных метадаў кіравання.

Вярхі кіруючай партыі з часоў Леніна фармавалі і фармулявалі адзіную для ўсіх савецкіх грамадзян ідэалогію. Па сутнасці, усё грамадска-палітычнае жыццё было запраграмаваным і падкантрольным партыйным органам. Яно было моцна ідэалагізаваным ва ўсіх яго формах і праявах. Адна з мэт усёй ідэйна-выхаваўчай дзейнасці – натхніць працоўныя масы на пабудову матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізму.

Высокі працоўны рытм павінны былі забяспечыць заклікі аб да-тэрміновым выкананні пяцігодак (ініцыятывы, пачыны, ударныя вахты і г. д.), кампаніі: «60-годдзю ўтварэння СССР – 60 ударных тыдняў», «Пяцідзённае заданне – у чатыры дні», «XXVI з'езд партыі – 26 ударных вахт». Неад'емнай рысай грамадска-палітычнага жыцця часоў Л. Брэжнева і яго паслядоўнікаў з'яўлялася святкаванне шматлікіх «чырвоных дат» і юбілеяў.

Ідэалагічныя ўстаноўкі ўкараняліся ў жыццё з дапамогай сродкаў масавай інфармацыі – тэлебачання, радыё, прэсы – пастаянна, метадычна, разам і паасобку. Усе члены КПСС і кіраўнікі розных рангаў былі абавязаны выпісваць партыйныя ці ведамасныя газеты.

У савецкіх ідэалагічных матэрыялах праблема агульначалавечых каштоўнасцей нават не прыгадвалася, а міжнародны рух супраць парушэння правоў чалавека ў СССР трактаваўся ідэалагічнымі работнікамі КПСС як інспіраваны міжнародным імперыялізмам. Уся інфармацыя аб няшчасных выпадках у вытворчасці, авіякатастрофах, прыродных катаклізмах жорстка дазавалася або наогул замоўчвалася. Так, беларускія СМІ не паведамлілі аб разгроме жыхарамі Слуцка будынка суда (1967), ахвярах выбуху цэха футаралаў Мінскага радыёзавода (1972) і крушэння электрацягніка (1977) і многіх інш.

Пры становішчы, калі рэчаіснасць не адпавядала паведамленням савецкіх СМІ, давер да іх зніжаўся і людзі шукалі іншыя крыніцы інфармацыі, як правіла, на хвалях радыёстанцый Бі-Бі-Сі (Лондан), «Нямецкая хваля» (Мюнхен), «Голас Амерыкі» (Вашынгтон) і інш.

Антыкамуністычная дзейнасць заходніх спецслужбаў знаходзіла ўрадлівую глебу сярод часткі інтэлігенцыі, так званых «шасцідзсят-

нікаў», паборнікаў правоў чалавека і іншых грамадзян, якія дэманстравалі сваю антыпатыю да савецкай палітычнай сістэмы, называлі сябе «ўнутранай апазіцыяй» або дысідэнтамі, распаўсюджвалі друкаваныя творы (так званы самвыдат) забароненых аўтараў і інш.

Не меншую шкоду прэстыжу краіны наносіла інспіраваная КПСС хваля антысемітызму. Для яўрэяў былі ўведзены абмежаванні па прыёме на працу, прасоўванні па службовай лесвіцы, уступленні ў партыю, выездзе за мяжу. На Беларусі дыскрымінацыя яўрэяў вылілася ў непрыхаваную юдафобію, якая знайшла «навуковае» абгрунтаванне ў працах філосафа У. Бягуна «Ползучая контррэволюцыя» і вялікую папулярнасць у тых, хто імкнуўся апраўдаць сваю слабую кампетэнтнасць сіянісцкімі падкопамі.

У 1964–1985 гг. сярод 15 саюзных рэспублік БССР уяўляла сабой развіты ў эканамічным плане рэгіён. Яе магутная партыйная арганізацыя забяспечвала выкананне задач, пастаўленых ЦК КПСС перад беларускім народам. Таму спрыяла працяглае – з 1965 па 1980 г. знаходжанне на пасадзе Першага сакратара ЦК КПБ П. М. Машэрава, які карыстаўся глыбокай павагай усяго беларускага народа. Пад час вырашэння тых ці іншых праблем ён сыходзіў з партыйных інтарэсаў і шмат у чым спрыяў працэсу «росквіту і збліжэнню нацый», аддаючы перавагу інтэрнацыянальным і класавым каштоўнасцям перад нацыянальнымі і агульнанароднымі. Так, на Красавіцкім (1974) Пленуме ЦК КПБ П. Машэраў упікнуў навукоўцаў у тым, што «ў некаторых публікацыях, у тым ліку аб народных паэмах «Энеіда навыварат», «Тарас на Парнасе», у працах аб Еўфрасіні Полацкай, Сматрыцкім, Зізаніі, праявіліся адгалоскі пазакласавага аб'ектывізму, ідэалізацыя асобных багасловаў як выдатных асветнікаў».

Разам з тым пры П. Машэраве народу навязваўся вульгарны інтэрнацыяналізм, а па сутнасці, нацыянальны нігілізм. Гісторыя народа падмянялася гісторыяй партыі. Беларускай мовай стала пагарджаць інтэлігенцыя і нават сяляне. Аб творчых калектывах «Песняры», «Вера-сы», «Харошкі» ведалі ў СССР і ў далёкім замежжы, але гэта была толькі знешняя бачнасць паспяховасці беларускай культуры. На справе, у рэспубліцы колькасць беларускіх школ скарачалася, а ў гарадах яны зніклі наогул. Толькі 30% вучняў рускіх школ вывучалі беларускую мову, а ў Мінску – наогул 10%. Пасля трагічнай гібелі П. Машэрава (1980), калі ЦК КПБ узначальвалі Ц. Кісялёў (да 1983) і М. Слюнькоў (да 1986) курс ЦК КПСС на «росквіт і збліжэнне нацый» даваў найлепшы плён менавіта на Беларусі.

Абсалютызацыя ідэй інтэрнацыяналізму ў спалучэнні са сталінскімі метадамі іх ажыццяўлення выразна выявіла сябе ў міжнароднай

палітыцы СССР. Не палепшылася становішча і з прыходам на пасаду Генеральнага сакратара Ю. Андропова (1982). З улікам псіхафізічнага стану партыйнага кіраўніцтва наяўнасць у СССР велізарнай колькасці ядзернай зброі не выключала магчымасці яе выкарыстання. Пасля таго, як у 1984 г. савецкі знішчальнік збіў паўднёва-карэйскі пасажырскі самалёт, многія краіны свету сапраўды атрымалі падставу лічыць СССР «імперыяй зла».

Ва ўнутранай палітыцы Ю. Андропоў спрабаваў удасканаліць сістэму кіравання за кошт яе ачышчэння ад часткі карумпаванай наменклатуры і ўмацавання дысцыпліны ў грамадстве, рабіў гэта сталінскімі метадамі, але не меў поспеху. Пасля яго смерці і з прыходам да ўлады К. У. Чарненкі (люты 1984 – сакавік 1985) гэтая кампанія сціхла. Новы лідэр заняў вышэйшую пасаду, будучы ў стане смяротнай хваробы, і як кіраўнік нічым істотным не вызначыўся. Частыя перавыбары кіраўніцтва з асяроддзя старых марксістаў-ленінцаў, перайменаванні ў іх гонар гарадоў і ўстаноў, у лепшым выпадку не спрыялі павышэнню аўтарытэту партыі, а з другога боку, сведчылі аб пагаршэнні маральна-палітычнага клімату ў СССР.

Перыяд з 1964 па 1985 г. па вартасці часта называюць часам «застою», страчаных магчымасцей, крызісу марксісцка-ленінскай ідэалогіі і сацыялістычнай сістэмы гаспадарання. Для БССР – гэта час росквіту ідэйна-палітычнага канфармізму грамадзян, пашырэння сярод іх нацыянальнага нігілізму і заняпаду беларускай школы.

7. Спробы мадэрнізацыі савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў перыяд перабудовы. З сярэдзіны 1980-х гг. у грамадстве ўзрастаў усведамленне неабходнасці перамен да лепшага. Такія ж настроі былі нават у часткі членаў ЦК КПСС. У іх ліку – М. С. Гарбачоў, якога у сакавіку 1985 г. абралі Генеральным сакратаром партыі. Менавіта з ім звязана новая эпоха ў гісторыі СССР – перабудова, сутнасць якой мыслілася ў стваральнай працы па ўдасканаленні сацыялізму, а яе мэта – у паскарэнні прагрэсу савецкага грамадства.

Першым крокам у гэтым напрамку сталі заканадаўчыя акты ЦК КПСС і Саўміна СССР ад 7 і 16 мая 1985 г., скіраваныя супраць п'янства. Самі працоўныя выразнага энтузіязму да заклікаў аб удасканаленні сацыялізму не выказвалі, а антыалкагольную кампанію сустрэлі ў цэлым адмоўна. Менавіта таму на XXVII з'ездзе КПСС (25 лютага – 6 сакавіка 1986), які пацвердзіў курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця СССР, гаворка пайшла аб неабходнасці свядомага, асэнсаванага ўдзелу ўсіх савецкіх людзей у абвешчаным партыяй кур-

се. У гэтай сувязі дэпутаты выказаліся за дэмакратызацыю грамадскага жыцця і яе атрыбут – галоснасць.

Моцнай перашкодай на шляху абвешчанага партыяй курсу зрабілася Чарнобыльская катастрофа 26 красавіка 1986 г., якая, акрамя іншага, чарговы раз выявіла хібы існуючай сістэмы гаспадарання і кіравання а таксама непаслядоўнасць у разгортванні галоснасці.

Адным са спосабаў зняць маральна-псіхалагічную напружанасць у грамадстве стала прадастаўленне старонак газет і часопісаў для выступлення простых грамадзян з крытычнымі заўвагамі, скаргамі, прапановамі і г. д. М. Гарбачоў свядома ішоў на развіццё галоснасці, будучы ўпэўненым ў ачышчальнай сіле праўды і адкрытай, зразумелай людзям палітыкі. З яго дазволу ў снежні 1986 г. у Маскву са ссылкі вярнуўся ідэйны лідэр дысідэнтаў акадэмік А. Сахараў, што значна павысіла давер інтэлігенцыі да палітыкі перабудовы.

Студзеньскі Пленум ЦК КПСС (1987) прыняў новую рэфарматарскую стратэгію аб'яднання сацыялізму з дэмакратыяй і рынкам – так званую «мадэль сацыялізму з чалавечым тварам». Лістападаўскі Пленум ЦК (1987) пайшоў яшчэ далей: з нагоды 70-годдзя Вялікага Кастрычніка на ім была прадыяна спроба асэнсавання ўсяго шляху пабудовы сацыялізму. У выніку партыйная эліта прыйшла да высновы, што рэвалюцыйныя лозунгі 1917 г. у многім засталіся нерэалізаванымі. Адсюль вынікаў чарговы лозунг: «Рэвалюцыя працягваецца». У гэтай сувязі абвешчалася рэформа палітычнай сістэмы, скіраваная на дасягненне поўнаўладдзя Саветаў, фармавання механізмаў грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржавы.

У 1987 г. працэс развіцця галоснасці выклікаў небывалы ўздым грамадскай цікавасці да айчыннай гісторыі савецкага часу. Дзякуючы публікацыям навукоўцаў і жывых сведак сталі асвятляцца «закрытыя» раней тэмы і факты. У бібліятэках зрабіліся даступнымі «закрытыя» фонды, а ў архівах – «спецсховішчы».

1 лістапада 1987 г. у скверы Я. Купалы ў Мінску пад час святкавання «Дзядоў» упершыню ў БССР публічна прагучала асуджэнне сталінскага тэрору. Кіраўніцтва краіны распарадзілася аб аднаўленні працы па рэабілітацыі ахвяр сталінскага рэжыму. Створаная камісія Палітбюро па дадатковым вывучэнні рэпрэсій 1930–1940-х гг. паставіла рэабілітаваць Л. Каменева, Р. Зіноўева, А. Рыкава, М. Бухарына, Л. Троцкага. У ліку іншых быў рэабілітаваны і З. Жылуновіч.

XIX Усесаюзная канферэнцыя КПСС, якая адбывалася ў Маскве ў чэрвені – ліпені 1988 г., стала важнейшай палітычнай падзеяй года. Прынятыя канферэнтамі рэзалюцыі былі скіраваны на ўтварэнне

ў СССР «сацыялістычнай прававой дзяржавы» і грамадзянскай супольнасці на аснове ліберальных каштоўнасцей (прынцып падзелу ўлад, альтэрнатыўныя выбары, скасаванне цензуры, права чалавека і інш.).

Стымулюючы фактар развіцця перабудовы – перадача ўлады ад КПСС да Саветаў народных дэпутатаў. Вышэйшым органам дзяржаўнай улады мусіў стаць з’езд народных дэпутатаў СССР. Для таго ў снежні 1988 г. былі ўнесены змены ў выбарчую сістэму, якая б гарантавала дэмакратычнае абранне вышэйшага саюзнага органа заканадаўчай улады ў складзе 2 250 чал.

Агульныя выбары адбываліся 26 сакавіка 1989 г. У ліку дэпутатаў ад БССР былі абраны А. Адамовіч, У. Бядуля, Г. Бураўкін, В. Быкаў, У. Ганчарык, М. Дземянцей, А. Дабравольскі, А. Дубко, А. Жураўлёў, В. Кебіч, І. Лучанок, Я. Сакалоў і інш.

Скліканы 25 мая І з’езд народных дэпутатаў СССР стаў пастаянна дзеючым парламентам. Старшынёй з’езда і Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР быў абраны М. Гарбачоў. З ліку дэпутатаў, якія найбольш актыўна выступалі супраць памяркоўна-рэфармацыйнага курсу з’езда, утварылася Міжрэгіянальная дэпутацкая група (МДГ) на чале з Б. Ельцыным, Ю. Афанасьевым, Г. Паповым, А. Сахаравым і інш. У верасні 1989 г. члены МДГ распрацавалі комплекс неабходных паправаў – скасавання шостага артыкула Канстытуцыі СССР аб «кіруючай ролі КПСС» і прыняцця шэрага новых законаў.

Міжрэгіянальная дэпутацкая група аказала моцны ўплыў на фармаванне праграмы дэмакратычнага руху ў Расіі, у тым ліку на працэс пазбаўлення ад ідэалогіі «гуманнага сацыялізму» або «сацыялізму з чалавечым тварам». Так, 11 сакавіка 1990 г. Пленум ЦК КПСС вырашыў адмовіцца ад канстытуцыйных гарантый партыйнай манополіі на ўладу і выказаўся за ўвядзенне ў краіне інстытута прэзідэнцтва. Трэці, нечарговы з’езд народных дэпутатаў (12–15 сакавіка 1990) выбраў М. Гарбачова Прэзідэнтам СССР і ануляваў шосты артыкул Канстытуцыі. У выніку шматпартыйная сістэма рабілася рэальнасцю.

Такой самай рэальнасцю стала імкненне народаў СССР да перагляду свайго нацыянальна-прававога статусу. Пачаткам аднаўленчага працэсу мусіла стаць прыняцце 12 чэрвеня 1990 г. І з’ездам народных дэпутатаў РСФСР пад старшынствам старшыні Вярхоўнага Савета Б. Ельцына Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце. Услед за Украінскай ССР 27 ліпеня 1990 г. Дэкларацыю аб суверэнітэце БССР прыняў Вярхоўны Савет рэспублікі пад старшынствам М. Дземянця.

Паступовае ўстараненне КПСС ад кадравых функцый разбурала механізм дзяржаўнага кіравання СССР. Замена парадку прызначэння

на пасады, які існаваў, сістэмай альтэрнатыўных выбараў кіраўнікоў ва ўстановах і арганізацыях яшчэ больш аслабіла патэнцыял КПСС, асабліва яе ідэалагічнае ўздзеянне. Так, 26 кастрычніка 1990 г. мінскі палітклуб «Камуніст» звярнуўся «да членаў Кампартыі Беларусі, да ўсіх грамадзян рэспублікі, якія захавалі вернасць ідэалам Вялікага Кастрычніка» з заклікам: «Ні кроку назад, таварышы!». Любымі сродкамі застацца каля ўлады – фальсіфікацыяй гісторыі, распальваннем варожасці супраць яўрэяў, беларускіх пісьменнікаў – такім быў пафас выступленняў органа ЦК КПБ «Политический собеседник». Але палітычнае банкруцтва КПСС-КПБ зрабілася незваротным.

У выніку за час знаходжання М. Гарбачова на пасадзе Генеральнага сакратара КПСС савецкая палітычная сістэма набыла істотныя змены, прычым не зусім такія, на якія разлічвалі сам ініцыятар перабудовы і яго бліжэйшае атачэнне.

Па-першае, хоць са сталінізмам было пакончана, але пабудовы «сацыялізму з чалавечым тварам» не адбылося.

Па-другое, КПСС страціла канстытуцыйную гарантыю кіруючай сілы грамадства і ператварылася ў адну з многіх партый у шматпартыйнай сістэме. Марксізм-ленінізм як пануючая ідэалогія быў адкінуты. Яму на змену прыйшоў ідэйны плюралізм.

Па-трэцяе, рэспубліканскія партыйныя арганізацыі, у тым ліку КПБ, сталі заяўляць аб сваёй самастойнасці. Пры гэтым многія з іх, у тым ліку КПБ, не падзялялі курсу М. Гарбачова і абвінавачвалі яго самога ў здрадзе справе камунізму.

Па-чацвёртае, у зноў створаных на дэмакратычнай аснове Саветах усіх узроўняў – ад Вярхоўнага да сельскага – роля камуністаў па-ранейшаму заставалася вызначальнай. У выніку змены да лепшага амаль не адбываліся.

Па-пятае, распачатая дэмакратызацыя і спробы ўдасканаліць саюзны дагавор узмацнілі ў нацыянальных рэгіёнах цэнтрабежныя тэндэнцыі, якія ў многім падрыхтавалі распад СССР. Дэкларацыя аб суверэнітэце БССР асаблівага энтузіязму ў кіруючых колах не выклікала.

У выніку разам з яшчэ не знішчанай таталітарнай палітычнай сістэмай у СССР узніклі і набылі тэндэнцыю да ўзмацнення элементы дэмакратычнай сістэмы з уласцівымі ёй правамі і свабодамі людзей, шматпартыйнасцю, абіраемымі органамі ўлады, вяршэнствам закону, незяржаўнымі СМІ і г. д. У гэтых адносінах палітычнаму рэжыму БССР былі характэрны крайні кансерватызм і канфрантацыйнасць. Яго апорай з'яўляліся сілы (рэшткі партыйнай наменклатуры, маргінальныя пласты насельніцтва і інш.), якія згуртаваліся ў барацьбе супраць рэвалюцыйнага абнаўлення грамадства.

Лекцыя 14. ШЛЯХІ І МЕТАДЫ БУДАЎНІЦТВА ІНДУСТРЫЯЛЬНАГА ГРАМАДСТВА Ў САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ

Пытанні

1. Ажышчяўленне новай эканамічнай палітыкі ў БССР.
2. Стварэнне матэрыяльна-тэхнічнай базы індустрыяльна-аграрнага грамадства. Індустрыялізацыя. Калектывізацыя сялянскіх гаспадарак.
3. Экстэнсіўныя і інтэнсіўныя фактары развіцця эканомікі БССР у складзе адзінага народнагаспадарчага комплексу СССР.
4. Асноўныя тэндэнцыі індустрыяльнага развіцця БССР ва ўмовах разгортвання навукова-тэхнічнай рэвалюцыі.
5. Прычыны паступовага запаволення тэмпаў эканамічнага росту і ўзнікнення цяжкасцей у сацыяльнай сферы.
6. Нарастанне экалагічных праблем, у тым ліку звязаных з Чарнобыльскай катастрофай.

1. Ажышчяўленне новай эканамічнай палітыкі ў БССР. Першая сусветная вайна, Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі 1917 г., а таксама нямецкая і польская акупацыі Беларусі пакінулі разбуральны след у яе гаспадарцы. У канцы 1920 г. з былой БССР узору 1 студзеня 1919 г. засталася 6 павеатаў Мінскай губерні з плошчай 52,3 тыс. кв. км з насельніцтвам каля 1600 тыс. чал. З 715 прадпрыемстваў засталася толькі 235, большасць з якіх з-за адсутнасці сыравіны і паліва не працавалі. Аб'ём выпуску прадукцыі скараціўся ў 5 разоў. Чыгуначны і рачны транспарт амаль не дзейнічалі. На пачатку 1921 г. у БССР налічвалася каля 30 тыс. рабочых. У сельскай гаспадарцы пасяўныя плошчы скараціліся на трэць, колькасць коней – да 80%, буйнарагатай жывёлы – 65% ад даваеннага ўзроўню. Пакупная здольнасць рубля на 1 студзеня 1920 г. зменшылася ў 2420 разоў.

Другім фактарам, які абумовіў гаспадарчую разруху, з'яўляліся наступствы так званай палітыкі ваеннага камунізму з уласцівай ёй нацыяналізацыяй прамысловасці, працоўнай павіннасцю, харчовай дыктатурай і інш. Такая палітыка давала кіруючай партыі магчымасць сканцэнтраваць у сваіх руках матэрыяльныя і людскія рэсурсы для таго, каб выстаць і перамагчы ў грамадзянскай вайне. Вымушаны характар палітыкі «ваеннага камунізму» ўсведамлялі і сяляне, уся прадукцыя якіх (хлеб, жывёла, сыравіна), за выключэннем часткі, неабходнай для патрэб іх сем'яў і гаспадаркі, падлягала здачы дзяржаве.

Гаспадарчыя цяжкасці спрыялі ўзрастанню антыбальшавіцкіх настрояў. 1 сакавіка 1921 г. паўстаў гарнізон Кранштадта пад лозунгам: «За Саветы без камуністаў!» Для таго, каб пераадолець гаспадарчую разруху і палітычную напружанасць у грамадстве, якая ўзрастала, ленінскі ўрад быў вымушаны пайсці на не ўласцівыя дыктатуры пралетарыята захады, названыя новай эканамічнай палітыкай.

Першыя крокі да выхаду з крызісу вызначыў X з'езд РКП(б) (1921). Так, у адпаведнасці з яго пастановай 23 сакавіка УЦВК выдаў дэкрэт аб пераходзе ад харчразвёрсткі да харчпадатку, у адпаведнасці з якім яго аб'ём складаў прыкладна чацвёртую-пятую частку ад ранейшага, прычым рэшткі прадукцыі дазвалялася прадаваць на рынку па вольных цэнах.

Другім напрамкам НЭП у сельскай гаспадарцы з'яўлялася фактычнае ажыццяўленне дэкрэта аб зямлі, абвешчанага яшчэ ў 1917 г. Дзяржава спрыяла землеўпарадкаванню ў першую чаргу калектыўных гаспадарак (калгасаў), савецкіх гаспадарак (саўгасаў), камун. Сяляне спачувальна ставіліся да камунараў, але выказвалі значна большую зацікаўленасць у індывідуальнай гаспадарцы.

Аграрная палітыка СНК БССР і камісарыята земляробства ўвасобілася ў лозунгу: «Сяляне, узбагачайцеся!» А. Чарвякоў, І. Адамовіч, Дз. Прышчэпаў, іншыя кіраўнікі ўсведамлялі, што заможная сялянская гаспадарка будзе толькі спрыяць эканамічнаму ўздыму. Так, у 1923–1928 гг. 25% сялянскіх гаспадарак з дапамогай дзяржавы перасяліліся на хутары. Асноўнай цяжкасцю для сялян была дарагоўля прамысловых тавараў, асабліва прылад працы. У 1923 г. на выручку за продаж сваёй прадукцыі ён мог набыць тавараў у 7 разоў менш, чым да вайны.

Савецкая ўлада праводзіла класавую палітыку ў дачыненні да тых гаспадароў, якія ўзбагачаліся за кошт эксплуатацыі сваіх менш паспяховых суседзяў і выкарыстання арэндаваных участкаў. З такіх сялян, па класавых мерках «кулакоў», збіраліся большыя падаткі, іх уступленне ў крэдытныя таварыствы і калгасы былі абмежаваны.

У цэлым НЭП прычыніўся да істотных станоўчых перамен у сельскай гаспадарцы БССР. Скасаванне харчразвёрсткі дазволіла селяніну самастойна распараджацца большай часткай сваёй прадукцыі шляхам свабоднага продажу праз кааперацыю або непасрэдна на рынку. Да 1927 г. сельская гаспадарка была адноўлена. Па пасяўной плошчы, па галоўі буйной рагатай жывёлы яна пераўзышла даваенны ўзровень.

Ініцыятары новай эканамічнай палітыкі ў прамысловасці сыходзілі з таго, што аднавіць разбураныя прадпрыемствы здолеюць толькі рыначныя адносіны, прыватная ўласнасць і ініцыятыва, канкурэнцыя

і выкарыстанне наёмнай працы. У выніку буйныя прадпрыемствы заставаліся за дзяржавай і пераводзіліся на самафінансаванне, а дробныя і частка сярэдніх (усяго каля 300) былі перададзены ў прыватную і кааператыўную ўласнасць або здадзены ў арэнду. Гандаль, акрамя аптовага і замежнага, таксама перадаваўся ў прыватныя рукі. У выніку плённасць новай палітыкі выявіла сябе ў павелічэнні колькасці прыватных прадпрыемстваў. У 1926 г. іх налічвалася 58 034 з 60 178.

НЭП адкінула ранейшыя ўстаноўкі «ваеннага камунізму». Зараз дазвалялася выкарыстанне наёмнай працы, а абавязковая працоўная павіннасць і ўраўняльная сістэма аплаты скасоўваліся. З'явіліся прыватныя кааператывы, рэстараны, забаўляльныя ўстановы. Прыватны сектар у прамысловасці склаў 96,4 %, а ў гандлі – 90%. Дзяржава праз сістэму падаткаў і льгот імкнулася ўплываць на прыватны гандаль і абараняць інтарэсы казённых прадпрыемстваў.

Першыя поспехі ў сельскай гаспадарцы стваралі спрыяльныя ўмовы для развіцця прамысловасці. Паступленне сыравіны, ажыўленне рынку і прыватнай ініцыятывы дазволілі забяспечыць паступовы ўздым прадпрыемстваў. У 1926–1927 гг. быў завершаны працэс аднаўлення прамысловасці, а прадукцыйнасць працы пераўзышла даваены ўзровень у 1,8 разу. Таму паспрыяла змена ў форме і памерах заробку, які перайшоў ад пайковага да грашовага вылічэння.

Новыя ўмовы гаспадарання запатрабавалі рэарганізацыі кіравання прамысловасцю. Асноўнымі звёнамі рэарганізаванай сістэмы гаспадарання сталі трэсты і групавыя кіраўніцтвы. Першыя – «Гарбартрэст», «Харчтрэст», «Дзяржспірт» і іншыя аб'ядноўвалі прадпрыемствы аднаго ці блізкага профілю, а другія кіравалі прадпрыемствамі, размешчанымі на пэўнай тэрыторыі. Буйнейшыя прадпрыемствы падпарадкоўваліся Вышэйшаму Савету народнай гаспадаркі (ВСНГ) БССР.

У першую чаргу аднавілі сваю дзейнасць тыя заводы і фабрыкі, якія працавалі на мясцовай сыравіне. Ствараліся сіндыкаты, якія займаліся збытам, забеспячэннем, крэдытаваннем, гандлёвымі аперацыямі. Асноўны валавы аб'ём давала дробная прамысловасць – 58%, дзе было занята 73% рабочых. У 1922 г. з пабудовай электрастанцый у Гомелі, Клімавічах, Полацку, Слуцку, іншых гарадах дарэвалюцыйны ўзровень вытворчасці электраэнергіі быў перавышаны.

Увядзенне харчпадатку, абуджэнне рынку і прыватнай ініцыятывы ў гандлі і прамысловасці, павышэнне прадукцыйнасці працы і г. д. стварылі ўмовы для здзяйснення грашовай рэформы ў 1922–1924 гг. і з'яўлення канвертуемай валюты – чырвонца, забяспечанай золатам. Адначасова адбыўся абмен грошай: за 50 тыс. савецкіх рублёў даваўся

1 новы – «чырвоны» рубель. Грашова рэформа значна ажывіла эканамічнае жыццё, а таксама паспрыяла міжнародным гандлёвым сувязям. З цягам часу на Беларусі з'явіліся імпортныя, у тым ліку – «каланіяльныя» тавары (кава, чай, цытрусавыя), а таксама ўзмацніўся экспарт тавараў, у асноўным драўніны.

У 1923 і 1924 гг. прамысловасць Беларусі яшчэ не давала прыбытку, затое ў наступныя гады ён ужо склаў адпаведна 4 і 8 млн. руб. У 1927 г. разбураная прамысловасць была адноўлена. Як і да вайны, аснову яе складалі традыцыйныя – харчовая, дрэваапрацоўчая, гарбарная галіны. Элементы новых галін выявіліся ў паліўнай, металаапрацоўчай і электраэнергетычнай прамысловасці.

У той самы час цяжкасці аднаўлення прадпрыемстваў і іншыя фактары не маглі не паўплываць на вялікі сабекошт іх прадукцыі, якая мела праблемы са збытам, тады як сяляне не хацелі прадаваць прадукты і сыравіну па заніжаных цэнах.

У ліку цяжкасцей гэтага перыяду варта назваць недахоп спецыялістаў, беспрацоўе (да 100 тыс.), адносна слабы ўзровень сыравіннай базы, неразвітасць энергетыкі. Дзяржаўны сектар, асабліва ў сельскай гаспадарцы, у многім саступаў прыватнаму. Але ва ўмовах захавання за Савецкай уладай вызначальных палітычных рычагоў саборніцтва паміж імі толькі стымулявала агульны стан развіцця эканомікі. У цэлым ленінская ідэя выкарыстання элементаў капіталістычнага рынку ў інтарэсах сацыялізму дала плённыя вынікі. Свабода таварна-рыначных адносін, грашова рэформа фінансаў, зацікаўленасць у выніках працы, дапамога Расіі і іншых саюзных рэспублік абумовілі паспяховае аднаўленне і далейшае развіццё эканомікі БССР.

2. Стварэнне матэрыяльна-тэхнічнай базы індустрыяльна-аграрнага грамадства. Індустрыялізацыя. Калектывізацыя сялянскіх гаспадарак. НЭП дала магчымасць даволі хутка аднавіць разбураную эканоміку. Зараз яна з'яўлялася шматукладнай: адначасова існавалі капіталістычная, сацыялістычная, кааператыўная, натуральная гаспадаркі. У снежні 1925 г. на XIV з'ездзе РКП(б) быў прыняты курс на развіццё сацыялістычнага сектара эканомікі, у прыватнасці цяжкай прамысловасці, здольнай вырабляць айчыныя сродкі вытворчасці – станкі, машыны, трактары і г. д. Умовы капіталістычнага акружэння і задачы сусветнай рэвалюцыі настойліва патрабавалі ад кіраўніцтва СССР неадкладных захадаў па прамысловай мадэрнізацыі краіны. Патрэба ў ёй разглядалася не толькі з эканамічнага пункту гледжання, а і ў кантэксце стратэгічных палітычных інтарэсаў СССР.

Курс УВП(б) на індустрыялізацыю быў ухвалены беларускай партарганізацыяй і прыняты для выканання. Па прычыне пераважна аграрнага характару яе эканомікі, адсутнасці металаапрацоўкі і радовішчаў карысных выкапняў, з-за праблемы кадраў, немэтазгоднасці размяшчэння буйной вытворчасці паблізу ад граніцы і іншых індустрыялізацыя ў рэспубліцы пачыналася з развіцця традыцыйных, перапрацоўчых заводаў і фабрык і будаўніцтва новых прадпрыемстваў.

У БССР фінансаванне індустрыялізацыі адбывалася у першую чаргу за кошт саюзнага бюджэту. У 1926–1928 гг. на рэспубліканскі рахунак паступіла больш за 19 млн. руб. Пэўны прыток валюты даваў беларускі экспарт лесаматэрыялаў, смалы, ільносемея, сушаных грыбоў, лекавых траў. У ходзе рэалізацыі аблігацый дзяржаўнай пазыкі сярод насельніцтва Беларусі было сабрана 139 млн. руб.

У 1928 г. выпускам на мінскім заводзе «Энергія» 200 свідравальных і 15 такарных станкоў быў пакладзены пачатак станкабудаванню Беларусі. У тым жа 1928 г. у Мінску быў заснаваны завод «Камунар», у Гомелі пачалося будаўніцтва завода сельскагаспадарчых машын, у Бабруйску – дрэваапрацоўчага камбіната, у Магілёве – фабрыкі штучнага шоўку, Оршы – ільнопрадзільнага камбіната, у Віцебску – панчошнай фабрыкі і г. д. Згодна з пастановай Савета працы і Абароны СССР ад 20 чэрвеня 1927 г. у раёне Оршы, на Асінаўскіх балотах, пачалося будаўніцтва буйнейшай у рэспубліцы БелДРЭС у мэтах забеспячэння энергіяй такіх гарадоў, як Віцебск, Орша, Магілёў, Шклоў.

Індустрыялізацыя разгортвалася ў межах пяцігадовых планаў. Першы з іх прыпадаў на 1928/29–1932/33; другі – на 1933/34–1937/38, трэці – на 1938–1942 гг. Галоўнай задачай першай пяцігодкі ў БССР з’яўлялася нарошчванне прамысловых магутнасцей і рэканструкцыя ўсёй народнай гаспадаркі. З гэтай нагоды планавалася павялічыць фонды дзяржаўнай прамысловасці ў 4,4 разу (ва ўсім СССР – у 2,9).

Па ініцыятыве партыйнага кіраўніцтва ў СССР пачалося фарсаванне тэмпаў індустрыялізацыі пад лозунгам: «Пяцігодку – у чатыры гады!». Характэрна, што рабочы клас з энтузіязмам адазваўся на заклік партыі, але перагляд паказчыкаў, штурмаўшчына і іншае прычыняліся да паломак абсталявання, выпуску бракаванай прадукцыі.

Як выйсце да пераадолення цяжкасцей была праведзена перабудова кіравання народна-гаспадарчым комплексам. Эканамічная палітыка, якая існавала да канца 1929 г., была канчаткова адкінута. Паводле Пастановы ЦК УВП(б) ад 25 снежня 1931 г., ВСНГ БССР быў ператвораны ў народны камісарыят лёгкай прамысловасці, а буйнейшыя прадпрыемствы падпарадкаваны двум наркаматам – цяжкай

і лясной прамысловасці СССР. З гэтага часу цэнтральныя органы кіравання пачалі рэгламентаваць усе асноўныя паказчыкі развіцця прамысловасці.

Жорсткія камандныя метады кіравання эканомікай дапаўняліся адміністрацыйнымі захадамі – барацьбой з так званымі «шкоднікамі» і «ворагамі народа», на якіх скідваліся ўсе няўдачы і пралікі.

Намаганнямі працоўных асноўныя заданні першай пяцігодкі ў БССР былі выкананы: пабудаваны 538 прадпрыемстваў, у тым ліку – Бабруйскі дрэваапрацоўчы камбінат, швейныя фабрыкі ў Магілёве, Мінску, Віцебску, абутковая – у Гомелі, запалкавая – у Барысаве. У 1930 г. далі прадукцыю Гомельскі завод сельгасмашын, Магілёўская фабрыка штучнага валакна, ільно- і мясакамбінат у Оршы.

Адным з важнейшых вынікаў пяцігодкі стала перавага аб'ёму прамысловай прадукцыі над сельскагаспадарчай. З аграрнай рэспубліка стала ператварацца ў індустрыяльна-аграрную. У БССР з'явіліся машынабудаўнічая, хімічная і іншыя галіны вытворчасці. Колькасць спецыялістаў з тэхнічнай адукацыяй у параўнанні з 1920 г. вырасла больш чым у 40 разоў. Важным сацыяльным вынікам стала ліквідацыя капіталістычных элементаў і знікненне беспрацоўя.

Выкананне другога пяцігадовага плана (1933–1937) у БССР таксама адбывалася ва ўмовах фарсіравання яго тэмпаў. Нягледзячы на слабае тэхнічнае забеспячэнне – у 1932 г. дзейнічалі толькі 5 экскаватараў, 61 кран, 98 бетонамешалак, 70 трактароў, 33 аўтамабілі – працоўныя Беларусі амаль удвая павялічылі аб'ём прамысловай вытворчасці. Увайшлі ў строй буйнейшы ў краіне Крычаўскі цэментны, Гомельскі па вырабу шкла, Магілёўскія аўтарамонтны і трубаліцейны заводы, Аршанскі льнокамбінат. За другую пяцігодку ў 2,5 разу павялічылася вытворчасць электраэнергіі. Была створана паліўная прамысловасць на базе здабычы і машынай апрацоўкі торфу. Буйная прамысловасць вызначальна ўплывала на ўсю гаспадарку.

У 1938 г. працоўныя БССР прыступілі да рэалізацыі трэцяга пяцігадовага плана, які прадугледжваў павелічэнне агульнага аб'ёму валавой прадукцыі прамысловасці ў 3,5 разу. Пачатак Айчыннай вайны не дазволіў выканаць трэцюю пяцігодку. Але і за адведзены час сацыялістычнага будаўніцтва 1929–1940 гг. беларускія рабочыя пабудавалі і рэканструявалі 1863 прадпрыемстваў. З'явіліся новыя галіны прамысловасці – станка- і машынабудаўнічая, цэментная.

Адпаведных перамен патрабавала і сельская гаспадарка. Але перакосы ў цэнавай палітыцы выклікалі нежаданне сялян прадаваць хлеб дзяржаве. У 1927 г. у краіне ўзнік крызіс хлебнарыхтовак, які

ставіў пад пагрозу планы індустрыялізацыі, бо збожжа ўяўляла сабой адну з крыніц валютных паступленняў ад яго продажу на экспарт. Але дзейснага сродку прымусіць сяляніна прадаваць прадукцыю па выгадных дзяржаве цэнах не было. Павышэнне падаткаў на заможных гаспадаркі праблемы не здымала, бо іх было няшмат, як і калгасаў, здольных забяспечыць дзяржаву танным хлебам.

У ЦК УКП(б) пераважыў сталінскі пункт гледжання, паводле якога становішча магло выправіць суцэльнае каапераванне сялянскіх гаспадарак, дакладней – аб’яднанне іх у калектывыя гаспадаркі (калгасы), у першую чаргу ў тых раёнах, дзе ўраджайнасць збожжа была традыцыйна высокай – на Паволжжы, Кубані, Доне, Паўночным Каўказе, потым – у Сібіры і г. д.

Сялянскія гаспадаркі Беларусі суцэльнай калектывізацыі не падлягалі, тым не менш партыйныя энтузіясты на чале з першым сакратаром ЦК КП(б)Б К. Геам даслалі тэлеграму ў Маскву з патрабаваннем уключыць Беларусь у спіс раёнаў, дзе належыла правесці калектывізацыю ў першую чаргу.

Са свайго боку ЦК КП(б)Б прыняў рашэнне да канца 1931 г. завяршыць калектывізацыю ўсіх бядняцка-сялянскіх гаспадарак Беларусі. З гэтай нагоды на вёску паслалі ўпаўнаважаных і 612 рабочых, якія прайшлі адпаведныя курсы. Разам з агітацыяй за ўступленне ў калгасы яны з апорай на ДПУ павялі барацьбу супраць кулакоў і праціўнікаў калектывізацыі. У выніку да 1 сакавіка 1930 г. на Беларусі было калектывізавана 58% гаспадарак. Разам з зямлёй вяскоўцы былі вымушаны здаць у калгас коней, буйнарагатую жывёлу, інвентар.

2 сакавіка 1930 г. у газеце «Правда» з’явіўся артыкул І. Сталіна «Галавакружэнне ад поспехаў», на словах скіраваны супраць парушэння прынцыпу добраахвотнасці пры арганізацыі калгасаў. У адказ на Беларусі працэнт калектывізацыі адразу знізіўся да 11,1%. Мясцовыя арганізатары калгасаў абвясцілі прычынай іх распаду кулацкую агітацыю. Неўзабаве кулакі разам з сем’ямі сталі высылацца ў Сібір або на Поўнач, а маёмасць перадавацца калгасам. Толькі за лета 1930 г. было «раскулачана» 15 629 сялянскіх гаспадарак. Баючыся быць абвінавачанымі ў сабатажы калгаснага будаўніцтва, сяляне ізноў панеслі заявы ў калгасы, колькасць якіх стала ўзрастаць.

У 1931 г. Бюро ЦК УКП(б) у пастанове «Аб барацьбе з перагібамі ў калгасным руху» прызнала памылковасць прымусовых метадаў калектывізацыі. Калгасам стала аказвацца моцная дзяржаўная падтрымка (падатковыя ільготы, крэдыты, электра- і радыёфікацыя). На больш якасны ўзровень узняліся агітацыя і прапаганда. Не апошнюю ролю

адыгрывала павышэнне падаткаў на аднаасобнікаў. У выніку да ліпеня 1931 г. працэнт калектывізацыі на Беларусі ўзняўся да 40,1 (328,1 тыс. сялянскіх гаспадарак). На пачатку 1932 г. гэтыя лічбы складалі адпаведна 50,4% і 388 тыс.

Таму ж спрыяла ўтварэнне машына-трактарных станцый (МТС). У канцы 1932 г. 57 МТС апрацоўвалі палеткі 33% калгасаў. Акрамя таго, пры станцыях былі створаны палітадзелы, якія займаліся барацьбой з кулакамі, «шкоднікамі» і іншымі «ворагамі народа». На тое ж быў скіраваны выдадзены ў жніўні 1932 г. закон «Аб ахове маёмасці дзяржаўных прадпрыемстваў, калгасаў і кааперацыі і ўмацаванні сацыялістычнай законнасці». Напрыклад, за недагляд за трактарам, які сапсаваўся, вінаваты пазбаўляўся волі на 5 гадоў, а за агітацыю супраць калгасаў – да 10 гадоў. Спроба сялян памяняць род дзейнасці ці месца жыхарства была рашуча перасечана ўладамі ў 1933 г. праз увядзенне пашпартнай сістэмы. Характэрна, што калгаснікі пашпартоў так і не атрымалі.

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны, без уліку заходніх раёнаў, у калгасы было аб'яднана 93,4% гаспадарак і 96,2% пасяўных плошчаў. У канцы 1940 г. у БССР было 10 165 калгасаў і 92 саўгасы.

Такім чынам, у эканамічным плане дзяржава атрымала хлеб для ажыццяўлення індустрыялізацыі, але не за кошт павышэння прадукцыйнасці працы калгаснікаў, а за кошт яе нізкай аплаты. У сацыяльным плане кулацтва было фізічна знішчана і перастала існаваць як клас. З гаспадароў-аднаасобнікаў утварылася новая сацыяльная супольнасць – калгаснае сялянства.

3. Экстэнсіўныя і інтэнсіўныя фактары развіцця эканомікі БССР у складзе адзінага народнагаспадарчага комплексу СССР. За пасляваенны перыяд эканоміка БССР як частка адзінага народнагаспадарчага комплексу СССР прайшла складаны этап свайго развіцця, які спалучаў у сабе два тыпы росту – экстэнсіўны і інтэнсіўны. Першы характарызаваўся павелічэннем валавога ўнутранага прадукту (ВУП) за кошт колькаснага нарошчвання эканамічных рэсурсаў, што было выклікана спецыфікай сацыялістычнай сістэмы гаспадарання і асобымі ўмовамі пасляваеннай разрухі, пераважна сельскагаспадарчым характарам эканомікі БССР.

Экстэнсіўны тып яе росту знайшоў яскравае ўвасабленне ў пабудове тысяч новых прадпрыемстваў і энергетычных магутнасцей; стварэнні цэлых прамысловых галін – хімічнай, аўтамабіле- і машына-, станкабудаўнічай і іншых; асваенні прыродных багаццяў (лес, торф, калійныя солі і інш.), асушэнні балот; павелічэнні парка сельскагаспадарчых машын і г. д.

Дзякуючы экстенсіўнаму фактару адбывалася значнае павелічэнне ВУП. Так, за сямігодку (1958–1965) аб’ём прамысловай вытворчасці БССР павялічыўся ў 2,1 разу пры плане 1,8. Было пабудавана больш за 300 буйных прадпрыемстваў, у тым ліку заводаў і камбінатаў «вялікай хіміі» ў Гомелі, Гродне, Магілёве, Наваполацку, Салігорску, Светлагорску. Сярэднегадавы прырост прамысловай прадукцыі дасягнуў 11,4%, на 2,6% больш за запланаваны.

Вытворчыя поспехі рэспублікі дазволілі ёй выйсці на 2-е месца па здабычы торфу, вытворчасці фанеры і ільняных тканін; на 3-е – па выпуску грузавых аўтамашын, трактараў, станкоў, цэменту, шкла. У БССР завяршылася фармаванне прамысловага комплексу з развітым аўтамабіле-, трактара-, станка- і прыборабудавання, радыёэлектронікі, нафтапераапрацоўкі і хімічнай вытворчасці. З пабудовай Бярозаўскай, Васілевіцкай і Мінскай ЦЭЦ электраэнергетыка БССР вырасла ў 3,1 разу. У асноўным было завершана стварэнне адзінай Беларускай энергасістэмы.

У маштабе ўсяго СССР экстенсіўныя метады гаспадарання давалі 68,2% прыбытку, а сама эканоміка рабілася ўсё больш затратнай. Здабываючая прамысловасць атрымлівала 30% капіталаўкладанняў, а дала толькі 7% прадукцыі прамысловасці. Прадукцыйнасць працы істотна адставала і ў пачатку 1960-х гг. складала толькі 45% ад амерыканскай. Рост галін групы «А» (вытворчасць сродкаў вытворчасці) апярэджваў рост прадукцыі народнага спажывання (група «Б») нават у большых памерах, чым было прадугледжана сямігадовым планам.

У БССР гэтыя лічбы былі больш аптымістычнымі. Так, у 8-й пяцігодцы (1966–1970) рэнтабельнасць прамысловай вытворчасці вырасла ў 1,5 разу, а гаспадарка БССР атрымала больш за 9 млрд. руб. прыбытку – на 5 млрд. больш за папярэдня 5 гадоў. Аб’ём прамысловай вытворчасці павялічыўся амаль на 80% замест 70% па плану. Прырост вытворчасці сродкаў вытворчасці склаў 62%, а прадукцыйнасць працы вырасла на 39%.

Без уліку дробных у строй увайшлі 78 буйных прадпрыемстваў, у тым ліку новыя магутнасці на Полацкім нафтапераапрацоўчым заводзе, 1-я чарга Полацкага хімічнага камбіната, 2-і і 3-і калійныя камбінаты ў Салігорску, Гродзенскі хімічны камбінат, Светлагорскі завод штучнага валакна, Пінскі завод штучнай скуры, Брэсцкі дывановы камбінат, 1-я чарга Магілёўскага камбіната сінтэтычнага валакна і інш.

Партыйна-савецкае кіраўніцтва ўсведамляла, што экстенсіўныя фактары развіцця народнай гаспадаркі сябе вычарпалі і таму пачынаючы з XXIV (1971) з’езда КПСС ставілася задача аб неабходнасці яе пераводу на інтэнсіўныя рэйкі, але рэалізаваць задуманае не ўдалося.

Восьмая пяцігодка была апошняй паспяховай пяцігодкай савецкага часу. У далейшым тэмпы росту вытворчасці працы і нацыянальнага даходу сталі зніжацца. Тэхнічная і тэхналагічная адсталасць пэўным чынам кампенсавалася чарговымі фінансавымі інвестыцыямі. Так, у гады наступных трох (1971–1985) пяцігодак капітальныя ўкладанні ў эканоміку Беларусі далі магчымасць павялічыць вытворчыя фонды ў 3,4 разу (з 15,2 да 52 млрд. руб.).

Галоўнай задачай дзесятай (1976–1980) пяцігодкі абвешчалася барацьба за інтэнсіфікацыю грамадскай вытворчасці. Экстэнсіўны шлях таксама ўжо не даваў ранейшага эфекту, бо нацыянальны даход узрос толькі ў 2,5 разу, а тэмпы росту вытворчасці сталі зніжацца. Так, тэмпы развіцця эканомікі ў 1981–1982 гг. склалі толькі 1,1%. У 1982 г. прырост рэальных даходаў на душу насельніцтва знізіўся да дзесятай долі працэнта.

У выніку ў 1975–1986 гг. у СССР фактычна перапыніўся эканамічны рост, паколькі былі вычарпаны і экстэнсіўныя фактары (перапыніўся прыток рабочай сілы, замарудзіўся ўвод у дзеянне прадпрыемстваў, зменшылася фондааддача і сельскагаспадарчая вытворчасць і інш.). Эканоміка стала набываць выразна затратны характар і патрабавала кардынальных рэформ.

Інтэнсіўны тып росту эканомікі, пад якім разумеюць перавагу атрыманага ВУП над колькасцю затрачаных рэсурсаў, знаходзіў адбітак у павышэнні вытворчасці працы, рацыянальным выкарыстанні сыравіны і матэрыялаў, энергазберажэнні, укараненні дасягненняў навукова-тэхнічнага прагрэсу.

Асобныя аспекты інтэнсіфікацыі эканомікі выкарыстоўваліся ў гады сталінскіх пяцігодак, але ўсе яны надзвычай актуалізаваліся ўжо ў другой палове 1950-х гг. У выніку ў БССР, як і паўсюдна ў СССР, актывізаваўся рух брыгад і ўдарнікаў за камуністычныя адносіны да працы. У 1960–1970-я гг. тут узніклі новыя формы сацыялістычнага саборніцтва: калектываў сумежных прадпрыемстваў, за высокую культуру вытворчасці, навуковую арганізацыю працы, прысваенне вырабам Дзяржаўнага знака якасці. Праводзіліся камуністычныя суботнікі, ударныя працоўныя вахты ў гонар 50-годдзя Кастрычніка, 50-годдзя ўтварэння БССР і КПБ, 100-годдзя з дня нараджэння У. Леніна і інш. Колькасць удзельнікаў гэтых рухаў ахоплівала амаль усіх працоўных, але вынікі кампаній не мелі таго эканамічнага эфекту, на які разлічвалі іх арганізатары. Па розных прычынах задача інтэнсіфікацыі эканомікі так і засталася нявырашанай на працягу ўсяго савецкага часу.

Механізм гаспадарання, які склаўся ў канцы 1920-х – 1930-я гг., заставаўся амаль нязменным. Ён не спрыяў інтэнсіфікацыі эканомікі

і прыкметна саступаў заходнім дзяржавам, якія развіваліся ва ўмовах капіталістычнага рынку. Забеспячэнне тэмпаў росту прадукцыі прамысловасці шляхам пабудовы новых прадпрыемстваў прыводзіла да распыленасці капіталісных укладанняў, у выніку чаго павялічваліся аб'ёмы незавершанага будаўніцтва.

Нізкая прадукцыйнасць працы, слабая фондааддача, вялікая энэргаёмістасць прадукцыі, уціск камандна-адміністрацыйнай сістэмы, слабая зацікаўленасць працоўных у выніках сваёй працы, нізкі (у параўнанні з Захадам) узровень жыцця заставаліся характэрнымі рысамі сацыялістычнай сістэмы гаспадарання.

Замест укаранення эканамічных рычагоў рэгулявання эканомікі (гаспадарчы разлік і інш.), цэнтралізаванае кіраванне ёю яшчэ больш умацнялася. У выніку механізм гаспадарання стаў ператварацца ў механізм тармажэння эканамічнага і сацыяльнага развіцця.

4. Асноўныя тэндэнцыі індустрыяльнага развіцця БССР ва ўмовах разгортвання навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. У сярэдзіне ХХ ст. чалавецтва ўступіла ў паласу навукова-тэхнічнай рэвалюцыі (НТР), калі навука стала пераўтварацца ў вызначальны фактар вытворчасці. Яе галоўнымі накірункамі сталі комплексная аўтаматызацыя, выкарыстанне новых відаў энэргіі, стварэнне новых канструкцыйных матэрыялаў і інш.

Прынятая ХХІІ з'ездам КПСС Праграма пабудовы камунізму вылучыла шэраг прыярытэтных накірункаў навукова-тэхнічнага прагрэсу – поўная электрыфікацыя краіны, комплексная механізацыя работ з далейшым пераходам да аўтаматызацыі вытворчых працэсаў, шырокае выкарыстанне хіміі ў народнай гаспадарцы, укараненне лічылна-вырашальнай тэхнікі і г. д. у многім абумовіла выхад нашай краіны на перадавыя пазіцыі ў эканоміцы. Выкарыстанне першага ў свеце турбарэактыва пасажырскага самалёта «ТУ-104» (1956), запуск першага штучнага спадарожніка Зямлі (1957), здача ў эксплуатацыю атамнага ледакола «Ленін» (1960), палёт у космас Ю. А. Гагарына і іншае атрымалі заслужанае прызнанне ўсяго чалавецтва.

На заводах і фабрыках БССР укараняліся аўтаматычныя лініі. Істотна ўзрасла кваліфікацыя рабочых і ІТР. За 12 пасляваенных гадоў колькасць інжынераў павялічылася з 5,1 тыс. да 13,7 тыс. чал., тэхнікаў – з 9,9 тыс. да 27,5 тыс. чал. З 1958 г. на прадпрыемствах прамысловасці, транспарту і будаўніцтва БССР пачалі стварацца арганізацыі Усесаюзнага таварыства вынаходнікаў і рацыяналізатараў, да канца года яны аб'ядноўвалі 21,8 тыс. чал.

Цэнтрам навуковай думкі з'яўлялася Акадэмія навук БССР. Распрацаваны Інстытутам фізікі і матэматыкі метады спектральнага аналізу металу ў 1956 г. быў укаранёны на Мінскім трактарным заводзе і дазволіў эканоміць каля 700 тыс. руб. У 1957 г. прапанаваныя Фізіка-тэхнічным інстытутам АН БССР метады ўдасканалення вытворчасці далі эканамічны эфект каля 2 млн. руб.

Фінансаванню саміх навук надавалася значна меншая ўвага, чым вытворчасці, і яно складала толькі 2,2% нацыянальнага даходу. Тым не менш беларускія навукоўцы дасягнулі поспехаў у вывучэнні фізікі цвёрдага цела, спектраскапіі, опыкі, цепла- і масаабмену, у атамнай энергетыцы, хіміі неарганічных злучэнняў і іншых важных напрамках навукова-тэхнічнага прагрэсу.

У аснову сямігадовага (1959–1965) плана для БССР былі закладзены паскораныя тэмпы развіцця вызначальных для эканомікі галін – энергетыкі, машынабудавання, хімічнай прамысловасці. У рэчышчы дасягненняў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі ў 1960 г. у сталіцы БССР пабачыла свет першая ў краіне ЭВМ «Мінск-1», у канцы 1962 г. з'явіўся першы беларускі халадзільнік «Мінск-1». У маі 1962 г. Інстытут фізікі АН БССР запусціў атамны рэактар (п. Сосны, пад Мінскам).

На працягу 1950–1960-х гг. былі створаны сотні комплексна механізаваных і аўтаматызаваных участкаў. У 1970–1980-я гг. БССР ужо набыла трывалую славу флагмана прыборабудавання («Агат», завод імя С. Арджанікідзе), электронікі («Інтэграл»), радыёэлектронікі («Гарызонт»). Асаблівых поспехаў дасягнула хімізацыя народнай гаспадаркі. Так, на базе Старобінскага радовішча быў створаны калійны камбінат, здольны задавальняць 40% агульнасаюзных патрэб у калійных угнаеннях.

У 1963 г. пачаў дзейнічаць Полацкі нафтаперапрацоўчы і Гомельскі суперфасфатны заводы, Гродзенскі азотнавукавы камбінат. У 1960 г. былі пракладзены газаводы Дашава – Мінск, Шчорсы – Гомель, што забяспечыла палівам 11 прамысловых цэнтраў рэспублікі. У 1964 г. у раёне Рэчыцы пачало распрацоўвацца прамысловае радовішча нафты. За 1961–1970 гг. аб'ём хімічнай і нафтахімічнай прамысловасці павялічыўся больш чым у 5 разоў.

У многім таму, што на мяжы 1960–1970-х гг. эканоміка БССР дасягнула свайго вышэйшага ўзроўню, паспрыяла беларуская навука. Варта адзначыць, што і беларускае кіраўніцтва на чале з П. Машэравым аказвала ёй значную ўвагу. АН БССР істотна павялічвала свае магчымасці па каардынацыі ўкаранення дасягненняў НТР у вытворчасць. За 1970–1980 гг. да 21 яе інстытута дадалося яшчэ 10, а таксама канструктарская і вопытна-эксперыментальная база.

Разам з тым пры павелічэнні прыросту прамысловай вытворчасці амаль на 80% прадукцыйнасць працы як асноўны паказчык прагрэсу вырасла толькі на 39%. З гэтай нагоды на XXIV з'ездзе КПСС гаварылася аб патрэбе інтэнсіфікацыі і паскарэння навукова-тэхнічнага прагрэсу. Заклік старшыні з'езда «арганічна спалучаць дасягненні навукова-тэхнічнай рэвалюцыі з перавагамі сацыялізму» мог азначаць, што пад апошнімі варта мець на ўвазе тое ж дырэктыўнае планаванне гаспадаркі, цэнтралізацыю рэсурсаў, сацыялістычнае спаборніцтва. І нарэшце, універсальным сродкам рашэння ўсіх эканамічных і сацыяльных праблем абвешчалася павышэнне кіруючай ролі партыі.

На справе спроба ўкаранення дасягненняў НТР у вытворчую сферу пры існуючай камандна-адміністрацыйнай сістэме ўжо давала збоі. На Пленумах ЦК і з'ездах КПСС сталі гаварыць аб заганах традыцыйных экстэнсіўных фактараў росту народнай гаспадаркі, але рашэнне праблемы бачылася толькі ў апрабаваных метадах. Таму дзесятыя (1976–1980) пяцігодка так і не зрабілася «пяцігодкай эфектыўнасці і якасці», а новая, адзінаццатая (1981–1985), як і ўсе папярэднія, выконвалася па-ранейшаму на экстэнсіўнай аснове. Укараненне сродкаў механізацыі і аўтаматызацыі адбывалася са значным спазненнем. Разам з перадавым узроўнем развіцця ВПК захоўваліся застарэлыя тэхналогіі і абсталяванне ў мностве іншых галін.

У той час як на Захадзе вынаходніцтва рабятатэхнікі, мікрапрацэсараў, камп'ютарных тэхналогій, касмічнай сувязі і іншае стварыла матэрыяльна-тэхнічны падмурак для постіндустрыяльнага (інфармацыйнага) грамадства, у СССР, у тым ліку БССР, да сярэдзіны 1980-х гг. ручной працай была занята трэцяя частка рабочых у прамысловасці, больш за палову – у будаўніцтве, тры чвэрці – у сельскай гаспадарцы, усяго каля 50 млн. працоўных.

Партыйна-савецкаму кіраўніцтву не ўдалося пераадолець супярэчнасці паміж новымі магчымасцямі ў развіцці прамысловасці, якія адкрываў НТП, і састарэлымі адміністрацыйна-каманднымі формамі і метадамі кіравання, практыкай суцэльнай рэгламентацыі дзейнасці ўсіх прадпрыемстваў. Яно не здолела своечасова вызначыць перспектывы развіцця навукі і тэхнікі на новым этапе НТР, не прыняла захадаў па рэарганізацыі гаспадарчага механізму для таго, каб вывесці эканоміку краіны з застою і надаць ёй новы імпульс да развіцця.

5. Прычыны паступовага запаволення тэмпаў эканамічнага росту і ўзнікнення цяжкасцей у сацыяльнай сферы. Паступовае запаволенне тэмпаў росту эканомікі было абумоўлена экстэнсіўным

шляхам яе развіцця, панаваннем адміністрацыйна-каманднай сістэмы, унутры- і знешнепалітычнымі фактарамі. Сацыялістычная сістэма гаспадарання з манаполіяй на дзяржаўную ўласнасць, адміністрацыйна-каманднымі метадамі кіравання, дырэктыўным планаваннем і размеркаваннем прывялі да таго, што ў СССР адбылося адчужэнне працоўных ад сродкаў вытворчасці, адсюль узнікненне іх абьякавасці і незацікаўленасці ў выніках сваёй працы. Да важнейшых прычын, якія прывялі да заняпаду, эканомікі варта аднесці слабую кампетэнтнасць кіраўніцтва ў эканамічных пытаннях.

Перыяд развіцця народнай гаспадаркі СССР з 1970 па 1985 г., у тым ліку і БССР, быў супярэчлівым. Па-першае, ствараліся новыя галіны прамысловасці, уступалі ў дзеянне прадпрыемствы і адначасова падалі тэмпы эканамічнага росту. Так, у 1971–1975 гг. сярэднегадавыя тэмпы прыросту нацыянальнага даходу БССР складалі 8,3%, у 1981–1985 гг. – 5,6%, прадукцыі прамысловасці, адпаведна, 10,4 і 5,4, а прадукцыйнасці працы – 7,4 і 5,3%. Па-другое, развіццё прамысловасці і сельскай гаспадаркі спалучалася з захаваннем састарэлага абсталявання і тэхналогій, значным выкарыстаннем ручной працы. Па-трэцяе, на фоне няўхільнага росту рэальных даходаў насельніцтва зніжаліся магчымасці ў яго забеспячэнні спажывецкімі таварамі.

Усё гэта і іншае знаходзіла адбітак на сацыяльнай сферы. Нягледзячы на стратныя для насельніцтва грашовыя рэформы 1947 і 1961 гг., яго пакупніцкая здольнасць год ад году ўзрастала. Але з прычыны пераважаўшага развіцця сродкаў вытворчасці, магутнасці лёгкай і харчовай прамысловасці былі не ў стане задаволіць попыт насельніцтва на спажывецкія тавары. Так, за 1971–1985 гг. грашовая маса павялічылася ў 3 разы, у той час як вытворчасць тавараў – толькі ў 2. Іх закупка за «нафтадолары» ў Польшчы, Чэхаславакіі, ГДР праблемы не здымала.

Яшчэ адной негатыўнай з’явай у сацыяльнай сферы стала разбурэнне беларускай вёскі, якое адбывалася ў выніку перакосаў У КП(б)-КПСС у эканамічнай палітыцы. Толькі з прыходам да ўлады М. Хрушчова ў селяніна ўзнікла магчымасць у пэўнай ступені адчуць сябе не толькі грамадзянінам, але і чалавекам. Пасляваенная індустрыялізацыя толькі ўмацавала гэта пачуццё, паколькі жыццё і статус гарадскога жыхара зрабілася не толькі даступным, але і больш прывабным. Варта адзначыць, што ў канцы 1950-х – пачатку 1960-х г. і ў далейшы час ЦК КПСС ужо не разглядаў вёску як сродак ажыццяўлення індустрыяльных планаў. Калгаснае сялянства і рабочыя саўгасаў атрымалі падатковыя ільготы. З 1950 па 1965 г. у некалькі раз выраслі і рэальныя даходы калгаснікаў. А да 1970 г. аплата іх працы павялічылася на 162%,

у тым ліку грашова – больш, як удвая. У 1965 г. быў прыняты закон аб пенсіях калгаснікам. Тым не менш з 1959 па 1970 г. у горад выехалі 465 тыс. сялян, а з 1970 па 1986 г. колькасць сельскага насельніцтва скарацілася з 5 млн. да 3,7 млн. Ужо ў сярэдзіне 1970-х гг. праблема рабочых рук на вёсцы, асабліва механізатараў, узмацнілася настолькі, што перадавая трактарыстка калгаса «Лагаза» Герой Сацыялістычнай працы Н. І. Куніцкая выступіла з заклікам: «Дзяўчаты, за трактар!». Але працэс адтоку вяскоўцаў у горад набыў незваротны характар.

Да ліку сацыяльных праблем, выкліканых недальнабачнай палітыкай КПБ, варта аднесці праблему жылля савецкіх, у тым ліку беларускіх, працоўных. Нягледзячы на тое, што за часы сямігодкі амаль 2,7 млн. грамадзян БССР атрымалі кватэры і пабудавалі дамы ў вёсцы, яшчэ большая колькасць жадаючых былі вымушаны чакаць сваёй чаргі. Да сярэдзіны 1980-х гг. амаль 30% беларускіх сем'яў і адзіночкі грамадзян адчувалі патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў.

Відавочна, для тагачасных улад чалавек уяўляў сабой каштоўнасць толькі ў тым сэнсе, што з'яўляўся «вінцікам» сістэмы і выканаўцам разнастайных партыйных праектаў. Аб тым, што яны, гэтыя праекты былі ўтапічнымі, сведчаць распачатая барацьба супраць «неперспектыўных» вёсак, утварэнне аграрна-прамысловых комплексаў і «Харчовай праграмы СССР» на тэрмін да 1990 г. і інш. Да сярэдзіны 1980-х гг. вынікі такой палітыкі выявіліся ў тым, што зноў было ўведзена нармаванне продажу асобных прадуктаў.

У выніку ў 1985 г. па ўзроўні спажывання на душу насельніцтва СССР займаў 77-е месца ў свеце. Спробы вырашыць харчовую праблему за кошт павелічэння закупаў за мяжой істотных вынікаў не давалі. Таварны дэфіцыт існаваў і ў БССР. У меншай ступені ён закранаў прадукты харчавання. Дзякуючы адносна высакаразвітым мяса-малочнай жывёлагадоўлі, раслінаводству, садаводству, развядзенню птушкі і рыбы, вялікіх праблем набыцця гэтых прадуктаў не існавала. Нягледзячы на зусім невялікую долю сельскагаспадарчых угоддзяў БССР у маштабе ўсяго СССР, яе пастаўкі малака і мяса ў агульны фонд складалі, адпаведна, 14 і 12%.

Разам з тым пасля перажытай вайны, якая здавалася беларусам самай страшнай з бед, а таксама з прычыны сваёй ментальнасці яны з аптымізмам глядзелі ў будучыню. Таму БССР на працягу доўгага часу з'яўлялася адной з найбольш стабільных рэспублік у СССР.

6. Нарастанне экалагічных праблем, у тым ліку звязаных з Чарнобыльскай катастрофай. Напружаная, стваральная праца жыхароў Беларусі не магла не пакінуць следу на навакольным асяроддзі.

Актыўнае будаўніцтва заводскіх карпусоў, жывёлагадоўчых ферм, дарог, трубаправодаў, жылых дамоў, іншых аб'ектаў патрабавала соцень тысяч гектараў зямельных плошчаў, мільёнаў кубаметраў гравію, гліны, вады. Пад тысячы кіламетраў ліній электраперадач адводзіліся лясныя масівы, паша, ворная зямля. Няспыннымі тэмпамі ішла нарыхтоўка торфу і г. д. Нягледзячы на заканчэнне вайны, працоўны рытм заставаўся нязменным. Улады па-ранейшаму ставіліся да прыроды і чалавека як да сродкаў дасягнення пастаўленых мэт.

Першымі, хто выказаў занепакоенасць пагаршэннем стану беларускай прыроды, былі навукоўцы, якія ў 1955 г. дамагліся ўтварэння пры АН БССР адмысловай камісіі. У выніку іх сумеснай з органамі ўлады працы ў 1960 г. быў створаны Дзяржаўны камітэт Савета Міністраў БССР па ахове прыроды. Пасля прыняцця ў 1961 г. адпаведнага закона вызначаліся ўсе аб'екты, якія пераходзілі пад яго нагляд. З мэтай зберажэння ландшафтаў, абароны флоры і фауны, вывучэння змен у прыродзе, звязаных з развіццём прамысловасці і сельскай гаспадаркі, былі створаны Прыпяцкі і Бярэзінскі запаведнікі, запаведна-паляўнічая гаспадарка «Белавежская пушча», дзяржаўныя заказнікі: Свіцязянскі, Блакітныя азёры і інш.

У 1962 г. адбыўся ўстаноўчы з'езд Беларускага таварыства аховы прыроды, якое неўзабаве ператварылася ў самую масавую пасля прафсаюзаў арганізацыю. У 1963 г. Савет Міністраў БССР прыняў пастанову аб ахове помнікаў прыроды – старадаўніх паркаў, векавых і рэдкіх парод дрэў. Пасля выхаду ў 1963 г. «Красной книги СССР» пад дзяржаўную ахову былі ўзяты рэдкія зьяры, птушкі і расліны.

Варта адзначыць, што мерапрыемствы КПБ і Саўміна ў гэтым накірунку не былі паслядоўнымі. З аднаго боку, узняўшы праблему аховы прыроды, улады знялі з сябе цяжар адказнасці, пераклалі яго на ўвесь народ і працягвалі сваю гаспадарчую дзейнасць практычна нязменнай. Так, курс КПСС на хімізацыю эканомікі найбольш плённа ажыццяўляўся на Беларусі. 80–90% прадукцыі хімічных прадпрыемстваў вывозілася за межы рэспублікі.

Маса шкодных рэчываў выкідвалася ў паветра металургічнымі цэхамі МАЗа, МТЗ, БелАЗа і іншых прадпрыемстваў. Сотні прамысловых прадпрыемстваў будаваліся без уліку інтарэсаў людзей і клопату аб іх здароўі. Таму экалагічнае становішча ў «флагманах вялікай хіміі» – Мінску, Магілёве, Мазыры, Наваполацку, Гродне, Гомелі, Бабруйску, Салігорску, Светлагорску і іншых гарадах рабілася неспрыяльным. Невыпадкова, што ў 1973 г. ЦК КПБ і Савет Міністраў БССР прынялі чарговую пастанову «Аб узмацненні аховы прыроды і паляпшэнні

выкарыстання прыродных рэсурсаў рэспублікі». Да часу ўвядзення ў дзеянне ў 1971–1975 гг. 250 ачышчальных збудаванняў кожныя суткі Светлагорскі цэлюлозны камбінат, Гродзенскі азотна-тукавы, Гомельскі суперфасфатны і іншыя гіганты «вялікай хіміі» скідвалі ў рэкі да 900 тыс. м³ шкодных рэчываў. Соль з адходаў калійных камбінатаў у Салігорску, ссыпаных у тэрыконы, разносілася ветрам па сельскагаспадарчых угоддзях усяго раёна. У адпаведнасці з рашэннямі сакавіцкага (1965) і майскага (1966) Пленумаў ЦК КПСС разгарнулася асушэнне забалочаных зямель, у першую чаргу Палескай нізіны, плошча якой перавышала 6 млн. га. Сапраўдны кошт «дармавога» мільёна гектараў сельгасугоддзяў выявіўся ўжо праз 10 гадоў, калі істотна змяніліся прыродны ландшафт, фаўна і флора, калі высахлі рачулки і абмялелі суднаходныя рэкі. Суцэльная выбарка торфу пакідала глебу непатрэбнай для сельскай гаспадаркі і летам спараджала пыльныя буры. Моцны ўрон усяму жывому наносілі горы неўтылізаваных адходаў дзейнасці гіганцкіх птушка- і жывёлагадоўчых комплексаў.

У выніку сацыялістычная сістэма гаспадарання і экстэнсіўны тып росту эканомікі БССР прычыніліся да сур'ёзных негатыўных наступстваў у жыцці людзей. Адбывалася так, што ім ужо нельга было піць ваду з адкрытых вадаёмаў, ужываць у ежу злоўленую там рыбу, пасвіць жывёлу ў зоне дзейнасці таго ці іншага прадпрыемства і г. д.

Партыйныя кіраўнікі, работнікі саўнаргасаў і міністэрстваў доўгі час не лічылі зладзённымі гэтыя акалічнасці, пакуль яны не сталі ператварацца ў сацыяльную з'яву, якую ўжо нельга было ігнараваць. Адпаведныя дзяржаўныя ўстановы прымалі пэўныя захавы: у мэтах аднаўлення ляснога балансу плошчы высечак засяваліся маладымі дрэўцамі, асобныя прадпрыемствы сталі выносіцца за межы населеных пунктаў, а іх кацельні пераводзіліся на газавае паліва. Вакол гарадоў сталі будаваць кальцавыя магістралі і г. д. Гэтыя і іншыя захавы нават пры самым актыўным удзеле грамадзян не маглі прынесці дзейснага плёну, паколькі запланаваныя ў чарговых пяцігодках сродкі на ахову прыроды складаліся па «рэшткавым прынцыпе».

26 красавіка 1986 г. на Чарнобыльскай АЭС (г. Прыпяць, Украінская ССР) у выніку непрадуманых дзеянняў дзяжурнай змены па ўстраненні пазаштатнай сітуацыі адбыўся выбух на чацвёртым энергаблоку. Разбурэнне рэактара прывяло да выкіду ў паветра велізарнай колькасці радыеактыўных рэчываў. 60% іх асела на тэрыторыі Беларусі. ЦК КПСС і Саўмін СССР у першыя дні абралі тактыку замоўчвання інфармацыі аб маштабах бяды і практычна замарудзілі захавы, якія маглі б паменшыць адмоўнае ўздзеянне радыяцыі на насельніцтва. Як

звычайна, 1 мая ва ўсіх гарадах і пасёлках СССР, у тым ліку набліжаных да Чарнобыля, адбыліся святочныя дэманстрацыі.

З моманту ўзнікнення аварыі ліквідацыяй яе наступстваў і аказаннем неабходнай дапамогі насельніцтву заняліся Усесаюзная і рэспубліканскія ўрадавыя камісіі. У 30-кіламетровую зону вакол ЧАЭС былі накіраваны «ліквідатары» – камандаваныя спецыялісты, пажарныя, ваеннаслужачыя, ваеннаабавязаныя-запаснікі, усяго не менш за 600 тыс., з якіх 115 тыс. – рэкрутаваных з Беларусі.

4 мая 1986 г. па распараджэнні з Масквы рэспубліканская камісія прыняла рашэнне аб адсяленні насельніцтва з 30-кіламетровай зоны ЧАЭС, у першую чаргу з Брагінскага, Хойніцкага і Нараўлянскага раёнаў. Да канца года было адселена 27,7 тыс. чал. Але гэтыя мерапрыемствы не ўнеслі заспакаення ў беларускае грамадства. Памылкі ЦК КПБ на чале з Першым сакратаром М. Слюньковым у справе інфармавання насельніцтва, забеспячэння яго прыборамі кантролю і дазіметрыі і г. д. сур'ёзна скампраметавалі ўсю КПСС і распачатую ёю палітыку перабудовы.

З цягам часу выявіліся агульныя страты, панесеныя людзьмі, у тым ліку жыхарамі Беларусі. Радыеактыўнаму забруджванню падверглася 56 са 118 яе раёнаў. Асабліва моцна пацярпелі жыхары Гомельшчыны. Радыяцыя выклікала пагаршэнне здароўя соцень тысяч людзей.

Аварыя нанесла моцны ўдар і па эканамічным патэнцыяле БССР. 340 прамысловых прадпрыемстваў апынулася ў зоне адчужэння. Многія іншыя з-за пераезду рабочых і служачых таксама перапынілі выпуск прадукцыі. Апынуліся непрыгоднымі для выкарыстання сотні тысяч гектараў лесу, 132 радовішчы сыравіны і мінералаў, у тым ліку нафтаносныя раёны. Было выведзена з сельскагаспадарчага абароту амаль 265 тыс. км кв. (29% усіх зямель і ўгоддзяў). Агульныя страты склалі 235 млрд. дол., або 32 гадавыя рэспубліканскія бюджэты 1985 г.

Было відавочна, што без агульнасаюзнай дапамогі БССР не ў стане справіцца з ліквідацыяй наступстваў Чарнобыльскай аварыі. Зразумелі гэта і кіраўнікі СССР, якія ў свой час адмовіліся ад міжнароднай гуманітарнай дапамогі. У красавіку 1990 г. на пасяджэнні Вярхоўнага Савета СССР было вырашана скласці комплексную Дзяржаўную праграму на 1990–1992 гг. па пераадоленні наступстваў чарнобыльскай катастрофы. У сувязі з крахам перабудовы ажыццяўленне праграмы пачалося толькі пасля ўтварэння суверэннай Рэспублікі Беларусь.

Лекцыя 15. КУЛЬТУРНАЕ І ДУХОЎНАЕ ЖЫЦЦЁ БССР

Пытанні

1. Станаўленне і развіццё сістэмы адукацыі ў 1920-х гг.
2. Палітыка беларусізацыі.
3. Узмацненне адміністрацыйна-партыйнага кантролю ў сферы культуры.
4. Адносіны Савецкай улады да рэлігіі і царквы.
5. Вынікі «культурнай рэвалюцыі» ў БССР у 30-я гг. XX ст. Дасягненні і супярэчнасці.
6. Асноўныя дасягненні адукацыі, навукі, мастацкай культуры ў 50–80-я гг. XX ст.
7. Змены ў духоўным жыцці народа ў канцы 1980-х гг.

1. Станаўленне і развіццё сістэмы адукацыі ў 1920-х гг. У ліку важнейшых задач, якія паўсталі перад ЦК КПБ(б) і ўрадам БССР пасля заканчэння савецка-польскай вайны, з'яўлялася развіццё адукацыі на беларускай мове, ліквідацыя непісьменнасці і малапісьменнасці сярод дарослага насельніцтва, падрыхтоўка настаўніцкіх кадраў. У новым 1921/1922 навучальным годзе амаль 60% школьнікаў прыступілі да заняткаў.

У адпаведнасці з пастановай урада ад 16 лютага 1922 г., у рэспубліцы ўводзілася сістэма адукацыі, паводле якой асноўным тыпам навучальнай установы рабілася працоўная сямігадовая школа для дзяцей 8–15-гадовага ўзросту. Але большай папулярнасцю карысталася пачатковая чатырохкласная школа, дзе навучалася 75% усіх дзяцей.

Па меры аднаўлення народнай гаспадаркі ўзрастала фінансаванне сістэмы асветы. Пачынаючы з 1923 па 1929 г. бюджэтныя расходы ўзраслі з 5,4 да 35,2 млн. руб., а колькасць школ павялічылася да 6300. Асноўную іх масу (каля 80%) складалі пачатковыя школы, меншую частку (14,6%) сямігадовыя. Агульную сямігадовую і пэўную прафесійную адукацыю давалі школы рабочай і сялянскай моладзі, школы павышанага тыпу і фабрычна-заводскія школы.

Наркамат асветы БССР скіроўваў значныя сілы і сродкі для ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці дарослага насельніцтва. На месцах гэтую працу ўзначалілі губернскія і павятовыя надзвычайныя камісіі па барацьбе з непісьменнасцю, а таксама ячэйкі створанага ў 1924 г. таварыства «Далоў непісьменнасць». Але, нягледзячы на створаныя ўрадам і грамадствам умовы, большая частка непісьменных не выказвала вялікай цікавасці да навучання.

У выніку за 5 гадоў (з 1921 па 1926 г.) агульны ўзровень пісьменнасці грамадзян БССР узросту з 9 да 49 гадоў узняўся толькі на палову працэнта – з 52,6 да 53,1%. Каб памяняць сітуацыю да лепшага, з 1926 г. уводзілася абавязковае навучанне для дзяцей ва ўзросце 9–11 гадоў. Пункты па ліквідацыі непісьменнасці забяспечваліся беларускамоўнымі настаўнікамі і падручнікамі Б. Тарашкевіча і Я. Лёсіка. У выніку за адзін толькі 1929/1930 навучальны год лікпункты скончылі 169 тыс. чал., больш чым за ўсе папярэднія гады разам.

Сістэму ўстаноў сярэдняй спецыяльнай адукацыі складалі аб'яднаныя блізкія па профілі або рэарганізаваныя тэхнікумы. За 1921–1930 гг. іх колькасць вырасла з 11 да 35, а студэнтаў з 873 да 7475. Камплектаванне сярэдніх і вышэйшых навучальных устаноў адбывалася па прынцыпе сацыяльнага паходжання і партыйнасці навучэнцаў. Так, у 1930 г. доля рабочых і сялян сярод студэнтаў складала 86,8%, з якіх 2,5 з'яўляліся камсамольцамі, а 35% камуністамі. Палова студэнтаў атрымоўвалі стыпендыю ў 25 руб.

У 1930 г. выкладчыцкі корпус, які павялічыўся за 10 гадоў са 162 да 737 чал., у сваёй масе (70%) меў вышэйшую адукацыю.

У выніку палітыкі беларусізацыі да канца 1920-х гг. з 35 тэхнікумаў рэспублікі 22 з'яўляліся беларускамоўнымі. Таксама існавалі яўрэйскія, польскія, рускія і латышскія тэхнікумы. З 15 678 выпускнікоў 6616 атрымалі дыпламы настаўнікаў; 3912 – тэхнікаў, будаўнікоў, транспартнікаў; 1963 – медыцынскіх работнікаў; 1797 – аграномаў, ветэрынараў, 719 – работнікаў культуры; 674 – эканамістаў.

У канцы 1920-х гг. наркам асветы БССР падпісаў пастанову аб увядзенні завочнай і экстрэнальнай форм навучання.

У 1919 г. у Горках адкрылася першая вышэйшая навучальная ўстанова – земляробчы інстытут, пазней рэарганізаваны ў Беларускаю сельскагаспадарчую акадэмію. У снежні 1920 г. у Мінску адкрыўся політэхнічны інстытут, але ўжо ў 1922 г. ён быў рэарганізаваны ў Беларускае дзяржаўнае інстытут сельскай гаспадаркі.

Заснаваны 30 кастрычніка 1921 г. Беларускае дзяржаўнае ўніверсітэт складаўся з медыцынскага і грамадскага факультэтаў, на якіх вучыліся 1250 студэнтаў. Першым рэктарам БДУ быў вядомы маскоўскі навуковец – прафесар У. Пічэта, а першым дэканам факультэта грамадскіх навук – У. Ігнатоўскі.

Заняткі вялі 14 прафесараў, 49 выкладчыкаў і асістэнтаў. У 1922 г. пачаў працу педагагічны факультэт. Пасля вылучэння з факультэта грамадскіх навук (1925) факультэтаў права і гаспадаркі ўніверсітэт стаў выпускаць эканамістаў і юрыстаў. Усяго да 1926 г. з яго сцен

выйшлі 247 педагогаў, 175 урачоў, 119 эканамістаў і 117 юрыстаў. У 1931 г. на базе педагагічнага і медыцынскага факультэтаў БДУ быў адкрыты, адпаведна, педагагічны і медыцынскі інстытуты. Акрамя гэтых трох устаноў, спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй рыхтавалі Віцебскі ветэрынарны інстытут, Горацкая сельскагаспадарчая акадэмія, Мінскі камуністычны ўніверсітэт.

Пры камплектаванні ВНУ захоўваўся класавы падыход. Так, у чэрвені 1924 г. былі выключаны «класава чужыя» і «палітычна непісьменныя» студэнты, якія склалі 30% ад усіх навучэнцаў. Каб забяспечыць перавагу ў студэнцтве класова блізкіх элементаў, Савецкая ўлада пайшла на стварэнне рабочых факультэтаў (рабфакі), куды набіралі рабоча-сялянскую моладзь для падрыхтоўкі да навучання ў ВНУ.

У цэлым працэс фармавання новай сістэмы адукацыі ў БССР адбываўся паспяхова. Арганічна спалучаючыся з беларусізацыяй, ён у значнай ступені паспрыяў развіццю нацыянальнай культуры.

2. Палітыка беларусізацыі. Адным з важнейшых напрамкаў дзейнасці РКП(б) пасля перамогі над унутранай контррэвалюцыяй і замежнай інтэрвенцыяй стала нацыянальная палітыка. Працэс рэалізацыі нацыянальных інтарэсаў у БССР у 1920-х гг. набыў назву «беларусізацыя». Яе ініцыятарамі выступілі члены ўрада БССР А. Чарвякоў (старшыня ЦВК і СНК), А. Бурбіс (наркам замежных спраў), У. Ігнатоўскі (наркам асветы), З. Жылуновіч (член ЦВК) і інш. У 1922 г. у мэтах вывучэння гісторыі і культуры беларускага народа і распрацоўкі навуковай тэрміналогіі яго мовы быў створаны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт) пад старшынствам мовазнаўцы С. Некрашэвіча. Я. Лёсік узначаліў курсы беларусазнаўства, адкрытыя пры Наркамаце асветы БССР.

Адным з асноўных кірункаў ажыццяўлення беларусізацыі стаў перавод сістэмы навучання на беларускую мову. У 1922 г. на яе перайшло каля чвэрці ўсіх школ, а ў астатніх беларуская мова была абавязковай для вывучання. Патрэбы ў навуковай, вучэбна-метадычнай і мастацкай літаратуры сталі забяспечвацца Дзяржаўным выдавецтвам.

Важным палітычным і практычным крокам урада БССР на шляху да ўздыму нацыянальнай культуры з’явілася амністыя былых праціўнікаў Савецкай улады – В. Ластоўскага, І. Краскоўскага, А. Смоліча, А. Цвікевіча і іншых і іх прыцягненне да творчай працы.

Неабходнасць перамен да лепшага ў нацыянальным пытанні ўсведамлялі беларускія камуністы, якія ў сакавіку 1923 г. на сваім VII з’ездзе паставілі спрыяць развіццю беларускай мовы і культуры і заклікалі партыйцаў узначаліць гэту працу. Сама праграма нацыянальна-дзяржаўнага

і нацыянальна-культурнага адраджэння ў БССР была абвешчана на Ліпеньскім Пленуме ЦК КПБ (1924). Яе практычная рэалізацыя пачала адлік з пастановы ЦК КПБ(б) ад 15 ліпеня таго ж года «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі», якая прадугледжвала: па-першае, развіццё нацыянальнай культуры, перавод школ, ВНУ на беларускую мову, развіццё беларускай літаратуры, вывучэнне гісторыі Беларусі і г. д.; па-другое, карэнізацыю – вылучэнне беларусаў на кіруючыя партыйныя, савецкія, прафсаюзныя пасады; па-трэцяе, перавод справаводства ўсіх партыйных, дзяржаўных, грамадскіх устаноў на беларускую мову. У прыватнасці, за адзін год належала перавесці апараты ЦВК, СНК, наркамаў асветы і земляробства; за 2 гады – ДПУ, юстыцыі, сацыяльнага забеспячэння, пошты і тэлеграфа; а ўсіх астатніх устаноў – за 3 гады.

У мэтах неадкладнага ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі, якая атрымала назву «беларусізацыя», адмыслова створаная камісія на чале з А. Хацкевічам пачала сваю дзейнасць з пашырэння сферы выкарыстання беларускай мовы.

Паводле дэкрэта ЦВК (люты 1924), беларуская, руская, яўрэйская (ідыш) і польская мовы абвешчаныя роўнымі. Беларускай надаваліся функцыі мовы зносін паміж рознанацыянальнымі ўстановамі. Справаводства таксама пераводзілася на беларускую мову. Важныя ўрадавыя дакументы друкаваліся на чатырох мовах: агульнасаюзнага значэння – на беларускай і рускай; грамадска-палітычныя (пасведчанні і інш.) – на беларускай і адной з трох іншых моў.

За кожным грамадзянінам захоўвалася права звяртацца ў любую ўстанову на роднай мове і на ёй жа атрымаць адказ. Гэтае палажэнне было зафіксавана ў Канстытуцыі БССР 1927 г. і ў адпаведнасці з ім, выкладанне ў школах рэспублікі адбывалася на 8 мовах. Але асаблівых поспехаў дасягнула ўтварэнне беларускамоўных школ. Ужо ў 1926/1927 навучальным годзе чатырохгадовыя складалі 85,3%, сямігадовыя – 66,6% і іх колькасць штогод узрасла. У тэхнікумах колькасць студэнтаў-беларусаў павялічылася з 45 да 68%, і гэта тэндэнцыя назіралася да канца 1920-х. гг. Адпаведна ў педагагічных тэхнікумах і інстытутах рыхтаваліся беларускамоўныя кадры.

У месцах кампактнага пражывання нацыянальных меншасцей ствараліся іх нацыянальныя школы – польскія, яўрэйскія, украінскія. Пры гэтым у нацыянальных школах беларуская мова з’яўлялася абавязковым прадметам. У педагагічных тэхнікумах і інстытутах адкрываліся факультэты з польска- або яўрэйскамоўным навучаннем.

Вялікі ўклад у стварэнне беларускай школы ўнеслі народныя камісары асветы БССР У. Ігнатоўскі і (з 1926) А. Баліцкі.

Здзяйсненне курсу на беларусізацыю ў сістэме асветы прывяло да таго, што ўжо ў 1925–1926 гг. з агульнай колькасці школ 76% былі беларускімі, а ў 1932 г. – ужо звыш 90%. У гэтыя ж гады каля 60% сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў таксама перайшлі на беларускую мову.

Студзеньскі Пленум ЦК КП(б)Б (1925) пастанавіў узяць актыўны ўдзел у беларусізацыі пад лозунгам «Уся КП(б)Б павінна гаварыць на беларускай мове». Асабісты прыклад паказвалі першыя сакратары ЦК: рускія А. Асаткін-Уладзімірскі і А. Крыніцкі, украінец М. Гамарнік. Вынікам гэтай працы сталася тое, што ўжо ў 1927 г. каля 75% кіруючых кадраў добра валодалі беларускай мовай.

Моцным імпульсам у развіццё беларусізацыі зрабілася вяртанне ў 1924 і 1926 гг. да БССР тэрыторый, населеных беларусамі.

Адначасова важным напрамкам беларусізацыі стала так званая «карэнізацыя» – вылучэнне на адказныя партыйныя, савецкія, прафсаюзныя пасады. Яе ажыццяўленне выклікалася неабходнасцю ва ўстаханенні дыспрапорцыі паміж колькасцю тытульнай (карэннай) нацыі і яе прысутнасцю ў кіруючых структурах, дзе пераважалі яўрэі, рускія і іншыя, але ніяк не беларусы. Паводле перапісу 1926 г., апошнія складалі сярод сельскага насельніцтва 89,1%, гарадскога – 40%. Гэта становішча стала паступова змяняцца да лепшага. У 1927 г. з агульнай колькасці членаў местачковых Саветаў беларусаў ужо налічвалася 53, яўрэяў – 40,5, палякаў – 2,2, рускіх – 2,5%. У гарадскіх Саветах (адпаведна) 45,1; 30,6; 2,5; 14,5%. Колькасць беларусаў – кіраўнікоў акруг і раёнаў дасягнула 48%. Яшчэ большай была доля беларусаў у апарате СНК (старшыня Я. Адамовіч) і ЦВК (старшыня А. Чарвякоў).

Палітыка беларусізацыі выклікала творчы ўздым ва ўсіх галінах жыццядзейнасці грамадства. Не толькі беларусы, а практычна ўсе нацыянальнасці, якія пражывалі ў рэспубліцы, выкарысталі прадастаўленыя ЦК УКП(б) і ЦК КП(б) урадам БССР магчымасці для ўтварэння нацыянальных Саветаў, навучальных і навуковых (нацыянальных аддзелы ў Акадэміі навук) устаноў, літаратуры, тэатра, друку. Цэнтрам навуковай думкі ў 1920 г. з’яўляўся Інбелкульт. У 1926 г. на яго базе была заснавана Акадэмія навук БССР на чале з У. Ігнатоўскім. Упершыню для студэнтаў сталі распрацоўвацца падручнікі па гісторыі Беларусі, географіі Беларусі, мастацтвазнаўстве, эканоміцы.

Да 1928 г. беларусізацыя дасягнула значных поспехаў, якія ўвасобіліся ў развіцці асветы, краязнаўства, літаратуры, тэатра, кіно, у пашырэнні сферы выкарыстання і павышэнні статусу беларускай мовы; уздыме творчай самадзейнасці беларускага народа. Нягледзячы на пе-

раважную большасць вясковага насельніцтва, беларусы ўжо не з'яўляліся сялянскай нацыяй: яны прысутнічалі ва ўрадзе, у яго мясцовых структурах. Беларуская мова зрабілася сапраўды дзяржаўнай: на ёй друкавалася асноўная маса афіцыйных і іншых матэрыялаў, цэнтральныя і мясцовыя выданні. І, галоўнае, яна зрабілася мовай аднаго народа, які жыў не толькі ў вёсцы, але і ў пасёлку і горадзе.

Характэрна, што афіцыйна беларусізацыі ніхто не скасоўваў, тым не менш многія з тых, хто ўкараняў яе, стаў абвінавачвацца ў нацыянал-дэмакратызме. У чэрвені 1929 г. адпаведны даклад камісіі ЦК УКП(б) на чале з В. Затонскім па выніках праверкі ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі ў БССР быў накіраваны І. Сталіну.

У мэтах барацьбы з нацыянал-дэмакратызмам адбылася замена партыйнага кіраўніцтва БССР: замест А. Крыніцкага першым сакратаром ЦК КП(б)Б быў прызначаны К. Гей. Практычная частка яе ўскладалася на старшыню ДПУ Р. Рапапорта. Неўзабаве ў Мінску была сфабрыкавана «нацдэмаўская, контррэвалюцыйная, антысавецкая арганізацыя» – «Саюз вызвалення Беларусі». Пасля яшчэ дзвюх хваль рэпрэсій былі фізічна знішчаны больш за 100 навукоўцаў (у тым ліку 26 акадэмікаў і 6 членаў-карэспандэнтаў) АН БССР, выкладчыкаў БДУ, больш за 200 пісьменнікаў. Існавала пагроза арышту і славетных песняроў Я. Коласа і Я. Купалы.

У сістэме адукацыі адбыўся пэўны адкат з беларускай мовы. Так, да канца 1930-х гг. усе 22 ВНУ і амаль усе з 95 тэхнікумаў БССР ізноў перайшлі на рускамоўную сістэму выкладання.

Нягледзячы на згортванне беларусізацыі і знішчэнне нацыянальнай інтэлігенцыі, наступствы гэтай палітыкі былі вельмі вялікімі. Важнейшай з праяў таго стала ўмацаванне нацыянальнай свядомасці і нацыянальнай кансалідацыі беларускага народа.

3. Узмацненне адміністрацыйна-партыйнага кантролю ў сферы культуры. Па меры ўмацавання бальшавікамі дзяржаўнай улады ўсе партыі і грамадскія арганізацыі мусілі здзяйсняць сваю працу з ведама савецкіх органаў. Пасля з'яўлення ўказа ЦВК РСФСР ад 12 чэрвеня 1922 г., усе творчыя аб'яднанні мусілі зарэгістравацца ў НКУС. Рэгістрацыі падлягала нават Беларуская асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў (БелАПП), створаная па ініцыятыве камуністаў.

Дадатковым рычагом кантролю іх дзейнасці служыла створанае ў лістападзе 1922 г. падкантрольнае партыі і ДПУ Галоўнае ўпраўленне па справах літаратуры і выдавецтваў БССР (Галоўлітбел). Найважнейшай яго задачай з'яўлялася недапушчэнне распаўсюджвання ва ўсіх відах і жанрах літаратуры матэрыялаў з крытыкай кампартыі бальшавікоў

і Савецкай улады. У разгар барацьбы з царквой у друк не прапускарліся мастацкія творы з упамінаннем рэлігійнай тэрміналогіі.

Тэатральнае мастацтва таксама знаходзілася ў полі зроку савецкіх і партыйных органаў. 19 лістапада 1926 г. п'еса Я. Купалы «Тутэйшыя» адразу ж пасля прэм'еры была выключана Галоўлітам з рэпертуару БДТ-1 за недобрачылівыя ў дачыненні Савецкай улады акцэнтны. Драматург Ф. Аляхновіч, які ў лістападзе 1926 г. прыехаў з Польшчы і паступіў на працу ў БДТ-2, праз два месяцы быў арыштаваны і як «польскі шпіён» асуджаны на 10 гадоў турэмнага зняволення.

Неўзабаве пры Галоўліце ўзнікла адмысловая структура – Галоўная рэпертуарная камісія. У адпаведнасці з пастановай ЦК КП(б)Б ад 17 снежня 1928 г. «Аб выніках дыскусіі па тэатральных пытаннях» было прынята рашэнне ўзмацніць прысутнасць на беларускай сцэне твораў іншых нацыянальнасцей ССРСР, і ў першую чаргу рускай. Такім чынам з'явіліся перакладзеныя на беларускую мову «Мяцеж» Дз. Фурманова, «Разлом» Б. Лаўранёва, «Браненосец 14–69» У. Іванова.

З другой паловы 1920-х гг., калі ва ўсесаюзным маштабе сфера культуры пачала пераўтварацца ў адзін са сродкаў пабудовы сацыялізму, дзейнасць усіх творчых аб'яднанняў мусіла зрабіцца больш скаардынаванай. З гэтай нагоды ў лістападзе 1928 г. ЦК КП(б)Б правёў працу па згуртаванні ўсіх 8 літаратурных аб'яднанняў у Беларуска-саюз пісьменнікаў. Класава-выхаваўчая функцыя новай арганізацыі выбягала з пастановы ЦК КП(б)Б (1928) «Аб беларускай літаратурна-мастацкай і тэатральнай крытыцы», але рэальна Саюз беларускіх пісьменнікаў (старшыня М. Клімковіч) аформіўся толькі ў 1932 г.

У 1933 г. пачаўся працэс аб'яднання ўсіх жывапісцаў, графікаў, скульптараў. Ад членаў «Усебеларускай асацыяцыі мастакоў», «Рэвалюцыйнай арганізацыі мастакоў Беларусі», суполкі «Прамень» патрабавалі пастаноўкі іх творчасці на ўзровень дасягненняў у індустрыялізацыі і стварэння такой самай «Магнітабудоўлі мастацтва». Так, высокую ацэнку грамадскасці набылі карціны І. Ахрэмчыка «Другі з'езд РСДРП» і «Вызваленне БССР ад белапалякаў», а таксама карціна Аксельрода «Начальнік палітаддзела МТС».

У той самы час творы М. Філіповіча, А. Грубэ, Я. Мініна, А. Астаповіча і іншых, якія па-свойму бачылі прызначэнне мастацтва, рэзка крытыкаваліся. У выніку сярод 40 дэлегатаў I з'езда мастакоў Беларусі, які адбыўся ў снежні 1938 г., з былых творчых аб'яднанняў засталіся толькі 8 чалавек. Першы мастацкі форум скончыўся ўтварэннем Саюза мастакоў БССР пад старшынствам І. Рубінштэйна.

З-за сваёй малалікасці беларускія кампазітары не стваралі ўласных творчых саюзаў, але і яны ўжо не былі самастойнымі ў сваёй творчасці. Іх лёс быў вырашаны 22 ліпеня 1933 г. адмысловай, падгрыфам «строга сакрэтна» пастановай ЦК КП(б)Б «Аб стварэнні аўтаномнай сэкцыі кампазітараў пры Аргкамітэце Саюза пісьменнікаў». У 1934 г. абраны на I Усебеларускай канферэнцыі кампазітараў Аргкамітэт распачаў працу па ўтварэнні творчага саюза, якая скончылася толькі ў 1938 г. Першым старшынёй Саюза кампазітараў быў абраны вядомы беларускі кампазітар-песеннік Ісак Любан. Як і ў іншых творчых аб'яднаннях, тут таксама знаходзіліся «ворагі народа», «двурушнікі» і г. д. Так, Міколу Равенскага за супрацоўніцтва з «нацдэмам» У. Дубоўкам выключылі з Саюза і звольнілі з кансерваторыі.

Такім чынам, замест самастойных творчых аб'яднанняў, у СССР, у тым ліку і БССР, былі створаны адзіныя Саюзы пісьменнікаў, мастакоў, кампазітараў Па сутнасці, усе яны ператварыліся ў дзяржаўныя структуры. Ідэалагічным прызначэннем такіх крэатур з'яўлялася выкараненне нацдэмаўшчыны і ўдасканаленне ідэйнай апрацоўкі насельніцтва мастацкімі сродкамі, праз метады сацыялістычнага рэалізму.

Азначаныя саюзы падлягалі пільнаму кантролю з боку партыйных (Галоўліт) і савецкіх (НКУС) органаў. Зразумела, што прыналежнасць таго ці іншага творцы да Саюзаў пісьменнікаў, мастакоў і г. д. не гарантавала яму прызнання і асабістай бяспекі. Індывідуальная творчасць аўтараў была вельмі абмежаванай. Дзякуючы саюзам, усе віды мастацтва з'яўляліся падкантрольнымі партыйным органам і былі ахоплены сістэмай дзяржаўнага заказу, якая вызначала тэматыку і праблематыку будучых шэдэўраў сацыялістычнага рэалізму.

4. Адносіны Савецкай улады да рэлігіі і царквы. Усталяваная бальшавікамі дыктатура пралетарыяту, акрамя іншага, прадугледжвала знішчэнне варожых ім арганізацый і ідэалогій, у тым ліку – царквы і рэлігіі. У аснове такой палітыкі знаходзілася левацкае ўяўленне аб царкве як контррэвалюцыйнай сіле і рэлігіі як «опіуму для народа». Тая палітыка знаходзілася ў рэчышчы задач сацыялістычнага будаўніцтва, абапіралася на ўсю моц дзяржаўнага апарату і здзяйснялася ў чатырох узаемаабумоўленых кірунках – эканамічным, агітацыйна-прапагандысцкім, апэратыўна-адміністрацыйным і рэпрэсіўным.

У мэтах падрыву эканамічнай базы царкваў, паводле Дэкрэта аб зямлі ад 26 кастрычніка 1917 г. і Палажэння аб зямельных камітэтах ад 12 снежня 1917 г., яны пазбаўляліся зямельнай і іншай маёмасці як пастаяннай крыніцы даходаў. У адпаведнасці з Дэкрэтам аб дзяржаўным

шлюбе і метрыкацыі ад 18 снежня 1917 г., у царквы адбіралася права рэгістрацыі актаў грамадзянскага стану. 23 студзеня 1918 г. СНК выдаў дэкрэт аб аддзяленні царквы ад дзяржавы і школы ад царквы, яшчэ раз пацвердзіўшы пераход зямель і нерухомасці да дзяржавы. Пасля пастановы Наркамата юстыцыі РСФСР ад 20 ліпеня 1920 г. «Аб ліквідацыі мошчаў ва ўсерасійскім маштабе» астанкі Е. Полацкай, А. Неўскага, С. Раданежскага, С. Сароўскага і іншых перасталі быць аб'ектамі пакланення веруючых і крыніцамі даходаў царквы.

Пад час масавага голаду ў Паволжжы і іншых паўднёвых раёнах краіны 23 лютага 1922 г. ЦВК РСФСР у мэтах набыцця за мяжой хлеба галадаючым і насення для засева палёў ЦВК прыняў пастанову аб канфіскацыі часткі царкоўных рэчаў. У выніку было канфіскавана 33 пуды 32 фунты золата, 23 997 пудоў 23 фунты срэбра, 35 670 штук брыльянтаў і іншых каштоўнасцей. У БССР гэту працу ўзначаліла камісія на чале з А. Чарвяковым, якая перадала ў фонд дапамогі галадаючым больш за 30 пудоў срэбра, каля 100 грамаў золата, 45 брыльянтаў (32 карат), 52 каштоўныя камяні і інш.

У 1920-х гг. для патрэб памяшканняў пад школы для ліквідацыі непісьменнасці адбывалася рэквізіцыя памяшканняў сінагог. Акрамя таго, сінагогі пераабсталёўваліся пад жыллё, фабрычныя памяшканні, сталовыя, музеі. Будынак Мінскай харальнай сінагогі быў аддадзены пад тэатр. Яшчэ больш масавай з'явай стала перадача ў 1930-я гг. хрысціянскіх храмаў пад збожжасховішчы, майстэрні, архівы і інш.

Пачатак агітацыйна-прапагандысцкай кампаніі супраць царквы і рэлігіі быў пакладзены пастановай ад 11 снежня 1917 г. аб перадачы справы выхавання і адукацыі з духоўнага ведамства ў народны камісарыят асветы. Гэта датычыла і яўрэйскіх навучальных устаноў – хедэраў і іешываў. Тым самым ствараліся перадумовы для прыпынення рэлігійнага ўздзеяння на маладое пакаленне і адначасова – для атэістычнай прапаганды, аб чым, у прыватнасці, сведчыў дэкрэт СНК ад 23 студзеня 1918 г. «Аб аддзяленні царквы ад дзяржавы і школы ад царквы», у адпаведнасці з якім Расія пераўтваралася ў свецкую краіну.

Паводле пастановы Наркамата юстыцыі РСФСР ад 20 ліпеня 1920 г. «Аб ліквідацыі мошчаў ва ўсерасійскім маштабе», многія ракі з астанкамі былі публічна ўскрыты, каб прадэманстраваць хлусню святароў аб «нятленнасці святых».

На Беларусі пачатак антырэлігійнай агітацыі і прапаганды знайшоў увасабленне ў дэманстрацыях, скіраваных супраць іудаізму і сінагогі. Так, у кастрычніку 1920 г. у Віцебску, калі веруючыя адзначалі самае вялікае свята Йом-Кіпур («Судны дзень»), мясцовыя большавікі і камсамольцы

разам з членамі прабальшавіцкіх арганізацый (Яўрэйская секцыя РКП(б), Камбунд, Югендбунд) дэманстратыўна заняліся нарыхтоўкай дроў для чыгункі. У 1923 г. такі ж «йомкіпурнік» адбыўся ў Мінску, дзе камсамольцы наладзілі маніфестацыю пад лозунгам «Далоў равінаў і папоў».

На пачатку 1920-х гг. намаганьнямі моладзі стала ўкараняцца так званая «чырвоная абраднасць». Вечарам 6 студзеня 1923 г. у Мінску адбыліся «камсамольскія каляды» – тэатралізаванае шэсце, якое мусіла сімвалізаваць аджытасць рэлігіі і яе непатрэбнасць моладзі. Замест вячанняў, маладажонам рэкамендавалі ладзіць «чырвоныя вяселлі», а замест хрэсьбін – «акцябрыны». Так, у 1925 г. у БССР адбывалася каля 300 «акцябрын» і 80 «чырвоных вяселляў штомесяц». У яўрэйскі побыт стала ўкраняцца «чырвоная абразанне».

Прызнаным цэнтрам і асноўным рупарам антырэлігійных ідэй стала газета «Безбожник», якую рэдагаваў старшыня Антырэлігійнай камісіі Е. Яраслаўскі. У 1925 г. ён узначаліў усесаюзнае таварыства «Саюз бязбожнікаў». Першапачаткова вынікі дзейнасці гэтай грамадскай арганізацыі былі слабымі. Сітуацыя памянялася, калі задачы сацыялістычнага будаўніцтва запатрабавалі актывізацыі атэістычнай прапаганды. З гэтай нагоды II з’езд Саюза бязбожнікаў, які сабраўся 11–15 чэрвеня 1929 г. у Маскве, перайменаваў сваю арганізацыю ў «Саюз ваяўнічых бязбожнікаў» і вызначыў яго лозунг: «Барацьба з рэлігіяй – гэта барацьба за сацыялізм».

Праз год, у 1930 г. колькасць членаў саюза вырасла з 465 тыс. да 3,5 млн. За гэты ж час колькасць членаў саюза ў БССР узрасла больш чым у 5 разоў і дасягнула 42 тыс. чал. У 1931 г. колькасць членаў дзіцячай арганізацыі «Юных ваяўнічых бязбожнікаў СССР» дасягнула 2 млн. У 1931 г. у СССР працавала звыш за 3000 бязбожных ударных брыгад, звыш за 100 бязбожных ударных цэхаў і заводаў, каля 300 бязбожных калгасаў.

Партыйная канферэнцыя, што адбывалася ў Маскве з 30 студзеня па 4 лютага 1932 г., паставіла на мэце: да 1934–1935 гг. усё насельніцтва, і ў першую чаргу моладзь, ахапіць антырэлігійнай прапагандай; да 1935–1936 гг. ліквідаваць апошнія малітоўныя дамы, да 1936–1937 гг. канчаткова выдаліць рэлігію з ужытку людзей.

Аператыўна-адміністрацыйны напрамак антырэлігійнай палітыкі бальшавікоў аформіўся яшчэ пасля грамадзянскай вайны. Як паказаў вопыт, агітацыя і прапаганда мелі поспех, калі яны абапіралася на сілу зброі, таму восенню 1922 г. у сістэме ЦК РКП(б) была створана Антырэлігійная камісія. Асноўным яе прызначэннем з’яўлялася арганізацыя сіл і сродкаў на барацьбу супраць царкоўных арганізацый і іх

уплыву на грамадства. Практычнае ажыццяўленне гэтай барацьбы (аператыўная работа, вышук, вярбоўка, арышты і г. д.) ускладалася на начальніка аддзела ДПУ ССРС Я. Тучкова, а агульнае кіраўніцтва – на Е. Яраслаўскага. У працы брала ўдзел уся партыйна-савецкая эліта.

Знешне гэта дзейнасць павінна была выглядаць як натуральная праява клопату Савецкай улады аб маральным здароўі людзей, вызваленне іх ад царкоўных забабонаў. На справе ўжо першыя вынікі працы Антырэлігійнай камісіі адбіліся на дэстабілізацыі ўнутрыцаркоўнага жыцця РПЦ. Так, работнікі ДПУ падтрымалі групу ініцыятараў так званага «абнаўлення Царквы», якія не прызнавалі ўлады Патрыярха Ціхана і дамагліся яго ізаляцыі ў Данскім манастыры, што прывяло да расколу ў РПЦ. Да канца 1922 г. абнаўленцам належала 20 тыс. з 30 тыс. храмаў. 29 красавіка 1923 г. царкоўная ўлада перайшла да створанага абнаўленцамі Свяшчэннага Сінода.

Карыстаючыся расколам, мітрапаліт Мінскі і Тураўскі Мельхісэдэк у ліпені 1922 г. дамогся ўтварэння аўтаномнай Беларускай праваслаўнай царквы (БПЦ). На 1 чэрвеня 1927 г. у БССР налічвалася 1110 праваслаўных прыходаў, з якіх 300 лічыліся абнаўленчымі, а ўсе астатнія – «ціханаўскімі». З ведама ДПУ ў жніўні 1927 г. у Мінску адбыўся з'езд дэлегатаў БПЦ з мэтай утварэння царкоўнай аўтакефаліі. У выніку, да канца 1927 г. у беларускіх епархіях (без уліку стараабрадцаў) дзейнічалі тры плыні праваслаўных вернікаў: 411 прыходаў ціханаўцаў, 344 – аўтакефалістаў і 305 – абнаўленцаў

З умацаваннем у 1927 г. улады намесніка памерлага патрыярха – мітрапаліта Маскоўскага Сергія і падпарадкаванага яму Патрыяршага Сінода стратэгічны план УКП(б) дасягнуў сваёй мэты: адзінай РПЦ ужо не існавала. Для Савецкай улады, якая ініцыявала «абнаўленчы раскол» і кіравала ім праз органы ДПУ-АДПУ, першаступенную значнасць мела лаяльнасць духавенства, гатоўнасць прызнаць савецкую ўладу народнай і прапагандаваць гэты пункт гледжання. У нейкіх рэформах у галіне царкоўнага ладу, акрамя тых, што дапамагалі развіццю і ўмацаванню расколу, бальшавікі не былі зацікаўлены.

Рэпрэсіі бальшавіцкай партыі супраць свяшчэннаслужыцеляў былі абумоўлены перакананнем яе лідэраў у безумоўнай варожасці Савецкай уладзе. Так, у 1920-я гг. у БССР былі асуджаны 75 служыцеляў іудзейскага культу. У снежні 1930 г. толькі ў Віцебску былі асуджаны і сасланы ў Салавецкі лагер 15 равінаў. З пачаткам калектывізацыі пачаліся рэпрэсіі супраць хрысціянскага духавенства як носьбітаў кулацкай ідэалогіі. У выніку да лета 1930 г. у ССРС былі расстраляны 560 і пазбаўлены волі 22 289 чал. У БССР, адпаведна, 25 і 68. У лю-

тым – сакавіку 1933 г. у рэчышчы масіраванай барацьбы органаў АДПУ-НКУС супраць «ворагаў народа» ў БССР была «выкрыта» контррэвалюцыйная царкоўна-паўстанцкая арганізацыя «Іезуіт» з удзелам 5 епіскапаў, 48 святароў і іншых – усяго 79 чал.

Вынікам наступнай аперацыі стала «раскрыццё» ў ліпені – верасні 1937 г. разгалінаванай сеткі (200 чал.) прадстаўнікоў «Беларускай аўтакефальнай царквы». Па прыгаворы «тройкі» 1 лістапада былі расстраляны епіскапы Філарэт, Апанас і яшчэ 9 «кіраўнікоў» арганізацыі, а астатнія – асуджаны да пазбаўлення волі. Нарэшце, у лютым – сакавіку 1938 г. былі арыштаваны члены «шпіёнска-паўстанцкай арганізацыі», якія дзейнічалі ў шасці раёнах БССР. Яе кіраўніком з’яўляўся «польскі шпіён» мітрапаліт Мінскі Пётр.

Відавочна, што «польскі след» у барацьбе УКП(б)-КП(б)Б супраць каталіцтва і касцёла быў найбольш выразным. Большасці абвінавачаных інкрымінавалася прыналежнасць да Польскай арганізацыі вайскавай. Тым не менш, па словах чэкістаў, якія ў жніўні 1933 г. выкрылі адну з такіх арганізацый у БССР, яна складалася з 7 філій і ўзначальвалася ксяндзамі. Праз палову года 55 яе ўдзельнікаў, як святароў, так і простых вернікаў, былі асуджаны да расстрэлу або турэмнага зняволення.

Характэрна, што ў сярэдзіне 1930-х гг. прапагандысцкія метады барацьбы супраць рэлігіі і іх носьбітаў цалкам саступілі месца гвалтоўным. Так, у 1936 г. «Саюз ваяўнічых бязбожнікаў» выявіў сваю фактычную незапатрабаванасць, бо толькі пятая частка яго членаў працягвала выплату ўносаў. А да 1930-х гг. 2 155 праваслаўных, 271 іудзейскіх і 113 каталіцкіх святароў і іншых служыцеляў культаў былі вынішчаны.

Аб’ектам барацьбы бальшавікоў супраць рэлігіі зрабіліся не толькі святары, але і храмы, дзе яны прамаўлялі «слова боскае». Так, 5 снежня 1931 г. па асабістаму загаду І. Сталіна ў Маскве быў узарваны храм Хрыста-Выратавальніка. Паўсюдна пачалося масавае закрыццё цэркваў. Пасля рэалізацыі пастановы бюро ЦК КП(б)Б ад 18 жніўня 1937 г. «Аб захадах па закрыцці польскіх касцёлаў» у БССР да канца года заставаліся дзёначымі 11 каталіцкіх храмаў са 113. Потым зачынілі ўсе культавыя ўстановы. У 1938 г. засталіся толькі два праваслаўныя храмы – у Мазыры і Оршы. Усяго было закрыта 1445 цэркваў, 704 сінагогі, 113 касцёлаў.

Нягледзячы на велізарныя фізічныя, эканамічныя і маральныя ахвяры, якія панеслі свяшчэннаслужыцелі і простыя вернікі, І. Сталіну і яго паплечнікам не ўдалося вынішчыць рэлігію. Аб тым, у прыватнасці, сведчыў перапіс насельніцтва, які адбыўся ў 1937 г. Так, з 30 млн. непісьменных грамадзян СССР старэй за 16 гадоў 25 млн. назвалі сябе веруючымі, а з 68,5 млн. пісьменных – больш за 30 млн.

Такім чынам, палітыка РКП(б)-УКП(б) у дачыненні да рэлігіі і царквы вызначалася бескампраміснасцю, непрымірымасцю і накіраванасцю на поўнае знішчэнне свяшчэннаслужыцеляў, храмаў і культураў. Яна была выклікана ідэалагічнымі, палітычнымі, эканамічнымі і культурнымі прычынамі. Для дасягнення сваіх мэт улада выкарыстоўвала самыя разнастайныя, але галоўным чынам гвалтоўныя метады, вынікам якіх сталі шматтысячныя людскія ахвяры, матэрыяльныя і духоўныя страты народаў СССР.

5. Вынікі «культурнай рэвалюцыі» ў БССР у 30-я гг. XX ст. Дасягненні і супярэчнасці. Сталінская мадэрнізацыя эканомікі (індустрыялізацыя прамысловасці і калектывізацыя сельскай гаспадаркі) суправаджалася карэннымі пераўтварэннямі ў галіне культуры, якія набылі назву «культурнай рэвалюцыі». У ходзе яе прадугледжвалася поўная ліквідацыя непісьменнасці, укараненне новай сістэмы адукацыі, развіццё навукі, станаўленне літаратуры і мастацтва, фармаванне інтэлігенцыі.

Кіраўніцтва БССР надавала важнае значэнне павышэнню адукацыйнага ўзроўню насельніцтва. На пачатак 1932/1933 навучальнага года 6988 школ наведвалі 856,5 тыс. дзяцей. У 1930-я гг. у БССР аформілася сістэма школьнай адукацыі: пачатковая школа (1–4 класы), няпоўная сярэдняя (1–7 класы) і сярэдняя (1–10 класы). У школах уводзіліся уніфікаваныя навучальныя праграмы, урочная форма, пяцібальная сістэма ацэнкі ведаў вучняў.

У другой палове 1930-х гг. поспехі гаспадарчага развіцця дазволілі павялічыць асігнаванні на асвету. Так, у 1937/1938 навучальным годзе ў 7132 школах БССР за партамі сядзелі ўжо 1015,8 тыс. дзяцей. Амаль 249 тыс. чал. ліквідавалі сваю непісьменнасць.

Павелічэнне сеткі сярэдніх школ стымулявала імкненне моладзі да далейшай адукацыі. Патрэба ў рабфаках паступова знікала і ў 1939 г. яны былі скасаваны. У 1937/1938 навучальным годзе ў 96 тэхнікумах навучаліся 33,2 тыс. студэнтаў. З 1927 па 1932 г. колькасць ВНУ павялічылася з 4 да 31, а студэнтаў у іх – з 4,6 тыс. да 10,5 тыс. У ліку вядучых прызнаваліся Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Інстытут народнай гаспадаркі, Беларускі політэхнічны інстытут, Беларускі сельскагаспадарчы інстытут (Горкі), медыцынскія (Мінск, Віцебск) і педагагічныя (Мінск, Віцебск) інстытуты. Праз 5 гадоў было вырашана шляхам узбуйнення ВНУ скараціць іх колькасць да 21. Гэта, аднак, не зменшыла магчымасці моладзі атрымаць адукацыю. У 1937/1938 навучальным годзе колькасць студэнтаў узрасла да 15 255 чал., і набыла тэндэнцыю да павелічэння, паколькі ў шэрагу ВНУ (БДУ, БПІ і інш.) узнікла завочная форма навучання.

1930-я гг. – час далейшага развіцця беларускай навукі, флагманам якой заставалася Акадэмія навук у складзе 12 інстытутаў. Найбольшых поспехаў дасягнулі даследаванні ў галіне арганічнай хіміі (М. Прыляжаеў, М. Казлоў, У. Шкатэлаў), хіміі, батанікі (Ц. Годнеў), геалогіі (М. Бліядуха), насенневодства (П. Альсмік), жывёлагадоўлі (М. Найдзёнаў). Высокія вынікі ў вывучэнні фізіялогіі чалавека і метадаў лячэння хвароб прыносілі працы Д. Маркава, М. Кроля, Ф. Гаўсмана, Л. Разанава і інш.

Грунтоўныя навуковыя даследаванні ажыццяўляліся ў Балотным, Лесапрамысловым, Свінагадоўчым інстытутах, на Цэнтральнай бульбяной станцыі, на кафедрах БДУ, БПІ і іншых ВНУ. Да канца 1930-х гг. у БССР навуковымі праблемамі займаліся 2227 спецыялістаў 51 навуковай установы.

1930-я гг. з'яўляліся прыкметным этапам у развіцці беларускай літаратуры. Найважнейшымі тэмамі праяваў былі падзеі грамадзянскай вайны (Я. Колас «Дрыгва», Б. Мікуліч «Дужасць», П. Галавач «Носьбіты нянавісці»), калектывізацыі (М. Зарэцкі «Вязьмо», С. Баранавых «Межы», П. Галавач «Сполах на загонах», Я. Колас «Адшчапенец», К. Крапіва «Мядзведзічы»), пачуцці і жыццё савецкага чалавека (К. Чорны «Бацькаўшчына», Э. Самуйлёнак «Будучыня»).

Узнёслай творчасцю сваю адданасць сацыялістычнай Айчыне выявілі Я. Купала (паэма «Над ракой Арэсай», вершы «Алеся», «Хлопчык і лётчык»), М. Лужанін (паэма «Галасы гарадоў»), А. Куляшоў (паэма «Хлопцы апошняй вайны») і інш.

У 1930-я гг. пачалася творчасць паэтаў новага пакалення – М. Аўрамчыка, А. Вялюгіна, А. Зарыцкага, М. Калачынскага, П. Панчанкі.

Новым крокам у драматургіі стала п'еса Я. Коласа «Вайна вайне». К. Чорны перапрацаваў для сцэны свой раман «Бацькаўшчына», З. Бядуля – аднаіменную п'есу «Салавей». Беларускія тэатры паставілі п'есы Э. Самуйлёнка «Сяржант Дроб» і «Пагібель воўка», П. Глебкі «Над Бязрозай-ракой», В. Вольскага «Цудоўная дудка». К. Крапівы «Канец дружбы», «Партызаны» і «Хто смяецца апошнім».

У 1930-я гг. беларускія тэатры далучалі грамадзян да лепшых узораў рускай і замежнай класікі – А. Астроўскага («Беспасажніца», «Ваўкі і авечкі»), І. Шылера («Каварства і каханне») і інш. Калектыў БДТ-1 ставіў п'есы К. Чорнага «Бацькаўшчына», А. Карнейчука «Платон Крэчат», З. Бядулі «Салавей», К. Крапівы «Партызаны» і іншыя, якія карысталіся вялікім поспехам у глядачоў, дзякуючы ўдзелу ў спектаклях У. Крыловіча, У. Уладамірскага, Г. Глебава, І. Ждановіча, Б. Платонава, Л. Рахленкі, Л. Ржэцкай. Асаблівай папулярнасцю карысталася камедыя К. Крапівы «Хто смяецца апошнім».

Мастацкі кіраўнік БДТ-2 М. Міцкевіч рабіў акцэнт на партыйна-класавых ацэнках пры раскрыцці вобразаў герояў. Прызначаны ў 1934 г. рэжысёр В. Дарвішаў здолеў выклікаць цікавасць гледачоў пастаноўкай спектакляў Б. Рамашова «Байцы», А. Карнейчука «Пагібель эскадры», М. Горкага «Мяшчане». Беларускі рэпертуар быў прадстаўлены п'есамі Я. Купалы «Паўлінка» і «Прымакі», Я. Коласа «У пушчах Палесся». Зоркамі БДТ-2 з'яўляліся А. Ільінскі і П. Малчанаў.

Пасля адхілення У. Галубка ад кіраўніцтва БДТ-3 рэжысёр К. Саннікаў за 5 гадоў сваёй працы паспеў зрабіць шмат для таго, каб творчасць калектыва была па вартасці ацэнена гомельскай публікай. Тым не менш у 1937 г. уся труппа была арыштавана, а тэатр закрыты.

Партыйнае кіраўніцтва ўсведамляла неабходнасць далучэння шырокіх мас да тэатральнага мастацтва. Невыпадкова, у 1931 г. у Мінску пачаў працаваць Тэатр юнага гледача, а ў 1938 г. у Гомелі – Дзяржаўны тэатр лялек. У 1938 г. у Гомелі, Бабруйску, Барысаве, Слуцку, Полацку, Рагачове, Мазыры, Лепелі працавала 8 вандроўных калгасна-саўгасных тэатраў.

Важнай падзеяй у развіцці музычнага мастацтва БССР стала адкрыццё ў 1932 г. Беларускай дзяржаўнай кансерваторыі, якая дала пуцёўку ў жыццё першым прафесійным кампазітарам – А. Багатырову, М. Крошнеру, П. Падкавыраву, В. Алоўнікаву, Дз. Лукасу. У 1933 г. Беларускі дзяржаўны тэатр оперы пачаў сваю дзейнасць з пастаноўкі оперы «Кармэн» Ж. Бізэ і ў далейшым радаваў гледачоў творамі рускіх і заходнееўрапейскіх кампазітараў.

Намаганнямі айчынных пастаноўшчыкаў у 1939 г. адбыліся прэм'еры опер Я. Цікоцкага «Міхась Падгорны» і А. Багатырова «У пушчах Палесся», агучаных Л. Александроўскай, М. Млодэк, М. Дзянісавым, І. Балоціным.

У 1937 г. пачаў выступленні сімфанічны аркестр Дзяржаўнай філармоніі, у рэпертуары якога былі ўключаны сімфоніі, напісаныя В. Залатаровым, А. Клумавым, М. Аладавым, з нацыянальнымі матывамі. Апрацоўкай фальклорных твораў займаліся кампазітары І. Любан, С. Палонскі, Н. Сакалоўскі, Г. Цітовіч.

Найбольш вядомымі творамі кампазітараў былі першая беларуская рэвалюцыйная опера «Вызваленне працы» М. Чуркіна і камічная опера «Тарас на Парнасе» М. Аладава, «Міхась Падгорны» Я. Цікоцкага, «У пушчах Палесся» А. Багатырова, «Кветка шчасця» А. Туранкова і першы нацыянальны балет «Салавей» М. Крошнера.

Народную музыку прапагандаваў Беларускі дзяржаўны ансамбль народных інструментаў, створаны ў 1930 г. (з 1937 г. – хор і ансамбль беларускай народнай песні і танца). Да 1938 г. кампазітары Беларусі

напісалі звыш 20 буйных сімфоній, 12 камерных твораў. У іх ліку песні, якія сталі вядомымі ва ўсім СССР, – «Бывайце здаровы» І. Любана і «Вечарынка ў калгасе» С. Палонскага.

Да 1939-х гг. беларускія кінематаграфісты працавалі ў Ленінградзе на кінастудыі «Савецкая Беларусь». Новым напрамкам іх дзейнасці сталі здымкі хранікальных і дакументальных фільмаў па бягучых падзеях. 1933 г. азнаменаваўся выхадам гукавых фільмаў «Першы ўзвод» рэжысёра У. Корш-Сабліна і «Двойчы народжаны» рэжысёра Э. Аршанскага. Прызнанне гледачоў атрымалі фільмы «Шукальнікі шчасця» і «Маё пакаленне» У. Корш-Сабліна, «Дзяўчына спяшаецца на спатканне» М. Вернера, «Мядзведзь» Г. Аненскага. Аднак уклад кінастудыі ў развіццё ўласнабеларускай культуры быў яшчэ невялікі.

Як вынікала з экспазіцыі усебеларускіх выстаў, якія штогод адбываліся ў Мінску, асноўная маса майстроў пэндзлю прысвяціла свой талент тэме сацыялістычнага будаўніцтва. У 1932 г. шмат добрых слоў было сказана на адрас палотнаў В. Волкава «Перадача вопыту» і Г. Віера «Кавальскі цэх».

Вядучым майстрам-пейзажыстам заставаўся В. Бялыніцкі-Біруля. У ліку яго твораў 1930-х гг. – «Пачатак восені», «Набегла хмара», «Бэз цвіце». Здолелі захаваць сваю творчую індывідуальнасць М. Дучыц, М. Гругер, Ю. Пэн.

На працягу 1930-х гг. цэх беларускіх скульптараў папоўніўся за кошт такіх майстроў, як З. Азгур, А. Арлоў, А. Бембель, А. Глебаў. Над вобразамі сучасніка працавалі А. Грубэ («Трактарыстка», «Беларус»), А. Арлоў («Пагранічнік і калгасніца», барэльеф «Жыццё піянераў») і інш. Але найбольш вядомы твор тых гадоў – гэта скульптурная кампазіцыя М. Манізера «Ленін на трыбуне» (1933) у архітэктурным ансамблі Дома ўрада, спраектаванага І. Лангбардам.

З іншых дасягненняў беларускай архітэктурны вярта адзначыць Дзяржаўную бібліятэку БССР (Г. Лаўроў), Дзяржаўны тэатр оперы і балета і Дом Чырвонай Арміі (І. Лангбард), будынак ЦК КП(б)Б (А. Воінаў і У. Варахін).

Такім чынам, удасканаленне і далейшае развіццё сістэмы адукацыі, навукі, выяўленчага і музычнага мастацтва, архітэктурны закладвала грунт для новай савецкай культуры, фармавала кадры савецкай інтэлігенцыі і тым спрыяла перамозе стратэгічных задач сацыялістычнага будаўніцтва.

Разам з тым развіццё савецкай культуры не было свабодным. Па ідэалагічных меркаваннях яно штучна стрымлівалася і скіроўвалася ў рэчышча, якое вызначалася І. Сталіным і яго хеўрай у маштабах усёй

краіны. Значны ўрон беларускай культуры быў нанесены, па-першае, адмовай ад беларусізацыі і праследваннем яе прыхільнікаў; па-другое, класавым прынцыпам фармавання студэнтаў і выкладчыцкага корпуса; па-трэцяе, неабгрунтаванымі палітычнымі рэпрэсіямі супраць дзеячаў беларускай культуры.

6. Асноўныя дасягненні адукацыі, навукі, мастацкай культуры ў 50–80-я гг. XX ст. Асуджэнне культу асобы Сталіна станоўча адбілася на ўсіх напрамках жыццядзейнасці савецкага грамадства. Паводле закона «Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і далейшым развіццём сістэмы народнай адукацыі ў СССР», прынятага ў снежні 1958 г., школьная адукацыя скіроўвалася на політэхнічнае навучанне і працоўнае выхаванне. У 1959 г. была ўведзена абавязковая 8-гадовая адукацыя. Для сірот і дзяцей са слабазабяспечаных у матэрыяльным плане сем'яў утвараліся школы-інтэрнаты. Гэтая сістэма навучання і выхавання сябе апраўдала, у 1965 г. у БССР налічвалася ўжо 128 такіх школ. Актывізавалі працу школы рабочай моладзі. У выніку з 1956 да 1965 г. сярэдняю адукацыю атрымалі каля 600 тыс. юнакоў і дзяўчат.

У 1972 г. ва ўсёй краіне, у тым ліку БССР, пачаўся пераход да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі. У 1985 г. яе атрымалі ўжо 170 тыс. чал., на 20 тыс. больш, чым у 1965 годзе. Акрамя адукацыі, сярэдня школа, галоўным чынам праз сістэму навучальна-вытворчых камбінатаў, ставіла на мэце даць выпускніку пэўную прафесію.

Узросшая патрэба ў кваліфікаваных рабочых абумовіла стварэнне спецыяльных навучальных устаноў. Так, у 1959 г. усе рамесныя і іншыя вучылішчы былі пераўтвораны ў гарадскія і сельскія прафесіянальна-тэхнічныя вучылішчы (ГПТВ і СПТВ). З 1961 па 1985 г. іх колькасць вырасла са 103 да 240. Каб узняць агульны ўзровень будучых рабочых, у 1970-я гг. у ПТВ іх навучэнцам, акрамя прафесіі, надавалася сярэдня адукацыя.

З 1960 г. па 1985 г. са 102 да 139 павялічылася колькасць тэхнікумаў, а навучэнцаў у іх – са 139 тыс. да 160,4 тыс.

У гэты перыяд імкліва развівалася вышэйшая школа. У 1960–1970-я гг. пачалі працу машынабудаўнічы (Магілёў), радыётэхнічны (Мінск), тэхналагічны лёгкай прамысловасці (Віцебск), тэхналагічны (Магілёў), політэхнічны (Наваполацк) і іншыя інстытуты. Гродзенскі і Гомельскі педагагічныя інстытуты былі пераўтвораны ва універсітэты. У 1970-х гг. з мэтай збалансавання сацыяльнага складу студэнцтва ў ВНУ былі ўтвораны падрыхтоўчыя аддзяленні, пасля якіх можна было паступіць на першы курс. У 1960 г. у нас налічвалася 24 ВНУ з 59 тыс. студэнтаў. У 1985 г. гэтыя лічбы складалі адпаведна 33 і 182 тыс.

Па колькасці студэнтаў на 10 тыс. насельніцтва (164) БССР выйшла на першыя месцы ў Еўропе.

Буйнейшым навуковым цэнтрам рэспублікі па-ранейшаму заставалася АН БССР. Размяшчэнне ў рэспубліцы прадпрыемстваў машына-, станка- і прыборабудавання стымулявалі паскоранае развіццё фізіка-тэхнічных навук. За дасягненні ў галіне спектраскапіі, люмінесцэнцыі, квантавай электронікі і матэматыкі лаўрэатамі Ленінскай прэміі былі адзначаны М. Барысевіч, М. Яругін, У. Платонаў, Л. Кісялеўскі, У. Лабуноў і інш. З 1965 па 1985 г. па навуковаму патэнцыялу наша рэспубліка займала трэцяе месца ў СССР.

З 1954 па 1966 г. Саюз беларускіх пісьменнікаў узрос са 114 да 242 чал. Дасягненнямі літаратуры 1960–1970-х гг. варта лічыць трылогію І. Мележа «Палеская хроніка». У шэраг грунтоўных твораў аб жыцці народа ўвайшлі творы А. Чарнышэвіча «Засценак Малінаўка», А. Кулакоўскага «Сустрэчы на ростанях», І. Шамякіна «Сэрца на далоні», «Крыніцы», «Трывожнае шчасце», «Атланты і карыятыды».

Тэма Вялікай Айчыннай вайны зрабілася найважнейшай ва ўсіх літаратурных жанрах. Я. Брыль у рамане «Птушкі і гнёзды» адным з першых узняў праблему выбару паводзін чалавека на вайне. У трылогіі І. Чыгрынава «Плач перапёлкі» рэалістычна перадзены драматызм падзей і чалавечых лёсаў на вайне.

Прызнаным майстрам ваенна-псіхалагічнага жанру з'яўляецца В. Быкаў («Альпійская балада», «Дажыць да світання», «Жураўліны крык», «Мёртвым не баліць» і інш.). У цыкле яго «партызанскіх» апавесцей – «Круглянскі мост», «Сотнікаў», «Воўчая зграя», «Пайсці і не вярнуцца», «Знак бяды» аўтар, як ніхто іншы да гэтага часу, здолеў закрануць рэальныя чалавечыя пачуцці. Праўдзівае, а не плакатнае, асвятленне чалавечых лёсаў у час вайны ўласціва творам А. Адамовіча, І. Пташнікава і інш.

Сапраўднай падзеяй у беларускай літаратуры гэтага часу стаў выхад твораў У. Караткевіча, якія ляглі ў падмурак новага гістарычнага жанру літаратуры. У іх ліку – раманы «Каласы пад сярпом тваім», «Дзікае паляванне караля Стаха», «Чорны замак Альшанскі» і інш.

Адлюстраванне агульначалавечых каштоўнасцей праз асабістыя перажыванні герояў стала адной з галоўных тэм пасляваеннай паэзіі П. Броўкі ў зборніках «Пахне чабор», «Далёка ад дому», «А дні ідуць...». З вялікай сілай выявіўся талент М. Танка ў зборніках вершаў «Нарачанскія сосны», «Прайсці праз вернасць». Высокі патрыятызм і тонкая лірыка выдатна спалучаліся ў ваеннай тэматыцы паэтаў А. Куляшова і П. Панчанкі. Славу прызнаных майстроў паэтычнага

слова набылі сабе А. Вярцінскі, С. Грахоўскі, Г. Бураўкін, Р. Барадулін, Н. Гілевіч, В. Зуёнак, А. Лойка і інш.

На тэатральнай сцэне вызначылася ўстойлівая тэндэнцыя пераходу ад праблемы бесканфліктнасці, барацьбы добрага з лепшым і г. д. да рэальнага жыцця людзей. Пытанні маралі, унутранага свету чалавека выдатна асвятляў у сваёй творчасці пачынальнік новага этапу ў развіцці беларускай сатырычнай камедыі А. Макаёнак. Яго п'есы «Каб людзі не журыліся», «Лявоніха на арбіце», «Зацюканы апостал», «Трыбунал», «Таблетку пад язык» і іншыя выклікалі велізарную цікавасць публікі. Высокі ўзровень драматургічнага майстэрства прадэманстравалі К. Крапіва ў сваёй п'есе «Брама неўміручасці».

З пачатку 1980-х гг. тэатральнае мастацтва ўзбагацілася новым драматургам – А. Дударавым, які паставіў п'есы «Выбар», «Вечар», «Радавыя». Прызнанне грамадскасці набылі п'есы А. Дзялендзіка «Выклік багам» і А. Петрашкевіча «Трывога».

Дзякуючы высокапрафесійнаму складу Кансерваторыі, у 1960–1980-я гг. на беларускай сцэне былі пастаўлены ўзоры оперных класікаў – Ж. Бізэ, Ш. Гуно, П. Чайкоўскага, А. Барадзіна, М. Рымскага-Корсакава, М. Глінкі. Акрамя таго, беларускія аўтары сваёй творчасцю ўзбагацілі гэты від мастацтва. Так, Я. Цікоцкі напісаў оперу «Алеся», А. Багатыроў – «Надзея Дурава», Г. Пукст – «Машэка». Асаблівым нацыянальным гучаннем характарызаваліся оперы Ю. Семянякі «Зорка Венера» і Дз. Смольскага «Францыск Скарына».

Агульнавядомыя творы кампазітараў-песеннікаў У. Алоўнікава «Радзіма мая дарагая» і «Лясная песня», а таксама «Песня пра Нёман» М. Сакалоўскага. У ліку шматлікіх аўтарскіх твораў – кантата «Беларускія песні» А. Багатырова, араторыя «Званы» Я. Глебава, песні І. Лучанка і інш.

Шырокую вядомасць набылі Дзяржаўная харавая акадэмічная капэла БССР, Дзяржаўны народны хор, Дзяржаўны ансамбль танца, сімфанічны і народны аркестры. З 1970 г. пачаў сваё трыумфальнае шэсце музычны калектыў «Песняры» на чале з У. Мулявіным.

Другая палова 1950-х гг. – пачатак імклівага развіцця нацыянальнага кіно. У ліку высокамастацкіх твораў варта назваць кінастужкі «Гадзіннік спыніўся апоўначы» (рэжысёр М. Фігуроўскі), «Трэцяя ракета» (Р. Віктараў), «Альпійская балада», «Я родам з дзяцінства» (М. Шпалікаў), «Іван Макаравіч» (І. Дабралюбаў), «Бацька» (Б. Сцяпанаў).

Экранізаваліся вядомыя творы беларускіх пісьменнікаў, у тым ліку В. Быкава «Трэцяя ракета», «Альпійская балада», «Узыходжанне», «Знак бяды»; І. Мележа – «Людзі на балоце», У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха», «Чорны замак Альшанскі».

Экранізацыя лепшых спектакляў беларускіх тэатраў, акрамя іншага, спрыяла ўзбагачэнню савецкай культуры, папулярызаванні такіх артыстаў, як Г. Макарава, П. Кармунін, Р. Янкоўскі, Г. Гарбук, В. Тарасаў, М. Яроменка і інш.

У 1950-я гг. беларускі цэх жывапісцаў папоўніўся выпускнікамі маскоўскіх і ленінградскіх мастацкіх устаноў (М. Савіцкі, М. Данцыг, І. Стасевіч), а таксама выпускнікамі Беларускага тэатральна-мастацкага інстытута (В. Грамыка, Л. Шчэмелеў, Б. Аракчэеў, І. Рэй).

Услаўленню Савецкай улады прысвечаны творы Н. Воранава «Беларусь. За ўладу Саветаў», М. Манасзона – «І з’езд РСДРП», Х. Ліўшыца – «І Усерасійскі з’езд Саветаў», Ф. Дарашэвіча – «У. І. Ленін сярод першых чырвоных камандзіраў», А. Шыбнёва – «З Леніным».

Важнейшы напрамак творчасці мастакоў другой паловы 1960–1980-х гг. быў скіраваны на ўслаўленне подзвігу народа ў Вялікай Айчыннай вайне. Свае працы на гэту тэму прысвяцілі Я. Зайцаў «Мая рэспубліка ў агні Айчыннай», В. Грамыка «Салдаты», «1941. Над Прыпяццю», М. Данцыг «Партызанскае вяселле», А. Малішэўскі «Мы вернемся», І. Стасевіч «Суровае юнацтва», М. Залозны «Салдаты».

Асобае месца ў асвятленні гэтай тэмы займае творчасць М. Савіцкага партызанскага цыкла «Блакада», «Віцебскія вароты», «Партызанская мадона», «Поле». Вялікае эмацыянальнае ўздзеянне маюць напісаныя ім карціны з цыклу «Лічбы на сэрцы» аб ахвярах фашысцкіх канцлагераў.

У азначаны час набываюць далейшае развіццё тэматычны жывапіс: родная прырода, свабодная праца, дом і сям’я. Лепшыя яго ўзоры ўяўляюць «Маё Палессе» Г. Вашчанкі, «Па родных мясцінах» В. Сумарава, «У полі» М. Савіцкага. Тонкім лірычным настроем прасякнуты карціны М. Казакевіча «Юнацтва» і Л. Шчэмялёва «Вясна». Новым словам у жывапісе 1970–1980-х гг. з’явіўся зварот да мінуўшчыны, які здзейснілі У. і М. Басалыгі, А. Марачкін, У. Тоўсцік, Ф. Янушкевіч.

Аб дасягненнях беларускіх мастакоў выразна сведчаць узоры манументальнага мастацтва: мазаічнае пано «Палёт» Г. Вашчанкі, вітраж на фасадзе і размалёўка ў холе кінатэатра «Піянер» Я. Зайцава і І. Ціханава, мазаіка ў фае кінатэатра «Партызан» М. Данцыга і Б. Няпомняшчага, размалёўка «Зямля Светлагорская» Г. Вашчанкі, мазаіка «Партызаны» А. Юшчанкі і інш.

Усталяваны ў 1954 г. у Мінску Манумент Перамогі (аўтар праекта Г. Заборскі, скульптары З. Азгур, А. Глебаў, А. Бембель, С. Селіханаў) і запалены ў 1961 г. каля яго Вечны агонь сталі не толькі сімвалам, але і сапраўдным мастацкім шэдэўрам. У ліку найбольш велічных помнікаў

такога кшталту мемарыяльныя комплексы «Брэсцкая крэпасць-герой» (А. Бембель, У. Кароль, В. Волчак, В. Занковіч, Ю. Казакоў і інш.), «Хатынь» (С. Селіханаў, В. Занковіч, Л. Левін і інш.) і «Прарыў» у раёне г. п. Ушачы Віцебскай вобл. (А. Анікейчык, Ю. Градаў, Л. Левін), помнік «Курган Славы Савецкай Арміі-вызваліцельніцы Беларусі» (А. Бембель, А. Арцымовіч, А. Стаховіч), помнік Н. Ф. Купрыянавай, якая не дачалася з вайны пяці сваіх сыноў (А. Заспіцкі, І. Міско, М. Рыжанкоў).

Высокамастацкая манументальная скульптура таксама ўвасобілася ў помніках У. І. Леніну ў Лепелі (І. Глебаў), Я. Купалу (А. Анікейчык, Л. Гумілеўскі, А. Заспіцкі), Я. Коласу (З. Азгур) у Мінску, Ф. Скарыне ў Полацку (А. Глебаў, І. Глебаў, А. Заспіцкі).

Такім чынам, беларускія літаратары і дзеячы мастацтва, аб'яднаныя ў творчыя саюзы, пад кантролем КПСС-КПБ выконвалі не толькі эстэтычную, але і ідэйна-выхаваўчую функцыю. У БССР, як і ва ўсім СССР, духоўнасць грамадзян асацыявалася са ступенню авалодання імі сацыялістычных каштоўнасцей (марксізм-ленінізм, сацыялістычная Радзіма, агульнанародная ўласнасць, калектывізм і таварысцкая ўзаемадапамога, «чалавек чалавеку – сябар, таварыш і брат», дружба народаў СССР і інтэрнацыяналізм і інш.).

Лічылася, што ў СССР самая адукаваная і высокамаральная моладзь, якая праз УЛКСМ непарыўна звязана з КПСС і гатова выканаць любую пастаўленую перад ёю задачу. Існаванне «несаюзнай» моладзі і нейкіх асобных яе інтарэсаў лічылася выключэннем, якое не заслугоўвала ўвагі. Так, да пачатку перабудовы, за 20 гадоў існавання Камісіі па справах моладзі ў Вярхоўным Савеце БССР яе члены не падалі ніводнага законапраекта аб жыццёвых патрэбах юнакоў і дзяўчат.

Не выклікала заклапочанасці ўсяго парламента (старшыня Прэзідыума І. Шамякін, з 1985 г. – І. Навуменка) поўнае знікненне ў гарадах беларускіх школ, звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы, занябанасць гістарычным мінулым, помнікамі і традыцыямі мінуўшчыны. Занятая вырашэннем уласных праблем партыйная і камсамольская наменклатура разам з кіраўніцтвам творчых саюзаў не маглі прадпрыняць дзейсных захадаў супраць распаўсюджвання ў нашай краіне элементаў заходняй культуры. Не дзіўна, што моладзь губляла давер да сацыялістычных каштоўнасцей і стварала ўласную субкультуру: павальна захаплялася айчыннай і замежнай музыкай (стылі «рок», «поп», «дыска») і кантрабанднымі «відакамі»; збівалася ў суполкі «панкаў», «металістаў», «рокераў». Насуперак ачмурэлай атэістычнай прапагандзе трэць юнакоў і дзяўчат удзельнічалі ў рэлігійных абрадах.

На пачатку 1980-х гг. расчараванне савецкіх людзей сацыялістычнымі каштоўнасцямі адбілася і на побытавым узроўні, калі ў грамадстве надзвычай пашырылася п'янства, наркаманія і г. д.

З пачаткам перабудовы партыйныя ідэолагі трактавалі змест духоўнасці ў непарыўнай сувязі з марксізмам-ленінізмам і толькі пад уздзеяннем магутнага адраджэнскага руху былі вымушаны прызнаць вяршэнства агульначалавечых каштоўнасцей над класавымі («сацыялістычнымі»), у тым ліку рэальную свабоду сумлення, неабходнасць беларускай мовы ў якасці дзяржаўнай і многае інш. Але шматлікія пастановы партыйных пленумаў, выступленні СМІ (тэлебачанне, прэса, радыё) па ўмацаванні духоўнасці мелі дэкларатыўны характар. Вызначаць гэты працэс, ажыццяўляць яго і кіраваць ім у ЦК КПБ ужо не было ні сіл, ні магчымасцей. Па сутнасці, за словамі аб духоўнасці хаваліся тактычныя намаганні наменклатуры зберагчы сваю ўладу і сацыялістычны курс развіцця.

Тая ж частка беларускага народа – інтэлігенцыя і проста грамадзяне, якія не атаясамлівалі духоўнасць з камунізмам, звязалі яе з нацыянальнымі патрэбамі – адраджэннем дзяржаўнага статусу беларускай мовы, арганізацыяй сістэмы беларускай адукацыі, пераадоленнем нацыянальнага нігілізму, развіццём нацыянальнай літаратуры, тэатра, музычнага і выяўленчанага мастацтва.

На фоне разбуральных працэсаў у эканоміцы, сацыяльных узрушэнняў (беспрацоўе, п'янства, наркаманія, прастытуцыя, СНІД і інш.), аслаблення саюзнай дзяржавы праблема «духоўнага Чарнобылю» здавалася свядомым грамадзянам значна больш актуальнай, чым усе астатнія. Невыпадкова, што неаднолькавыя падыходы ўсіх палітычных і грамадскіх аб'яднанняў да вызначэння прыярытэтных накірункаў у палітыцы перабудовы абумовілі разнастайныя праявы духоўнага жыцця, супярэчлівыя вынікі і ацэнкі.

У ліку першых у БССР, хто скарыстаў спрыяльную палітыку перабудовы на карысць нацыянальных інтарэсаў, былі сябры шматлікіх гісторыка-культурных аб'яднанняў – «Талака» (Мінск), «Паходня» (Гродна) і іншых, а таксама маладыя літаратары Саюза пісьменнікаў, якія арганізавалі ўласную суполку «Тутэйшыя». Менавіта гэтыя суполкі, у партыйнай трактоўцы – «нефармальныя аб'яднанні» – абмяркоўвалі складаныя перыяды гісторыі, бралі ўдзел у святкаванні народных свят «Гуканне вясны», «Дзяды», крытыкавалі сталінізм і г. д. Іх намаганнямі з'явіліся першыя, напалову легальныя друкаваныя выданні і лістоўкі. Менавіта яны паставілі ў парадак дня павышэнне статусу беларускай мовы. Таму ж паспрыялі змешчаныя ў адкрытым друку звароты (1986) і (1987) прадстаўнікоў творчай і навуковай інтэлігенцыі БССР на адрас

ЦК КПСС. Ідэю аб яе дзяржаўнасці настойліва праводзіла газета «Літаратура і мастацтва». Пасля таго, як летам 1988 г. у ёй з'явіўся артыкул аб знойдзеных у Курапатах астанках ахвяр сталінізму, яе аўтарытэт значна ўзрос.

У 1988/1989 навучальным годзе ў многіх ВНУ БССР па рашэнні рэктаратаў стаў чытацца курс гісторыі Беларусі на беларускай мове. Нарэшце, павышэнню статусу беларускай мовы паспрыяла ўтварэнне грамадскай арганізацыі Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны.

Прапаганда беларускімі арганізацыямі беларускай мовы, герба «Пагоня», бела-чырвона-белага сцяга сустракала жорсткую крытыку і нават рэпрэсіўныя захады з боку партыйнай наменклатуры. Але ўрэшце напярэдадні выбараў у Вярхоўны Савет БССР, каб не адштурхнуць ад сябе электарат, КПБ была вымушана прызнаць справядлівасць патрабаванняў беларускіх арганізацый і ў снежні 1989 г. выказалася ў падтрымку беларускай мовы і нацыянальнай школы.

Нарэшце 26 студзеня 1990 г. зноў абраны парламент БССР прыняў закон «Аб мовах у Беларускай ССР», які надаў беларускай мове статус дзяржаўнай. 20 верасня 1990 г. Вярхоўны Савет (старшыня М. Дземянцей) зацвердзіў распрацаваную Саветам Міністраў Дзяржаўную праграму развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў.

Нягледзячы на сваю абмежаванасць, распачатая палітыка перабудовы ў плане дэмакратызацыі і галоснасці паспрыяла далейшаму прагрэсіўнаму развіццю беларускай літаратуры. У прыватнасці, на хвалі адноўленай палітычнай рэабілітацыі ахвяр сталінскага рэжыму да чытача вярнуліся забароненыя творы М. Гарэцкага, А. Гаруна, П. Галавача, У. Ластоўскага.

З'явіліся аповесці-ўспаміны С. Грахоўскага «Зона маўчання», «З воўчым білетам», П. Пруднікава «Яжовыя рукавіцы», Ф. Аляхновіча «У кіпцюрах ГПУ», Б. Мікуліча «Аповесць для сябе», у часопісе «Маладосць» былі надрукаваны ўспаміны Л. Геніюш «Сповідзь».

Значны літаратурны рэзананс выклікала Чарнобыльская катастрофа. З яе мастацкім асэнсаваннем выступіў Б. Сачанка – «Родны вугал», І. Шамякін – «Злосная зорка», В. Карамазаў – «Краем Белага шляху», В. Казько – «Выратуй і памілуй нас, чорны бусел», А. Адамовіч – «Апакаліпсіс па графіку», У. Някляеў – «Зона».

Пасля смерці У. Караткевіча (1984) эстафету гістарычнага рамана працягваў Л. Дайнека з творамі аб беларускім Сярэднявеччы – «Меч князя Вячкі», «След ваўкалака», «Жалезныя жалуды». Уважлівым даследчыкам і тонкім назіральнікам выявіў сябе У. Арлоў творамі «Дзень, калі ўпала страла» і «Асветніца з роду Усяслава» (1989). Велі-

зарную папулярнасць заваяваў твор. К. Тарасава «Памяць пра легенды: беларускай даўніны галасы і абліччы» і інш. Значны ўклад у вяртанне забытых іменаў унёс Э. Ялугін сваёй дакументальнай аповесцю «Без эпітафіі аб лёсе» Ц. Гартнага.

У тэме Вялікай Айчыннай вайны вызначыліся тэндэнцыі адыходу ад павярхоўных, плакатных персанажаў да раскрыцця складаных характараў, адбітых у творах В. Быкава «Кар’ер», «Сцюжа» і І. Новікава «Ачышчэнне». Новым словам у літаратуры канца 1980-х гг. стала аповесць С. Алексіевіч «Цынкавыя хлопчыкі», прысвечаная ахвярам вайны ў Аўганістане.

Беларуская паэзія развівалася больш імкліва. Значная яе частка насіла публіцыстычны характар. У ліку лепшых аўтараў – Н. Гілевіч, які прысвяціў нацыянальна-культурнаму адраджэнню свае кнігі паэзіі «Повязь», «Як дрэва карэннем», «Жыта, сосны й валуны». Зборнікі вершаў выдалі Р. Барадулін і В. Зуёнак. У 1988 г. сапраўднай падзеяй у літаратурным сусвеце зрабілася выданне асобнай кніжкай легендарнай у 1970-х гг. ананімнай вершаванай паэмы «Сказ пра Лысую Гару».

Матывамі адраджэння прасякнута кніга паэзіі «Міласэрнасць плахі» Р. Барадуліна. Патрэбам беларускага адраджэння прысвячалі сваю творчасць маладыя паэты: А. Сыз, С. Сокалаў-Воюш, Л. Рублеўская, А. Пісьмянкоў, Л. Дранько-Майсюк, Г. Булыка, А. Глобус, В. Шніп. Для тэатральных падмосткаў пісалі А. Дудараў, А. Асташонак, У. Бутрамееў, М. Арэхоўскі, У. Саўліч, С. Кавалёў, І. Сідарук і інш.

У цэлым з пачаткам перабудовы літаратурны працэс Беларусі развіваўся ў супярэчлівых умовах. З аднаго боку, паслабленне партыйнага ўціску над дзейнасцю Саюза пісьменнікаў і кожнага з яго членаў паспрыяла з’яўленню новых, пазбаўленых кан’юнктуры прац, а таксама вяртанню забароненых і забытых пад час сталіншчыны твораў. Як крок наперад трэба прыняць з’яўленне новых, нацыянальна арыентаваных аповесцей, раманаў, п’ес, прысвечаных беларускай мінуўшчыне. З другога боку, літаратурны працэс характарызаваўся моцным уцягненнем яго ўдзельнікаў у палітычную барацьбу. У выніку адной з характэрных асаблівасцей літаратуры канца 80-х гг. XX ст. зрабілася яе публіцыстычнасць.

У пачатку перабудовы беларускі тэатр адчуў на сабе ўздзеянне тых самых праблем, што і літаратура. Акрамя таго, пагаршэнне жыццёвага ўзроўню насельніцтва негатыўна адбілася на тэатральнай аўдыторыі. Перавод усіх 17 тэатраў на самафінансаванне прывёў да супярэчлівых наступстваў. З аднаго боку, творчыя калектывы набылі рэальную свабоду творчасці: магчымасць самастойна фармаваць рэпертуар, планаваць гастрольныя паездкі, рэгуляваць кошт білетаў і памеры заробтнай платы

і г. д., а з другога боку – яны трапілі ў рэчышча рыначных адносін і былі вымушаны дэманстраваць тыя п'есы, якія давалі найбольшы прыбытак. Так, амаль усе беларускія тэатры другой паловы 1980-х гг. паставілі далёкія ад высокай маральнасці п'есы «Дарагая Алена Сяргееўна», «І быў дзень», «Курыныя галовы». Найбольш гучны поспех напаткаў п'есу А. Галіна «Зоркі на ранішнім небе». Пэўны ўклад у такога кшталту драматургію ўнёс А. Дудараў, які напісаў 4 п'есы з жыцця маргіналаў. Характэрна, што пастаўленыя Рускім театрам імя М. Горкага булгакаўскія «Майстар і Маргарыта» і чэхаўскія «На дне» і «Тры сястры» прайшлі незаўважанымі.

Па меры дэмакратызацыі грамадскага жыцця, аслаблення ідэалагічнага ўціску, абуджэння цікавасці да беларускасці і г. д. беларускі тэатр прыцягваў глядачоў і сур'ёзнымі, такімі высокамастацкімі пастаноўкамі, як «Памінальная малітва» Б. Эрына, «Страсці па Аўдзею» У. Бутрамеева, «Дагарэла свечачка да палічкі» А. Петрашкевіча.

Яшчэ ў 1982 г. у Магілёве рэжысёр В. Маслюк спрабаваў інсцэніраваць «Тутэйшых» паводле п'есы Я. Купалы, але толькі ў 1990 г. М. Пінігіну ўдалося здзейсніць гэтую «крамольную» пастаноўку.

У цэлым у другой палове 1980-х гг. беларускаму тэатру даводзілася выжываць. Высокамастацкі рэпертуар з п'есамі В. Шукшына, А. Макаёнка, В. Быкава і іншых аўтараў саступаў забаўляльным пастаноўкам. Спатрэбілася ўмяшальніцтва дзяржавы, каб разам з Саюзам тэатральных дзеячаў аднавіць высокае прызначэнне тэатра ў справе фармавання высакаразвітай чалавечай асобы.

Такія ж цяжкасці перажываў беларускі кінематограф. У ліку лепшых прац «Беларусьфільма» варта назваць кінастужкі рэжысёраў Э. Клімава «Ідзі і глядзі» (1985) і В. Рыбарава «Мяне клічуць Арлекіна» (1988). Але калі першы фільм закранаў уласціваю беларускаму мастацтву тэму жыцця і барацьбы народа ва ўмовах нямецкай акупацыі і ўжо тым прыцягваў увагу, то другі будзіў зусім іншыя, нязвыклыя пачуцці, бо героем фільма быў выхаванец савецкай эпохі, пазбаўлены агульначалавечых прынцыпаў і не здольны быць карысным грамадству. Яшчэ больш выразна такія «прадукты эпохі» знайшлі ўвасабленне ў кінастужцы В. Пічула «Маленькая Вера».

Дасягненнем Саюза кінематографістаў БССР варта лічыць заснаванне рэспубліканскага відэацэнтра, які значна паспрыяў духоўнаму адраджэнню нацыі, папулярызацыі беларускай культуры за мяжой.

Нялепшыя часы перажывала класічнае мастацтва – опера, балет, сімфанічная музыка. Увагу глядачоў прыцягнулі оперы «Дзікае паляванне караля Стаха» У. Солтана і «Майстар і Маргарыта» Я. Глебава.

У барацьбе за глядача яно саступала месца так званаму шоу-бізнэсу. Рэнтэбельнымі заставаліся нешматлікія вакальна-інструментальныя («Песняры», «Верасы», «Сябры») і танцавальныя («Харошкі») ансамблі. У 1987 г. пачаў выступленні Дзяржаўны аркестр Беларусі пад кіраўніцтвам М. Фінберга.

У тэматыцы твораў выяўленчага мастацтва па-ранейшаму прысутнічалі сюжэты Вялікай Айчыннай вайны, але прызнаных народам шэдэўраў тут створана не было. Адною з асноўных тэм стала гісторыя Сярэднявечча. У. Стальмашонак выканаў серыю партрэтаў Радзівілаў, замалёвак архітэктурных помнікаў Нясвіжа. Г. Вашчанка стварыў трыпціх, прысвечаны К. Каліноўскаму, і цыкл партрэтаў дзеячаў беларускай культуры. Увагу многіх мастакоў, у тым ліку А. Савіцкага і А. Марачкіна, прыцягнула праблема Чарнобыльскай катастрофы.

Такім чынам, другая палова 80-х гг. ХХ ст. з'яўлялася самым кароткім па часе, але вельмі важным па значнасці перыядам у гісторыі БССР, які, акрамя іншага, характарызаваўся паступовым крахам камуністычнай ідэалогіі і станаўленнем беларускай культуры, заснаванай на прынцыпах гуманізму, на агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцях, першых дасягненнях літаратуры і мастацтва.

7. Змены ў духоўным жыцці народа ў канцы 1980-х гг. Другой, пасля адраджэння беларускасці, найважнейшай з'явай у справе фармавання духоўнасці зрабілася вяртанне рэлігіі ў свядомасць і побыт людзей. Да пачатку перабудовы царква як арганізацыя не выяўляла сваёй прысутнасці ў грамадскім жыцці. Тым не менш партыйныя лідэры па-ранейшаму бачылі ў ёй ідэалагічнага праціўніка. Аб тым, у прыватнасці, сведчыла пастанова ЦК КПСС 1981 г. «Аб узмацненні атэістычнага выхавання» і даклад сакратара Ю. Андропова «Актуальныя пытанні ідэалагічнай, масава-палітычнай работы партыі» на Чэрвеньскім Пленуме ЦК КПСС (1983). Так, з нагоды набліжэння 1000-годдзя Хрышчэння Русі камуністы прадпісалі патрыярхату РПЦ абмежаваць святкаванне гэтай даты толькі царкоўным асяроддзем. Нават з пачаткам перабудовы орган ЦК КПБ «Политический собеседник» звяртаў увагу сваіх нешматлікіх чытачоў на неабходнасць атэістычнага выхавання. Але ў 1988 г. сам Генеральны сакратар КПСС М. Гарбачоў быў вымушаны публічна прызнаць вялікую ролю царквы ў жыцці грамадства і неабходнасць поўнай легалізацыі яе дзейнасці.

Відавочнае ідэйнае банкруцтва камунізму выявілася нейперш у вяртанні людзей да адвечных каштоўнасцей. Так, у 1988 г. колькасць дзеючых праваслаўных храмаў у БССР складала 369, праз год – 477,

да канца 1990 г. – 609. Закрытымі заставаліся 387, але дзякуючы энергіі вернікаў на чале з мітрапалітам Мінскім і Слуцкім Філарэтам і яны сталі вяртацца ва ўлонне праваслаўя.

Летам 1989 г. пачалі аднаўляцца ранейшыя епархіі. У ліпені ў Жыровічах адбылася хіратонія двух новых архірэяў: архіепіскапа Магілёўскага і Мсціслаўскага Максіма і епіскапа Полацкага і Віцебскага Дзімітрыя. Новых архіпастыраў блаславіў патрыярх Антыёхіі Ігнацій IV, які наведаў Мінскую і Беларускаю мітраполію. З 1 верасня 1989 г. узнавіліся заняткі ў Мінскай духоўнай семінарыі, ізноў пачаў дзейнічаць Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр у Полацку.

Царква таксама ўключылася ў агульнанародны рух па ажыццяўленні перабудовы. У красавіку 1990 г. тры яе прадстаўнікі – Мітрапаліт Філарэт (Вахрамееў), айцец Віктар (Радамысльскі), айцец Аляксандр (Дзічкоўскі) на альтэрнатыўнай аснове былі абраны дэпутатамі Вярхоўнага Савета БССР. Праваслаўная царква стала набліжацца да нацыянальнай культуры. Па прапанове Філарэта літаратар В. Сёмуха ўзяўся за пераклад Бібліі на беларускую мову.

Амаль адначасова выявілі актыўнасць прадстаўнікі іншых канфесій. Так, у ліпені 1989 г. Папа Рымскі Ян Павел II прызначыў апостальскага адміністратара для католікаў Беларусі – ксяндза Тадэвуша Кандрусевіча. Прыкладна ў гэты ж час пачалі дзейнічаць пратэстанцкія канфесіі евангельскіх хрысціян-баптыстаў, адвентыстаў сёмага дня, пяцідзсятнікаў і інш.

Такім чынам, вяртанне людзей да сваіх рэлігійных каштоўнасцей дапамагло ім знайсці сэнс далейшага жыцця, набыць душэўную і духоўную раўнавагу. Акрамя таго, менавіта на этапе, калі ў беларускае грамадства хлынулі ідэі так званай «сексуальнай рэвалюцыі», гвалту, юдафобіі і г. д., царква зрабілася кансалідуючым яго фактарам і сродкам стрымлівання негатыўных працэсаў у духоўным і сацыяльным жыцці ўсіх людзей, асабліва моладзі.

Лекцыя 16. БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ ВОЙНАМІ (1918–1941 гг.)

Пытанні

1. Брэсцкі мір у лёсе беларускага народа.
2. Версальска-Вашынгтонская сістэма і беларускае пытанне.
3. Рызская мірная дамова 1921 г. Беларуская эміграцыя.
4. Грамадска-палітычнае, эканамічнае, нацыянальна-культурнае становішча Заходняй Беларусі ў складзе Польскай дзяржавы.
5. Абвастрэнне супярэчнасцей паміж еўрапейскімі дзяржавамі ў канцы 30-х гг. XX ст. Мюнхенская дамова.
6. Правал палітыкі калектыўнай бяспекі. Савецка-германская дамова аб ненападзе.
7. Пачатак Другой сусветнай вайны. Вызваленне Чырвонай Арміяй Заходняй Беларусі. Уз'яднанне беларускага народа ў складзе БССР.

1. Брэсцкі мір у лёсе беларускага народа. 26 кастрычніка 1917 г. II Усерасійскі з'езд Саветаў прыняў Дэкрэт аб міры, у якім удзельнікі вайны заклікаліся да яе спынення і заключэння перамір'я. 9 лістапада генерал М. Духонін, які выконваў абавязкі Вярхоўнага галоўнакамандуючага, за адмову ажыццяўлення дэкрэта быў адхілены ад займаемай пасады. Краіны Антанты таксама ігнаравалі заклік аб спыненні вайны. Але Германія і Аўстра-Венгрыя далі згоду на афіцыйнае вядзенне перамоў і 2 снежня ў Брэст-Літоўску падпісалі перамір'е з Расіяй. Заключэнне міру для большавікоў было непрымальным перш за ўсё па ідэйных прычынах, таму савецкая дэлегацыя заняла тактыку зацягвання перагавораў. Лозунг кіраўніка дэлегацыі народнага камісара замежных спраў Л. Троцкага «ні міру, ні вайны, армію распускаем» быў узяты на ўзбраенне Аблвыкамзахам і штабам Заходняга фронту.

27 студзеня 1918 г. аўстра-германскі блок запатрабаваў адказ на выказаныя ім умовы міру і, не дачакаўшыся яго, папярэдзіў аб аднаўленні наступлення на ўсіх франтах. 18 лютага 1918 г. аўстра-германскія войскі ажыццявілі пагрозу і за два тыдні захапілі велізарную тэрыторыю, значна большую за тую, на якую выказвалі прэтэнзіі ў снежні – студзені. На гэты раз новая савецкая дэлегацыя мусіла прасіць міру на значна больш цяжкіх умовах. Ён быў падпісаны 3 сакавіка 1918 г. у Брэст-Літоўску. Згодна з ім, ад Расіі адыйшлі Польшча, Курляндыя, Літва, Ліфляндыя, Эстляндыя і большая частка Беларусі. На Каўказе да Турцыі адыходзілі Карс, Ардаган і Батум. Усяго Расія страціла тэрыторыю каля 1 млн. кв. км з насельніцтвам больш за 50 млн. чал., яе армія і флот падлягалі дэмабілізацыі. Большавіцкі ўрад абавязаўся выплаціць

Германіі 6-мільярдную кантрыбуцыю і дадаткова – 500-мільённую (у залатых рублях) кампенсацыю на панесеныя ёй страты.

Брэсцкі мір яшчэ больш пагоршыў становішча беларускіх зямель. Пад нямецкую акупацыю трапіла большая іх частка, а рэшткі – уключаны ў зноў створаную Заходнюю вобласць. Падпісаны без удзелу беларусаў дагавор зусім не ўлічваў іх інтарэсаў, што абумовіла абвяшчэнне 25 сакавіка 1918 г. БНР сваёй незалежнасці ад РСФСР. Між тым РКП(б) не прызнаў БНР і не разглядаў акупаваныя раёны Беларусі канчаткова адарванымі ад Расіі. Неўзабаве ў яе буйнейшых гарадах – Мінску, Магілёве, Бабруйску і іншых былі створаны падпольныя камуністычныя камітэты, якія стваралі партызанскія атрады, праводзілі агітацыйна-прапагандысцкую работу, вербавалі добраахвотнікаў у Чырвоную Армію і многае інш.

27 жніўня 1918 г. быў падпісаны руска-германскі Дадатковы дагавор, у адпаведнасці з якім немцы за матэрыяльную кампенсацыю абавязаліся пачаць эвакуацыю сваіх войск з занятых расійскіх тэрыторый. У кастрычніку Савецкі ўрад выплаціў частку кантрыбуцыі ў аб'ёме 83 533 кг золата і эвакуацыя немцаў з Беларусі значна паскорылася. Іх адносіны з мясцовымі рэвалюцыйнымі камітэтамі, Саветамі, часцямі Чырвонай Арміі былі, як правіла, бесканфліктнымі.

Адрачэнне 9 лістапада кайзера Вільгельма II ад трона і прызнанне Германіяй 11 лістапада свайго паражэння ў вайне дазволіла Расіі вызваліцца ад навязанага ёй Брэсцкага мірнага дагавора і фарсіраваць аднаўленне Савецкай улады ў акупаваных раёнах.

Такім чынам, Брэсцкі дагавор у лёсе беларускага народа асацыіруецца, найперш, з недальнабачнай палітыкай бальшавікоў па дасягненні міру, а таксама са спробай утварэння беларускай дзяржаўнасці.

2. Версальска-Вашынгтонская сістэма і беларускае пытанне.

Восенню 1918 г. ваенна-палітычнае становішча краін Чацвярнага саюза рэзка пагоршылася. Пад націскам сіл Антанты прызналі сябе пераможанымі Балгарыя, за ёй – Турцыя, Аўстра-Венгрыя. Апошняя гэта зрабіла Германія і 11 лістапада яе дэлегацыя была вымушана падпісаць дагавор аб перамір'і.

Спыненне баявых дзеянняў уздымала шмат праблем пасляваеннага ўладкавання сусвету. З мэтай іх вырашэння была склікана Парыжская канферэнцыя, якая пачала працу 18 студзеня 1919 г. у складзе 27 краін і 5 англійскіх дамініёнаў. 28 красавіка канферэнты прынялі рашэнне аб утварэнні арганізацыі, здольнай каардынаваць міжнародныя адносіны, якая атрымала назву Лігі Нацый.

28 чэрвеня 1919 г. у Версалі адбылося падпісанне саюзнікамі па Антанце мірнага дагавора з Германіяй. Паводле яго, немцы не толькі гублялі свае каланіяльныя ўладанні, але і ўласныя тэрыторыі – Эльзас, Латарынгію, частку Сілезіі, Пазнанскую і Саарскую вобласці, балтыйскае ўзбярэжжа ва Усходняй Прусіі, горад Данцыг і інш. Узброеныя сілы краіны пазбаўляліся авіяцыі, танкаў, падводнага флоту, а асабовы склад не мог перавышаць 100 000 чал. На Германію ўскладаўся асноўны цяжар рэпарацый краінам Антанты.

10 верасня 1919 г. адбылося падпісанне Сен-Жэрменскага мірнага дагавора пераможцамі (ЗША, Англіяй, Францыяй, Італіяй і Японіяй) і былой саюзніцай Германіі – Аўстрыяй, у якім абгаворваліся яе тэрытарыяльныя межы, абарончыя магчымасці і рэпарацыі. Венгрыя, Чэхаславакія, Каралеўства сербаў, харватаў і славенцаў набывалі самастойнасць. У выніку ад былой шматнацыянальнай імперыі заставалася невялікая рэспубліка Аўстрыя з манаэтнічным насельніцтвам.

27 лістапада 1919 г. у Нейі (прадмесце Парыжа) адбылося падпісанне аналагічнага дагавора з Балгарыяй, які прадугледжваў адабранне ў яе Заходняй Фракіі, Паўднёвай Дабруджы разам з этнічнымі балгарамі, а таксама істотныя абмежаванні ўзброеных сіл.

4 чэрвеня 1920 г. Венгрыя як былая саюзніца Германіі падпісала ў Трыанонскім палацы Версаля дагавор, навязаны ёй пераможцамі. У выніку яе тэрыторыя скарачалася ў 3, а насельніцтва – у 2,5 разу. Рэпарацыі істотна падрывалі эканамічны патэнцыял краіны. Лік узброеных сіл абмяжоўваўся 35 тыс. добраахвотнікаў.

Нарэшце, 10 жніўня 1920 г. у г. Сеўр (Францыя) асобныя краіны-пераможцы з удзелам зноў створаных (Польшча, Чэхаславакія і інш.) падпісалі мірны дагавор са спадкаемцай Асманскай імперыі – Турцыяй. Частка зямель адыйшла да Грэцыі і Італіі, іншыя перадаваліся пад нагляд (мандат) Францыі і Англіі, а пралівы Басфор і Дарданэлы – пад кантроль міжнароднай камісіі. Туркам дазвалялася мець войска не больш за 50 тыс. чал.

Такім чынам, пасля завяршэння Першай сусветнай вайны 1914–1918 гг. у выніку Парыжскай канферэнцыі, Версальскага, Сен-Жэрменскага, Нейіскага, Трыанонскага, Сеўрскага дагавораў у Еўропе склалася своеасаблівая сістэма міжнародных адносін. Нягледзячы на стварэнне Лігі Нацый, вызначальную ролю ў яе функцыянаванні адыгрывалі Англія і Францыя. Версальская сістэма была скіравана на ўмацаванне палітычнага і эканамічнага становішча краін-пераможцаў, а таксама асобных зноў створаных дзяржаў.

ЗША, якія не далучыліся да Версальскай сістэмы, таксама выказвалі прэтэнзіі на ролю арганізатара пасляваеннага ўладкавання сусвету.

Так, з 12 лістапада 1921 па 6 лютага 1922 г. у Вашынгтоне працавала канферэнцыя з удзелам 9 краін і 5 брытанскіх дамініёнаў. Пагадненні, падпісаныя яе ўдзельнікамі, датычыліся рэгіёну Далёкага Усходу і Ціхага акіяну і завяршалі працэс утварэння буйнейшымі дзяржавамі новага сусветнага парадку, які ўвасобіўся ў так званай Версальска-Вашынгтонскай сістэме.

Адна з найбольш выразных праяў яе дзейнасці на еўрапейскім кантыненте выявілася ў адраджэнні і стабілізацыі Польшчы (II Рэчы Паспалітай Польскай). Вызначальную ролю ў гэтым працэсе адыгрывалі Англія, Францыя і ЗША, якія імкнуліся ператварыць яе ў інструмент барацьбы з Савецкай Расіяй. У распачатай вайне 1919–1920 гг. беларускі народ і яго зямля апынуліся аб’ектам барацьбы паміж Польшчай і Савецкай Расіяй. Самі беларусы не маглі адкрыта заявіць аб сваёй волі, бо ні БССР, ні ЛітБел не былі прызнаны міжнароднай супольнасцю і не мелі прадстаўніцтва на Парыжскай канферэнцыі. Акрамя таго, палякі не прызнавалі азначаныя рэспублікі створанымі ў выніку свабоднага волевыяўлення беларускага народа.

З другога боку, спробы беларускіх дзеячаў у 1919–1920 гг. дамагчыся прызнання БНР суседнімі дзяржавамі ў большасці не мелі плёну. Так, РСФСР катэгарычна адмовілася гэта рабіць па прынцыповых меркаваннях. У 1918 г. пад час гетманства Скарападскага Украіна прыняла беларускую дыпламатычную місію. У 1919–1920 гг. у Рызе, Таліне, Гельсінфорсе, Капенгагене, Празе, Лондане, Парыжы, Берліне былі місіі БНР, але ўсе яны не мелі дыпламатычнага статусу. Не мелі афіцыйнай сілы і адзінкавыя звароты лідэраў БНР. Так, у маі 1919 г. дэлегацыя на чале з А. Луцкевічам наведала Парыж і падала арганізатарам канферэнцыі адмысловы мемарандум з просьбай аб прызнанні незалежнасці БНР.

Ва ўмовах, калі ў беларускім руху вызначылася некалькі (савецкая, польская, літоўская, незалежніцкая) накірункаў, змест беларускага пытання таксама трактаваўся па-рознаму і яго вырашэнне без аўтарытэтай сілы здавалася нерэальным. Найбольш шчыльныя стасункі звязвалі дзеячаў БНР з Польшчай, але недастатковыя, каб беларускі народ атрымаў дзяржаўнасць у межах свайго этнічнага рассялення.

Свае інтарэсы праследавала і Літоўская Тарыба, калі пайшла на ўтварэнне Міністэрства беларускіх спраў, бо імкнулася абараніць Віленшчыну і Гродзеншчыну ад анексіянісцкіх праектаў Польшчы.

Беларускае пытанне так і не было агучана на Парыжскай канферэнцыі. Ускосна яно закраналася ў кантэксце прымірэння Польшчы і Літвы, якія канфліктавалі з-за беларускіх зямель. У выніку ў чэрвені –

ліпені 1919 г. па рашэнні кіраўніцтва Антанты паміж дзвюма дзяржавамі была праведзена часовая мяжа, так званая «Лінія Фоша». У 1919–1920 гг. увага ўдзельнікаў Парыжскай канферэнцыі была прыцягнута барацьбой з бальшавізмам, у тым ліку і савецка-польскай вайной. Але Антанта ніколі не разглядала Раду БНР (як Вышэйшую, так і Народную) як сур’ёзнага прэтэндэнта на ўладу і нават пад час свайго адступлення ў ліпені 1920 г. палякі не далі згоды на перадачу Беларусі пад пратэктарат Лігі Нацый.

3. Рыжская мірная дамова 1921 г. Беларуская эміграцыя. У распачатай вайне супраць савецкіх рэспублік польскім войскам да восені 1919 г. удалося заваяваць вялікую частку Украіны, Літвы і Беларусі. Вярхоўны Савет Антанты раіў Польшчы заснаваць свае ўсходнія межы па так званай «лініі Керзана», якая звязвала Гродна – Няміраў – Брэст – Перамышль – Карпаты. Але Начальнік дзяржавы Ю. Пілсудскі спадзяваўся на далейшыя ваенныя поспехі і не прыслухаўся да парады. Між тым вясной 1920 г. ваенна-палітычнае становішча Савецкай Расіі значна палепшылася, што дало магчымасць сканцэнтраваць супраць польскіх захопнікаў значныя сілы. Непасрэднай падрыхтоўкай летняй кампаніі займаўся У. Ленін. Праз тыдзень пасля наступлення Заходняга фронту 11 ліпеня 1920 г. быў вызвалены Мінск, затым Вільня, Ліда, Гродна. У гэты ж час англійскі міністр замежных спраў Дж. Керзан накіраваў у Маскву ноту з патрабаваннем спыніць наступленне і заключыць перамір’е з Польшчай. 7 жніўня 1920 г. польскі ўрад паведаміў аб сваёй гатоўнасці да перагавораў, але Савецкі ўрад адрагаваў на яго толькі 17 жніўня, калі Чырвоная Армія пацярпела сакрушальнае паражэнне пад Варшавай.

На перагаворах у Мінску савецкая дэлегацыя была вымушана пагадзіцца на перанос «лініі Керзана» яшчэ далей на ўсход. 12 кастрычніка ў Рызе быў падпісаны прэлімінары (папярэдні) мірны дагавор. 18 кастрычніка ваенныя дзеянні былі спынены, а дыпламаты прыступіліся да кансультацый. ВРК БССР перадаў дэлегацыі РСФСР мандат на вядзенне перагавораў ад імя рэспублікі.

Мірны дагавор быў падпісаны 18 сакавіка 1921 г. у Рызе паміж РСФСР і УССР з аднаго боку і Польшчай – з другога. Рыжскі дагавор замацоўваў уваходжанне Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, дзе пераважала няпольскае насельніцтва, у Польшчу і ўсталёўваў новую дзяржаўную мяжу. РСФСР і УССР узялі абавязацельства заплаціць Польшчы 30 млн. руб. золатам як прызнанне «актыўнага ўдзелу Польскай Рэспублікі ў гаспадарчым жыцці былой Расійскай імперыі». Акра-

мя таго, РСФСР і УССР пагадзіліся вярнуць Польшчы навуковыя і культурныя каштоўнасці, вывезеныя с тэрыторыі Рэчы Паспалітай.

Нягледзячы на юрыдычна правільнае афармленне, Рыжскі мір апынуўся такім жа грабежніцкім, як і Брэсцкі. Этнічная тэрыторыя ўкраінцаў і беларусаў была падзелена, а яны самі апынуліся на правах нацыянальных меншасцей у II Рэчы Паспалітай Польскай.

Кастрычніцкая рэвалюцыя, грамадзянская вайна і замежная інтэрвенцыя выклікалі ад'езд з савецкіх рэспублік каля 2 млн. чал., у тым ліку з Беларусі – 122 тыс. Цэнтры беларускай палітычнай эміграцыі размяшчаліся, як правіла, у еўрапейскіх гарадах – Вільні, Коўне, Рызе, Рэвелі, Празе, Варшаве, Берліне. Асноўную масу гэтых эмігрантаў складалі дзеячы БНР, беларускія эсэры, сацыял-дэмакраты, сацыялісты-федэралісты і ўсе тыя, хто праследаваўся бальшавікамі.

Пасля эвакуацыі германскіх войск з Беларусі, тыя, хто не прымаў Савецкую ўладу, былі вымушаны падасціся ў Коўна, сталіцу тагачаснай Літвы, дзе ўжо пражывалі каля 45 тыс. беларусаў. Літоўскі ўрад, зацікаўлены ў іх сумеснай з беларусамі барацьбе супраць бальшавікоў і польскіх інтэрвентаў, пайшоў на ўтварэнне Міністэрства беларускіх спраў. Гэта арганізацыя, складзеная з дзеячаў БНР, зрабіла шмат для абароны інтарэсаў сваіх землякоў. У прыватнасці з яе ўдзелам было заснавана акцыянернае беларускае выдавецтва «Таварыства імя Францыска Скарыны». У Коўна дзейнічала замежнае Бюро ЦК БПС-Р.

Пасля таго, як Літве былі перададзены Вільня і Віленскі край, дзейнасць беларускай эміграцыі стала абмяжоўвацца. Па прычыне адмовы дзеячаў БНР прызнаць Віленшчыну часткай Літвы мясцовыя ўлады прымуслі эмігрантаў у канцы 1923 г. пакінуць краіну. З пераходам Вільні пад юрысдыкцыю Польшчы важную ролю ў эмігранцкім асяроддзі і ўсёй беларускай дыяспары адыгрывалі Беларускі Нацыянальны камітэт; Беларускі культурна-асветніцкі цэнтр, Выдавецтва беларускіх кніг і часопісаў («Беларускі сцяг», «Крывіч»).

З пачаткам савецка-польскай вайны актывізавалася створаная ў Рызе Вайскова-дыпламатычная місія БНР у Латвіі і Эстоніі, якая займалася справамі бежанцаў і эмігрантаў. Для гэтых жа мэт у снежні 1919 г. былі створаны рэгістрацыйна-пашпартныя аддзяленні ў Лібаве і Рэвелі. Разам з палітычнай дзейнасцю эмігранты займаліся культурна-асветніцкай працай. Імі былі адкрыты Беларускі клуб, таварыства «Бацькаўшчына», маладзёжны гурток, курсы беларусазнаўства, выдаваўся часопіс «На чужыне».

Дагавор РСФСР з Латвіяй ад 11 жніўня 1920 г. абавязаў прыпыніць дзейнасць антысавецкіх арганізацый, неўзабаве таму ўрад БНР і

яго дыпламатычныя місіі музілі пераехаць у Літву (Каўнас). Але існаванне беларускай палітычнай эміграцыі не забаранялася. Так, 20 кастрычніка 1920 г. з іх удзелам адбылася канферэнцыя з мэтай утварэння аб'яднанага нацыянальнага блока. На пачатку 1920-х гг. у Латвіі складалася буйная беларуская дыяспара. У 1924 г. тут з'явіліся асветніцкія таварыствы «Рунь» і «Беларуская хата». Беларускія інтэлігенты здолелі наладзіць працу 4 беларускіх школ, 1 гімназіі і выхад часопіса «Школа і жыццё». Тут жа дзейнічала Беларускае навукова-краязнаўчае таварыства і выходзіла газета «Голас беларуса». Неспрыяльная для беларускіх эмігрантаў палітыка прымушала іх дамагацца культурнай аўтаноміі. Але ў 1934 г. з прыходам да ўлады дыктатара К. Ульманіса амаль усе беларускія арганізацыі перапынілі сваё існаванне.

З пачатку 1920-х гг. і да канца другой сусветнай вайны буйнейшым цэнтрам эміграцыі і месцам размяшчэння кіраўніцтва БНР з'яўлялася сталіца Чэхаславакіі – Прага. Тут у верасні 1921 г. была склікана нацыянальна-палітычная канферэнцыя. 37 яе ўдзельнікаў пацвердзілі акт ад 25 сакавіка 1918 г. аб незалежнай БНР, салідарызаваліся са случкімі паўстанцамі і выказаліся супраць Рыжскага міру. У Празе групоўка нацыянальных сіл адбывалася вакол культурных таварыстваў імя Ф. Скарыны (часопіс «Іскры Скарыны») і «Сокал».

У кастрычніку 1925 г. у Берліне адбылася II Беларуская нацыянальная нарада з удзелам прадстаўніка БССР З. Жылуновіча. Канферэнты прызналі Мінск «адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі». Асобныя дзеячы засталіся ў Празе, гуртуючыся вакол Рады БНР пад старшынствам П. Крэчэўскага. Тут жа заставалася пячатка і дзяржаўны архіў.

У снежні 1930 г. у Парыжы быў заснаваны «Хаўрус» – культурна-асветніцкая арганізацыя беларускіх працоўных. За 8 месяцаў іх існавання ўзнікла 5 філій з 350 сябрамі. У 1936 г. тут стаў выдавацца «Бюлетэнь» – адзіны беларускі часопіс у Заходняй Еўропе, а з 1938 г. – газета «Рэха» – орган беларускай працоўнай эміграцыі. У снежні 1938 г. была заснавана Беларуская жаночая грамада імя Цёткі. Галоўная мэта – аб'яднанне кабет. 25 сакавіка 1939 г. беларусы Парыжа святкавалі Дзень незалежнасці БНР.

Трэць эмігрантаў папоўнілі беларускую дыяспару ў Амерыцы. Буйнейшым месцам згуртавання беларусаў ЗША з'яўляўся Чыкага: у 1920 г. там была створана першая арганізацыя – Беларускі Нацыянальны камітэт. Акрамя таго, беларусы стварылі Камітэт абароны Беларусі, які тэлеграфавалі на адрас Парыжскай канферэнцыі пратэст супраць Рыжскага міру. У 1921 г. у Нью-Йорку пачаў дзейнічаць Камітэт

дапамогі рабочым і сялянам Заходняй Беларусі. У 1923 г. у ЗША быў створаны Беларуска-амерыканскі нацыянальны саюз, які дзейнічаў да пачатку 1940-х гг. і выдаваў газету «Беларуская Трыбуна».

У 1923 г. у Чыкага адбыўся I Беларускі кангрэс і быў створаны Беларуска-амерыканскі нацыянальны Саюз (БАНС), пры ім – клуб, бібліятэка, прэс-бюро БНР, камітэт дапамогі працоўным Заходняй Беларусі, школьная камісія, газета «Беларуская Трыбуна». У 1924 г. у Чыкага адбылося першае масавае святкаванне 25 сакавіка. Яго ўдзельнікі сабралі 5 тыс. дол. на беларускі вызваленчы рух у Вільні.

У 1920–1930 гг. 10-тысячная дыяспара пражывала ў Канадзе. Праблемы беларускага жыцця асвятляліся ў рускамоўнай газеце «Канадскі гудок», у адмысловым «Белорусском уголке».

У снежні 1934 г. у Буэнас-Айрэсе (Аргенціна) утварылася першае культурна-асветніцкае беларускае таварыства «Грамада», праз год – таварыства «Культура». У снежні 1937 г. пачало дзейнасць таварыства, якое арганізавала бібліятэку імя І. Луцкевіча, курсы мовы. Беларускі мастацкі гурток выступаў у Нацыянальным тэатры Буэнас-Айрэса і ў Монтэвідэа (Уругвай). У кастрычніку 1938 г. арганізаваліся беларускія культурныя таварыствы «Белавежа» і «Якуб Колас».

Такім чынам, буйнейшыя згуртаванні беларускіх эмігрантаў існавалі ў Рызе, Каўнасе, Вільні, Празе, Берліне, Парыжы, Чыкага, Нью-Йорку і інш. З усталяваннем сталінскага рэжыму любая несанкцыянаваная ўладамі сувязь грамадзян СССР, у тым ліку і БССР, з замежжам стала небяспечнай для іх жыцця. Статус былога эмігранта зрабіўся раўназначным яшчэ не арыштаванага ворага народа. У тых умовах сувязі паміж землякамі па абодва бакі граніцы парваліся на доўгія дзесяцігоддзі.

4. Грамадска-палітычнае, эканамічнае, нацыянальна-культурнае становішча Заходняй Беларусі ў складзе Польскай дзяржавы. Згодна з Рыжскім дагаворам, да Польшчы адыйшлі землі Заходняй Беларусі плошчай больш за 112 тыс. кв. км. У адпаведнасці з польскім адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленнем тут былі ўтвораны Беластоцкае, Віленскае, Наваградскае і Палескае ваяводства. Паводле перапісу 1931 г., тут пражывала 4,6 млн. чал., з якіх 65% з’яўляліся беларусамі. Канстытуцыя 1921 г. дэкларавала ўсім жыхарам роўныя правы і свабоду. На справе беларусы трапілі ў становішча «нацыянальных меншасцей» і былі вырачаны на паступовую паланізацыю.

Свядомыя беларусы аб’ядноўваліся ў партыі і грамадскія арганізацыі з мэтай абароны сваіх правоў. Іх памяркоўная плынь групавала-

ся вакол БНК з цэнтрам у Вільні. За праграму нацыянальнага адраджэння парламенцкімі сродкамі выступалі беларускія сацыял-дэмакраты і ліберальная партыя хрысціянскіх дэмакратаў (БХД).

У той самы час БПС-Р пад кіраўніцтвам П. Бадуновой, Г. Мамонькі, А. Цвікевіча і іншых паставіла на мэце прымусіць польскі ўрад адмовіцца ад анексіі Заходняй Беларусі і распачала ўзброеную барацьбу. Іх частка вылучылася ў Беларускаю Рэвалюцыйную арганізацыю (БРА) і стварыла шэраг падпольных груп у Вільні, Наваградку, Пружанам, Баранавічах, Слоніме Нясвіжы, Лідзе, Валожыне – усяго каля 6 тыс. чал.

У гэты ж час на Палессі, Віленшчыне і Наваградчыне сталі дзейнічаць партызанскія атрады, перакінутыя сюды з БССР, на чале з К. Арлоўскім, С. Ваўпшасавым, В. Каржом і інш.

У кастрычніку 1923 г. утварылася Камуністычная партыя Заходняй Беларусі (КПЗБ) як аўтаномная частка Кампартыі Польшчы. У склад яе ЦК КПЗБ увайшлі С. Мілер, С. Дубовік, А. Буксгорн, С. Мертэнс і Тамашэўскі (Стары). У тым жа 1923 г. камуністамі сталі больш за 200 членаў БРА, у тым ліку І. Лагіновіч, А. Канчэўскі, А. Капуцкі, якія былі кааптаваны ў ЦК. Аўтарытэт партыі з яе лозунгамі ўсталявання народнай улады, ліквідацыі буржуазна-памешчыцкага ладу, уз'яднання з БССР і іншымі імкліва ўзрастаў. Так, пад час стварэння ў ёй налічвалася 528 чал., у канцы 1924 г. – 2296, канцы 1927 г. – 3 254, да пачатку 1930-х гг. – каля 4 тыс. чал. Беларускія камуністы выдавалі свае газеты: «Чырвоны сцяг» і «Бальшавік».

У студзені 1924 г. адбылося ўтварэнне Камуністычнага саюза моладзі Заходняй Беларусі (КСМЗБ) як аўтаномнай часткі камсамола Польшчы. Членамі яго ЦК з'яўляліся В. Харужая, С. Прытыцкі і інш. КСМЗБ меў магчымасць выдаваць свае газеты: «Малады камуніст», «Малады змагар», «Маладая гвардыя», «Голас моладзі» і інш.

Ва ўмовах узросшага тэрору ўлад народ не выказаў моцнай падтрымкі партызанам, таму было прынята рашэнне замест узброенай барацьбы больш актыўна выкарыстоўваць легальныя, у тым ліку парламенцкія, сродкі. Так, падчас выбарчай кампаніі 1922 г. беларусы атрымалі 11 месцаў (са 444) у сейме і 3 месцы (са 111) у сенаце. 24 чэрвеня 1925 г. дэпутаты Б. Тарашкевіч, С. Рак-Міхайлоўскі, П. Валашын і П. Мятла стварылі пасольскі клуб пад назвай «Беларуская сялянска-работніцкая Грамада». У наступным годзе БСРГ пад старшынствам Б. Тарашкевіча пачала выступаць як палітычная партыя. Паводле абвешчанай 15 мая 1926 г. праграмы, яна, па сутнасці, устала на платформу забароненай уладамі КПЗБ. Органамі БСРГ з'яўляліся газеты «Жыццё беларуса», «Беларуская ніва», «Беларуская справа» і інш.

Неўзабаве пасля прыходу да ўлады Ю. Пілсудскага, 21 сакавіка 1927 г. па абвінавачанні ў падрыхтоўцы ўзброенага паўстання дзейнасць БСРГ была забаронена. Яе кіраўнікі і актывісты былі асуджаны да катаргі і турэмнага зняволення.

У пачатку 1928 г. пад час чарговых парламенцкіх выбараў за беларускіх кандыдатаў прагаласавалі 26% выбаршчыкаў Заходняй Беларусі. Дэпутаты сейма І. Дварчанін, І. Гаўрылік, А. Стагановіч стварылі беларускі пасольскі клуб «Змаганне за інтарэсы сялян і рабочых», які фактычна стаў парламенцкай фракцыяй КПЗБ. Невыпадкова, члены клуба былі абазваны «агентурай Камінтэрна». У 1931 г. суд прыгаварыў яго кіраўнікоў да турэмнага зняволення. У 1934 г. урад прыняў закон «Аб ізаляцыі грамадска-небяспечных элементаў», на падставе якога ў 1934 г. быў створаны Бяроза-Картузскі канцэнтрацыйны лагер. За 5 гадоў існавання праз яго прайшлі больш за 10 тыс. зняволеных, у тым ліку членаў КПЗБ і КСМЗБ.

У 1935 г. была прынята новая Канстытуцыя, якая замацавала антыдэмакратычны з прыкметамі фашызму рэжым. У адказ на II з'ездзе КПЗБ выказаліся за ўтварэнне антыфашысцкага Народнага фронту на аснове барацьбы за дэмакратычныя свабоды, за школу на роднай мове і за вырашэнне сацыяльна-эканамічных праблем. Было прынята рашэнне пашырыць кантакты з БХД, польскімі і яўрэйскімі партыямі працоўных. Дзякуючы выступленню рабочых Заходняй Беларусі і ўсёй Польшчы, у 1936 г. удалося выратаваць жыццё С. Прытыцкага, асуджанага на смерць за замах на правакатара.

У цэлым вынікі барацьбы для беларускіх нацыянальных сіл заставаліся нязначнымі, у асноўным, па прычыне адсутнасці адзінай тактыкі беларускіх арганізацый. Быў час, калі КПЗБ па ідэйных меркаваннях не жадала супрацоўнічаць з нацыянальнымі арганізацыямі. Не апошняю ролю ў паслабленні гэтага руху адыграла і сталінскае кіраўніцтва Камінтэрна, якое ў 1937 г. санкцыянавала роспуск КПЗБ па абвінавачанні ў супрацоўніцтве з дэфензівай.

Між тым цяжкае эканамічнае становішча беларускіх працоўных стварала аб'ектыўную перадумову для іх барацьбы за лепшую долю. Так, удзельная вага прамысловасці Заходняй Беларусі ў Польшчы складала 3% ад агульнай, а колькасць занятых рабочых – 4,9%. Напачатку 1930-х гг. хваля забастовак ахапіла прадпрыемствы ваяводскіх і буйнейшых павятовых гарадоў Беларусі. Больш за 4 месяцы зімы 1932–1933 гг. цягнулася забастоўка 7 тыс. рабочых Белавежскай пушчы. Але перамен да лепшага не прадбачылася. Заходняя Беларусь па-ранейшаму заставалася рынкам таннай рабочай сілы для вялікапольскай эканомікі і рынкам збыту яе тавараў.

У сельскай гаспадарцы Заходняй Беларусі было занята каля 80% насельніцтва. У адрозненне ад БССР, зямля заставалася ў прыватнай уласнасці з захаваннем буйнога памешчыцкага землеўладання. Так, 3866 памешчыкаў валодалі 4 209 584 га, з якіх толькі князю Радзівілу на Століншчыне належала 155 200 га.

З другога боку, аграрныя адносіны ў Заходняй Беларусі характарызаваліся сялянскім малазямеллем. Акрамя дзяржаўных падаткаў, сяляне павінны былі выконваць шарваркі – працу па пракладцы дарог, будаўніцтве і рамонце мастоў і інш. Асобную групу складалі батракі.

Польскі ўрад усведамляў неабходнасць аграрнай рэформы як у эканамічных, так і палітычных мэтах. Належала не толькі зняць сацыяльную напружанасць у беларускай вёсцы, але і забяспечыць прысутнасць польскага элемента на «крэсах усходніх». Адным з напрамкаў рэформы з'яўлялася «парцэляцыя» – продаж частак дзяржаўных і памешчыцкіх зямель у выглядзе ўчасткаў (парцэл) памерам ад 2 да 20 га. Іх пакупнікамі па льготных цэнах рабіліся польскія каланісты з ліку ўдзельнікаў польска-савецкай вайны 1919–1920 гг.

31 ліпеня 1923 г. выйшаў закон аб «камасацыі», якая прадугледжвала ўпарадкаванне сялянскіх гаспадарак шляхам ліквідацыі цераспалосіцы і сумесных з панамі ўладанняў (сервітутаў), з далейшым звязаннем зямель у адзін участак і перасяленнем на хутар. У выніку да 1939 г. на хутарах рассялілася каля 70% сялянскіх гаспадарак.

Да 1938 г. 115,7 тыс. сялянскіх гаспадарак былі пазбаўлены права карыстацца сервітутамі. У выніку за памешчыкамі засталася 3/4 плошчаў такіх зямель, за сялянамі – 1/4 (або грашовая кампенсацыя).

Разам з дасягненнем эканамічных мэт урад спрыяў замацаванню на «ўсходніх крэсах» этнічных палякаў – асаднікаў, ваража настроеных супраць беларусаў. Да 1939 г. у Заходняй Беларусі пасяліліся каля 10 тыс. асаднікаў, якія занялі важнейшыя пасады ў органах мясцовай улады, паліцыі, службы аховы лясоў і г. д.

Аграрная рэформа не вырашыла асноўных праблем беларускай вёскі. Буйное памешчыцкае землеўладанне засталася непарушным. Заможныя сялянскія і асадніцкія гаспадаркі складалі крыху больш за 6, сярэдняцкія – 23, бядняцкія – каля 70%. Становішча сялян ускладнялася падатковым прэсам. Да 1931 г. памер падаткаў узрос у параўнанні з 1913 г. у 4 разы. Па прычыне малазямелля каля 50% (700 тыс. чал.) сялян адчувалі дэфіцыт занятасці, а неразвітая прамысловасць не магла паглынуць такой масы свабодных рабочых рук.

Такім чынам, нягледзячы на ўрадавыя рэформы, сельская гаспадарка Заходняй Беларусі патрабавала карэнных перамен, найперш

звязаных з абмежаваннем буйнога землеўладання. Як і прамысловасць, яе людскі і матэрыяльны патэнцыял быў падпарадкаваны інтарэсам «Вялікай Польшчы», а ўся эканоміка была пастаўлена ў становішча каланіяльнага прыдатку. Важнейшую крыніцу экспарту вялікапольскай эканомікі складала драўніна і беларускі лес па-драпежніцку вынішчаўся. Усяго за 20 гадоў тут было высечана 589,2 тыс. га лясоў. Таксама з Заходняй Беларусі вывозілася 60% агульнапольскага збору лёну, амаль 32% рыбы, да 42% мяса.

У Канстытуцыі Польшчы правы нацыянальных меншасцей забяспечваліся толькі на словах. Адразу ж пасля падпісання Рыжскага дагавора польскія ўлады прыклалі намаганні для мінімізацыі духоўнага і ідэйнага ўплыву з боку Расіі і з гэтай мэтай зачынілі ўсе рускамоўныя школы. Дзяржаўныя колы мелі на мэце надаць мясцовай праваслаўнай царкве польскія культурна-моўныя характарыстыкі і зрабіць яе інструментам асіміляцыі насельніцтва Заходняй Беларусі, і ўрэшце – ператварыць беларусаў у «палякаў праваслаўнага веравызнання».

Каб прадухіліць небяспеку асіміляцыі, у 1921 г. беларускія дзеячы пайшлі на стварэнне грамадскай арганізацыі – Таварыства беларускай школы (ТБШ). Але толькі ў 1926 г. яно набыло магчымасць працаваць легальна, між тым, як да таго часу ў Заходняй Беларусі засталіся дзеючымі толькі 4 беларускія школы. Менавіта ў выніку настойлівай дзейнасці ТБШ у 1927–1928 гг. урад пайшоў на адкрыццё 29 беларускіх і 49 польска-беларускіх школ. Існавалі 4 беларускія гімназіі – у Вільні, Радашковічах, Клецку і Наваградку адчыніліся беларускія гімназіі. Да пачатку 1930-х гг. у ТБШ было каля 500 гурткоў і звыш за 15 тыс. актывістаў. Арганізацыя выдавала 23 газеты і часопісы.

Польскі ўрад усведамляў, што нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі ў многім адбываўся пад уздзеяннем не толькі палітычных, але і культурна-асветніцкіх устаноў, беларускай прэсы і г. д. Пасля разгрому БСРГ і клуба «Змаганне» такі ж лёс спасціг беларускую адукацыю. У 1932–1934 гг. 3 беларускія гімназіі былі закрыты, а чацвёртая, Віленская, у якой навучаліся каля 200 вучняў, была ператворана ў філію польскай гімназіі. У 1938/1939 навучальным годзе ў Заходняй Беларусі не засталася ніводнай беларускай школы.

З другога боку, важнейшым патрабаваннем пры прыёме на працу ў дзяржаўную ўстанову ці на транспарт з'яўлялася абавязковае валоданне польскай мовай. Перадача тэлеграм на пошце на беларускай мове забаранялася. Усе вывешаныя шыльды павінны былі быць напісанымі толькі на дзяржаўнай мове. Наогул культурнае жыццё беларускага народа пастаянна абмяжоўвалася. Дзякуючы беларускім парты-

ям і арганізацыям, а таксама такім энтузіястам, як Р. Шырма, М. Забэйда-Суміцкі, Я. Драздовіч, П. Сергіевіч, С. Новік-Пяюн, М. Танк і іншыя, беларусы не парывалі са сваёй мовай і самабытнай культурай.

Такім чынам, знаходжанне Заходняй Беларусі ў складзе II Рэчы Паспалітай Польскай пасля падпісання Рыжскага дагавора было неспрыяльным для беларусаў часам, калі іх зямля, рэсурсы і ўся эканоміка няўхільна ператваралася ў каланіяльны прыдатак, а прадстаўнікам тытульнай нацыі пагражала этнічная асіміляцыя.

5. Абвастрэнне супярэчнасцей паміж еўрапейскімі дзяржавамі ў канцы 30-х гг. XX ст. Мюнхенская дамова. З сярэдзіны 30-х гг. XX ст. Германія ізноў выйшла на першыя ролі ў еўрапейскай палітыцы. Найперш гэта было абумоўлена яе эканамічным уздымам, выкліканым вялікімі замежнымі інвестыцыямі (1926–1928) і спыненнем рэпарацый (1932).

Вяртанне краіны на перадавыя пазіцыі ў Еўропе было звязана з прыходам да ўлады ў 1933 г. нацыянал-сацыялістычнай нямецкай рабочай партыі, якая на выбарах у парламент (Рэйхстаг) перамагла камуністаў і сацыял-дэмакратаў і сфармавала ўрад на чале з канцлерам А. Гітлерам. За кароткі час нацыстам удалося ўсталяваць у краіне сваю ультранацыяналістычную (фашысцкую) дыктатуру і прыступіцца да ажыццяўлення сваёй праграмы. Яе змест, заключаны ў так званых 25 пунктах, быў скіраваны на скасаванне зневажальных умоў Версальскага і Сен-Жэрменскага мірных дагавораў, аб'яднанне ўсіх немцаў у «Вялікую Германію» і забеспячэнне для іх «жыццёвых прастораў». У ліку першых крокаў на шляху да ўсталявання «тысячагадовай імперыі», або «трэцяга рэйха», былі «скасаванне наёмнага войска і ўтварэнне народнай арміі» праз увядзенне ўсеагульнай вайскавай павіннасці. За кароткі час нацысцкаму кіраўніцтву ўдалося ідэйна абалваніць увесь народ, пераканаць яго ў расавай выключнасці, праве на сусветнае панаванне, выключных якасцях фюрэра нацыі А. Гітлера.

Насуперак існаваўшым дагаворам гітлераўская Германія прыступілася да фармавання магутнай арміі, авіяцыі і флоту. За кароткі час з дапамогай замежных, галоўным чынам амерыканскіх, інвестыцый у Германіі было пабудавана 300 ваенных заводаў, а вытворчасць зброі за 5 гадоў павялічылася ў 22 разы. У 1935 г. галоўнакамандуючым узброеных сіл (вермахта) стаў А. Гітлер. Тады ж, пасля праведзенага ў Саарскай вобласці рэферэндума, яе жыхары выказаліся за ўз'яднанне з Германіяй. Праз год, 7 сакавіка 1936 г., нямецкія войскі ўвайшлі ў Рэйнскую дэмілітарызаваную зону і ізноў стварылі пагрозу Францыі.

У 1936 г. у ліку саюзнікаў Германіі былі Італія і Японія. Створаны ў 1936 г. так званы Антыкамінтэрнаўскі пакт, скіраваны супраць СССР і «сусветнага камунізму», падпісалі Германія, Японія, Італія, Венгрыя, Маньчжоу-Го, Іспанія і інш.

Аб нестабільнасці ў свеце, небяспецы фашызму і няздольнасці Лігі Нацый прадухіліць агрэсію сведчылі захоп Італіяй тэрыторыі Абісініі ў 1936 г. Яшчэ больш выразна гэтыя прыкметы выявіліся ў Іспаніі ў 1936–1939 гг. пад час вайны паміж прыхільнікамі і праціўнікамі рэспублікі. На баку першых змагаліся звыш за 35 тыс. добраахвотнікаў з 54 краін свету, у тым ліку 3 тыс. – з СССР. Антырэспубліканскі мяцеж на чале з генералам Ф. Франка быў падтрыманы Італіяй, Германіяй і Партугаліяй, скончыўся ўсталяваннем яго дыктатуры.

Характэрна, што Англія і Францыя, замест таго, каб сваім аўтарытэтам спыніць кровапраліцце, занялі пазіцыю неўмяшальніцтва. Заганнасць такой палітыкі дазволіла Германіі 12 сакавіка 1938 г. шляхам увядзення сваіх войск у Аўстрыю «ўз’яднацца» з ёй, а фактычна – далучыць яе да рэйха.

Відавочна, што англа-французская палітыка «ўтаймавання» Германіі, якая заключалася ў задавальненні яе прэтэнзій на тыя ці іншыя тэрыторыі, спрыяла рэалізацыі захопніцкіх амбіцый Гітлера. Так, на шляху ўтварэння «Вялікай Германіі» паўстала Чэхаславакія, значную частку насельніцтва якой складалі судэцкія немцы. Нежаданне ўрада прэзідэнта Э. Бенеша прадаставіць ім аўтаномію выклікала палітычную напружанасць у краіне. А. Гітлер не рызыкнуў увесці ў Судэты свае войскі, паколькі СССР і Францыя ў 1935 г. заключылі з Чэхаславакіяй дагаворы аб узаемадапамозе. Але вясной 1938 г. прэм’ер-міністры Англіі і Францыі заявілі Э. Бенешу, што яны будуць ваяваць за Чэхаславакію, калі тая не саступіць Германіі.

У такіх умовах 29–30 верасня 1938 г. па ініцыятыве А. Гітлера ў Мюнхене адбылася сустрэча кіраўнікоў урадаў Германіі, Англіі, Францыі і Італіі, дзе і была падпісана дамова аб перадачы немцам Судэцкай вобласці. Прэзідэнт Э. Бенеш успрыняў дамову як здраду заходніх дэмакратаў Чэхаславакіі і падаў у адстаўку.

Гэтая ганебная акцыя, якая атрымала назву Мюнхенскай змовы, мела цяжкія наступствы для Чэхаславакіі. Услед за стратай Судэтаў 1 кастрычніка 1938 г. яна была вымушана перадаць Польшчы Цешынскую вобласць. 7 кастрычніка пад уціскам Германіі чэхаславацкі ўрад прыняў рашэнне аб прадастаўленні аўтаноміі Славакіі, а 8 кастрычніка – Закарпацкай Украіне. 2 лістапада «сваю долю» – гарады Ужгарад, Мукачава і іншыя атрымала Венгрыя. Нарэшце ў сакавіку 1939 г. астатнія тэрыторыі

дзяржавы былі акупаваны немцамі і ўключаны ў склад рэйха пад назвай «пратэктарат Багемія і Маравія». Акрамя вялікіх тэрыторый, значнай колькасці прыродных і людскіх рэсурсаў, якія захапіла Германія, яе ваенны патэнцыял значна ўзбагаціўся, галоўным чынам, за кошт ваенных заводаў «Шкода» і іншых, дзе вырабляліся танкі, аўтамабілі і іншае ўзбраенне.

Важнейшым палітычным наступствам Мюнхенскай змовы стала банкруцтва палітыкі «ўтаймавання агрэсара», якая ўрэшце рэшт прычынілася да таго, што Германія стала будаваць планы вайны супраць саміх «ўтаймавальнікаў».

6. Правал палітыкі калектыўнай бяспекі. Савецка-германская дамова аб ненападзе. Захоп Германіяй Аўстрыі, Чэхаславакіі, Клайпедскай вобласці актуалізаваў ідэю стварэння сістэмы калектыўнай бяспекі. Так, 31 сакавіка 1939 г. урады Англіі і Францыі прадаставілі гарантыі Польшчы на выпадак агрэсіі, а ў маі паслалі свае дэлегацыі ў Маскву для абмеркавання ўмоў ваеннага супрацоўніцтва. Аднак перагаворы выявілі нежаданне англійскіх і французскіх дыпламатаў падпісаць ваенную канвенцыю, а затым – адсутнасць адпаведных паўнамоцтваў. У выніку палітыка калектыўнай бяспекі пацярпела крах.

Амаль адначасова, 15 жніўня 1939 г., нямецкі пасол В. Шуленбург паведаміў новаму наркаму замежных спраў В. Молатаву аб гатоўнасці міністра замежных спраў Германіі І. Рыбентропа сустрэцца з савецкім урадам для «высвятлення германа-рускіх адносін». У выніку сустрэчы ў Крамлі 23 жніўня 1939 г. кіраўнікамі замежных ведамстваў быў падпісаны савецка-германскі дагавор аб ненападзе тэрмінам на 10 гадоў, а таксама сакрэтны пратакол аб падзеле сфер уплыву.

Паводле пратакола, у сферу інтарэсаў СССР у Прыбалтыцы ўваходзілі Латвія, Эстонія і Фінляндыя, а Германіі – Літва. Сферы ўплыву ў Польшчы павінны былі праходзіць па лініі рэк Нараў – Вісла – Сан. Германія не пярэчыла імкненню СССР уключыць у сферу сваіх інтарэсаў Бесарабію. У германскую сферу адыходзілі Францыя, Англія і іх афрыканскія калоніі.

Такім чынам, Савецкі Саюз пазбаўляўся пагрозы агрэсіі як з захаду, так і ўсходу. Узаемаадносінны СССР і Германіі карэнным чынам змяніліся ад канфрантацыі да супрацоўніцтва ў ваеннай сферы. Разам з тым звесткі аб савецка-германскім дагаворы выклікалі ў свеце негатыўную ацэнку, у першую чаргу з боку найбольш развітых на той час краін – ЗША, Англіі, Францыі і нават Японіі. Савецкі Саюз панёс значныя маральныя страты ў грамадскай думцы прагрэсіўнага чалавецтва і міжнародным камуністычным руху. Не ўсе савецкія людзі,

асабліва тыя, хто змагаўся на баку рэспубліканскай Іспаніі, прынялі раптоўны паварот І. Сталіна да збліжэння з фашысцкай Германіяй.

Нарэшце, заключэнне пакта істотна паўплывала на ваенна-палітычную сітуацыю ў свеце. А. Гітлер атрымаў яшчэ большую свабоду дзеянняў па здзяйсненні сваіх злучынных планаў. Калі Мюнхенскі дагавор даў яму магчымасць дасягнуць мэты больш ці менш асцярожна, то «пакт Молатава – Рыбентропа» дазваляў дамагацца яе адкрыта, усімі сіламі вермахта і дзяржавы.

7. Пачатак Другой сусветнай вайны. Вызваленне Чырвонай Арміяй Заходняй Беларусі. Уз’яднанне беларускага народа ў складзе БССР. Пасля захопу Германіяй Чэхаславакіі пагроза агрэсіі навісла над Польшчай, урад якой адмовіў А. Гітлеру ў магчымасці пабудовы на сваёй тэрыторыі транспартнай камунікацыі з Данцыгам. У адказ фюрэр дэнансаваў польска-германскі пакт аб ненападзе ад 1934 г. 31 сакавіка 1939 г. прэм’ер-міністр Англіі Н. Чэмберлен ад імя свайго і французскага ўрадаў запэўніў палякаў ва ўзброенай падтрымцы, калі ў тым з’явіцца патрэба. На той час саюзнікі мелі 172 дывізіі супраць 103 нямецкіх, каля 4000 танкаў супраць 3200, звыш 7600 самалётаў супраць 4000, да 36 000 гармат і мінаметаў супраць 26 000.

Тым не менш перспектыва вайны Германіі на два франты Гітлера не спыніла. Неўзабаве пасля заключэння дагавора з СССР, 31 жніўня 1939 г. часці вермахта атрымалі адпаведную дырэктыву фюрэра па рэалізацыі плана «Вайс», разлічанага на польскую кампанію. Сілам уварвання (1,6 млн. салдат, 2800 танкаў, 2000 самалётаў, 6000 гармат, 100 караблёў) процістаялі 1 млн польскіх, украінскіх і беларускіх салдат, 870 танкаў, 4300 гармат, 407 самалётаў, 13 караблёў.

Каб надаць сваёй акцыі справядлівы характар, службы абвера і гестапа 31 жніўня ў 20 гадз ночы інсцэнавалі напад польскіх салдат на радыёстанцыю, размешчаную ў нямецкім гарадку Глейвіц. «У адказ» 1 верасня 1939 г. у 4 гадз 45 хвіл часці вермахта без аб’яўлення вайны перайшлі польскую мяжу. Аэрадромы, чыгуначныя вузлы, іншыя ваенныя аб’екты трапілі пад артылерыйскі абстрэл і бамбардзіроўку з паветра. Услед рушылі калоны танкаў, бронемашын і часці пяхоты. Нягледзячы на гераічнае супраціўленне палякаў, ім не ўдалося даць адпор ворагу і нават прыпыніць яго. У баях з агрэсарам загінулі каля 65 тыс. воінаў, прыкладна 140 тыс. былі паранены, у палон трапілі каля 400 тыс. салдат і афіцэраў, у тым ліку 70 тыс. беларусаў.

Спадзяванні палякаў на дапамогу саюзнікаў не спраўдзіліся. 3 верасня Англія з яе дамініёнамі і Францыя аб’явілі вайну Германіі, але

іх узброеным сілам быў патрэбен час на разгортванне баявых парадкаў. Такая вайна атрымала назву «дзіўнай».

Гітлераўская Германія, якая здзейсніла напад на Польшчу, спадзявалася на ўступленне ў вайну свайго савецкага партнёра па пакту, але сталінскі ўрад адхіляў заклікі аб пачатку баявых дзеянняў, называючы іх заўчаснымі. Толькі 11 верасня наркам абароны К. Варашылаў аддаў загад аб утварэнні Беларускага і Украінскага франтоў.

17 верасня Беларускі фронт у складзе чатырох армій, конна-механізаванай групы і Дняпроўскай флатыліі, агульнай колькасцю каля 200 000 салдат і афіцэраў на чале з камандармам другога рангу М. Кавалёвым пачаў вызваленчы паход. У першы дзень былі вызвалены Баранавічы, 18 верасня – Наваградак, Ліда, Слонім, 19 – Вільня, Пружаны, 20 – Гродна, 21 – Пінск, 22 верасня – Беласток і Брэст. Да 25 верасня савецкія войскі цалкам выканалі сваю місію.

Пры сустрэчы з германскімі войскамі часці Чырвонай Арміі ладзілі сумесныя мерапрыемствы і парады. У адпаведнасці з сакрэтным пратаколам ад 23 жніўня немцы адступілі за дамоўленую лінію і перадалі пад кантроль савецкіх войск Беласток, Брэст і іншыя гарады. У палон да Чырвонай Арміі трапілі каля 60 тыс. польскіх вайскоўцаў.

28 верасня 1939 г. паміж СССР і Германіяй быў падпісаны дагавор «Аб дружбе і межах», у адпаведнасці з якім заходняя мяжа савецкай дзяржавы ўсталёвалася па «лініі Керзана». Акрамя таго, у абмен на Люблінскае і частку Варшаўскага ваяводстваў немцы перадавалі ў сферу савецкага ўплыву Літву. Неўзабаве па рашэнні ўрада СССР Вільня і Віленскі край былі перададзены Літве.

У вызваленых ад палякаў населеных пунктах Заходняй Беларусі часці Чырвонай Арміі з энтузіязмам і радасцю сустракалі жыхары. У ваяводскіх і павятовых цэнтрах сталі стварацца часовыя органы ўлады – упраўленні з удзелам рабочых, чырвонаармейцаў, інтэлігентаў. Іх склад зацвярджаўся камандаваннем Чырвонай Арміі. У гмінах улада пераходзіла да сялянскіх камітэтаў. Пры органах улады фармаваліся атрады па раззбраенні паліцыі, асаднікаў і па ахове парадку.

1 кастрычніка 1939 г. Палітбюро ЦК УКП(б) абавязала мясцовыя ўлады склікаць на тэрыторыі Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі Народныя сходы для заканадаўчага афармлення змен у палітычным і эканамічным ладзе і вызначэння далейшых перспектываў развіцця.

Насельніцтва Заходняй Беларусі выявіла высокую зацікаўленасць у лёсе свайго краю. 22 кастрычніка з 2 763 191 выбаршчыкаў 90,67% аддалі за 927 дэпутатаў. На абмеркаванні Народнага схода, які праходзіў 28–30 кастрычніка 1939 г. у Беластоку, былі пастаўлены

пытанні: 1. Аб дзяржаўнай уладзе; 2. Аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў састаў Беларускай ССР; 3. Аб канфіскацыі памешчыцкіх зямель; 4. Аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці.

У Дэкларацыі аб дзяржаўнай уладзе абвяшчаўся яе пераход да Саветаў дэпутатаў працоўных. У дэкларацыі па другім пытанні дэпутаты запісалі зварот да Вярхоўных Саветаў СССР і БССР з просьбай аб прыёме Заходняй Беларусі ў склад Савецкага Саюза і БССР. Трэцяя і чацвёртая дэкларацыі абвяшчалі аб пераходзе банкаў, буйной прамысловасці і ўсіх зямель ва ўсенародную ўласнасць.

Абвешчаныя Народным сходам Дэкларацыі сталі юрыдычнай асновай для прыняцця Вярхоўным Саветам СССР Пастановы ад 2 лістапада 1939 г. «Аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік з уз'яднаннем яе з Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай» і Пастановы Вярхоўнага Савета Беларускай ССР ад 14 лістапада 1939 г. «Аб прыняцці Заходняй Беларусі ў склад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі». Такім чынам, факт уз'яднання беларусаў у адзінай рэспубліцы быў замацаваны юрыдычна. Тэрыторыя БССР павялічылася са 125,6 тыс. кв. км да 225,6 тыс. кв. км, а колькасць насельніцтва – з 5,6 да 10 млн.

Уз'яднанне беларускага народа ў адзінай рэспубліцы з'явілася актам гістарычнай справядлівасці. Быў пакладзены канец несправядліваму Рыжскаму дагавору, сацыяльна-эканамічнаму і культурна-нацыянальнаму прыгнёту беларусаў у складзе польскай дзяржавы. Нягледзячы на жорсткасці таталітарнага рэжыму, беларускі народ меў магчымасць развіваць сваю мову, культуру, выяўляць сваю самабытнасць у сям'і і іншых брацкіх народаў СССР.

4 снежня 1939 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета СССР выдаў указ аб утварэнні ў Заходняй Беларусі 5 абласцей – Баранавіцкай, Беластоцкай, Брэсцкай, Вілейскай і Пінскай. У студзені 1940 г. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларускай ССР замест 32 павеатаў, якія існавалі раней, быў утвораны 101 раён. У выніку тэрыторыя БССР стала складацца з 10 абласцей і 191 раёна.

Пад час ажыццяўлення сацыялістычных мерапрыемстваў былі нацыяналізаваны не толькі буйныя, а ўсе прамысловыя аб'екты, а таксама гандаль, транспарт, домаўладанні (плошчай больш за 113 кв. м), будынкі былых дзяржаўных устаноў і іншая маёмасць. На змену прыватнаму гандлю прыйшоў дзяржаўны – было адчынена 717 магазінаў і 740 ларкоў.

Рамесным і саматужным майстэрням было прапанавана аб'яднацца ў кааператывы. Адбывалася рэканструкцыя існуючых прадпрыемстваў. У заходнія раёны БССР з іншых саюзных рэспублік на-

кіроўваліся спецыялісты, машыны, тэхналагічнае абсталяванне, сыравіна. У выніку ў канцы 1940 г. аб'ём валавой прадукцыі прамысловасці заходніх абласцей у параўнанні з 1938 г. павялічыўся амаль у 2 разы і склаў 27,6% прамысловай вытворчасці БССР.

Важнейшым сацыяльна-эканамічным і палітычным наступствам рашэнняў Народнага схода стала скасаванне прыватнай уласнасці на зямлю, якая перадавалася ў карыстанне сялян. З гэтай нагоды восенню 1939 – вясной 1940 г. у Заходняй Беларусі адбываўся падзел памешчыцкай зямлі, жывёлы і інвентару паміж беззямельным і малазямельным сялянствам. Абмежаванне ўплыву ў эканоміцы заможнага сялянства адбывалася праз падатковую сістэму, забарону найму рабочай сілы, «абрэзку» зямельных участкаў, якія перабольшвалі 20 га.

У мэтах ліквідацыі беспрацоўя ў гарадах даводзілася максімальна поўна задзейнічаць магутнасць прадпрыемстваў, адпраўляць на працу ва ўсходнія вобласці БССР і г. д. Адкрываліся медыцынскія ўстановы, якія бясплатна абслугоўвалі насельніцтва.

Сацыяльнай заваёвай працоўных Заходняй Беларусі зрабілася бясплатная адукацыя. Адкрываліся ўстановы па ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці. У Беластоку, Гродне, Баранавічах, Пінску пачалі працаваць настаўніцкія інстытуты, у Брэсце, Маладзечне і Лідзе – настаўніцкія курсы. У 1939–1940 гг. у Заходняй Беларусі пачалі працу 5 ВНУ. Адкрыліся 5 драматычных тэатраў, 220 бібліятэк, 100 кінатэатраў, 92 дамы культуры.

Разам з тым частка насельніцтва Заходняй Беларусі сутыкнулася з савецкімі карніцкімі органамі, якія мелі на мэце знішчыць не толькі адкрытых ворагаў усталяванай тут Савецкай улады, але і былых служачых (чыноўнікаў, афіцэраў, журналістаў) II Рэчы Паспалітай, экспрапрыраваных памешчыкаў і буржуа, асаднікаў, кулакоў і г. д. Рашэнні аб рэпрэсіях прымаліся як у Маскве, так і ў Мінску, на ўзроўні ЦК КП(б)Б і НКУС. Да пачатку Айчыннай вайны ў Заходняй Беларусі адбыліся 4 кампаніі па высылцы ў Сібір і Казахстан рознага кшталту «контррэвалюцыйных элементаў» агульнай колькасцю 117 418 чал.

Жудасны лёс спасціг узятых у палон польскіх афіцэраў. Па загаду І. Сталіна 21 857 з іх былі расстраляны ў 1940 г. у Катыньскім лесе пад Смаленскам, а 7805 – замучаны ў турмах. Пад час палітычных зачыстак органамі НКУС тэрыторыі Заходняй Беларусі ад іх рук загінулі беларускія дзеячы – У. Самойла, М. Краўцоў, А. Уласаў і інш. Як правіла, іх справы разглядаліся несудовымі органамі, якія не пакідалі ніякіх слядоў сваёй дзейнасці, нават магіл сваіх ахвяр.

Лекцыя 17. УДЗЕЛ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА Ў ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЕ І МІЖНАРОДНЫМ ЖЫЦЦІ ПАСЛЯВАЕННАГА ПЕРЫЯДУ

Пытанні

1. Напад фашысцкай Германіі на СССР. Пачатак Вялікай Айчыннай вайны.
2. Захоп Беларусі гітлераўскімі войскамі і ўстанаўленне фашысцкага акупацыйнага рэжыму. Дзейнасць калабарацыяністаў.
3. Кіруючая роля камуністычнай партыі ў арганізацыі партызанскага руху і падпольнай барацьбы.
4. Маскоўская, Сталінградская і Курская бітвы як пераломныя падзеі ў ходзе Вялікай Айчыннай вайны.
5. Пачатак вызвалення Беларусі. Аперацыя «Баграціён». Вынікі вайны для беларускага народа і яго ўклад у Перамогу над фашызмам.
6. Удзел БССР у заснаванні і дзейнасці ААН.
7. Роля і месца БССР на міжнароднай арэне ў перыяд канфрантацыі дзвюх грамадска-палітычных сістэм у другой палове 40-х – першай палове 80-х гг. XX ст.

1. Напад фашысцкай Германіі на СССР. Пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Пасля капітуляцыі Францыі чуткі аб падрыхтоўцы нямецкага дэсанта на Брытанскія астравы зрабіліся аператыўным прыкрыццём гітлераўцамі падрыхтоўкі нападу на СССР. З гэтай нагоды 18 снежня 1940 г. А. Гітлер падпісаў дырэктыву № 21, больш вядомую як план «Барбароса», якая дала пачатак перадыслакацыі сіл вермахта да заходніх меж СССР. Да ліку саюзнікаў Германіі далучыліся Венгрыя, Румынія, Славакія, Балгарыя, Фінляндыя і Іспанія. Высакаразвіты германскі ваенны патэнцыял узмацніўся за кошт эканомік падпарадкаваных краін. Так, толькі заводы Чэхаславакіі паставілі А. Гітлеру пятую частку яго танкаў. Акрамя таго, на ўзбраенне вермахта пайшлі трафеі разгромленых французскіх і іншых дывізіяў.

Усяго супраць Савецкага Саюза Германія выставіла 80% сваіх войск – 190 дывізіяў у колькасці 5,5 млн. чал., 47 тыс. гармат і мінамётаў, 4,5 тыс. танкаў, 5 тыс. самалётаў. Напярэдадні наступлення гэтыя войскі былі сканцэнтраваны ў 3 армейскіх групавых. Першая з іх – «Поўнач» (камандуючы фельдмаршал В. фон Лееб) мела задачай разгром Чырвонай Арміі ў Прыбалтыцы і захоп Ленінграда. Другая – група армій «Цэнтр» (камандуючы фельдмаршал Ф. фон Бок) павінна была нанесці асноўны ўдар на поўнач ад Палескіх балот уздоўж дарогі Брэст – Мінск – Масква, знішчыць часці Чырвонай Арміі і захапіць сталіцу СССР. Трэцяя – група

арміі «Поўдзень» (камандуючы фельдмаршал К. фон Рундштэdt») скіроўвалася на разгром Чырвонай Арміі на Украіне і захоп Кіева. Па плане «Барбароса» ўсе тры групы павінны былі выканаць пастаўленыя задачы і выйсці на лінію Архангельск – Волга – Астрахань. Маланкавая вайна («бліцкрыг») павінна была заняць не больш за 10 тыдняў.

22 чэрвеня 1941 г. у 3 з паловай – 4 гадз раніцы пасля артылерыйскага абстрэлу і налёту авіяцыі нямецкія войскі на ўсім працягу мяжы з СССР уварваліся на яго тэрыторыю. Германскі пасол у Маскве В. Шуленбург у 5 гадз 30 хвіл патлумачыў наркаму замежных спраў В. Молатаву гэту акцыю варожай палітыкай Савецкага Саюза ў адносінах да Германіі і пагрозай нападу на яе з боку Чырвонай Арміі. На справе асноўнай прычынай вайны з'яўлялася імкненне А. Гітлера да знішчэння СССР з мэтай прысваення яго нацыянальных багаццяў і каланізацыі абшараў; ліквідацыі камуністаў, камісараў, савецкіх работнікаў, прадстаўнікоў «непаўнаwartых рас»; ператварэння ў рабоў астатняга насельніцтва.

Група арміі «Цэнтр» уварвалася на Беларусь сіламі 635 тыс. з баявым вопытам салдат і афіцэраў, 10 763 гармат і мінамётаў, звыш за 810 танкаў і самаходак, 1194 самалётаў. Ім процістаялі 3, 10, 4-я арміі Заходняй Асобай ваеннай акругі (ЗАВА) у складзе 673 тыс. салдат і афіцэраў, звыш за 14 тыс. гармат і мінамётаў, 2189 (у тым ліку 383 новых) танкаў, 1549 самалётаў, а таксама Пінская ваенная флатылія.

Яшчэ да пачатку вайны перад ваеннаслужачымі ЗАВА стаяла задача абараніць дзяржаўную мяжу даўжынёй 470 км паміж Літвой і Украінай, і, калі спатрэбіцца, нанесці сакрушальны ўдар па агрэсару на яго ж тэрыторыі. Менавіта з гэтай нагоды на «Беластоцкім выступе», які выгадна ўкліньваўся ў германскую тэрыторыю, былі размешчаны буйныя вайсковыя сілы. Тут жа паблізу размяшчаліся штабы: 3-й арміі – у Гродна, 4-й – у Кобрыне, 10-й – у Беластоку. Але зараз, ва ўмовах раптоўнага нападу ворага, разбурэння камунікацый, адсутнасці дырэктывы з Масквы і Мінска прыгранічным часцям пагражаў поўны разгром. Так, нягледзячы на пэўную колькасную перавагу сіл ЗАВА над групай арміі «Цэнтр», фельдмаршал Ф. фон Бок пачаў наступленне ў напрамках Сувалкі – Вільнюс – Мінск і Брэст – Баранавічы – Мінск з мэтай акружэння савецкіх войск.

Першымі ўдар агрэсара ўзялі на сябе 11 беларускіх пагранатрадаў у складзе 19 519 пагранічнікаў і абаронцаў нешматлікіх агнявых кропак «лініі Молатава». Так, у раёне Гродна 3-я пагранзастанова пад камандаваннем лейтэнанта В. Усава 8 гадз стрымлівала ворага. Пагранічнікі 1-й заставы на чале з малодшым лейтэнантам А. Сівачовым за

11 гадз баёў нанеслі адчувальны ўрон гітлераўцам каля в. Галавенчыцы. Пагранічнікі 4-й заставы на чале з лейтэнантам Ф. Кірычэнка адбілі 5 варожых атак пад в. Драгунь. Амаль усе яны загінулі, але прысягі не парушылі і не адступілі.

Гераічнае супраціўленне ворагу аказаў 4-тысячны гарнізон Брэсцкай крэпасці на чале з капітанам І. Зубачовым і палкавым камісарам Я. Фаміным. Абаронай Усходняга форту камандаваў маёр П. Гаўрылаў. Заходнюю частку крэпасці абаранялі пагранічнікі на чале з лейтэнантам А. Кіжаватавым, Цярэспальскую вежу – лейтэнант А. Наганаў з групай байцоў. Помнікам мужнасці і гераізму абаронцаў застаўся надпіс «Я паміраю, але не здаюся. Бывай, Радзіма. 20.VII.41 г.».

Вялікі ўрон злучэнням ЗАВА, перайменаванай у Заходні фронт, быў нанесены сіламі 2-га паветранага флоту на чале з фельдмаршалам А. Кесельрынгам. Толькі 22 чэрвеня фашыстамі было знішчана 738 нашых самалётаў, з якіх 528 – на зямлі. Савецкія лётчыкі, якім удалося падняць свае самалёты ў паветра, у першы дзень вайны збілі 143 варожых бамбардзіроўшчыкаў і знішчальнікаў, у тым ліку 15 – метадам тарана. Не шкадуючы жыцця, такія подзвігі здзейснілі Дз. Кокараў, А. Данілаў, С. Гудзімаў, П. Рабцаў і інш. З адзіным жаданнем нанесці як мага большы ўрон фашыстам дзейнічаў 26 чэрвеня пад Радашковічамі лётны экіпаж на чале з капітанам М. Гастэла, які накіраваў падбіты бамбардзіроўшчык на калону немецкай тэхнікі.

Услед за пагранічнікамі сакрушальны ўдар агрэсара адчуў першы эшалон прыкрыцця ў складзе 13 дывізій, якія размяшчаліся на адлегласці 15–40 км ад мяжы. Так, на Брэсцка-Баранавіцкім напрамку праціўніку ўдалося ў першы дзень вайны прасунуцца на 60 км і заняць Кобрын. Вечарам 22 чэрвеня Стаўка Галоўнага камандавання, не валодаючы паўнатою інфармацыі, аддала загад аб контрнаступленні ў раёне Гродна і Сувалак, які так і не ўдалося выканаць. Толькі 25 чэрвеня Стаўка загадала генералу Дз. Паўлаву тэрмінова адвесці войскі з беластоцкага выступу на «лінію Сталіна», але ўжо было позна, бо яны трапілі ў акружэнне танкавых армій генералаў Гота і Гудэрыяна.

25 чэрвеня на подступах да Мінска, пад Астрашыцкім гарадком, чырвонаармейцы 100-й дывізіі генерала І. Русіянава з дапамогай бранебойных ружжаў і бутэлек з гаручай сумессю («кактэйль Молатова») здолелі спаліць да 100 варожых танкаў. Тым не менш 28 чэрвеня фашыстам удалося захапіць Мінск і тым адрэзаць шляхі да адступлення 11 савецкім дывізіям. Захоп Мінска 28 чэрвеня каштаваў праціўніку стратамі ў 50 тыс. жывой сілы, каля 300 танкаў, звыш 50 самалётаў.

30 чэрвеня генерал Дз. Паўлаў быў вызвалены ад пасады камандуючага фронтам і адкліканы ў Маскву. І. Сталін абвінаваціў яго і групу іншых генералаў фронту ў «баязліўстве», «развале кіравання войскамі» і г. д., пасля чаго яны былі аддадзены пад суд і расстраляны.

У новы склад Заходняга фронту былі ўключаны 7 армій пад агульным камандаваннем генерала А. Яроменкі, але і яму не ўдалося палепшыць становішча. Адзінае, што было магчыма ў тых умовах, – гэта прыпыніць варожы націск. Так, значны ўрон жывой сіле і тэхніцы немцаў быў нанесены абаронцамі Барысава і Бабруйска, якія не далі ворагу магчымасці сходу фарсіраваць Бярэзіну.

З 2 ліпеня камандуючым фронту быў прызначаны маршал С. Цімашэнка. Пры ім быў завершаны першы этап стратэгічнай абарончай аперацыі на Беларусі (22 чэрвеня – 9 ліпеня 1941 г.). За гэты час фронт страціў (толькі забітымі, трапіўшымі ў палон і прапаўшымі без весткі) 341 073 салдат і афіцэраў, 9427 гармат і мінамётаў, не менш за 4799 танкаў і 1797 самалётаў.

Другі этап звязаны з разгортваннем і ўвядзеннем у дзеянне другога эшалона абароны. Менавіта тут, на Беларусі, бліцкрыг пачаў даваць збоі. У раёне Лепель – Сянно адбылася буйнейшая танкавая бітва 1941 г. з удзелам 1500 машын. 14 ліпеня ў раёне Оршы ўступіла ў бой першая батарэя рэактыўных мінамётаў – БМ-13 пад камандаваннем капітана І. Флёрава. У выніку прасоўвання праціўніка на ўсход было запаволена.

Неўміручай славай пакрылі сябе абаронцы Магілёва – чырвонаармейцы 172-й стралковай дывізіі на чале з генералам М. Раманавым і 12-тысячны атрад апалчэнцаў на чале з сакратарамі гаркама партыі А. Марозавым і І. Хаўкіным. Кожны дом і кожная вуліца былі ператвораны ў абарончы рубеж. Акружыўшы горад 17 ліпеня, гітлераўцы захапілі яго толькі на дзесяты дзень, пры гэтым страцілі каля 30 тыс. салдат і афіцэраў, шмат танкаў і іншай тэхнікі.

Узор гераізму і ваеннага майстэрства прадэманстравала камандаванне 21-й арміі на чале з генераламі М. Яфрэмавым і В. Гордавым, якая з 12 па 19 жніўня абараняла Гомель ад наступу 25 нямецкіх дывізіій, у тым ліку 2-й танкавай брыгады Г. Гудэрыяна. Поруч з кадравымі байцамі абарону горада трымалі 6700 апалчэнцаў. Толькі коштам 80 тыс. забітых салдат, стратай больш за 200 танкаў і 100 самалётаў вораг здолеў захапіць горад. Да верасня 1941 г. група «Цэнтр» акупавала тэрыторыю БССР, разбіла Чырвоную Армію пад Смаленскам і працягвала рухацца на Маскву. У выніку баявых дзеянняў з 22 чэрвеня і па снежань 1941 г. Чырвоная Армія страціла каля 4470 тыс. салдат і афіцэраў, пры гэтым толькі палоннымі 3725 тыс.

Прычыны катастрофічных для Чырвонай Арміі наступстваў летне-асенняй кампаніі 1941 г. заключаліся, галоўным чынам, у маніякальнай самаўпэўненасці І. Сталіна, яго залішняй даверлівасці А. Гітлеру і спадзяванні на непарушнасць пакту аб ненападзе, ігнараванні разведдадзеных адносна часу нападу гітлераўцаў на СССР і стратэгічнага напрамку іх наступлення. Па-другое, па прычыне інспіраваных І. Сталіным рэпрэсій каманднага саставу ў Чырвонай Арміі адчуваўся недахоп вопытных кадраў. У астатнім перамогі вермахта былі забяспечаны ўсім папярэднім ходам яго мабілізацыйнай, ідэалагічнай, тэхнічнай падрыхтоўкі да вайны. Гітлераўцам удалося дэзінфармаваць сталінскі ўрад адносна мэт перакідкі сваіх войск да савецкай мяжы, а затым здзейсніць раптоўны напад на сухапутныя, марскія і паветраныя сілы Чырвонай Арміі. Адным з першых вынікаў іх нападу стала страта савецкім камандаваннем рычагоў кіравання сваімі войскамі. Да таго ж, ва ўмовах існавання наступальнай ваеннай дактрыны не кожны ваенначальнік мог узяць на сябе адказнасць даць загад да адступлення, таму шмат іх падначаленых або загінулі, або трапілі ў палон.

Разам з тым ужо першыя баі агрэсара з пагранічнікамі, абаронцамі агнявых кропак, чырвонаармейцамі, якія паспелі адаптавацца да падзей, далі яму зразумець, што распчатая супраць СССР вайна істотна адрозніваецца ад усіх папярэдніх. У сваіх данясеннях у Берлін нямецкія генералы паведамлялі аб «фанатызме» рускіх салдат, якога яны не сустракалі ні ў французаў, ні ў галандцаў, ні ў палякаў.

На справе не фанатызм, а мужнасць і гераізм савецкіх байцоў, іх стойкасць у барацьбе за кожную пазіцыю ці населены пункт давалі магчымасць Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання прыступіцца да пераводу краіны на ваенныя рэйкі, адпраўкі папаўненняў на фронт.

Нарэшце самым галоўным вынікам летне-асенняй кампаніі 1941 г. стаў зрыў плана «Барбароса». Пэўную станоўчую ролю ў тым адыгралі абаронцы Беларусі. Група армій «Цэнтр» страціла тут забітымі і параненымі каля 150 тыс. салдат і афіцэраў. Тое, што Чырвоная Армія вытрымала ўдар агрэсара і працягвала баявыя дзеянні, умацоўвала ў савецкіх людзях веру ў непазбежную яе перамогу.

2. Захоп Беларусі гітлераўскімі войскамі і ўсталяванне фашыскага акупацыйнага рэжыму. Дзейнасць калабарашыяністаў. У канцы жніўня 1941 г. пад націскам групы армій «Цэнтр» Заходні фронт адступіў за межы Беларусі. На працяглы час яе насельніцтва трапіла ва ўмовы нямецка-фашыскага акупацыйнага рэжыму, які меў

на мэце ўсталяванне так званага «новага парадку» праз сістэму палітычных, ваенных, эканамічных, ідэалагічных і культурных захадаў, скіраваных на ліквідацыю савецкага дзяржаўнага і грамадскага ладу, захоп і эксплуатацыю нацыянальных багаццяў, падаўленне народна-вызваленчай барацьбы, фізічнае знішчэнне камуністаў і яўрэяў, ідэйна-прапагандысцкую апрацоўку насельніцтва і г. д.

Практычныя захады па «асваенні» новых зямель утрымліваліся ў адмысловай праграме «Ост» і выдадзенай 13 сакавіка 1941 г. «Інструкцыі аб асобных абласцях да дырэктывы № 21». 17 ліпеня 1941 г. Міністэрства акупаваных усходніх тэрыторый узначаліў А. Розенберг. Апорай акупацыйнага рэжыму на Беларусі з'яўляліся 5 кадравых ахоўных дывізіяў. Для барацьбы з партызанамі і вынішчэння яўрэйскага насельніцтва прызначаліся айнзацгрупы. У зоне групы армій «Цэнтр» мясцовым камендатурам падпарадкоўваліся каманды жандармерыі, 8 груп тайнай палявой паліцыі. Агульная колькасць ваенна-паліцэйскіх сіл на Беларусі дасягала 160 тыс.

У першую чаргу акупанты прынялі захады па знішчэнні ачагоў супраціўлення. Захопленыя са зброяй у руках чырвонаармейцы, а таксама палітработнікі, камуністы і яўрэі расстрэльваліся на месцы. Усе астатнія зганяліся ў лагеры для ваеннапалонных.

Пад страхам пакарання смерцю насельніцтву было загадана здаць зброю, боепрыпасы, ваенную маёмасць, а таксама радыёпрыёмнікі, фотаапараты, друкаваныя машынкi. У гарадах уводзілася сістэма прапускоў і «каменданцкая гадзіна». За замах на жыццё германскага салдата або афіцэра падлягалі расстрэлу 50–100 мірных жыхароў. Каб тэрарызаваць насельніцтва, асобных парушальнікаў рэжыму акупанты публічна каралі смерцю. Так, 25 кастрычніка ў Мінску былі павешаны М. Брускіна, К. Трус і В. Шчарбацэвіч за аказанне дапамогі савецкім раненым салдатам.

БССР як тэрытарыяльна-адміністрацыйная адзінка СССР перастала існаваць. Яе тэрыторыя была падзелена паміж Усходняй Прусіяй, генеральнымі акругамі «Літва», «Латвія», рэйхскамісарыятам «Украіна». Віцебская, Магілёўская, большая частка Гомельскай і ўсходнія раёны Мінскай абласцей увайшлі ў падпарадкаванне камандаванню армейскага тылу групы «Цэнтр».

У генеральную акругу «Беларусь» была ўключана чацвёртая частка (68 раёнаў) былой БССР з насельніцтвам каля 3,2 млн. чал. Уся яе тэрыторыя падзялялася на 10 акруг (гебітаў). Вышэйшым акупацыйным органам улады з'яўляўся генеральны камісарыят Беларусі, які ўзначальваў гаўляйтэр В. фон Кубэ. Яму падпарадкоўваліся акруговыя,

гарадскія, раённыя камісарыяты. Пасля ліквідацыі Кубэ, з 23 верасня 1943 г. абавязкі гаўляйтэра выконваў генерал К. фон Готберг.

Адной з найважнейшых мэт усталявання акупацыйнай адміністрацыі з'яўлялася максімальнае выкарыстанне людскіх і матэрыяльных рэсурсаў захопленых краін інтарэсам рэйха. З гэтай нагоды яшчэ да вайны былі распрацаваны «Дырэктывы па кіраванні эканомікай у акупаваных усходніх абласцях» і план «Ольдэнбург» і інш. З гэтай нагоды ўсе эканамічныя (прадпрыемствы, рэсурсы, сыравіна) і культурныя (музеі, галерэі, бібліятэкі) каштоўнасці абвяшчаліся дзяржаўнай уласнасцю і падлягалі адпраўцы ў Германію.

Пасля загаду А. Розенберга ад 5 лістапада 1941 г. аб рэгістрацыі працаздольнага насельніцтва ва ўзросце ад 14 да 65 гадоў на адмысловых біржах сталі на ўлік каля 650 тыс. жыхароў Беларусі.

Падлягалі аднаўленню тыя прадпрыемствы, якія спрыялі ўмацаванню ваенна-эканамічнага патэнцыялу Германіі. Такім чынам, у гаражах СНК БССР быў наладжаны рамонт нямецкіх гармат і зенітак. На бабруйскім механічным заводзе – выраб печак і калёсных восей. На бырысаўскай фабрыцы піяніна – калёсы для падвод. На мінскай швейнай фабрыцы – выпуск парашутаў і г. д. Тыя, хто працаваў, мог разлічваць на прадуктовую картку і зароботную плату ў акупацыйных марках. Спроба ўхілення ад працы або сабатажу пагражала зняволеннем у турме або канцлагерам.

У раёне ваенных дзеянняў акупанты зганялі мясцовае насельніцтва для будаўніцтва камунікацый, размініравання мясцовасці, высечкі лесу ўздоўж чыгунак. Жорсткай працоўнай эксплуатацыі падверглася яўрэйскае насельніцтва Беларусі да поўнага яго знішчэння ў гета і канцлагерах. З цягам часу пачаліся аблавы з мэтай вывазу людзей на працу ў Германію. Усяго за час вайны былі вывезены каля 380 000 чал., так званых «остарбайтэраў».

Каб наладзіць сялянскія сельскагаспадарчыя пастаўкі рэйху, акупанты спрабавалі здзейсніць «Новы парадак землекарыстання» і іншыя рэформы, але яны не прынеслі плёну. Таму асноўным сродкам атрымання прадуктаў харчавання, сыравіны і фуражу з'яўляўся збор падаткаў, рэквізіцыі і звычайнае рабаўніцтва.

У выніку акупанты разрабавалі 10 тыс. калгасаў, 92 саўгасы, 316 МТС, сотні прадпрыемстваў, вывезлі 90% станкоў, 96% энергетычных магутнасцей, больш за 9 тыс. трактараў і лакаматываў, 18,5 тыс. аўтамабіляў, 1100 камбайнаў, 2,8 млн. галоў буйнарагатай і 5,7 млн. іншай жывёлы, 1,6 млн. т збожжа, 3 млн. т бульбы і гародніны. Было высечана 104 тыс. га лесу, вывезена 7 млн. м³ драўніны, 500 тыс. м³ піламатэрыялаў.

У планах акупантаў па ўсталяванні і ўмацаванні свайго рэжыму пэўны разлік ставіўся на ідэйную апрацоўку мясцовага насельніцтва. Яе ідэалагічнай асновай з'яўляўся антыкамунізм і антысаветызм. Шырока абвясціўшы мэтай свайго нападу на СССР знішчэнне так званага «жыдабальшавізму», фашысты адразу ж скіравалі свае намаганні на ліквідацыі панаваўшай ідэалогіі, савецкай дзяржаўнасці, яе сімволікі і г. д. Пры гэтым сваіх расісцкіх планаў акупанты не афішавалі, а ў сваёй нацыянальнай палітыцы імкнуліся распаліць варожасць паміж беларусамі і прадстаўнікамі дыяспар. Па загаду В. фон Кубэ ад 10 верасня 1941 г. для ўсіх дзяцей, акрамя яўрэяў, ва ўзросце ад 7 да 14 гадоў уводзілася абавязковае школьнае навучанне на беларускай мове. З мэтай прыцягнення сімпатый хрысціянскага насельніцтва акупантамі быў дадзены дазвол на аднаўленне закрытых бальшавікамі храмаў.

Наогул ва ўсіх сродках масавай інфармацыі (радыё, кінематограф, прэса) пастаянна праводзіліся думкі аб вызваленчай місіі германскай арміі і злачыннасці сталінскага рэжыму, ганаровай працы на карысць Германіі і неабходнасці барацьбы супраць партызанаў.

Для тых, хто не скарыўся акупантам, існаваў багаты арсенал гвалтоўных сродкаў, якія не саступалі сярэднявечнай інквізіцыі. У іх ліку – 260 канцэнтрацыйных лагераў. У буйнейшым з іх – «Трасцянец», што размяшчаўся каля Мінска, загінулі 205 600 чал. Лагер на станцыі «Бронная Гара» ў Брэсцкай вобласці стаў месцам пагібелі каля 50 тыс. вязняў. Практычна не засталася жывых ад соцень тысяч савецкіх салдат, якія трапілі у палон летам 1941 г. Помнікам усім ім застаецца мемарыял у Масюкоўшчыне.

Характэрнай рысай фашысцкага акупацыйнага рэжыму ў СССР, асабліва на Беларусі, стала яго скіраванасць на поўнае эканамічнае абрабаванне, маральна-псіхалагічнае прыніжэнне і фізічнае знішчэнне яўрэяў. Ужо летам 1941 г. адбыліся іх масавыя растрэлы ў мястэчках і невялікіх гарадах. У абласных і некаторых раённых цэнтрах яўрэі зганяліся нацыстамі ў ізаляваныя ад іншага насельніцтва месцы пражывання – гета з мэтай іх паступовага знішчэння. Першыя масавыя забойствы ў Мінскім гета пачаліся 7 лістапада 1941 г. У 1943 г. усе гета на Беларусі былі знішчаны разам з жыхарамі.

Не пазбегла генацыду і славянскае насельніцтва. Ужо ў ліпені – жніўні 1941 г. фашысцкія ахоўныя часці здзейснілі карныя экспедыцыі супраць партызан у раёне Белавежскай пушчы, на Лепельшчыне і ў раёне Івацэвіч. З лістапада 1942 па сакавік 1943 г. было праведзена 11 буйных экспедыцый як супраць партызан, так і мірнага насельніцтва. Асаблівай жорсткасцю вызначаўся карніцкі атрад на чале з маёрам

О. Дырлевангерам, на сумленні якога спаленая 22 сакавіка 1943 г. разам з жыхарамі вёска Хатынь. Карнікі экспедыцыі «Котбус», здзейсненай у раёне Лепеля – Бягомля – Плешчаніц, забілі 3616 партызан, членаў іх сем’яў і аднавяскоўцаў, а таксама захапілі ў палон для адпраўкі ў Германію 2812 чал. У 1943–1944 гг. напярэдадні свайго адступлення з Беларусі акупанты праводзілі тактыку «выпаленай зямлі». Так, на Беларусі 628 вёсак былі знішчаны з жыхарамі. Былі вёскі, якія спальваліся па некалькі разоў. А за ўвесь час вайны на Беларусі былі знішчаны каля 1400 тыс. мірных жыхароў.

Спрадвек бывала, што ў краіне, акупаванай іншаземнымі заваёўнікамі, з’яўляліся людзі, якія свядома і добраахвотна ішлі да іх на службу. У юрыдычнай і гістарычнай літаратуры за імі замацавалася назва «калабарацыяністы» (або «калабаранты»).

Беларускі калабарацыянізм быў сацыяльна і ідэйна неаднародным. Большасць яго прадстаўнікоў паходзілі з дзеячаў БНР, якія апынуліся ў эміграцыі з 1920-х гг. і ўслед за нямецкімі акупантамі вярнуліся на радзіму. Другую групу склалі людзі, якія былі зацятымі ворагамі бальшавізму, пацярпелі ад калектывізацыі або трапілі пад рэпрэсіі і г. д. Нарэшце, да супрацоўніцтва з акупантамі схіліліся асобы, якія паддаліся ўздзеянню іх прапаганды і свядома спрыялі ўмацаванню акупацыйнага рэжыму. У іх ліку створаная ў кастрычніку 1941 г. з санкцыі гаўляйтэра В. фон Кубэ ў Мінску Беларуская народная самапомач (БНС), якая ставіла на мэце дапамогу беларусам, пацярпелым ад вайны, бальшавіцкага і польскага праследавання, а таксама развіццё беларускай культуры. Цэнтральны савет («цэнтраль») гэтай арганізацыі складаўся з 10 чал. на чале з І. Ермачэнкам – буйнейшым дзеячам эміграцыйнага ўрада БНР. З цягам часу ва ўсіх 10 акругах Беларусі ўзніклі аддзелы БНС, падкантрольныя акупантам.

29 чэрвеня 1942 г. В. фон Кубэ выказаў зацікаўленасць у просьбе «цэнтралі» аб фармаванні нацыянальных узброеных сіл, у тым ліку для барацьбы з партызанамі, і даў згоду на заснаванне Беларускага корпуса самааховы. Ён пагадзіўся і з тым, каб камандныя пасады ў БСА займалі беларусы, падрыхтоўка вялася на беларускай мове, каманды аддаваліся па-беларуску і г. д. Але начальнік паліцыі, СС і СД Цэнер настаяў, каб акрамя камандзіра-беларуса ў падраздзяленні меўся яшчэ і шэф-немец. Надалей немцам здаліся больш надзейнымі беларускія паліцэйскія батальёны. Таму ў жніўні 1942 г. у іх стан былі пераведзены ўсе «стральцы», а штаб БСА быў распушчаны.

Большую самастойнасць мела рэарганізаваная Галоўная Рада БНС у пытаннях, звязаных з адукацыяй і сацыяльнай сферай. 13 яе аддзе-

лаў – палітычны, адміністрацыйны, вайсковы, школьны і іншыя – складалі аснову будучага дзяржаўнага апарату Беларусі. Удзельнікі з’езда акруговых кіраўнікоў БНС, які адбыўся ў сакавіку 1943 г., звярнуліся да В. фон Кубэ з мемарандумам з просьбай аб прадстаўленні Беларусі аўтаноміі, беларускага ўрада і беларускага войска. Але патрабавальны тон дакумента не задаволіў гаўляйтэра Беларусі, таму лідэр БНС І. Ермачэнка быў адхілены ад пасады, а яго месца заняў больш памяркоўны дзеяч – прафесар В. Іваноўскі.

Неўзабаве БНС была перайменавана ў Беларускаю самапомач. Яе дзейнасць была абмежавана 2 накірункамі – аховай здароўя і матэрыяльнай дапамогай насельніцтву. 27 чэрвеня 1943 г. на з’ездзе прадстаўнікоў «беларускай грамадскасці» з удзелам нямецкага камандавання на чале з В. фон Кубэ было абвешчана аб стварэнні пастаяннага дарадчага органа – Рады даверу з 16 чал. на чале з бургамістрам Мінска В. Іваноўскім. Акрамя акруговых прадстаўнікоў, у яе ўвайшлі: Ю. Сабалеўскі – ад Беларускай самапомачы, К. Рабушка – ад прафсаюзаў, а таксама М. Ганько і Н. Абрамава – ад створанай 22 чэрвеня 1943 г. арганізацыі Саюза беларускай моладзі (СБМ).

Пераемнік забітага Кубэ – генерал паліцыі і войск СС К. фон Готберг 21 снежня 1943 г. санкцыянаваў стварэнне Беларускай Цэнтральнай Рады з 15 чал. як дапаможнага дарадчага органа пры камісарыяце на чале з прэзідэнтам Р. Астроўскім. Новая крэатура пазіцыянавала сябе прадстаўніцтвам беларускага народа, а яе асноўнай задачай абвешчалася барацьба з бальшавізмам.

У выніку інтарэсы дзеячаў БЦР сыходзіліся: перад імі ўзнікала перспектыва ўтварэння беларускай дзяржаўнасці пад германскім пратэктаратам, а іх гаспадары маглі разлічваць на актывізацыю беларускага насельніцтва ў барацьбе з партызанамі і задавальненні эканамічных інтарэсаў рэйха. Так, у сувязі з узрастаннем партызанскай вайны акупанты адчувалі патрэбу ў фармаванні дадатковых сіл, прымуова мабілізаваных імі ў канцы 1943 г. – пачатку 1944 г. 5 тыс. беларускіх жаўнераў, яўна не хапала. Такім чынам, інтарэсы калабарантаў, якія марылі аб нацыянальным войску, і мэты немцаў ізноў сыходзіліся. У выніку 6 сакавіка 1944 г. з дазволу К. фон Готберга прэзідэнт Р. Астроўскі падпісаў загад аб стварэнні Беларускай Краёвай Абароны «для канчатковай ліквідацыі бальшавіцкіх бандытаў» і «абароны Бацькаўшчыны».

З гэтай нагоды з 7 сакавіка абвешчалася мабілізацыя былых афіцэраў, падафіцэраў, а таксама ўсіх мужчын 1908–1917 і 1921–1924 гг. нараджэння. Таму ўсім, хто мусіў ухіліцца ад яе, пагражаў надзвычайны суд і пакаранне смерцю. Правядзенне мабілізацыі ўскладалася на

Галоўнае ўпраўленне БКА на чале з маёрам Ф. Кушалем. У выніку на прызыўныя пункты з'явіліся каля 40 тыс. чал. Па прычыне недахопу зброі і абмундзіравання ў БКА здолелі прыняць каля 25 тыс., з якіх было сфармавана 39 пяхотных і 6 сапёрных батальёнаў. Большасць іх, атрымаўшы зброю, пераходзілі да народных месціўцаў.

У час, калі поўным ходам ішло наступленне Чырвонай Арміі, 27 чэрвеня ў Мінску пад старшынствам Р. Астроўскага распачаў працу II Усебеларускі кангрэс з удзелам 1039 дэлегатаў ад беларускіх згуртаванняў і акупацыйнай адміністрацыі. Яго ўдзельнікі ў сваёй рэзалюцыі, па-першае, пацвердзілі дзейнасць III Устаўной граматы ад 25 сакавіка 1918 г.; па-другое, выказаліся супраць БССР як формы беларускай дзяржаўнасці; па-трэцяе, абавязаліся абвясціць усім народам свету аб тым, што «голас Масквы і СССР у беларускіх справах не мае ніякай праўнай сілы»; па-чацвёртае, назвалі БЦР на чале з прэзідэнтам Р. Астроўскім «адзіным праўным прадстаўніком Беларускага народа і ягонага краю». Але для таго, каб рэалізаваць пастанову кангрэса, ні ў яго арганізатараў, ні ў ідэйных натхніцеляў не было сіл. Ужо 30 чэрвеня лідэры БКА збеглі ў Польшчу, затым у Германію. Фашысты выказалі зацікаўленасць у БЦР як арганізацыі, здольнай стварыць прагерманскія ўзброеныя фармаванні, павесці агітацыю і прапаганду сярод беларусаў. З гэтай нагоды ў кастрычніку 1944 г. вайсковы аддзел БЦР быў рэарганізаваны ў Галоўнае ўпраўленне вайсковых спраў (ГУВС) на чале з генералам К. Езавітавым. У адпаведнасці з загадам Г. Гімлера, 25 студзеня 1945 г. ГУВС стварыў I грэнадзёрскую брыгаду СС «Беларусь». Але напрыканцы вайны, пакінуўшы акопы, яна здалася ў палон амерыканцам.

Такім чынам, калабаранты не дасягнулі сваіх мэт. Тыя з іх, хто спрабаваў з дапамогай акупантаў дамагчыся беларускай дзяржаўнасці, не знайшлі трывалай народнай падтрымкі. Наадварот, рабочыя, сяляне, інтэлігенцыя выступілі ў падтрымку савецкага ладу, ідэй Леніна і Сталіна, дапамагалі партызанам, падпольшчыкам і Чырвонай Арміі ў вызваленні БССР.

3. Кіруючая роля камуністычнай партыі ў арганізацыі партызанскага руху і падпольнай барацьбы. Савецкі народ сустрэў напад фашысцкіх агрэсараў на СССР з пэўнай трывогай, але без адчаю і панікі. Выхаваны ўпэўненым у значнай перавазе сацыялістычнага ладу над капіталістычным, несакрушальнай моцы Чырвонай Арміі, ён непахісна верыў у хуткую перамогу над ворагам. Гэту веру мацавала дзеючая Камуністычная партыя (большавікоў) на чале з І. Сталіным.

Беларуская партыйная арганізацыя – каля 51 тыс. камуністаў і 24 тыс. кандыдатаў у члены партыі – апынулася на пярэднім краі барацьбы з фашысцкім агрэсарам. 29 чэрвеня падпісанай І. Сталіным дырэктывай «Партыйным і савецкім арганізацыям прыфрантавых абласцей» быў пакладзены пачатак арганізацыі супраціўлення. У адпаведнасці з дырэктывай ЦК КБ(б)Б ад 30 чэрвеня «Аб падрыхтоўцы да пераходу на падпольную работу партыйных арганізацый, якія знаходзяцца пад пагрозай фашысцкай акупацыі», каля 8 тыс. камуністаў мусілі перайсці на нелегальнае становішча. Да канца жніўня ва ўмовах акупацыі пачалі сваю дзейнасць Мінскі, Гомельскі і Пінскі абласныя, 1 гарадскі і 19 раённых падпольных камітэтаў партыі.

У Мінску да канца 1941 г. дзейнічалі звыш за 2 тыс. патрыётаў, арганізаваных гарадскім камітэтам на чале з І. Казінцом. Да вызвалення Мінска тут дзейнічалі 9 тыс. чал. падпольшчыкаў, у тым ліку 1025 камуністаў і 2044 камсамольцаў. У сакавіку 1942 г. пачаў дзейнічаць Віцебскі, у жніўні – Пінскі абкам КП(б)Б. Восенню 1942 г. партыйны цэнтр Віцебска стварыў у горадзе разгалінаванае падполле. Найбольшую актыўнасць выявіла група В. Харужай. У верасні 1942 г. у Гомелі дзейнічала каля 20 груп. У 1942–1943 гг. моцны падпольны рух існаваў у Магілёве, дзе 40 груп (каля 400 чал.) аб'ядналіся ў адзіную арганізацыю «Камітэт садзеяння Чырвонай Арміі». Вялікі ўклад у падпольную барацьбу ўнеслі камуністы Бабруйска, Баранавіч, Барысава, Брэста, Вілейкі, Жлобіна, Калінкавіч, Оршы і іншых гарадоў.

Падпольшчыкі неслі велізарныя страты. Так, у выніку двух правалаў загінулі каля 700 патрыётаў Мінска, у тым ліку партыйнае кіраўніцтва. З 1500 падпольшчыкаў Віцебска загінуў кожны трэці. Але партыя не прыпыняла барацьбы і ўздымала на яе новых змагароў. Усяго ў баявым падполлі ўдзельнічала каля 70 тыс. чал. Іх намаганнямі адбываліся дыверсіі на фабрыках і заводах, забойствы акупантаў і іх наймітаў, збор разведданных, распаўсюджанне газет і лістовак, звадак Інфармбюро і інш. Умелая каардынацыя камуністамі партызанскага і падпольнага руху забяспечыла ліквідацыю гаўляйтэра В. фон Кубэ, якую здзейснілі А. Мазанік, М. Восіпава і Н. Траян.

Усяго ў баявым падполлі ўдзельнічалі каля 70 тыс. чал. Лепшым з іх – У. Амелянюку, Е. Зяньковай, І. Казінцу, М. Кедышку, М. Кабушкіну, Я. Клумаву, З. Партновай, В. Харужай і іншым прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

Першыя партызанскія атрады таксама арганізавалі і ўзначалілі камуністы. Так, 26 чэрвеня ў Пінскім раёне пачаў дзейнічаць атрад на чале з В. Каржом. 9 ліпеня на барацьбу з ворагам узняўся атрад,

сфармаваны Суражскім райкамам партыі Віцебскай вобл. на чале з М. Шмыровым. З першых дзён ліпеня пачаў баявую дзейнасць атрад «Чырвоны Кастрычнік», які ўзначаліў першы сакратар Кастрычніцкага райкама партыі Палескай вобл. Ц. Бумажкоў.

У адказ на пастанову ЦК УКП(б) ад 18 ліпеня 1941 г. «Аб арганізацыі барацьбы ў тыле германскіх войск» да 25 ліпеня 1941 г. партыйнымі камітэтамі Беларусі было створана 118 атрадаў з 2600 партызанамі, а праз месяц колькасць патрыётаў ужо складала каля 12 тыс. чал. 6 жніўня 1941 г. за вялікія поспехі ў барацьбе з ворагам Ц. Бумажкову і Ф. Паўлоўскаму першым з савецкіх партызан было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

У 1942 г. ЦК КП(б)Б атрымаў дазвол ЦК УКП(б) на адкліканне з Чырвонай Арміі беларускіх камуністаў для іх падрыхтоўкі ў якасці арганізатараў партызанскага руху. З гэтай мэтай у красавіку 1942 г. у г. Мураме Уладзімірскай вобл. быў створаны «Асобы беларускі збор». Да верасня 1942 г. на Беларусь былі перапраўлены 20 атрадаў, 102 арганізатарскія і 62 дыверсійныя групы, якія налічвалі больш за 3 тыс. чал. Асноўным месцам іх перакідкі сталі так званыя «Суражскія вароты», якія ўтварыліся на стыку груп армій «Поўнач» і «Цэнтр».

30 мая 1942 г. пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання быў утвораны Цэнтральны Штаб партызанскага руху (ЦШПР) на чале з І сакратаром ЦК КП(б)Б П. Панамарэнкам. Як вынікала з загаду народнага камісара абароны Саюза ССР І. Сталіна за № 00189 ад 5 верасня 1942 г. «Аб задачах партызанскага руху», роля беларускіх мсціўцаў значна павялічвалася. З гэтай нагоды 9 верасня ўтвараўся Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР) як ваенна-баявы орган ЦК КП(б) пад старшынствам І сакратара ЦК П. Калініна.

28 лютага 1943 г. Пленум ЦК КП(б) прыняў пастанову аб узмацненні барацьбы супраць акупантаў. З гэтай нагоды на Беларусь былі перакінуты работнікі Баранавіцкага, Брэсцкага, Вілейскага і Беластоцкага падпольных абкамаў. На працягу сакавіка – чэрвеня 1943 г. у тыл ворага былі адпраўлены звыш за 220 партыйных кіраўнікоў. Да канца 1943 – пачатку 1944 г. сістэма партыйнага кіраўніцтва народнай вайной складалася з 10 падпольных абкамаў, 17 міжрайкамаў, 8 гаркамаў, 2 гаррайкамаў і 166 райкамаў КП(б)Б.

Па меры арганізацыі партызанскага руху асобныя атрады згуртоўваліся ў брыгады. Так, з красавіка 1942 г. М. Шмыроў узначаліў Першую Беларускую брыгаду. На працягу ўсяго перыяду акупацыі ў Беларусі дзейнічалі 199 брыгад, 14 палкоў (997 атрадаў) і 258 асобных атрадаў, у якіх налічвалася 374 тыс. байцоў. На 1 ліпеня 1943 г. каму-

ністы ўзначальвалі 89,6% атрадаў і 96,1% брыгад. У межах асобных раёнаў і абласцей брыгады аб'ядноўваліся ў злучэнні пад кіраўніцтвам падпольных абкамаў і на чале з іх сакратарамі.

Важнейшым сродкам актывізацыі партызанскага руху ў 1942–1943 гг. з'яўляліся рэйды па тылах акупантаў, ініцыяваныя падпольнымі абкамамі партыі. Так, атрады Мінска-Палескага злучэння, брыгада імя К. Заслонава прайшлі 300-кіламетровым маршам па Віцебскай і Мінскай абласцях. Атрад «Баявы» на чале з А. Флягонтавым здзейсніў пераход у 500 км. Пад час 1000-кіламетровага рэйду Беластоцкага злучэння на чале з сакратаром падпольнага абкама партыі В. Самуціным колькасць байцоў узрасла з 700 да 1800 чал., было знішчана шмат захопнікаў, падарваны дзесяткі эшалонаў і 1100 рэк.

З лістапада 1942 па снежань 1943 г. ўзначалены камуністамі партызанскі рух па формах і размаху баявых дзеянняў, спосабу кіравання імі набываў маштабы ўсенароднай вайны. Яе праявы адбіліся ў разгроме акупацыйных сіл і іх выцясненні за межы кантралюемых народнымі месціўцамі тэрыторый – 20 партызанскіх зон і 2 краёў.

Асноўным відам барацьбы партызан супраць ворага з'яўляліся дыверсіі на чыгунцы. Найбольшы плён у плане разгрому фашызму яна прынесла пад час так званай «рэйкавай вайны», распрацаванай у Стаўцы сумесна з ЦШПР і БШПР. Праведзеная ў тры этапы: першы – з 3 жніўня па 15 верасня 1943 г., другі – з 19 верасня па 1–3 лістапада 1943 г. і трэці – з 20 па 23 чэрвеня 1944 г., яна нанесла каласальны ўрон праціўніку. Толькі чыгуначных рэк было падарвана 272 тыс., без уліку разгромленых гарнізонаў, станцый, іншых дыверсій. Такім чынам, ні пад час бітвы на Курскай дузе, ні пад час фарсіравання Дняпра, ні ў час аперацыі «Баграціён» фашысты не здолелі своечасова падвезці патрэбныя грузы сваім арміям.

Асноўную працу па арганізацыі ўсенароднай барацьбы ўзначальвалі ЦК КП(б)Б і БШПР, у тым ліку П. Панамарэнка, П. Калінін, В. Малін, В. Ванееў, Н. Аўхімовіч, Т. Гарбуноў, Г. Эйдзінаў і інш. Вялікі ўклад у гэтую справу ўнеслі кіраўнікі партызанскага і падпольнага руху І. Бельскі, А. Брагін, І. Варвашэня, Я. Жылянін, І. Клімаў, І. Кожар, В. Казлоў, В. Лабанок, Н. Малінін, Р. Мачульскі, В. Самуцін, С. Сікорскі, І. Стулаў і інш.

На чале партыйных камітэтаў дзейнічала камсамольскае падполле – усяго каля 100 тыс. чал. у складзе 10 абласных, 214 міжраённых, гарадскіх і раённых і звыш за 600 пярвічных арганізацый. У іх ліку група «Смерць угнетателям народа» («Смугнар»), якая па-геройску дзейнічала ў Калінкавічах, арганізацыя «Юныя месціўцы» на станцыі Обаль, Віцебскай

вобл. на чале с Е. Зяньковай. Так, у ноч на 30 ліпеня 1943 г. буйнейшая дыверсія была здзейснена на ст. Асіповічы, калі камсамалец Ф. Крыловіч замініраваў варожы эшалон з гаруча-змазачнымі матэрыяламі, ад выбуху якога загарэліся яшчэ 2 – 3 танкамі і боепрыпасамі.

Узначаленая камуністамі армія народных месціўцаў складала каля 440 тыс. чал. Усяго з чэрвеня 1941 па ліпень 1944 г. партызаны знішчылі амаль 0,5 млн. акупантаў, пусцілі пад адхон больш за 11 тыс. эшалонаў, разграмілі 29 чыгуначных станцый, звыш 900 штабоў і гарнізонаў, падарвалі 18,7 тыс. аўтамашын, шмат танкаў і бронемашын, тысячы мастоў, перабілі больш за 300 тыс. рэек і інш.

Звыш 140 тыс. партызан і падпольшчыкаў узнагароджаны ордэнамі і медалямі, 88 чал. прысвоена званне Героя Савецкага Саюза, у тым ліку 7 сакратарам падпольных абкамаў КП(б)Б – В. Казлову, І. Бельскаму, Р. Мачульскаму, І. Кожару, А. Кляшчову, В. Чарнышову, С. Сікорскаму, сакратару падпольнага абкама камсамола П. Машэраву.

Кампартыя Беларусі здзейсніла велізарную палітычную і арганізатарскую работу сярод усіх пластоў і груп насельніцтва. Яе камітэты і арганізацыі склалі касцяк сіл падпольшчыкаў і партызан. У выніку пастаўленая ЦК УКП(б) задача ператварэння партызанскага руху ў тыле ворага ва ўсенародную вайну была выканана. УКП(б) і КП(б) сфармавалі, узброілі, ідэйна выхавалі масавую партызанскую армію, забяспечылі яе кіруючымі органамі (БШПР, падпольныя камітэты і г. д.), камандным саставам і кадрамі палітычных работнікаў, натхнілі на самаадданую барацьбу з ворагам.

4. Маскоўская, Сталінградская і Курская бітвы як пераломныя падзеі ў ходзе Вялікай Айчыннай вайны. Пасля разгрому савецкіх войск пад Смаленскам група армій «Цэнтр» наблізілася да сваёй стратэгічнай мэты. 16 верасня 1941 г. камандуючы фельдмаршал Ф. фон Бок выдаў дырэктыву аб падрыхтоўцы аперацыі по захопу Масквы пад кодавай назвай «Тайфун». Для рэалізацыі плана было сканцэнтравана 38% пяхотных і 64% танкавых сіл, якія дзейнічалі на савецка-германскім фронце. Войскі прыкрываў II флот «люфтвафэ», 1320 самалётаў.

На шляху да сталіцы гітлераўцам процістаялі Заходні (камандуючы генерал І. Коней), Рэзервны (камандуючы – маршал С. Будзённы) і Бранскі (камандуючы – А. Яроменка) франты. 800-кіламетровую лінію абаранялі каля 1 250 000 чал. з дапамогай 10,5 тыс. гармат і мінамётаў, 1044 танкаў, 1368 самалётаў. Штаб групы армій «Цэнтр» плановаў рассекчы савецкія франты і акружыць сілы Чырвонай Арміі ў

раёне Бранска і Вязьмы, а затым, наблізіўшыся да Масквы з поўначы і поўдня, узяць яе штурмам. Карыстаючыся моцнай перавагай у танках, з 2 па 9 кастрычніка 1941 г. гітлераўцы замкнулі ў коле акружэння пяць армій Заходняга і Рэзервовага франтоў і рушылі на Маскву. Камандаванне Заходнім фронтам было даручана генералу Г. Жукаву.

15 кастрычніка Дзяржаўны камітэт абароны прыняў рашэнне аб эвакуацыі Масквы. СНК СССР, ваенныя акадэміі, пасольствы накіроўваліся ў Куйбышаў. Здзяйснялася мініраванне важнейшых прадпрыемстваў і іншых аб'ектаў. 19 кастрычніка ў горадзе ўводзілася асадная становішча. У час крвапалітных баёў важнейшай падзеяй, якая, безумоўна, паўплывала на іх вынік, стала святкаванне ў Маскве 24-й гадавіны Вялікага Кастрычніка з удзелам І. Сталіна і правядзенне парада савецкіх войск на Чырвонай плошчы.

16 кастрычніка пачалося генеральнае наступленне сіл вермахта ў напрамку Валакаламска. Але гераічнае супраціўленне байцоў 316-й дывізіі генерала І. Панфілава прыпыніла іх націск на адлегласці 100–80 км ад Масквы. Да канца кастрычніка наступленне нямецкай 3-й танкавай групы на сталіцу было прыпынена войскамі зноў створанага Калінінскага фронту (камандуючы генерал І. Конев). Упершыню арганізатары аперацыі «Тайфун» адчулі збой у яе правядзенні. Другі раз гэта выявілася на пачатку лістапада, калі атакі войск вермахта былі адбіты пад Тулай. Чарговая спроба нямецкіх танкавых калон прарваць абарону, прадпрынятая 15–16 лістапада ў паўночна-заходнім, а затым 18 лістапада – у паўднёва-заходнім напрамках, мэты не дасягнула. Праўда, у канцы лістапада вораг захапіў Клін, Солнечногорск і наблізіўся да Масквы на адлегласць у 27 км. Разам з тым гітлераўскія генералы расцягнулі войскі па фронце да такой ступені, што тыя страцілі прабіўную здольнасць. Важным фактарам у агульным зніжэнні баявой актыўнасці фашыстаў з'явілася іх непадрыхтаванасць да зімняй кампаніі.

Стратэгічная сітуацыя дазволіла савецкім войскам, накіроўшы сілы, 5–6 снежня перайсці ў контрнаступленне і да канца месяца поўнасю разграміць фашысцкія войскі і адкінуць іх ад сталіцы на захад на 100–250 км.

Чырвонай Арміі і ўсім абаронцам Масквы ўдалося адстаяць не толькі сваю сталіцу як сімвал дзяржавы, але і важнейшы палітыка-адміністрацыйны, прамысловы, ваенны, культурны цэнтр СССР. Перамога пад Масквой натхніла ўсіх савецкіх грамадзян, у тым ліку тых, хто трапіў пад акупацыю, на далейшую барацьбу супраць захопнікаў. Да канца 1941 г. у Чырвоную Армію былі мабілізаваны звыш за 14 млн. чал., а эканоміка СССР была ў стане забяспечыць яе ўсім неабходным.

План «Барбароса» напаткаў поўны крах. Вермахт страціў ударныя, найбольш мабільныя і загартаваныя ў еўрапейскіх войнах арміі. Упершыню перад усім светам быў развезены міф аб непераможнасці Германіі. Важнейшым наступствам перамогі пад Масквой стала актывізацыя ўзаемаадносін паміж краінамі антыгітлераўскай кааліцыі.

У чэрвені 1942 г. насуперак прагнозам Стаўкі Вярхоўнага галоўнакамандавання на чале з І. Сталіным аб магчымасці паўторнага наступлення на Маскву гітлераўскія войскі рушылі ўглыб СССР у паўднёвым напрамку. Паводле плана «Блау», першая група армій (17-я сухапутная і 4-я танкавая) атрымала загад выйсці на Паўночны Каўказ, а другая (6-я сухапутная і 1-я танкавая) – да Волгі і Сталінграда. Нягледзячы на гераічнае супраціўленне Чырвонай Арміі, гітлераўцы паспяхова наступалі і 17 ліпеня 1942 г. сіламі 270 тыс. салдат і афіцэраў, каля 500 танкаў і каля 1200 самалётаў пачалі штурм Сталінграда.

Ворагу процістаялі сілы Сталінградскага фронту (камандуючы – маршал С. Цімашэнка, з 23 ліпеня – генерал В. Гордаў), у складзе 7 армій, 8-й паветранай арміі і Волжскай флатыліі – усяго 160 тыс. чал., 2200 гармат і мінамётаў, каля 400 танкаў і 650 самалётаў. Мужнасць абаронцаў мацаваў загад І. Сталіна № 227 ад 28 ліпеня, які прадугледжваў пакаранне расстрэлам тых, хто кідаў пазіцыі і адступаву.

23 жніўня гітлераўцы прарваліся да Волгі на поўначы ад Сталінграда і адрэзалі абаронцаў горада ад астатніх сіл фронту.

Забеспячэнне абаронцаў боепрыпасамі, медыкаментамі, прадуктамі адбывалася з усходняга берага Волгі. За зброю ўзяліся дзесяткі тысяч працоўных і служачых. Танкі, сабраныя на канвееры трактарнага завода, камплектаваліся экіпажамі добраахвотнікаў і адразу накіроўваліся на пазіцыі. Вуліцы ператвараліся ў агнявыя рубяжы, а руіны будынкаў – ва ўмацаваныя пункты і ўмела выкарыстоўваліся савецкімі снайперамі. Так, старшыня В. Зайцаў забіў 225 гітлераўскіх салдат і афіцэраў. Помнікам баявой славы стаў умацаваны пункт абароны – так званы «дом сержанта Паўлава». Месцамі крывапралітных баёў зрабіліся Мамаеў курган, заводы «Чырвоны Кастрычнік», «Барыкады» і элеватар. Немцам удалося захапіць 90% горада і раскалоць абаронцаў на дзве групы, але ў выніку панесеных страт 10 лістапада яны спынілі наступленне і самі перайшлі да абароны.

У склаўшыхся ўмовах Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандавання прыйшла да высновы аб мэтазгоднасці ажыццяўлення плана пад кодавай назвай «Уран», які прадугледжваў акружэнне і знішчэнне сталінградскай групы ворага. Так, сіламі Паўднёва-Заходняга (камандуючы М. Ватуцін) і Сталінградскага (камандуючы генерал А. Яроменка)

франтоў належала абыйсці яе з флангаў і замкнуць кальцо ў раёне горада Калач. Данскаму фронту (камандуючы генерал К. Ракасоўскі) надалася задача ўтварэння знешняга кальца акружэння. Чырвонай Арміі ўдалося стварыць неабходную перавагу ў танках (1463 супраць 675), самалётах (1350 супраць 1216), гарматах і мінамётах (15 501 супраць 10 290). Колькасць савецкіх салдат і афіцэраў (1103 тыс.) ненамнага пераўзыходзіла колькасць варожых (1011 тыс.).

Распачатая 19 лістапада аперацыя «Уран» праз чатыры дні прывяла да поўнага акружэння ў міжрэччы Волгі і Дона 6-й арміі Ф. Паулюса і 4-й танкавай арміі Г. Гота – 22 дывізіі і 160 асобных часцей агульнай колькасцю 330 тыс. чал. Пасланая 12 снежня 1942 г. ім на дапамогу група армій «Дон» на чале з фельдмаршалам Э. Манштэйнам была ўшчэнт разбіта. Да канца снежня 1942 г. савецкія войскі адкінулі ворага ад Волгі на 200–250 км.

8 студзеня 1943 г. савецкае камандаванне прад’явіла штабу 6-й арміі вермахта ультыматум аб капітуляцыі, але гітлераўцы ўсё яшчэ спадзяваліся на выратаванне. 10 студзеня войскі Данскога фронту прыступілі да рэалізацыі плана «Кальцо» з мэтай знішчэння Сталінградскага катла. Савецкія часці пераадолелі супраціўленне ворага і 26 студзеня рассеклі групоўку на паўднёвую і паўночную часткі. Каб заахвоціць акружэнцаў да супраціўлення, 30 студзеня 1943 г. А. Гітлер прысвоіў іх камандуючаму Ф. Паулюсу званне генерал-фельдмаршала, але той 31 студзеня разам са сваім штабам і рэшткамі паўднёвай групы здаўся ў палон. 2 лютага была ліквідавана паўночная група гітлераўцаў. У выніку ў савецкі палон трапіў генерал-фельдмаршал, 24 генералы, больш за 2500 афіцэраў, 91 тыс. салдат вермахта. У якасці трафeyaў пераможцы здабылі 744 самалёты, 1666 танкаў, 261 бронемашыну, 5762 гарматы і 1312 мінамётаў, 80 438 аўтамашын, 3 бронецягнікі і іншую ваенную маёмасць.

Такім чынам, аперацыя, разлічаная на тыдзень, завяршылася праз 23 дні – 2 лютага, а разам з ёй і ўся Сталінградская бітва. Вораг страціў дзве нямецкія, дзве румынскія і адну італьянскую арміі – усяго больш за 800 тыс. чал. Савецкія войскі страцілі 485 тыс. сваіх байцоў і камандзіраў. Перамога ў Сталінградскай бітве была дасягнута дзякуючы мужнасці і гераізму савецкіх байцоў. 112 лепшым з іх было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза. У 1965 г. Валгаграду (Сталінграду) было прысвоена ганаровае званне «Горад-Герой». На Мамаевым Кургане створаны самы велічны ў СССР мемарыяльны помнік героям Вялікай Айчыннай вайны.

Перамога савецкіх войск у Сталінградскай бітве – адна з вызначальных падзей Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай вайны. У ходзе асенне-

зімняй кампаніі 1942–1943 гг. адбыўся карэнны пералом у ходзе вайны: узброеныя сілы СССР здолелі не толькі абараніць сваю краіну, але і прыступіцца да яе вызвалення. Перамога пад Сталінградам надала магутнейшы штуршок партызанскаму руху на Украіне, Беларусі і іншых рэгіёнах СССР.

Пасля пераможнага наступлення Чырвонай Арміі зімой 1943 г. цэнтр савецка-германскага фронту набыў выгляд выступу, скіраванага на захад глыбінёй да 150 і шырынёй да 200 км. Гітлераўскія стратэгі вырашылі знішчыць размешчаныя на ім Цэнтральны (камандуючы генерал К. Ракасоўскі), Варонежскі (камандуючы генерал М. Ватуцін) і пацясніць Сцяпны (камандуючы генерал І. Коней) франты. Так, паводле распрацаванага імі ў маі 1943 г. плана «Цытадэль», дзве ўдарныя арміі збіраліся наступаць з раёна Арла (фельдмаршал Г. фон Клюге) і раёна Белгарада (фельдмаршал В. Модэль) у напрамку Курска з мэтай акружэння савецкіх войск. Для стварэння стратэгічнай перавагі вораг сканцэнтраванай 50 дывізіяў, у тым ліку элітныя злучэнні СС, агульнай колькасцю 900 тыс. чал. У баявых калонах 18 танкавых і матарызаваных дывізіяў стаяла 2700 танкаў, у тым ліку некалькі соцень новых – «Тыгр» і «Пантэра», а таксама штурмавых гармат «Фердынанд». Артылерыя налічвала 10 тыс. гармат і мінамётаў. Прыкрыццё з паветра здзяйснялі 2 тыс. самалётаў 4-й і 6-й арміі «люфтвафэ».

Стаўка Вярхоўнага Галоўнакамандавання прыняла рашэнне аб заняцці савецкімі франтамі абарончай тактыкі. Затым ім належала, выматаўшы ворага ў баях, перайсці ў контрнаступленне і разбіць яго. У верагодных напрамках наступлення ворага было створана 8 рубяжоў абароны глыбінёй да 300 км. Каардынацыя дзеяння франтоў ускладналася на прадстаўнікоў Стаўкі – маршалаў Г. Жукава і А. Васілеўскага.

Савецкай разведцы ўдалося своечасова здабыць звесткі аб часе запланаванага немцамі наступлення і 5 ліпеня за некалькі гадзін да яго пачатку артылерыя Цэнтральнага і Варонежскага франтоў, а таксама авіяцыя нанеслі папярэдні ўдар па ворагу. Гітлераўскія фельдмаршалы зразумелі, што іх планы раскрыты, тым не менш, аддалі загад аб наступленні. Дзякуючы мужнасці і гераізму абаронцаў, іх ваеннаму майстэрству, агрэсар не дасягнуў сваіх мэт. 10 ліпеня войскі В. фон Клюге страцілі 65% сваіх танкаў і мусілі перайсці да абароны. Гэта дало магчымасць Цэнтральнаму фронту 15 ліпеня перайсці ў контрнаступленне.

Паўднёвая група пачала наступленне 6 ліпеня на ўчастку Варонежскага фронту сіламі 4-й танкавай арміі і нават прарвала дзве лініі абароны. Гераічнымі намаганнямі танкавага корпуса на чале з палкоўнікам А. Бурдзейным удалося разбіць перадавыя часці дывізіі «Рэйх». 12 ліпеня каля чыгуначнай станцыі «Прохараўка» адбыўся сустрэчны

танкавы бой з удзелам каля 700 нямецкіх і 850 савецкіх машын. Высокая шчыльнасць бою пазбавіла перавагі дальнабойныя і больш магутныя гарматы нямецкіх танкаў. Перамога засталася за савецкімі воінамі, маральны дух і ваеннае майстэрства якіх былі значна вышэйшымі. На поле бою засталася каля 400 нямецкіх танкаў, 300 аўтамашын, звыш за 3500 салдат і афіцэраў.

Камандуючы паўднёвым напрамкам фельдмаршал Э. фон Манштэйн не здолеў зламаць савецкую оборону і пачаў адвод войск. У выніку контрнаступлення Сцяпнога і Варонежскага франтоў 23 ліпеня немцы былі адкінуты на ранейшыя пазіцыі. 5 жніўня байцамі Цэнтральнага фронту быў узят горад Белгарад. У той самы дзень, 5 жніўня, войскі Заходняга і Бранскага франтоў вызвалілі горад Арол. На завяршальным этапе баёў на Курскай дузе, 23 жніўня, Харкаў ізноў стаў савецкім. Контрудары гітлераўцаў поспеху не мелі. І надалей Чырвоная Армія ўжо ніколі да канца вайны не губляла здабытую пад Курскам стратэгічную ініцыятыву. Для Чырвонай Арміі і савецкага народа гэта перамога азнаменавала завяршэнне карэннага пералому ў ходзе вайны, пачатак выгнання ворага з часова акупаванай тэрыторыі СССР.

Такім чынам, план «Цытадэль» быў сарваны: спроба гітлераўцаў узяць рэванш за паражэнне пад Сталінградам скончылася чарговым, яшчэ больш адчувальным паражэннем. Вермахт страціў 30 лепшых дывізій: у тым ліку каля 500 тыс. чалавек, 1,5 тыс. танкаў і штурмавых гармат, больш за 3,7 тыс. самалётаў. За гэтую перамогу звыш 100 тыс. савецкіх воінаў былі ўзнагароджаны ардэнамі і медалямі, а больш за 180 – было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

5. Пачатак вызвалення Беларусі. Аперацыя «Баграціён». Вынікі вайны для беларускага народа і яго ўклад у Перамогу над фашызмам. Разгром фашыстаў пад Курскам абумовіў пачатак вызвалення акупаваных тэрыторый СССР. Так, 23 верасня 1943 г. войскамі Цэнтральнага фронту быў вызвалены першы раённы горад Камарын Гомельскай вобл., а 26 верасня войскамі Бранскага фронту – Хоцімск, раённы цэнтр Магілёўскай вобл. Усяго да пачатку 1944 г. гітлераўцы былі выбіты з 2 абласных і 36 раённых цэнтраў Беларускага Палесся. У Гомелі пачаў дзейнічаць СНК БССР.

Вясной 1944 г. у савецкага камандавання ўзнік план летняга наступлення на варожую групоўку «Цэнтр», размешчаную на Беларусі. Асноўным матывам такога рашэння з'яўлялася ўпэўненасць у тым, што для фашыстаў гэты ўдар будзе зусім нечаканым. Тут, на Беларусі, лінія савецка-германскага фронту ўяўляла сабой выступ ад Дзвіны да

Прыпяці, скіраваны на ўсход, а акупаваная тэрыторыя – суцэльны ўмацаваны раён глыбінёй да 270 км, названы немцамі «Фатэрляндам». Гарадам Віцебск, Орша, Магілёў, Бабруйск, Барысаў, Мінск надаваўся статус крэпасцей. У складзе размешчаных на Беларусі групы армій «Цэнтр» (камандуючы – фельдмаршал Э. Буш) і іншых злучэнняў налічвалася 1200 тыс. чал., 9500 гармат і мінамётаў, 900 танкаў і штурмавых гармат, каля 1300 самалётаў.

Распрацаваны савецкай Стаўкай план разгрому гэтай варожай групоўкі і вызвалення Беларусі набыў кодавую назву «Баграціён». У адпаведнасці з ім гэта задача ўскладалася на 4 франты – 1-ы Прыбалтыйскі (камандуючы – генерал І. Баграмян), 1, 2 і 3-і Беларуска-Літоўскія (камандуючыя – генералы К. Ракасоўскі, Г. Захараў і І. Чарняхоўскі), якія налічвалі 1430 тыс. чал. асабовага складу, каля 32 тыс. гармат і мінамётаў, 5200 танкаў і самаходных гармат, каля 5 тыс. самалётаў.

Асаблівасцю плана «Баграціён» з’яўлялася тое, што савецкае камандаванне сканцэнтравала ўсе сілы не ў адным напрамку, а падзяліла іх для нанясення двух фланговых удараў – на Віцебск і Бабруйск з тым, каб раздрабіць і акружыць усе тры нямецкія арміі.

Ужо 22 чэрвеня асобныя часці 1-а Прыбалтыйскага 3 і 2-а Беларуска-Літоўскага прасунуліся на 0,5–1,5 км наперад і дзе-нідзе завалодалі пазіцыямі праціўніка. На другі дзень, раніцай 23 чэрвеня, у бой уступілі асноўныя ўдарныя групоўкі азначаных франтоў у напрамках Віцебск, Орша, Магілёў. Назаўтра, 24 чэрвеня, войскі 1-а Беларускага фронту рушылі ў Бабруйскім напрамку. Дзеляні франтоў каардынавалі маршалы А. Васілеўскі і Г. Жукаў.

Гітлераўцы, якія не чакалі наступлення, адчайна супраціўляліся, але неслі вялікія страты ў жывой сіле і тэхніцы. Ужо да 25 чэрвеня пяць нямецкіх дывізіяў было акружана ў раёне Віцебска, а 26 чэрвеня – вызвалены сам абласны цэнтр. Месцы акружэння – так званыя «катлы» – узніклі пад Оршай і Магілёвам, а пасля наступлення 1-а Беларускага фронту, якое пачалося 24 чэрвеня, – і пад Бабруйскам. Тут у «кацёл» трапілі каля 40 тыс. чал. 28 чэрвеня Чырвоная Армія вызваліла Магілёў, а 29 – Бабруйск. Такі катастрафічны для немцаў пачатак абароны «Фатэрлянда» прымусіў А. Гітлера замяніць Э. Буша на больш аўтарытэтнага камандуючага – фельдмаршала В. Модэля. Але гэта не ўратавала гітлераўцаў ад поўнага разгрому.

Пасля ліквідацыі «катлоў» войскі 1-а Беларускага фронту 30 чэрвеня ўзялі Слуцк і адрэзалі немцам шлях да адступлення на паўднёвы захад. Спроба гітлераўцаў падарваць масты і замацавацца на Бярэзіне была няўдалай. 30 чэрвеня рака была фарсіравана на поўнач і на поў-

дзень ад Барысава, а затым штурмам узяты і сам горад. Такім чынам, шлях на Мінск быў адкрыты. Раніцай, 3 ліпеня 5-я армія генерала П. Ротмістрава і корпус генерала А. Бурдзейнага (3-і Беларускі фронт) уварваліся ў Мінск з усходу, а крыху пазней з поўдня – часці 1-а Беларускага фронту. На ўсход ад вызваленай сталіцы БССР узнік так званы «мінскі кацёл», у які трапілі каля 105 тыс. фашыстаў. 7–8 ліпеня асноўныя іх сілы былі знішчаны, а больш за 35 тыс. чал. узяты ў палон, у тым ліку 12 генералаў. Велізарную дапамогу Чырвонай Арміі ў ажыццяўленні аперацыі аказалі беларускія партызаны і падпольшчыкі.

4 ліпеня войскі 1-а Прыбалтыйскага фронту вызвалілі Полацк і выйшлі да межаў Літоўскай ССР. У заходнім напрамку пасля ўпартых баёў войскі 3-а Беларускага фронту 5 ліпеня вызвалілі Маладзечна, 16 ліпеня – Гродна. 8 ліпеня войскі 1-а Беларускага фронту вызвалілі Баранавічы, 14 ліпеня – Пінск, а 23 ліпеня выбілі немцаў з польскага горада Люблін. 28 ліпеня горад Брэст ізноў стаў савецкім.

Такім чынам, Беларусь была цалкам вызвалена ад фашысцкай акупацыі. У выніку наступлення з 28 ліпеня па 2 жніўня 1944 г. войскі 1-а Беларускага фронту выйшлі да Віслы і наблізіліся да Варшавы.

Беларуская наступальная аперацыя з’яўляецца адной з самых буйнейшых не толькі ў Вялікай Айчыннай, але і ў Другой сусветнай вайне. Войскі 4 фронтоў наступалі на больш, чым 1000-кіламетровым фронце і з 23 чэрвеня па 29 жніўня прасунуліся на 550–600 км. У ходзе завяршэння аперацыі «Баграціён» савецкія войскі знішчылі і ўзялі ў палон звыш 500 тыс. гітлераўскіх салдат і афіцэраў. 55 тыс. гітлераўцаў прайшлі па Маскве, але не ў якасці пераможцаў, а палонных.

За мужнасць і гераізм звыш 1500 воінам было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза, больш за 402 тыс. узнагароджаны ардэнамі і медалямі, 663 злучэнні і часці атрымалі ганаровыя найменні Аршанскіх, Мінскіх, Віцебскіх, Бабруйскіх, Магілёўскіх, Рагачоўскіх і інш.

З вызваленнем Чырвонай Арміяй былых акупаваных тэрыторый СССР сусветная вайна ўступіла ў завяршальную стадыю. Але нягледзячы на адкрыццё II фронту, асноўны цяжар барацьбы з германскім фашызмам і яго сатэлітамі па-ранейшаму прыпадаў на Савецкі Саюз. Яскравым доказам яго вызначальнага ўкладу ў разгром агрэсара стала ўзяцце Чырвонай Арміяй Берліна.

Другая сусветная вайна прынесла велізарныя матэрыяльныя, людскія і духоўныя страты. З загінулых 60 млн. чал. большая палова – 27 млн. прыпадае на народы СССР. Прынята лічыць, што з 10-мільённага насельніцтва даваеннай БССР загінуў кожны трэці. Акупанты

разбурылі 209 з 270 гарадоў і пасёлкаў БССР. У ліку 9200 спаленых вёсак 627 былі знішчаны разам з жыхарамі (Хатынь, Дальва і інш.).

Акупанты разрабавалі і знішчылі прамысловыя прадпрыемствы, усе калгасы, саўгасы і МТС. Такі ж лёс спасціг музеі, бібліятэкі, навуковыя і навучальныя ўстановы. У грашовым вымярэнні БССР страціла больш за палову сваіх нацыянальных багаццяў.

Беларусы заплацілі высокую цану за сваё вызваленне. Як і ўсе народы СССР, яны мужна змагаліся на ўсіх франтах, ва ўсіх родах войск. Салдаты і афіцэры, партызаны і падпольшчыкі, байцы перадавых ліній і работнікі тылу – усе мужна змагаліся з ворагам. Толькі ў дзеючую армію былі прызваны звыш за 1,3 млн. жыхароў Беларусі. Яны ўдзельнічалі ва ўсіх буйнейшых аперацыях Вялікай Айчыннай. Бесмяротнай славай пакрылі сябе абаронцы Брэсцкай крэпасці, Магілёва, Гомеля. Сярод абаронцаў Ленінграда вызначыўся снайпер Ф. Смалячкоў. У бітве пад Масквой праславіліся камандзір гвардзейскай дывізіі А. Люзікаў і камандзір кавалерыйскага корпуса генерал Л. Даватар.

За самаадданую абарону Сталінграда званне Героя Савецкага Саюза было прысвоена нашым землякам – лётчыку І. Сержантаву, радысты В. Стэмпкоўскай, мінамётчыку Н. Жолудзеву, камандзіру дывізіі А. Пастрэвічу і інш. Неўміручы подзвіг на Курскай дузе здзейсніў лётчык-знішчальнік А. Гаравец, які ў адным баі цаной уласнага жыцця збіў 9 варажых бамбардзіроўшчыкаў. Сотні тысяч беларусаў бралі ўдзел у фарсіраванні Дняпра. Асобныя з іх – кулямётчык Дз. Жмуроўскі, сувязісты, М. Піліпенка і І. Карасёў і іншыя заслужылі званне Героя Савецкага Саюза. Бесмяротнай славай пакрыў сябе радавы Ю. Смірноў пад час вызвалення Беларусі, які трапіў у палон, але не выдаў планаў камандавання і загінуў. Вядомы імёны 14 беларусаў, якія паўтарылі подзвіг А. Матросова і грудзьмі закрылі абмразуры агнявых кропак.

Пры штурме Берліна праславіліся камандзір палка А. Жук, камандзір роты Дз. Пенязькоў, танкіст А. Філімонаў, лётчык П. Галавачоў. Сімвалічным з’яўляецца факт, што ў ліку тых, хто ўсталяваў сцяг Перамогі над рэйхстагам, быў былы партызан М. Ягораў.

Усяго з 11 693 воінаў, якія атрымалі званне Героя Савецкага Саюза, 466 былі беларусамі або выхадцамі з Беларусі. Чацвярым з іх – лётчыку П. Галавачову і танкістам І. Гусакоўскаму, С. Шутаву, І. Якубоўскаму – гэта званне было прысвоена двойчы. 67 нашых суайчыннікаў сталі кавалерамі ордэна Славы трох ступеней. Ратны ўклад 400 тыс. воінаў-беларусаў быў ацэнены баявымі ардэнамі і медалямі.

6. Узел БССР у заснаванні і дзейнасці ААН. Пасля разгрому фашыстаў пад Курскам краіны-ўдзельніцы антыгітлераўскай кааліцыі (ЗША, Вялікабрытанія і СССР) прыйшлі да высновы аб тым, што поўная перамога над агрэсарам – гэта толькі пытанне часу. Так, на канферэнцыі ў Тэгеране (Іран) (з 28 лістапада па 1 снежня 1943 г.) І. Сталін, прэзідэнт ЗША Ф. Рузвельт і прэм’ер-міністр Вялікабрытаніі У. Чэрчыль прынялі рашэнне аб стварэнні агульнай арганізацыі, здольнай вырашаць міжнародныя праблемы, прадухіляць новыя войны і быць гарантам захавання міру і бяспекі.

У мэтах атрымання большай палітычнай вагі ў гэтай арганізацыі савецкае кіраўніцтва выступіла з прапановай аб уключэнні ў яе як мага больш саюзных рэспублік у якасці самастойных членаў. У прыватнасці, ў камісію па ваенных злачынствах прапаноўвалася ўключыць сем савецкіх рэспублік. Аднак такія захавы не атрымалі падтрымкі з боку ЗША і Вялікабрытаніі на той падставе, што рэспублікі СССР не маюць канстытуцыйнай асновы для асобнага прадстаўніцтва на міжнароднай арэне.

У такіх умовах кіраўніцтва СССР унесла шэраг дадаткаў у саюзную Канстытуцыю, якія былі заканадаўча аформлены ў лютым 1944 г. Вярхоўным Саветам СССР. Новымі нормамі прадугледжвалася права саюзных рэспублік уступаць у непасрэдныя зносіны з замежнымі дзяржавамі, заключаць з імі пагадненні і абменьвацца дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі. З гэтай нагоды ў сакавіку 1944 г. Вярхоўны Савет БССР прыняў Закон аб утварэнні Народнага камісарыята замежных спраў. Але падобныя змены ў становішчы суб’ектаў Савецкага Саюза не маглі канчаткова ператварыць рэспублікі ў суб’ектаў міжнароднага права. І калі савецкі бок прапанаваў у лік будучых членаў ААН усе савецкія рэспублікі, то прэзідэнт ЗША ў спецыяльным пасланні І. Сталіну адзначыў, што такія ініцыятывы пагражаюць стварэнню арганізацыі. Гэта праблема атрымала працяг пад час Ялцінскай канферэнцыі (4–11 лютага 1945 г.). Пасля напружаных перамоў кіраўніцтва Вялікабрытаніі і ЗША ўсё ж дало згоду на ўключэнне ў будучую ААН 2–3 рэспублік, якія найбольш пацярпелі ад фашысцкай агрэсіі. Па выніках канферэнцыі было вырашана, што іх будуць прадстаўляць УССР і БССР.

27 красавіка 1945 г. пасля двух тыдняў працы ўстаноўчай канферэнцыі Арганізацыі Аб’яднаных Нацый у Сан-Францыска было прынята рашэнне аб уключэнні УССР і БССР у лік членаў арганізацыі. У склад дэлегацыі ад нашай рэспублікі ўвайшлі наркам замежных спраў К. Кісялёў, акадэмік А. Жэбрак, прафесар У. Перцаў, дацэнты Ф. Шмыгаў і Г. Байдукоў. Яны ж удзельнічалі ва ўстаноўчай сесіі ААН і 26 чэрвеня 1945 г. і падпісалі Статут Усеагульнай міжнароднай арганізацыі

(Арганізацыі Аб'яднаных Нацый). Уключэнне БССР у склад краін за-снавальніц ААН стала натуральным прызнаннем вялікага ўкладу бела-рускага народа ў справу перамогі над фашызмам. Тым не менш яна не ўспрымалася ў свеце незалежнай і суверэннай дзяржавай, а разглядалася неад'емнай часткай СССР. Таму знешнепалітычная дзейнасць рэспублікі цалкам праходзіла ў рэчышчы інтарэсаў і рашэнняў саюзнага ўрада.

У далейшым БССР актыўна ўдзельнічала ў працы разнастайных органаў ААН і ў 1946 г. выступала ініцыятарам прыняцця рэзалюцыі аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў у 1946 г.

7. Месца і роля БССР на міжнароднай арэне ў перыяд канфран-татый дзвюх грамадска-палітычных сістэм у другой палове 40-х – першай палове 80-х гг. XX ст. Выхад БССР на міжнародную арэну за-патрабаваў распрацоўкі і прыняцця ў 1952 г. яе дзяржаўных сімвалаў – сцяга, герба і гімна.

Дзейнасць БССР на сусветнай арэне праходзіла ў агульным рэчы-шчы міжнароднай палітыкі СССР і краін-удзельніц Варшаўскага дага-вора і Савета Эканамічнай Узаемадапамогі. Цыклічнае абвастрэнне адносін паміж дзвюма палітычнымі сістэмамі («Карыбскі крызіс», аг-рэсія ЗША супраць В'етнама, увядзенне савецкіх войск у Чэхаслава-кію, араба-ізраільскія войны і інш.) непасрэдна адбівалася на міжна-родным аўтарытэце ўсяго СССР. Заходняе грамадства да канца ста-годдзя амаль не адрознівала савецкіх грамадзян па нацыянальнай прыкмеце, а называла іх «рускімі». У поўным сэнсе гэта правіла можна было перанесці і на міжнародную палітыку СССР, якая таксама не ме-ла нацыянальных адценняў.

Гады так званай «хрушчоўскай адлігі» пэўным чынам спрыялі станаўленню БССР як суб'екта міжнародных адносін. Рэспубліка па-слядоўна ўдзельнічала ў рамках міжнародных арганізацый і дагавораў. Калі ў канцы 1950-х гг. БССР была ўдзельніцай 54 міжнародных дага-вораў, то да канца 1980-х гг. – больш за 170. БССР брала ўдзел у пра-цы 70 міжнародных арганізацый, у тым ліку спецыялізаваных устано-вах ААН ЮНЕСКА, МАГАТЭ, Міжнародным саюзе электрасувязі, Міжнароднай арганізацыі працы і інш.

Важнае месца ў міжнародных стасунках БССР займалі сувязі ў галіне культуры. З дазволу вышэйшых уладных структур іх здзяйснялі творчыя саюзы, навучальныя і навуковыя ўстановы, а таксама спецы-яльны орган – Беларускае таварыства сяброўства і культурных сувя-зей з замежнымі краінамі. У адпаведнасці з рашэннямі ЮНЕСКА ў на-шай краіне вялася падрыхтоўка спецыялістаў для краін, якія ўсталі на

некапіталістычны шлях развіцця. Да канца 1980-х гг. у БССР прайшлі навучанне каля 10 тыс. грамадзян з Усходняй Еўропы, Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі.

У галіне захавання міру і бяспекі на планеце БССР стала ўдзельніцай дагавора 1963 г. аб забароне выпрабаванняў ядзернай зброі ў атмасферы, космасе і пад вадой. Дыпламатычны корпус рэспублікі быў сааўтарам Дэкларацыі сацыяльнага развіцця (1969), Дэкларацыі аб выкарыстанні навукова-тэхнічнага прагрэсу ў інтарэсах міру (1975). Далучылася БССР і да Дэкларацыі аб прадастаўленні незалежнасці калоніям і іх народам (1960), Міжнароднай канвенцыі аб ліквідацыі ўсіх форм расавай дыскрымінацыі (1966) і інш.

БССР, абраная ў 1974–1975 гг. непастаянным членам Савета Бяспекі ААН, спрыяла прыняццю шэрагу важных рашэнняў. Значнай падзеяй у жыцці рэспублікі стала далучэнне да міжнароднага руху гарадоў-пабрацімаў. У 1957 г. Мінск заключыў адпаведнае пагадненне з англійскім Нотынгемам. У 1985 г. ужо 7 гарадоў БССР мелі пабрацімскія сувязі з 14 гарадамі 9 краін Еўропы, Азіі, Амерыкі, Афрыкі.

З прычыны асаблівасцей савецкай палітычнай сістэмы ў пасляваенныя дзесяцігоддзі БССР так і не набыла міжнародна-прававога прызнання як суверэннай і незалежнай дзяржавы. Рэспубліка не мела сапраўдных дыпламатычных адносін ні з адной дзяржавай свету, а яе прадстаўніцтвы пры міжнародных арганізацыях (пры ААН у Нью-Йорку і пры спецыялізаваных установах ААН у Вене, Парыжы і Жэневе) фактычна з'яўляліся філіяламі агульнасаюзных прадстаўніцтваў. Размяшчэнне ў Мінску генеральных консульстваў Польшчы, ГДР і Балгарыі справы не мяняла.

Найбольш прыкметным полем міжнароднай дзейнасці БССР была ААН. Пераважная большасць падпісаных рэспублікай у рамках сістэмы ААН міжнародных дагавораў насіла шматбаковы характар. Двухбаковымі заставаліся толькі дагаворы 1944–1945 гг. з Польшчай.

Нягледзячы на існаванне Міністэрства замежных спраў БССР, яго магчымасці былі вельмі абмежаваны саюзным міністэрствам, якое ўзначальваў наш зямляк А. А. Грамыка. Толькі з распадам СССР і ўсёй сацыялістычнай сістэмы і ўсталяваннем дзяржаўнага суверэнітэту Беларусь атрымала магчымасць вызначаць і здзяйсняць уласную ўнутраную і знешнюю палітыку.

Лекцыя 18. УТВАРЭННЕ І ПАЛІТЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ СУВЕРЭННАЙ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Пытанні

1. Распад СССР. Заканадаўча-правое афармленне дзяржаўнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь.
2. Прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і ўвядзенне прэзідэнцкай формы кіравання.
3. Вынікі рэспубліканскіх рэферэндумаў (1995, 1996, 2004 гг.). Змяненні і дапаўненні ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь.
4. Шляхі і асаблівасці фармавання прававой дзяржавы і грамадзянскай супольнасці на Беларусі. Складванне шматпартыйнасці.

1. Распад СССР. Заканадаўча-правое афармленне дзяржаўнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь. Да канца 1980-х гг. у СССР вызначыліся працэсы сістэмнага распаду, якія адбываліся ў народнай гаспадарцы, сацыяльным жыцці, палітычных і міжнацыянальных адносінах. Працяглая эканамічная стагнацыя, выкліканая пераважна эктэнсіўнымі метадамі гаспадарання, прывяла да дэфіцыту тавараў народнага спажывання і сацыяльнай напружанасці. На фоне дасягненняў заходнееўрапейскай постіндустрыяльнай цывілізацыі давер савецкіх людзей да сацыялістычных каштоўнасцей знізіўся да крызіснага стану. Заняпад КПСС, якая працяглы час з'яўлялася своеасаблівым каркасам палітычнай сістэмы, прывёў да разбалансавання галін улады і аслаблення ўсяго дзяржаўнага арганізма. Дэмакратызацыя і галоснасць спарадзілі хвалю антыкамунізму і антысемітызму, пашырэнне ліберальных і нацыяналістычных ідэй.

Палітычная эліта шэрагу саюзных рэспублік і асобных рэгіёнаў РСФСР бачыла выйсце са складанага становішча ў адасабленні ад Масквы. Іх настроям спрыялі вынікі недальгавачнай ленінскай і сталінскай палітыкі ў нацыянальным пытанні. Так, у снежні 1986 г. адбыліся антырускія хваляванні ў Казахстане. Канфлікт паміж армянскім і азербайджанскім насельніцтвам Нагорнага Карабаха ў красавіку 1991 г. перарос у вайну. У 1989 г. прыбалтыйскія рэспублікі дамагліся асуджэння пакта Молатава – Рыбентропа, а разам з ім – прызнання незаконнасці ўключэння сваіх краін у СССР у 1940 г. 12 лістапада 1989 г. Вярхоўны Савет Эстонскай ССР ануляваў сваю дэкларацыю ад 22 ліпеня 1940 г. аб уваходжанні ЭССР у СССР.

На фоне гэтых і іншых падзей у колах савецкай палітычнай эліты ўзнікла думка аб рэарганізацыі саюзнай дзяржавы. Так, многім здава-

лася, што пашырэнне ў ёй правоў кожнай рэспублікі дазволіць аднавіць колішнюю магутнасць СССР. З гэтай нагоды 12 чэрвеня 1990 г. Вярхоўны Савет РСФСР прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце. 16 ліпеня іх прыкладу паследаваў парламент УССР, а 27 ліпеня – БССР. Згодна Дэкларацыі аб суверэнітэце, Беларусь абвешчалася самастойнай дзяржавай з вяршэнствам на яе тэрыторыі Канстытуцыі і законаў Беларускай ССР, паўнотай улады рэспубліканскіх органаў, самастойнасцю і незалежнасцю рэспублікі ў міжнародных зносінах.

«Парад суверэнітэтаў» 1990 г. суправаджаўся разбурэннем саюзнага заканадаўства і эканамічных сувязей. З гэтага моманту агульнасаюзныя органы ўлады сталі губляць кантроль над краінай. 11 сакавіка 1991 г. Літва першай з саюзных рэспублік абвясціла аб сваёй незалежнасці, а Савецкі Саюз апынуўся перад перспектывай распаду як адзінай дзяржавы. З усведамленнем таго першы прэзідэнт СССР М. Гарбачоў настаяў на правядзенні 17 сакавіка 1991 г. Усесаюзнага рэфэрэндуму з мэтай узняць народную актыўнасць у абарону адзінай дзяржавы. Але ідэя захавання абноўленага СССР выклікала супярэчлівае стаўленне да яе з боку саюзных рэспублік і іх грамадзян. Так, з 15 рэспублік ад удзелу ў рэфэрэндуме адмовіліся Літва, Латвія, Эстонія, Арменія, Грузія, Малдова. У той самы час жыхары астатніх рэспублік у большасці выказаліся за яго захаванне. У БССР гэты паказчык перавысіў 82% галасоў электарата.

Вынікі рэфэрэндуму натхнілі прыхільнікаў адзінства на распрацоўку праекта заключэння новай супольнасці – Саюза Суверэнных Дзяржаў (ССД) як «мягкай» дэцэнтралізаванай федэрацыі. У красавіку 1991 г. Прэзідэнт СССР М. Гарбачоў на сустрэчы ў падмаскоўным Нова-Агарове з вышэйшымі асобамі дзевяці рэспублік («9 + 1») дамовіліся аб хутчэйшым заключэнні новага саюзнага дагавора. Падпісанне адпаведнага дакумента дэлегацыямі Беларусі, Казахстана, РСФСР, Таджыкістана і Узбекістана планавалася на 20 жніўня 1991 г. Восенню таго ж 1991 г. дагавор належала падпісаць Азербайджану, Кіргізіі, Украіне і Туркменіі.

Але перспектыва поўнага развалу СССР і яго замены канфедэрацыяй, а таксама імкненне ліквідаваць усе дасягненні перабудовы прымусіла частку вышэйшых урадавых асоб на чале з віцэ-прэзідэнтам СССР Г. Янаевым 19 жніўня пайсці на здзяйсненне дзяржаўнага перавароту. У БССР намаганні путчыстаў падтрымалі Цэнтральны, тры (Магілёўскі, Гродзенскі, Брэсцкі) абласныя камітэты КПБ, старшыня Вярхоўнага Савета М. Дземянцей, Генеральны пракурор БССР В. Шаладонаў і інш. У Маскве вялікую ролю ў падаўленні путчу адыграў

Прэзідэнт Расіі Б. Ельцын. Пасля арышту яго ініцыятараў супярэчнасці паміж цэнтральнай і рэспубліканскімі ўладамі яшчэ больш узмацніліся, а Савецкі Саюз канчаткова страціў шанец на існаванне ў сваім ранейшым выглядзе ўзору 1922–1990 гг.

Неўзабаве пасля арышту путчыстаў, 25–26 жніўня 1991 г. у Мінску пераважна камуністычны склад дэпутатаў V (пазачарговай) сесіі Вярхоўнага Савета прыняў Закон «Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона «Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР аб дзяржаўным суверэнітэце БССР» і пастанову «Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР». Дзейнасць КПБ была прыпынена, а яе маёмасць нацыяналізавана. У лічаныя дні 600-тысячная арганізацыя развалілася. Прэм'ер-міністр Беларусі В. Кебіч заявіў аб прыпыненні міністрамі яго кабінета членства ў КПСС.

19 верасня 1991 г. VI сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла «Закон аб назве БССР», у адпаведнасці з якім наша краіна пераймяноўвалася ў Рэспубліку Беларусь. Законы «Аб Дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь» і «Аб Дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь» уводзілі новыя дзяржаўныя сімвалы – бела-чырвоная-белы сцяг і герб «Пагоня». Замест падаўшага ў адстаўку М. Дземянця, новым старшынёй Вярхоўнага Савета быў абраны яго намеснік С. С. Шушкевіч.

14 лістапада 1991 г. Дзяржаўны Савет СССР з удзелам кіраўнікоў Беларусі, Казахстана, Кіргізіі, Расіі, Таджыкістан, Туркменіі, Узбекістана на чале з Прэзідэнтам М. Гарбачовым прыняў рашэнне заключыць дагавор аб стварэнні ССД як канфедэрацыі (са сталіцай у Мінску). Яго падпісанне было прызначана на 9 снежня 1991 г. З гэтай нагоды ў пачатку снежня кіраўніцтва трох рэспублік-заснавальніц СССР – Б. Ельцын (Расія), Л. Краўчук (Украіна) і С. Шушкевіч (Беларусь) сустрэлася ва ўрадавай рэзідэнцыі ў Белавежскай пушчы (Віскулі), але па той прычыне, што 1 снежня ўкраінскі народ (90,3% галасоў) выказаўся за выхад з СССР і поўную незалежнасць сваёй краіны, праект ССД быў адхінуты. 8 снежня ўдзельнікі сустрэчы канстатавалі факт, што «Саюз ССР як суб'ект міжнароднага права і геапалітычная рэальнасць спыняе сваё існаванне» і дэансавалі адпаведны дагавор ад 1922 г. Акрамя таго, яны падпісалі пагадненне аб стварэнні Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД) як міжнароднай (міждзяржаўнай) арганізацыі. 10 снежня Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь адзінагалосна (за выключэннем аднаго дэпутата) ратыфікаваў Віскулёўскія пагадненні. Такім чынам, незалежнасць Рэспублікі Беларусь была дасягнута не столькі пад уздзеяннем унутрыпалітычных працэсаў, колькі ў выніку распаду СССР.

Прынятыя ў Віскулях дакументы выклікалі нязгоду Прэзідэнта СССР М. Гарбачова, але рэальнай уладай ён ужо не валодаў і не мог паўплываць на далейшы ход падзей. 12 снежня Вярхоўны Савет РСФСР прагаласаваў за ратыфікацыю дакументаў.

Заснавальнікі СНД запрасілі іншыя рэспублікі былога СССР уступіць у Садружнасць. 21 снежня 1991 г. падчас сустрэчы на вышэйшым узроўні ў Алма-Аце (Казахстан) да СНД далучылася яшчэ 8 рэспублік: Азербайджан, Арменія, Казахстан, Кіргізія, Малдавія, Таджыкістан, Туркменія, Узбекістан. Тут было падпісана Алма-Ацінскае пагадненне, якое лягло ў аснову ўсёй арганізацыі. Цэнтрам СНД быў вызначаны горад Мінск. Прыбалтыйскія рэспублікі адмовіліся ад членства ў садружнасці. У кастрычніку 1993 г. у СНД уступіла Грузія.

25 снежня Прэзідэнт СССР М. Гарбачоў абвясціў аб перапыненні сваіх паўнамоцтваў і перадаў кіраванне стратэгічнай ядзернай зброяй Прэзідэнту Расіі Б. Ельцыну. Следам перапынілі свае паўнамоцтвы Вярхоўны Савет як вышэйшы орган улады СССР. 26 снежня дэпутаты яго верхняй палаты прынялі дэкларацыю аб перапыненні існавання СССР. Фармальна Расія і Беларусь не абвясчалі аб незалежнасці ад СССР, а толькі канстатавалі факт перапынення яго існавання. Адначасова Расія абвясціла аб працягу членства ў міжнародных інстытутах, узяла на сябе ўсе запазычанасці і актывы СССР, а таксама ўсю яго ўласнасць СССР за мяжой.

Усе замежныя праціўнікі камунізму ўспрынялі развал СССР як сваю перамогу ў халоднай вайне. Разам з Савецкім Саюзам перастала існаваць уся так званая «сацыялістычная сістэма». Амаль усе краіны былога «сацыялістычнага лагера» вярнуліся на адкінуты калісьці шлях рыначных адносін.

Канец унітарнага Савецкага Саюза быў пачаткам суверэннай Рэспублікі Беларусь і абрання ёю ўласнага шляху эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця.

2. Прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і ўвядзенне прэзідэнцкай формы кіравання. Набыццё Рэспублікай Беларусь суверэннітэту запатрабавала палітычнай кансалідацыі ўсіх сіл, зацікаўленых у пераадоленні цяжкасцей, з якімі сустрэлася краіна пасля развалу СССР. Шэраг дэпутатаў выказаліся за неабходнасць датэрміновага пераабрання Вярхоўнага Савета. Яго старшыні С. Шушкевічу не ўдалося стабілізаваць палітычнага становішча, у выніку яму давялося падаць у адстаўку. Абранне ў 1994 г. адстаўнога міліцэйскага генерала М. Грыба на пасаду спікера таксама сітуацыі не палепшыла. На фоне

канфліктаў паміж лідэрамі БНФ і КПБ, паплечнікамі прэм'ер-міністра В. Кебіча і прыхільнікамі рыначных рэформ выявіліся многія недахопы парламенцкай рэспублікі. Неўзабаве ў беларускім грамадстве пашырылася і запанавала думка аб неабходнасці прыняцця новай Канстытуцыі і ўвядзення прэзідэнцкай формы кіравання. Парламенцкая большасць выступала за наданне прэзідэнту права кантролю выканаўчай улады. Па-сутнасці, ужо пад час працы над праектам Асноўнага закона яго распрацоўшчыкі ў якасці кандыдата на пасаду прэзідэнта разглядалі прэм'ер-міністра В. Кебіча.

15 сакавіка 1994 г. Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь была прынята новая, пятая ў гісторыі беларусаў Канстытуцыя. Гэты акт з'явіўся рашучым крокам беларускага грамадства на шляху да рэальнага суверэнітэту і ўмацавання дзяржаўнасці. Паводле Канстытуцыі, Беларусь абвешчалася унітарнай дэмакратычнай сацыяльнай прававой дзяржавай, якая валодала вяршэнствам і паўнатай улады на сваёй тэрыторыі і самастойна ажыццяўляла ўнутраную і знешнюю палітыку.

Асноўны Закон складаўся з 8 раздзелаў, 8 глаў і 149 артыкулаў. Ён адбіў карэнныя змены ў сацыяльна-эканамічным і палітычным развіцці краіны пасля развалу СССР. Чалавек і яго правы абвешчаліся найвышэйшай каштоўнасцю грамадства і дзяржавы. Ужо ў прэамбуле фіксавалася ідэя перавагі суверэнітэту народа над суверэнітэтам дзяржавы. Адзінай крыніцай дзяржаўнай улады абвешчаўся народ, які мусіў ажыццяўляць яе непасрэдна і праз прадстаўнічыя органы. Гарантыя разнастайных палітычных інстытутаў, ідэалогій і поглядаў, плюралізму думак сведчыла аб сапраўднай дэмакратычнасці Канстытуцыі. У ёй адбіўся пэўны ўлік вопыту канстытуцыйнага будаўніцтва ў СССР, БССР і іншых краінах; замацаванне ў якасці эканамічнай асновы розных форм уласнасці; устанавленне роўнасці дзяржавы і грамадзяніна, наяўнасць у іх узаемных абавязкаў; замацаванне ў якасці асноўнага кірунку для развіцця існуючага заканадаўства прыярытэту прынцыпаў міжнароднага права, яе дэідэалагізаваны характар і многае інш. Упершыню ў гісторыі беларуская мова абвешчалася дзяржаўнай. Рускай мове забяспечвалася магчымасць свабоднага выкарыстання як мовы міжнацыянальных зносін.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, як і ўсе іншыя, змяшчала палажэнні аб галінах улады, іх функцыях і паўнамоцтвах. Дэпутацкі корпус парламента абмяжоўваўся 260 чал. Статус кіраўніка дзяржавы раскрываўся ў главе 4 «Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь».

Вясной – летам 1994 г. распачалася кампанія па выбарах прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. Свае кандыдатуры выставілі прэм'ер-міністр В. Ф. Кебіч, былы спікер Вярхоўнага Савета С. С. Шушкевіч, лідэр

БНФ З. С. Пазняк, старшыня Гродзенскага аблвыканкама А. І. Дубко, адзін з лідэраў КПБ В. М. Новікаў і старшыня парламенцкай камісіі па вывучэнні дзейнасці камерцыйных структур, створаных пры органах дзяржаўнага кіравання, А. Р. Лукашэнка.

Фаварытам перадвыбарчай гонкі доўгі час быў В. Кебіч, які актыўна выкарыстаў адміністрацыйны рэсурс (СМІ, мясцовыя ўлады, чыноўніцтва і інш.). Але 17 чэрвеня ўжо ў першым туры выбараў ён хоць і абыйшоў 4 канкурэнтаў, але значна саступіў А. Лукашэнку, які набраў 45% галасоў. 10 ліпеня ў другім туры В. Кебіч набраў усяго каля 20% галасоў. Такім чынам, поўную перамогу на выбарах атрымаў А. Лукашэнка. У ліку прычын таго былі: яго зразумелая электарату і рэальная для ажыццяўлення выбарчай праграма, з абяцаннем выкаранення карупцыі, уздыму эканомікі, пераадолення інфляцыі, інтэграцыі з Расіяй і інш. З другога боку, маса выбаршчыкаў адмовіла ў даверы В. Кебічу – тыповаму наменклатурнаму вылучэнцу, які за чатыры гады свайго прэм'ерства не здолеў зрабіць хоць штосьці карыснае для Беларусі і яе народа.

20 ліпеня 1994 г. 40-гадовы Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь даў клятву на служэнне народу і Айчыне і прыступіў да выканання сваіх абавязкаў главы дзяржавы і кіраўніка выканаўчай улады.

3. Вынікі рэспубліканскіх рэферэндумаў (1995, 1996, 2004 гг.). Змяненні і дапаўненні ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь. Да цяжкасцей эканамічнага кшталту, з якімі давялося сутыкнуцца Прэзідэнту А. Р. Лукашэнку, далучыліся цяжкасці палітычнага кшталту. Справа ў тым, што паводле Канстытуцыі, Беларусь заставалася парламенцкай рэспублікай і Прэзідэнту не хапала паўнамоцтваў, каб ажыццяўляць сваю выбарчую праграму і вырашаць надзённыя праблемы. Спробы Вярхоўнага Савета стрымаць яго актыўнасць прычыніліся да працяглага палітычнага канфлікту ў галінах улады. Зацятымі праціўнікамі А. Лукашэнкі выступілі дэпутаты ад БНФ. У апазіцыю да Прэзідэнта сталі нават яго паплечнікі па выбарчай камандзе – В. Ганчар, Дз. Булахаў і інш. Не спрыялі паляпшэнню дзяржаўных спраў і недружалюбныя ў дачыненні Прэзідэнта паводзіны спікера парламента М. Грыба.

У пачатку 1995 г. пэўныя станоўчыя зрухі па абмежаванні ўсеўладзя парламента прынесла рэфармаванне сістэмы выканаўчай улады. Яе сутнасць заключалася ў тым, што зараз гэтыя органы на ўсіх узроўнях – ад абласных да сельскіх – (так званая «вертыкаль») прызначаліся асабіста Прэзідэнтам і яму ж падпарадкоўваліся. Але для вырашэння маштабных задач гэтага было недастаткова. Невыпадкова, што ў тых умовах у прэзідэнцкім атачэнні ўзнікла думка аб канстытуцыйнай

рэформе, якая б ураўнаважыла баланс заканадаўчай і выканаўчай улад. Першым крокам да яе мусіў зрабіцца плебісцыт па наспелых у беларускім грамадстве пытаннях. 14 мая 1995 г. для іх абмеркавання адбыўся ўсенародны рэферэндум, у якім узялі ўдзел 64,8% грамадзян. У адказ на пытанне «Ці згодны Вы з наданнем рускай мове роўнага статусу з беларускай», станоўчы адказ далі 83,3% грамадзян, якія галасавалі. На другое пытанне: «Ці падтрымліваеце Вы прапанову аб устанаўленні новых Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь» – 75,1%. На трэцяе пытанне: «Ці падтрымліваеце Вы дзеянні Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, накіраваныя на эканамічную інтэграцыю з Расійскай Федэрацыяй», – 83,3%. На чацвёртае пытанне: «Ці згодны Вы з неабходнасцю ўнясення змяненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь, якія прадугледжваюць магчымасць датэрміновага спынення паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь у выпадках сістэматычнага або грубага парушэння Канстытуцыі», – 77,7% электарату.

Вярхоўны Савет XIII склікання зацвердзіў вынікі рэферэндуму і ў адпаведнасці з ім адбылася замена сімволікі і ўдакладненне Закона «Аб беларускай мове».

Галоўным палітычным вынікам плебісцыту стала выяўленне рэальнай расстаноўкі сіл. У прыватнасці, галасы, аддадзеныя «за», былі тоеснымі выказванням вотуму даверу Прэзідэнту.

У снежні 1995 г. адбыліся дадатковыя выбары ў Вярхоўны Савет, куды не трапіла ніводнага прадстаўніка БНФ. Старшынёй парламента быў абраны лідэр Аграрнай партыі С. Шарэцкі. Паміж ім і Прэзідэнтам канструкцыйных адносін не склалася.

Вынікі майскага рэферэндуму не знялі напружанасці ў грамадстве. Працяглая палітычная канфрантацыя паміж прыхільнікамі Прэзідэнта і парламента негатыўна адбівалася на ўсіх галінах жыццядзейнасці беларускага народа. Пры гэтым абедзве галіны ўлады – заканадаўчая і выканаўчая пастаянна звярталіся ад імя народа. Яны ж і выступілі з прапановай абмеркавання на чарговым Рэферэндуме першачарговых, на іх думку, праблем. Так, Прэзідэнт А. Лукашэнка вынес прапановы: 1. Перанесці Дзень Незалежнасці (Дзень Рэспублікі) з 27 ліпеня на 3 ліпеня; 2. Прыняць Канстытуцыю 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі (новая рэдакцыя Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь). Па пункце 3 Прэзідэнт ставіў пытанне: «Ці выступаеце Вы за свабодныя, без абмежаванняў куплю і продаж зямлі?». І па пункце 4 – «Ці падтрымліваеце Вы скасаванне пакарання смерцю ў Рэспубліцы Беларусь?».

У мэтах прапаганды сваёй палітыкі і заваёвы сімпатый электарату 19–20 кастрычніка А. Лукашэнка выступіў на Усебеларускім Народ-

ным сходзе з дакладам «Толькі народ мае права вырашаць свой лёс». Усе дэлегаты адобрылі ўнутраную і знешнюю палітыку Прэзідэнта і абяцалі яму сваю падтрымку.

Пад час узрастання барацьбы за галасы выбаршчыкаў заявіла аб сабе трэцяя – судовая галіна ўлады, якая да таго часу рэдка з’яўлялася на палітычнай арэне. Так, 4 лістапада 1996 г. старшыня Канстытуцыйнага суда В. Ціхіня нагадаў, што на плебісцыт нельга выносіць пытанне аб змяненнях і дапаўненнях Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. Таму меўшы адбыцца рэферэндум абвяшчаўся кансультацыйным. На гэтай падставе 6 лістапада Вярхоўны Савет заявіў, што на абавязковы рэферэндум выносяцца толькі пытанні аб пераносе Дня Незалежнасці Рэспублікі Беларусь («Дня Рэспублікі») і аб выбарнасці кіраўнікоў мясцовых органаў выканаўчай улады.

У сваю чаргу Прэзідэнт указам № 459 ад 7 лістапада прызнаў заключэнне Канстытуцыйнага Суда несапраўдным і 12 лістапада апублікаваў свой праект Канстытуцыі. На падставе гэтага факту 76 дэпутатаў парламента звярнуліся ў Канстытуцыйны Суд з ініцыятывай аб імпічменце Прэзідэнту (адхіленні ад пасады па недаверы). 20 лістапада члены Суда прыступіліся да разгляду справы.

Палітычная сітуацыя ў краіне абвастралася і магла выліцца ў сутыкненні паміж прыхільнікамі і праціўнікамі Прэзідэнта. Каб прадухіліць магчымае кровапраліцце, абодва бакі звярнуліся да пасрэдніцтва братняй Расіі. У выніку 21 лістапада з Масквы ў Мінск прыбыла група дзяржаўных дзеячаў (В. Чарнамырдзін, Г. Селязнёў і інш.). З іх удзелам 22 лістапада была дасягнута дамоўленасць аб тым, што А. Лукашэнка прызнае рэкамендацыйны характар рэферэндума, а С. Шарэцкі адклікае зварот аб імпічменце.

Перагаворы дазволілі своєчасова, 24 лістапада, правесці рэферэндум. Паводле абвешчаных 26 лістапада вынікаў, з 7,6 млн. электарату ўзялі ўдзел 6,2 (84,16%). За прэзідэнцкі варыянт Канстытуцыі аддалі галасы 5,2 млн. (70,45%), супраць – 589 тыс. (7,93%). За перамяненне «Дня Незалежнасці» выказаліся амаль 5,5 млн. (88,18%). Супраць свабодных куплі-продажу зямлі – 5,2 (82,88%). Супраць скасавання пакарання смерцю – каля 5 млн. (80,44%).

У гэты ж дзень колькасць дэпутатаў, якія падпісаліся за імпічмент, зменшылася да 40, што дазволіла Канстытуцыйнаму суду зняць названае пытанне з разгляду.

Вынікі плебісцыту натхнілі А. Лукашэнку і яго прыхільнікаў з ліку парламентарыяў на рашучыя дзеянні. Так, 26 лістапада 103 дэпутаты парламента прынялі закон «Аб перапыненні паўнамоцтваў

Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь XIII склікання». У той самы дзень Прэзідэнт падпісаў 2 указы: першы за № 495 «Аб ухваленні спіса дэпутатаў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, уключаемых у склад Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага схода Рэспублікі Беларусь»; другі за № 496 «Аб скліканні пазачарговай сесіі Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага схода Рэспублікі Беларусь».

На падставе дэкрэта Прэзідэнта ад 11 снежня 1996 г. «Аб зацвярджэнні Палажэння аб выбарах членаў Савета Рэспублікі Беларусь» была створана «верхняя палата» парламента – Савет Рэспублікі.

У адпаведнасці са зменамі і дапаўненнямі, унесенымі ў Канстытуцыю 26 лістапада 1996 г., замест аднапалатнага Вярхоўнага Савета з 260 дэпутатамі быў сфармаваны двухпалатны – Палата Прадстаўнікоў (110 абіраемых дэпутатаў, старшыня А. А. Малафееў) і Савет Рэспублікі (па 8 абіраемых ад кожнай вобласці і г. Мінска і 8 прызначаных Прэзідэнтам, з 13 студзеня 1997 г. старшыня П. Шыпук).

Указами Прэзідэнта былі пераназначаны на пасады практычна ўсе вышэйшыя асобы, у тым ліку старшыня і суддзі Канстытуцыйнага Суда. Паўнамоцтвы самога Прэзідэнта пачыналі адлік на чарговыя 5 гадоў.

Унесеныя змены і дапаўненні ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь забяспечылі Прэзідэнту А. Лукашэнку новы статус главы дзяржавы, гаранта Канстытуцыі, правоў і свабод чалавека і грамадзяніна, а таксама практычна неабмежаваныя паўнамоцтвы. Адпаведным чынам узмацняліся і яго канстытуцыйныя абавязкі. Народная падтрымка на рэферэндуме зняла апошнія перашкоды да ажыццяўлення А. Лукашэнкам шырокай праграмы сацыяльна-эканамічных, палітычных, культурных і іншых пераўтварэнняў. Па сутнасці, і сама рэспубліка па форме кіравання памянялася з парламенцкай у прэзідэнцкую.

Разам з тым асобныя дзеячы Вярхоўнага Савета не прызналі роспуск парламента ў 1996 г. законным і працягвалі выступаць ад яго імя, стаўшы ў апазіцыю да Прэзідэнта. Галоўныя іх патрабаванні – вярнуцца да Канстытуцыі 1994 г. Арганізаваная імі ў маі 1999 г. кампанія па выбарах Прэзідэнта не прыцягнула ўвагі грамадскасці. Тым не менш Захад так і не прызнаў А. Лукашэнку легітымным прэзідэнтам. Таму на міжнароднай арэне Беларусь доўгі час прадстаўлялі 2 структуры – Вярхоўны Савет і Нацыянальны сход. Сітуацыю не палепшыла чарговая перамога А. Лукашэнкі на прэзідэнцкіх выбарах 9 верасня 2001 г., калі за яго кандыдатуру аддалі галасы 75,6% электарату.

Беларуская апазіцыя і міжнародная супольнасць бачылі выйсце са складанага становішча, у якім апынулася Беларусь і яе кіраўніцтва ў канцы XX – пачатку XXI ст., у чарговых прэзідэнцкіх выбарах, меўшых ад-

быцца ў 2006 г. У адпаведнасці з дзеючай Канстытуцыяй, А. Лукашэнка не меў права браць у іх удзел. Але пад уражаннем крывавай акцыі тэрарыстаў у асцінскім Беслане 1–3 верасня 2004 г. ён прыняў рашэнне звярнуцца да народа з просьбай аб дазvole ўдзельнічаць у выбарах. З гэтай нагоды на 17 кастрычніка 2004 г. у адзін дзень з парламенцкімі выбарамі прызначаўся трэці Рэспубліканскі рэферэндум. У бюлетэні для галасавання было запісана: «Ці дазваляеце Вы першаму Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь Лукашэнку А. Р. удзельнічаць у якасці кандыдата ў Прэзідэнты Рэспублікі Беларусь у выбарах Прэзідэнта і ці прымаеце частку першую Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь у наступнай рэдакцыі: «Прэзідэнт абіраецца на пяць гадоў непасрэдна народам Рэспублікі Беларусь на аснове ўсеагульнага, свабоднага, роўнага і прамога выбарчага права пры патаемным галасаванні?»».

Вынікі галасавання выявілі, што ў падтрымку просьбы і за ўнясенне адпаведных змен у Канстытуцыю выказаліся 79,42% грамадзян, унесеныя у спісы для галасавання. Самі прэзідэнцкія выбары, якія адбыліся 19 сакавіка 2006 г., прынеслі А. Лукашэнку чарговую перамогу. Унесеныя ў 81 артыкул Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь змены зараз нічым не абмяжоўваюць яго ўдзелу ў чарговых выбарах.

Такім чынам, тры рэспубліканскія рэферэндумы – 1995, 1996 і 2004 гг. не толькі пакінулі глыбокі след у грамадска-палітычным жыцці нашай краіны, але і істотна паўплывалі на змест яе Канстытуцыі.

4. Шляхі і асаблівасці фармавання прававой дзяржавы і грамадзянскай супольнасці на Беларусі. Складанне шматпартыйнасці. За час свайго існавання СССР прэтэндаваў на назву дэмакратычнай дзяржавы, але ў поўным сэнсе такой не з'яўляўся. Не з'яўляўся ён і прававой дзяржавай, паколькі ўзаемаадносіны паміж асобай і ўладай складваліся на карысць апошняй, а кіруючая КПСС не адносіла правы чалавека да прыярытэтных каштоўнасцей. Натуральна, што ўсе гэтыя недахопы былі ўласцівы і БССР да таго часу, пакуль яна не набыла суверэнітэту. У далейшым фармаванні прававой беларускай дзяржавы і грамадзянскай супольнасці адбывалася цывілізавана, без успышак гвалту ці ксенафобіі. Асаблівасцю гэтага працэсу можна лічыць высокую электаральную актыўнасць грамадзян, іх масавы давер уладзе, у тым ліку Прэзідэнту А. Лукашэнку.

Станаўленню прававой дзяржавы спрыялі палітычнае і ідэалагічнае банкруцтва КПСС, а разам з ёй – усёй партыйна-каманднай сістэмы, дэмакратызацыя грамадства, прыняцце Канстытуцыі ў 1994 (з дапаўненнямі і змяненнямі ад 24 лістапада 1996 і 17 кастрычніка 2004 гг.),

ажыццяўленне парламенцкіх (1989, 1993, 2000, 2004, 2008 гг.) і прэзідэнцкіх (1994, 2001, 2006 гг.) выбараў на альтэрнатыўнай аснове.

У адпаведнасці з канстытуцыйным палажэннем аб прававым характары нашай дзяржавы, яна абвясчае і захоўвае наступныя прынцыпы: 1. «Верхаўства і ўсеагульнасць закона ва ўсіх сферах грамадскага жыцця». Гэты прынцып азначае, што законы з'яўляюцца абавязковымі не толькі для грамадзян, але і для дзяржавы; 2. «Прававы характар законаў». У цяперашні час законы Рэспублікі Беларусь адпавядаюць міжнародным стандартам, з'яўляюцца гуманнымі, справядлівымі, уступаюць у дзеянне ў законным парадку. У адказ на пажаданне міжнароднай супольнасці кіраўніцтва Рэспублікі Беларусь вывучае пытанне аб магчымасці скасавання ў нашай краіне пакарання смерцю; 3. «Найбольш поўнае забеспячэнне дзяржавай правоў і свабод асобы і грамадзяніна». Чалавек, яго правы, свабоды і гарантыі іх рэалізацыі абвешчаны нашай Канстытуцыяй (артыкул 2) найвышэйшай каштоўнасцю і мэтай грамадства і дзяржавы; 4. «Узаемаадказнасць дзяржавы і асобы». Гэты прынцып акцэнтуюе ўвагу на іх роўнай адказнасці перад законам; 5. «Легітымнасць улады ў грамадстве». Агульнавядома, што легітымнай лічыцца тая ўлада, якая ствараецца шляхам дэмакратычных выбараў, прызнаецца грамадзянамі сваёй краіны і на міжнародным узроўні. Пасля прэзідэнцкіх (2006) і парламенцкіх (2008) выбараў у Рэспубліцы Беларусь міжнародная супольнасць скасавала ўсе прэтэнзіі ў нелегітымнасці, выказаныя на адрас беларускага кіраўніцтва у 1990-я гг.; 6. «Падзел улад на заканадаўчую (парламент, прадстаўнічыя органы мясцовага кіравання), выканаўчую (уряд, мясцовыя выканаўчыя ўстановы) і судовую (органы правасуддзя і нагляду)». Такое размежаванне існуе з часу ўтварэння суверэннай Беларусі. Яно выключае манаполію якога-небудзь органа на ўладу і службы палітычнай стабільнасці грамадства. У нашай краіне да заканадаўчай галіны ўлады адносяць Нацыянальны сход і Саветы дэпутатаў; да выканаўчай – Савет Міністраў і прэзідэнцкую вертыкаль; да судовай – Канстытуцыйны, Вярхоўны і Вышэйшы Гаспадарчы суды, пракуратуру, Камітэт дзяржаўнага кантролю.

Такім чынам, наша рэспубліка мае ўсе падставы называць сябе прававой дзяржавай. Яе станаўленне з'явілася базай для фармавання так званай грамадзянскай супольнасці, якая ўяўляе сабой людзей, свабодных ад умяшальніцтва дзяржавы ў іх справы. Іх жыццё знаходзіцца за межамі дзяржаўна-палітычных адносін, падкантрольных дзяржаве, і скіравана на задавальненне асабістых інтарэсаў. Тут грамадзяне аб'яднаны не сілай закона, а ўзаемнай выгадай. У прававой дзяржаве

прынцып узгаднення індывідуальных, групавых і агульных інтарэсаў становіцца дамінуючым, у яго захаванні зацікаўлены ўсе сацыяльныя суб'екты грамадзянскай супольнасці.

У працэсе свабодных, без умяшальніцтва і кантролю дзяржавы, сункаў паміж людзьмі складваюцца пэўныя адносіны: сямейныя (шлюб, сям'я, мацярынства і дзяцінства); уласнасці (прадпрымальніцтва, фермерства, наёмная праца); у сферы інтэлектуальнай і мастацкай творчасці (навука, вынаходніцтва, літаратура, музыка, жывапіс); рэлігійныя (веравызнанне, царква, рэлігійныя аб'яднанні); неўрадавыя (экалагічныя, сацыякультурныя, дабрачынныя) і палітычныя (партыі, аб'яднанні) арганізацыі.

Падзел сацыяльнай сістэмы на грамадзянскую супольнасць і дзяржаву неабходны для забеспячэння суверэнітэту народа ў дачыненні да ўлады, свабоды асобы. Іх суіснаванне жыццёва неабходна: дзяржаве належыць кіраваць грамадствам, але не падпарадкоўваць яго сабе цалкам. Паколькі выразнікам і асноўным сродкам рэалізацыі грамадскіх інтарэсаў з'яўляецца дзяржава, то грамадству належыць дапамагаць ёй ва ўсім. Урад любой краіны, у тым ліку і Рэспублікі Беларусь, аб'ектыўна з'яўляецца агульнаацыянальнай палітычнай сілай і ў першую чаргу закліканы клапаціцца аб інтарэсах народа, у тым ліку і аб умацаванні грамадзянскай супольнасці. «Але я ўжо даўно вызначыў тое, – заявіў А. Лукашэнка ў сваім пасланні народу і парламенту 29 красавіка 2008 г., – што мы называем стаўпамі грамадзянскай супольнасці, і з гэтага зыходзіць – прафсаюзы, маладзёжныя арганізацыі ў асобе Беларускага рэспубліканскага саюза моладзі, ветэранскія і жаночыя арганізацыі. Яны самыя масавыя, і яны прадстаўляюць усё грамадства. Гэта тыя чатыры апоры, на якія мы будзем абапірацца».

Самі грамадзяне павінны ўсведамляць, што іх удзел у палітычным жыцці не павінен абмяжоўвацца толькі выбарчымі кампаніямі. Пастаянны грамадскі кантроль за дзейнасцю ўладных структур, у тым ліку дзяржаўных СМІ, паляпшае іх выніковасць, спрыяе іх легітымацыі ў вачах айчынай і міжнароднай супольнасці.

Гарантыяй дзейнасці грамадскай супольнасці з'яўляюцца Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека (1948), Міжнародны пакт аб грамадзянскіх і палітычных правах, Міжнародны пакт аб эканамічных, сацыяльных і культурных правах.

Фармаванне грамадзянскай супольнасці ў Рэспубліцы Беларусь яшчэ не завершана, а яе залежнасць ад дзяржавы яшчэ даволі вялікая. Асноўная прычына таго – адсутнасць (ці малалікасць) у нас так званага «сярэдняга класа». У класічным разуменні – гэта частка (70–80%)

насельніцтва, якая мае прыватную ўласнасць і высокі ўзровень даходаў (рахунак у банку, наяўнасць акцый, уласнага бізнесу і інш.) і адпаведна мэтэрыяльна не залежыць ад дзяржавы. Па прычыне неразвітасці прыватных форм гаспадарання беларускі «сярэдні клас» фармуецца ў асноўным з асоб (5–8%), якія маюць адносна высокі ўзровень даходаў з бюджэту (дырэктары дзяржаўных прадпрыемстваў, банкаўскія служачыя, акадэмікі, старшыя афіцэры і генералы і інш.). Натуральна, што іх залежнасць ад дзяржавы даволі высокая, а астатняга насельніцтва – яшчэ большая.

У цэлым, усе суб'екты грамадзянскай супольнасці (прафесійныя, маладзёжныя, жаночыя, спартыўныя, культурна-асветніцкія арганізацыі, групы, асобы), якія працуюць у канстытуцыйным полі, не адчуваюць рэпрэсіўнага ўздзеяння дзяржаўных органаў. Як правіла, пэўная іх частка перажывае цяжкасці з працэдурай рэгістрацыі ў Міністэрстве юстыцыі, выкарыстаннем у якасці юрыдычнага адраса прыватных кватэр, адсутнасцю льгот на арандаванне памяшканні, атрыманнем ахвяраванняў з-за мяжы і інш. Апазіцыя патрабуе адмены артыкула 193-1 Крымінальнага кодэкса Рэспублікі Беларусь і скасавання забароны на дзейнасць незарэгістраваных грамадскіх аб'яднанняў. Разам з тым у дзяржаўных кіёсках можна набыць апазіцыйную прэсу, умацоўваецца новая масавая грамадская арганізацыя – «Белая Русь». Улады ўсведамляюць, што развіццё грамадзянскай супольнасці – найважнейшая ўмова кансалідацыі грамадства і набыцця Беларуссю іміджу дэмакратычнай і прававой дзяржавы.

Неад'емнай прыкметай грамадзянскай супольнасці і кампанентам яе існавання з'яўляюцца палітычныя партыі. У 1988 г. КПСС была вымушана прызнаць неабходнасць існавання ідэйнага плюралізму, а разам з ім і палітычных партый. Яе лідэры ставілі на мэце трансфармаваць аднапартыйную сістэму ў шматпартыйную, дзе б іх партыя захавала дамінуючую ролю, аднак замест павольнай трансфармацыі пачалося стыхійнае разлажэнне ранейшай сістэмы. У БССР стаўленне людзей да партыі выявілася 7 лістапада 1990 г. у лозунгу ўдзельнікаў дэманстрацыі ў Мінску: «Няхай жыве КПСС на Чарнобыльскай АЭС!» Ад партыі адракаліся прыстасаванцы і нават многія наменклатуршчыкі, бо зараз яна не давала ніякіх прывілеяў.

Узнікненню новых палітычных партый і рухаў на Беларусі паспрыяў Закон СССР «Аб грамадскіх аб'яднаннях», які ўступіў у дзеянне з 1 студзеня 1991 г. У сілу эканамічных (шматлікасць форм уласнасці, рыначныя адносіны), сацыяльных (уласнікі, фермеры, беспрацоўныя), палітычных (крызіс улады, антыкамунізм, нацыянальная ідэя), куль-

турных (беларускае адраджэнне) прычын на Беларусі сталі ўзнікаць самыя разнастайныя палітычныя партыі.

Між тым патрэба розных сацыяльных згуртаванняў у партыі як сродку заваёвы ўлады ўзрастала. Па палітычным спектры большасць партый, якія ўзніклі да прэзідэнцкіх выбараў, належалі да правага фланга. Так, першай афіцыйна зарэгістраванай 19 сакавіка 1991 г. стала Аб'яднаная дэмакратычная партыя Беларусі ліберальнага кірунку. Пазней, у 1995 г. яна аб'ядналася з Грамадзянскай і стала звацца Аб'яднанай грамадзянскай партыяй. 11 красавіка 1991 г. была зарэгістравана Беларуская сялянская партыя, якая выступала за прыватную ўласнасць на зямлю, фермерства і заклікала да роспуску калгасаў.

У чэрвені 1991 г. зарэгістравана Нацыянальна-дэмакратычная партыя Беларусі, якая патрабавала суда над КПСС, заяўляла сябе абаронцай інтарэсаў беларускага народа, але ў наступным годзе фактычна перапыніла існаванне. У снежні 1991 г. быў зарэгістраваны Беларускі хрысціянска-дэмакратычны саюз (злучнасць) як прадаўжальнік хрысціянскіх дэмакратаў узору 1917–1920-х гг. 22 кастрычніка 1992 г. быў зарэгістраваны Беларускі навукова-вытворчы кангрэс – за «Свабоднага чалавека ў свабодным грамадстве». 19 жніўня 1993 г. прайшла рэгістрацыя партыя БНФ, якая выступіла за нацыянальную дзяржаўнасць, супраць камунізму і збліжэння з Расіяй. У гаспадарцы – за прыватную ўласнасць і рынак, супраць калгасаў і інш. У 1999 г. яна раскалолася на ўласна БНФ і кансерватыўна-хрысціянскую партыю БНФ. 5 лютага 1994 г. была зарэгістравана Ліберальна-дэмакратычная партыя, якая выступае за канструктыўнае супрацоўніцтва з уладай.

Цэнтр партыйнага спектра складала Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада, зарэгістраваная 21 мая 1991 г. Пазней яна аб'ядналася з Партыяй народнай згоды і ўтварыла БСДГ (Народная грамада). 1 лютага 1993 г. прайшла рэгістрацыя Партыя зялёных Беларусі, якая выступіла за вырашэнне экалагічных задач, за права людзей на здаровае асяроддзе жыцця. 18 жніўня 1993 г. была зарэгістравана Рэспубліканская партыя працы і справядлівасці, якая выступіла за пабудову грамадства роўных магчымасцей і высокую сацыяльную абароненасць грамадзян, за эканоміку змешанага тыпу і рынак.

Левы сектар у партыйнай сістэме занялі камуністы. КПСС-КПБ панесла вялікія страты. Так, 25 жніўня 1991 г. пасля разгрому путчу ў Маскве Вярхоўны Савет БССР прыняў пастанову аб часовым прыпыненні яе дзейнасці на тэрыторыі Беларусі. У лютым 1993 г. ён адмяніў пастанову, але да гэтага часу з ранейшай партыі ўзніклі дзве. Пераемніцай КПБ абвясціла сябе Партыя камуністаў Беларусі (зарэгістравана 26 мая 1992 г.).

У маі 1993 г. XXXII з'езд КПБ і II з'езд ПКБ прынялі рашэнне аб аб'яднанні. Аднак стварыць адзіную Кампартыю так і не ўдалося. 2 лістапада 1996 г. XXXIII (I аднаўленчы) з'езд КПБ пацвердзіў стратэгічную мэту – пабудову камунізму, а таксама бліжэйшыя – аднаўленне СССР і ўдасканаленне сацыялізму.

Партыя Камуністаў Беларуская дзейнічае асобна ад КПБ, выступае за перадачу ўлады працоўным, за моцны дзяржаўны сектар і інш.

15 ліпеня 1992 г. была зарэгістравана Аб'яднаная аграрна-дэмакратычная партыя Беларусі, аснову якой склаў старшынска-дырэктарскі корпус калгасаў і саўгасаў. Пасля II з'езда ў 1994 г. яна набыла назву Аграрнай партыі Беларусі. Славянскі сабор «Белая Русь» – партыя, зарэгістраваная 4 верасня 1992 г., выступае за адраджэнне славянскай духоўнасці, аб'яднанне ўсходніх славян і аднаўленне СССР.

Напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў 1994 г. на Беларусі дзейнічала 11 палітычных партый і 6 грамадскіх рухаў, больш за 500 рознага кшталту грамадска-палітычных, культурна-асветніцкіх, навукова-тэхнічных і іншых аб'яднанняў. 5 кастрычніка 1994 г. быў прыняты закон «Аб палітычных партыях», паводле якога для рэгістрацыі неабходна была наяўнасць не менш за 500 членаў-заснавальнікаў. І на пачатку 1998 г. у Рэспубліцы Беларусь дзейнічала 35 партый, зарэгістраваных Міністэрствам юстыцыі, але некаторыя з іх фактычна перапынілі сваё існаванне. Усяго на 1 студзеня 1999 г. у Міністэрстве юстыцыі прайшло рэгістрацыю 27 партый.

Да канца 1999 г. пасля ўвядзення ў дзеянне новага Грамадзянскага кодэкса права на існаванне заставалася за тымі партыямі, колькасць членаў у якіх дасягала 1000 чал. Такім чынам, да канца года перарэгістрацыю прайшло толькі 17 партый. На сённяшні год у Рэспубліцы Беларусь дзейнічае 15 партый розных палітычных спектраў.

Нягледзячы на існаванне шматпартыйнай сістэмы, усе партыі слаба выконваюць сваю ўладастваральную функцыю. Найбольш цесна супрацоўнічаюць з уладай КПБ, Рэспубліканская партыя працы і справядлівасці, аграрная і ліберальна-дэмакратычная партыі. На парламенцкіх і прэзідэнцкіх выбарах яны не ў стане цалкам сябе рэалізаваць. Відавочна, што роля партый у жыццядзейнасці грамадзянскай супольнасці невялікая. Больш персектыўнай у гэтым сэнсе з'яўляецца роля грамадскіх арганізацый – Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі, Беларускага рэспубліканскага саюза моладзі, «Белая Русь» і інш.

Лекцыя 19. МІЖНАРОДНАЕ І ГЕАПАЛІТЫЧНАЕ СТАНОВІШЧА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Пытанні

1. Усталяванне новых суадносін сіл на сусветнай арэне пасля распаду СССР. Міжнароднае прызнанне суверэннай Рэспублікі Беларусь.
2. Роля Беларусі ва ўсталяванні і станаўленні СНД.
3. Працэс стварэння Саюза Беларусі і Расіі.
4. Месца Рэспублікі Беларусь у інтэграцыйных працэсах на постсавецкай і еўразійскай прасторы ва ўмовах глабалізацыі.
5. Рэспубліка Беларусь – раўнапраўны член сусветнай супольнасці.

1. Усталяванне новых суадносін сіл на сусветнай арэне пасля распаду СССР. Міжнароднае прызнанне суверэннай Рэспублікі Беларусь. Пасля Другой сусветнай вайны сфармаваўся геапалітычны падзел свету на тры групы краін: развітыя капіталістычныя дзяржавы (Заходняя Еўропа, ЗША, Японія), краіны сацыялістычнай садружнасці на чале з СССР і краіны «трэцяга свету» (Азія, Афрыка, Лацінская Амерыка), якія не адыгрывалі прыкметнай ролі ў міжнародным жыцці.

Адносіны паміж капіталістычнымі і сацыялістычнымі дзяржавамі характарызаваліся вострым палітычным і ідэалагічным процістаяннем, якое ўвайшло ў гісторыю пад назвай «халодная вайна». Такую структуру міжнародных адносін прынята называць біпалярнай, бо ў свеце панавалі і супернічалі дзве грамадскія сістэмы на чале са звышдзяржавамі – СССР і ЗША. З развалам СССР біпалярны свет перастаў існаваць. «Халодная вайна» скончылася на карысць капіталістычнай сістэмы. Пасля краху Варшаўскага ваенна-палітычнага дагавора Паўночна-Атлантычны блок (НАТО) стаў імкліва папаўняцца новымі краінамі. Біпалярная мадэль сусвету ператварылася ў аднапалярную на чале з адзінай звышдзяржавай – ЗША.

Пасля распаду Савецкага Саюза і сусветнай сацыялістычнай сістэмы ў канцы 1980 – пачатку 1990-х гг. процістаянне дзвюх грамадскіх сістэм (капіталістычнай і сацыялістычнай) завяршылася. Некаторыя з былых краін сацыялістычнага лагера (Чэхія, Славакія, Венгрыя, Польшча і інш.) паступова інтэгрваліся ў супольнасць развітых краін з дэмакратычным рэжымам і рынкавай эканомікай. Іншыя (Румынія, Украіна, Таджыкістан) абвясцілі сябе краінамі, якія развіваюцца. У колішнім «трэцім свеце» вылучыліся краіны (Паўднёвая Карэя, Сінгапур, Тайвань), якія па тэмпах эканамічнага росту наблізіліся да самых

развітых краін. Эканамічна адсталыя краіны Цэнтральнай Афрыкі, Азіі і Лацінскай Амерыкі атрымалі назву «чацвёртага свету».

Распад СССР абумовіў фармаванне новых прынцыпаў у адносінах паміж былымі саюзнымі рэспублікамі. Адны з дзяржаў (краіны Балты) адкрыта заявілі аб сваёй арыентацыі на заходнія краіны, другія яшчэ не вызначыліся ў сваім выбары далейшага шляху развіцця, трэція так ці інакш арыентуюцца на супрацоўніцтва з Расійскай Федэрацыяй. Сама ж Расія хоць і страціла статус звышдзяржавы, але 25 снежня 1991 г. абвясціўшы сябе спадкаемцай СССР, заняла яго месца ў ААН, а зараз уваходзіць у лік вялікіх дзяржаў.

Пасля дэнансацыі 8 снежня 1991 г. Саюзнага дагавора Рэспубліка Беларусь стала выходзіць на міжнародную арэну як еўрапейская краіна з глыбокімі гістарычнымі традыцыямі дзяржаўнасці. Рэспубліка Беларусь з'яўляецца спадкаемцай дзяржаў, што існавалі на тэрыторыі Беларусі: Полацкага і Тураўскага княстваў, ВКЛ, БНР і БССР.

З абвясчэннем суверэнітэту БССР у канцы 1990 г. і пачатку 1991 г. былі падпісаны дагаворы аб супрацоўніцтве з Расіяй, Украінай і Казахстанам. Пасля распаду СССР, з апошніх дзён снежня 1991 г., пачаўся працэс міжнароднага прызнання Рэспублікі Беларусь. На працягу 1992 г. новую незалежную дзяржаву Рэспубліка Беларусь прызналі 60 дзяржаў. Да канца 1994 г. іх колькасць узрасла да 123, пры гэтым 97 дзяржаў наладзілі з ёй дыпламатычныя адносіны. На 1 студзеня 2009 г. Рэспубліка Беларусь прызнана 159 дзяржавамі свету.

Знешняй праявай міжнароднага прызнання стала адкрыццё дыпламатычных прадстаўніцтваў у Беларусі. Першае пасольства ў Мінску было адчынена ЗША. У 1992 г. разгарнулі дзейнасць 4 вышэйшыя дыпламатычныя прадстаўніцтвы; у 1994 г. іх стала 21; у 2000 г. усяго налічвалася 50 прадстаўніцтваў, у тым ліку 29 пасольстваў, 2 генконсульствы, 8 консульстваў, 9 прадстаўніцтваў міжнародных арганізацый, а таксама Выканаўчы камітэт і Эканамічны Суд СНД.

За мяжой Беларусь прадстаўляюць 52 дыпламатычныя прадстаўніцтвы ў 46 краінах свету, у тым ліку 44 пасольствы, 2 пастаянныя прадстаўніцтвы пры міжнародных арганізацыях і 6 генеральных консульстваў. Палітычную і прававую базу знешняй палітыкі дзяржавы складаюць: Дэкларацыя Вярхоўнага Савета БССР «Аб дзяржаўным суверэнітэце БССР» ад 27 ліпеня 1990 г., Заява Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь «Аб прынцыпах знешнепалітычнай дзейнасці Рэспублікі Беларусь» ад 3 кастрычніка 1991 г.; Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, прынятая 15 сакавіка 1994 г., змененая і дапоўненая ў 1996 і 2004 гг.; Канцэпцыя нацыянальнай бяспекі, зацверджаная ў ліпені 2001 г.; ваен-

ная дактрына, зацверджаная ў студзені 2002 г., іншыя дакументы, прынятыя Вярхоўным Саветам, Нацыянальным сходам і Прэзідэнтам, якія рэгулююць дзейнасць органаў улады ў галіне знешняй палітыкі, і таксама агульнапрызнаныя прынцыпы і нормы міжнароднага права, зафіксаваныя ў Статуце ААН, Хельсінскім заключным акце, Парыжскай хартыі для новай Еўропы і іншых дакументах АБСЕ.

У пачатку XXI ст. сфармаваліся асноўныя прынцыпы беларускай знешняй палітыкі: адпаведнасць знешнепалітычных мэт нацыянальным рэсурсам; развіццё ўсебаковага супрацоўніцтва з дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі, добраахвотнасць уваходжання і ўдзелу ў міждзяржаўных утварэннях і неад’емнае права дзяржавы на выхад з іх; адданасць палітыцы паслядоўнай дэмілітарызацыі міжнародных адносін; адсутнасць тэрытарыяльных прэтэнзій да памежных дзяржаў. Стратэгічнымі мэтамі знешняй палітыкі Беларусі з’яўляюцца: абарона суверэнітэту і незалежнасці дзяржавы; захаванне без’ядзернага статусу і абвешчанага ў Канстытуцыі нейтральнага статусу.

Асноўнымі прыярытэтнымі напрамкамі знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь з’яўляюцца: развіццё ўзаемавыгадных адносін з Расійскай Федэрацыяй і Еўрапейскім Саюзам; умацаванне супрацоўніцтва з дзяржавамі СНД; удзел у Еўразійскім эканамічным супольніцтве; развіццё ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва з дзяржавамі Азіі (у першую чаргу з Кітаем, Індыяй, Японіяй), арабскага свету, Афрыкі, з краінамі Лацінскай Амерыкі; садзейнічанне ўмацаванню кансалідуючай ролі ААН на глабальным і рэгіянальным узроўнях; падтрыманне асноўных падыходаў Руху недалучэння да праблем усеагульнай і рэгіянальнай бяспекі; развіццё шматбаковага супрацоўніцтва па пытаннях разбраення, прадухілення і ліквідацыі надзвычайных сітуацый, ліквідацыі наступстваў аварыі на ЧАЭС і інш.

2. Роля Беларусі ва ўсталяванні і станаўленні СНД. Важным напрамкам знешнепалітычнай дзейнасці Рэспублікі Беларусь з’яўляецца ўмацаванне двухбаковага супрацоўніцтва з краінамі Садружнасці Незалежных Дзяржаў. Гэта аб’яднанне ўзнікла 8 снежня 1991 г., калі ў рэзідэнцыі Віскулі ў Белавежскай пушчы кіраўнікі Беларусі (С. Шушкевіч), Расіі (Б. Ельцын) і Украіны (Л. Краўчук) падпісалі пагадненне аб утварэнні СНД. У іх заяве было адзначана, што перагаворы аб падрыхтоўцы новага Саюзага дагавора зайшлі ў тупік, аб’ектыўны працэс выхаду рэспублік са складу СССР і ўтварэння незалежных краін стаў рэальным фактам. У пагадненні абвяшчалася, што СССР як суб’ект міжнароднага права спыніў сваё існаванне. Тры

дзяржавы аб'ядналіся ў СНД і запрасілі ўступіць у Садружнасць новыя дзяржавы былога СССР. Афіцыйным месцам знаходжання кардынацыйных органаў Садружнасці быў вызначаны Мінск.

10 снежня Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь ратыфіцыраваў пагадненне аб стварэнні СНД і прыняў рашэнне аб дэнансацыі Саюзнага дагавора 1922 г. 21 снежня ў Алма-Аце незалежныя дзяржавы – Азербайджан, Арменія, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Малдова, Расійская Федэрацыя, Таджыкістан, Туркменія, Узбекістан і Украіна падпісалі Пратакол да Пагаднення і Дэкларацыю аб утварэнні на роўных правах СНД. Дэкларацыя пацвердзіла прыхільнасць гэтых дзяржаў да супрацоўніцтва ў розных сферах знешняй і ўнутранай палітыкі. У сувязі з гэтым 25 снежня 1991 г. Прэзідэнт СССР М. Гарбачоў склаў свае паўнамоцтвы.

30 снежня 1991 г. кіраўнікі 11 краін у Мінску абмеркавалі фінансава-эканамічныя і ваенна-стратэгічныя пытанні СНД. 1992 г. яны падпісалі дэкларацыю аб супрацоўніцтве, узгодненых дзеяннях у правядзенні рэформ, вяртанні культурных і гістарычных каштоўнасцей і інш. У снежні 1993 г. да СНД далучылася Грузія.

У 1993 г. быў абмеркаваны і прыняты Саветам кіраўнікоў дзяржаў Статут СНД, у якім падкрэслівалася, што Садружнасць заснавана на пачатках суверэннай роўнасці ўсіх яе членаў, якія з'яўляюцца самастойнымі суб'ектамі міжнароднага права. У верасні 1993 г. кіраўнікі дзяржаў СНД падпісалі Дагавор аб стварэнні Эканамічнага саюза.

У Мінску сталі рэгулярна адбывацца пасяджэнні кіраўнікоў урадаў, міністэрстваў і ведамстваў СНД. З 1993 г. у Мінску размяшчаецца Выканаўчы сакратарыят СНД – пастаянна дзеючы адміністрацыйны і каардынуючы орган садружнасці. Ён забяспечвае арганізацыю работы Савета кіраўнікоў дзяржаў, Савета кіраўнікоў урадаў, Савета міністраў замежных спраў, Эканамічнага савета і іншых органаў. Выканаўчы камітэт распрацоўвае праекты дакументаў, арганізуе дзейнасць больш за 20 органаў галіновага супрацоўніцтва. У Мінску таксама знаходзіцца створаны ў 1994 г. Эканамічны суд СНД.

У 1995 г. былі наладжаны дзелавыя кантакты з Міжнароднай арганізацыяй працы, Сусветнай арганізацыяй аховы здароўя, Упраўленнем Вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў. Прадстаўнікі Выканаўчага камітэта ўдзельнічаюць у нарадах і форумах, якія праводзяцца па лініі ААН, ЕС, АБСЕ і іншых міжнародных арганізацый.

Разам з тым СНД пакуль займае даволі нізкае месца ў міжнароднай іерархіі: на яе долю прыпадае толькі 3% сусветнага валавога ўнутранага прадукту. Па гэтых паказчыках Садружнасць саступае ЕС,

эканамічным блокам новых індустрыяльных краін Паўднёва-Усходняй Азіі і Паўночнай Амерыкі. Крызісны стан Садружнасці выявіўся ў канцы 1990-х гг., што было засведчана шэрагам нарад кіраўнікоў дзяржаў СНД. Спецыяльны міжнародны форум, праведзены на аснове іх рашэнняў, выпрацаваў канкрэтныя прапановы і прававыя акты, скіраваныя на ўмацаванне эканамічнага супрацоўніцтва шляхам стварэння зоны свабоднага гандлю і карэннага рэфармавання выканаўчых структур СНД. Асноўнымі прычынамі такога негатыўнага працэсу з'яўляюцца: розныя падыходы дзяржаў СНД да праблем рэфармавання органаў Садружнасці, вызначэння іх структуры і функцый; рознагалосці ў выпрацоўцы агульнай эканамічнай канцэпцыі на макра- і мікраўзроўні і агульнай палітыкі ў забеспячэнні калектыўнай бяспекі; неэфектыўнасць дагавораў і пагадненняў у рамках СНД; разыходжанні ў сферы інтарэсаў і мэт знешняй палітыкі краін-удзельніц.

Зараз многія палажэнні Дагавора аб калектыўнай бяспецы ад 1992 г. не выконваюцца. Органы Садружнасці дэманструюць невысокую эфектыўнасць ва ўрэгуляванні канфліктаў на тэрыторыі СНД. У жніўні 2009 г. Грузія, незадаволеная палітыкай Расіі ў адносінах да Паўднёвай Асеціі і Абхазіі, заявіла аб сваім выхадзе з Садружнасці.

Рэспубліка Беларусь выступае за захаванне СНД, больш цеснае эканамічнае, палітычнае і ваеннае супрацоўніцтва і інтэграцыю і лічыць, што Садружнасць па сваім патэнцыяле можа заняць важнае месца ў шэрагу іншых рэгіянальных арганізацый. Беларусь была адным з ініцыятараў падпісання дагавораў і пагадненняў аб Мытным саюзе, адзінай эканамічнай прасторы, калектыўнай бяспецы і фармаванні зоны свабоднага гандлю.

3. Працэс стварэння Саюза Беларусі і Расіі. З моманту набыцця Рэспублікай Беларусь дзяржаўнага суверэнітэту яе асноўным міжнародным партнёрам заставалася Расійская Федэрацыя. Адносіны паміж абедзвюма краінамі актывізавалася з абраннем А. Лукашэнкі Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь. На майскім рэферэндуме 1995 г. 82% яго ўдзельнікаў падтрымалі ідэю аб эканамічнай інтэграцыі з Расіяй.

21 лютага 1995 г. у Мінску прэзідэнты дзвюх краін А. Лукашэнка і Б. Ельцын падпісалі беларуска-расійскі дагавор аб сяброўстве, добрасуседстве і супрацоўніцтве тэрмінам на 10 гадоў. 2 красавіка 1996 г. у Маскве кіраўнікі дзяржаў падпісалі дагавор аб стварэнні супольнасці суверэнных рэспублік Беларусі і Расіі. Захоўваючы атрыбуты суверэнітэту, дзяржавы выходзілі на сумеснае будаўніцтва структур, якія

мелі агульную заканадаўчую базу. У адпаведнасці з дагаворам былі сфармаваны Вышэйшы Савет, Выканаўчы камітэт, Парламенцкі сход, Мытны камітэт, Расійска-Беларуская камісія па навукова-тэхнічным супрацоўніцтве і некаторыя іншыя сумесныя арганізацыі.

2 красавіка 1997 г. абедзве дзяржавы прыйшлі да Дагавора аб Саюзе, у якім падцвярджалася, што кожная краіна захоўвае дзяржаўны суверэнітэт і тэрытарыяльную недатыкальнасць, канстытуцыю, сцяг, герб і іншыя атрыбуты дзяржаўнасці. У якасці асноўных мэт абвешчалася ўмацаванне адносін братэрства і ўсебаковага супрацоўніцтва паміж дзяржавамі ў палітычнай, эканамічнай, сацыяльнай, культурнай, ваеннай і іншых галінах. 10 чэрвеня дагавор аб Саюзе быў ратыфікаваны ў Мінску і Маскве. У снежні 1998 г. прэзідэнты А. Лукашэнка і Б. Ельцын заявілі ў Дэкларацыі аб далейшым яднанні Беларусі і Расіі, аб намеры стварыць адзіную саюзную дзяржаву.

8 снежня 1999 г. А. Лукашэнка і Б. Ельцын падпісалі Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы, які ўступіў у сілу ў студзені 2000 г. Састаўной часткай Дагавора з'яўлялася Праграма мерапрыемстваў па развіцці Саюза Беларусі і Расіі да 2005 г. Таксама была прынята Праграма эканамічнага супрацоўніцтва дзвюх краін на 1999–2008 гг. Старшынёй Вышэйшага Дзяржаўнага Савета быў абраны А. Лукашэнка.

Рэспубліка Беларусь і Расійская Федэрацыя зафіскавалі намер добраахвотна перадаць Саюзнай дзяржаве шэраг сваіх паўнамоцтваў з мэтай ажыццяўлення адзінай палітыкі, у першую чаргу, у пытаннях стварэння адзінай эканамічнай прасторы і прававых асноў агульнага рынку. Разам з тым непахіснымі застаюцца асновы канстытуцыйнага ладу, а таксама захоўваюцца незалежнасць, тэрытарыяльная цэласнасць, дзяржаўны лад і міжнародныя абавязкі абедзвюх дзяржаў.

У цяперашні час у Саюзнай дзяржаве створаны і дзейнічаюць неабходныя органы кіравання: Вышэйшы Дзяржаўны Савет, Савет Міністраў, Парламенцкі Сход і Пастаянны Камітэт Саюзнай дзяржавы. Створаны Пагранічны і Мытны камітэты, тэле-радыёвяшчальная кампанія, сфармаваны сумесныя калегіі міністэрстваў і іншых органаў дзяржаўнага кіравання, саюзны бюджэт Беларусі і Расіі.

Да сучаснага моманту напрацавана значная нарматыўна-прававая база, заснаваная на міждзяржаўных і міжурадавых дагаворах, якая дазваляе ўзаемадзейнічаць практычна па ўсіх накірунках супрацоўніцтва. У мэтах здзяйснення пераходу на адзіныя прынцыпы падатковай палітыкі праводзіцца уніфікацыя нацыянальных заканадаўстваў па пытаннях падаткаабкладання. Вядзецца праца па падрыхтоўцы Падатковага кодэкса Саюзнай дзяржавы.

У 2008 г. на Расію прыпадала 80% беларускага экспарту. У Беларусі ўнутраны валавы прадукт (УВП) рос высокімі тэмпамі – каля 10–11% штогод, а беларуская прадукцыя была заўсёды запатрабаванай у Расіі. Так, машынабудаўнічы комплекс на 85% загрузаны заказамі расійскіх прадпрыемстваў. Устаноўлены сувязі з большасцю рэгіёнаў Расіі, што стварае добрую перспектыву для інтэграцыйных працэсаў паміж дзвюма краінамі, пашырэння рынкаў збыту беларускіх тавараў, рэалізацыі маштабных эканамічных праектаў у прыярытэтных для Беларусі абласцях. Расія з’яўляецца для Беларусі галоўнай крыніцай сыравіны, энергарэсурсаў, камплектуючых, важнейшым транспартным калідорам. За 2007 г. таваразварот паміж дзвюма краінамі вырас прыкладна на 30% і склаў 26 млрд. дол. ЗША, у 2008 г. ён дасягнуў 30 млрд. дол. Больш за палову беларускага знешняга гандлю прыпадае на Маскву, Цюменскую вобл. і Санкт-Пецярбург. Разам з тым варта адзначыць, што ў выніку значнага росту тарыфаў на расійскія энерганосьбіты расце і адмоўнае сальда ва ўзаемным гандлі.

З года ў год назіраецца рост агульнага бюджэту Саюзнай дзяржавы, сродкі з якога накіроўваюцца на рэалізацыю сумесных праектаў і праграм у самых розных сферах. Калі ў 1999 г. ён склаў 500 млн. расійскіх руб., то ў 2008 г. сума бюджэту вырасла да 4 млрд. руб. Гэтыя сродкі накіроўваюцца на фінансаванне 38 сумесных праграм і мерапрыемстваў. На ўзроўні ўрада Беларусі з расійскімі рэгіёнамі заключана больш за 20 пагадненняў аб гандлёва-эканамічным супрацоўніцтве, звыш за 50 дагавораў аб супрацоўніцтве падпісана міністэрствамі і ведамствамі Беларусі. Ва ўзаемных пастаўках бяруць удзел 80 суб’ектаў Расійскай Федэрацыі і ўсе рэгіёны Беларусі. З удзелам беларускіх і расійскіх прадпрыемстваў створана 9 фінансава-прамысловых груп.

Выпрацоўваецца і рэалізуецца сумесная палітыка абедзвюх дзяржаў у сацыяльна-працоўнай сферы, у галіне экалагічнай бяспекі, гідраметэраэалогіі, маніторынгу і абароны навакольнага асяроддзя, папярэджання і пераадолення наступстваў прыродных і тэхнагенных катастроф. Інтэнсіўна развіваюцца і культурныя сувязі, супрацоўніцтва ў галіне адукацыі, медыцыны, знешняй палітыкі, барацьбы са злачынасцю, забеспячэння абароны і бяспекі дзвюх дзяржаў.

Разам з тым на шляху будаўніцтва Саюзнай дзяржавы існуе шмат цяжкасцей і нявырашаных праблем. Марудна рухаюцца наперад пытанні стварэння адзінай эканамічнай прасторы, мытнага саюза, не уніфікаваны мытныя тарыфы, не сфармавана нарматыўна-прававая база ў межах Саюза. Існуюць праблемы ў сувязі з неўрэгуляваннем транспартных тарыфаў. Не ўдаецца уніфікаваць грашова-крэдытную сістэму

і стварыць умовы для пераходу на агульную валюту. Застаецца вострым для Беларусі і пытанне аб кошце расійскіх энерганосьбітаў.

Аднак, нягледзячы на існуючыя праблемы, у Беларусі выразна разумеюць, што Расія была і застаецца галоўным стратэгічным партнёрам. Пры ўсёй складанасці і супярэчлівасці Беларусь разглядае інтэграцыю з Расіяй як магістральны накірунак сваёй знешняй палітыкі. Яднанне Беларусі і Расіі, канвергенцыя эканомік дзвюх краін пойдзе хутчэй, калі абедзве дзяржавы будуць эфектыўна выкарыстоўваць станоўчы вопыт адна адной з мэтай сумяшчэння сваіх гаспадарчых механізмаў. Беларусі і Расіі належыць на справе прывесці ў адпаведнасць з задачамі інтэграцыі свае законы і зрабіць сінхронным ход эканамічных рэформ, каб забяспечыць баланс эканамічных інтарэсаў, як гэтага патрабуюць інтарэсы эканамічнай бяспекі.

Пасля некалькіх беларуска-расійскіх канфліктных сітуацый, выкліканых гандлёвымі і інфармацыйнымі непаразумеаннямі, праблемы цяперашняга становішча і перспектывы саюзных адносін застаюцца прадметам палітычных кантактаў і грамадскіх дыскусій.

4. Месца Рэспублікі Беларусь у інтэграцыйных працэсах на постсавецкай і еўразійскай прасторы ва ўмовах глабалізацыі. Эфектыўнае рашэнне задачы бяспекі дзяржавы і стварэння спрыяльных знешніх умоў для эканамічнага развіцця краіны і павышэння дабрабыту народа патрабуе пабудовы збалансаваных і канструкцыйных адносін з мноствам партнёраў у розных рэгіёнах свету. У Беларусі няма глабальных геапалітычных амбіцый, але ёсць свае інтарэсы, перш за ўсё гандлёва-эканамічныя. Так, у 2008 г. Рэспубліка Беларусь праводзіла экспартна-імпартныя аперацыі са 175 краінамі свету.

Беларуская знешняя палітыка з'яўляецца шматвектарнай. Існуюць адзіныя падыходы да развіцця адносін з усімі замежнымі партнёрамі без выключэння, і краіна падрыхтавана да дыялогу і ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва ў самых розных сферах. З улікам фактараў геаграфічнага, эканамічнага, гісторыка-культурнага характару безумоўным прыярытэтам беларускай знешняй палітыкі з'яўляецца развіццё адносін з бліжэйшымі суседзямі ва ўсходнім і заходнім кірунках.

Беларусь выступае за павышэнне эфектыўнасці рэгіянальных інтэграцыйных аб'яднанняў на постсавецкай прасторы, у прыватнасці, за фармаванне зоны свабоднага гандлю ў рамках СНД, фармаванне паўнацэннага Мытнага саюза і Адзінай эканамічнай прасторы ў рамках Еўраазіяцкага эканамічнага супольніцтва (ЕўрАзЭС), створанага ў 2000 г., якое складаецца з 6 краін-членаў Мытнага саюза (Беларусі,

Казахстана, Кіргізії, Расіі, Таджыкістана і Узбекістана). Важнейшым прызначэннем ЕўрАзЭС наша краіна лічыць падрыхтоўку да ўваходжання ў глабальную сусветную гандлёвую сістэму з тым, каб краіны Супольнасці калектыўна адстойвалі для сябе найбольш спрыяльныя ўмовы прасоўвання сваіх тавараў на рынкі заходніх дзяржаў. 23 лютага 2003 г. кіраўнікі Беларусі, Казахстана, Расіі і Украіны падпісалі Заяву аб фармаванні Адзінай эканамічнай прасторы і стварэнні Арганізацыі рэгіянальнай інтэграцыі.

Сумесна з Арменіяй, Казахстанам, Кыргызстанам, Расіяй і Таджыкістанам Рэспубліка Беларусь вядзе працу па паглыбленні ваенна-палітычнай інтэграцыі ў рамках Дагавора аб калектыўнай бяспецы ад 1992 г. У 1999 г. з Дагавора аб калектыўнай бяспецы краін СНД выйшлі Азербайджан, Грузія і Узбекістан. У 2002 г. кіраўнікі Арменіі, Беларусі, Казахстана, Кіргізії, Расіі і Таджыкістана падпісалі Статут Арганізацыі Дагавора аб калектыўнай бяспецы (АДКБ) і Пагадненне аб прававым статусе АДКБ. Асноўныя намаганні краін-членаў гэтай арганізацыі накіраваны на барацьбу з міжнародным тэрарызмам, ваяўнічым экстрэмізмам і распаўсюджваннем наркатыкаў. Новым перспектыўным напрамкам супрацоўніцтва ў рамках гэтай арганізацыі з'яўляецца фармаванне механізму калектыўнай міратворчай дзейнасці, што ажыццяўляецца па мандату ААН.

Таваразварот Рэспублікі Беларусь з краінамі Цэнтральнай Азіі ў 2002 г. склаў 116 млн. дол. ЗША, значна перавысіўшы паказчыкі папярэдніх гадоў. Пры гэтым краіне прыходзілася рабіць папраўку на географічную аддаленасць і канкурэнцыю з даволі таннай прадукцыяй з Кітая і Турцыі. Важнейшым партнёрам у гэтым рэгіёне застаецца Казахстан, які набывае беларускія грузавыя аўтамабілі, трактары, шыны, тавары лёгкай прамысловасці, а пастаўляе на беларускі рынак збожжа, каляровыя металы, сыравіну.

Асаблівую вагу ў сістэме двухбаковых адносін Беларусі набыла Кітайская Народная Рэспубліка. У першай палове 1990-х гг. быў створаны механізм кансультацый паміж знешнепалітычнымі ведамствамі краін. У пачатку 2000-х гг. паміж дзвюма краінамі дзейнічалі звыш 20 двухбаковых міжурадавых пагадненняў, істотнае развіццё атрымала міжрэгіянальнае партнёрства на ўзроўні гарадоў, абласцей і правінцый. У апошнія гады Беларусь ставіцца да Кітая як да другога, пасля Расіі, стратэгічнага партнёра.

Вытрымала праверку часам як у дзелавых адносінах, так і ў міжнароднай палітыцы беларуска-індыйскае і беларуска-в'етнамскае партнёрства ў эканамічнай і навукова-тэхнічнай сферы. Адметнасцю беларуска-японскіх адносін стала пераважнае развіццё крэдытна-

інвестыцыйных аперацый і актыўнае ўзаемадзеянне па пытаннях пераадолення наступстваў аварыі на ЧАЭС. Цесныя сувязі, высокі ўзровень палітычных адносін і маштабныя праекты ў галіне эканомікі звязваюць Беларусь з Іранам і Рэспублікай Карэяй. Перспектыўнае развіццё гандлю характэрна для адносін Беларусі з Аб'яднанымі Арабскімі Эміратамі, якія выяўляюць зацікаўленасць у набыцці прадукцыі Мінскага завода колавых цягачоў, МАЗа, бабруйскай «Белшыны», «Мілавіцы». З удзелам капіталу ААЭ ў Мінску будуецца гасцініцы.

Узаемная выгода і добрасуседства характарызуюць адносіны з Літвой. Калі ў 2006 г. аб'ём гандлю паміж дзвюма краінамі складаў 603 млн., у 2007 г. перавысіў 740 млн., а ў 2008 г. дасягнуў звыш 1200 млн. дол. ЗША. Супрацоўніцтва пашыраецца ў галіне інвестыцый: у 2008 г. у беларускую эканоміку было накіравана каля 3 млрд. дол., а ў Літве дзейнічае 280 прадпрыемстваў з удзелам беларускага капітала. Сумесныя беларуска-літоўскія прадпрыемствы працуюць у галіне вытворчасці мэблі і піва, пашыраюцца кантакты ў сферы транспартных перавозак праз Клайпедскі порт і разглядаецца магчымасць сумеснага выкарыстання рэсурсаў Аўгустоўскага канала і ракі Нёман. Адносіны з іншымі суседзямі – Польшчай і Латвіяй менш прадукцыйныя, але даволі перспектыўныя.

Еўрапейскі Саюз – важнейшы гандлёва-эканамічны партнёр Беларусі. Па аб'ёму таваразвароту, які склаў у 2008 г. каля 15,8 млрд. дол., ён займае другое месца пасля Расіі. Гандаль з ЕС з'яўляецца галоўнай крыніцай паступленняў у нашу краіну цвёрдай валюты ў адрозненне ад бартэрнага гандлю, які дамінуе паміж дзяржавамі СНД. Імпартуе Беларусь з ЕС прадукцыю вытворча-тэхнічнага прызначэння, якая з'яўляецца адной з асноўных крыніц мадэрнізацыі вытворчай базы беларускіх прадпрыемстваў.

Такім чынам, за перыяд суверэннага існавання Рэспублікі Беларусь наладзіліся разгалінаваныя двухбаковыя адносіны з большасцю дзяржаў і буйнейшымі арганізацыямі еўразійскага кантынента. Глыбокія і эфектыўныя сацыяльна-эканамічныя, палітычныя і духоўныя пераўтварэнні, якія адбываюцца ў беларускім грамадстве, несумненна, дазваляць Беларусі заняць годнае месца ў Еўропе, захаваўшы сваю нацыянальную ідэнтычнасць і самабытнасць.

5. Рэспубліка Беларусь – раўнапраўны член сусветнай супольнасці. Развіццё эканамічных, палітычных, навуковых, культурных сувязей з іншымі краінамі свету з'яўляецца жыццёва важным для паспяховага ўваходжання Рэспублікі Беларусь у сусветную супольнасць. Краіна даказала здольнасць да незалежнага дзяржаўнага развіцця. Да

дасягненняў у галіне знешняй палітыкі варта аднесці забеспячэнне рэальнага суверэнітэту, фармаванне асноўных атрыбутаў дзяржаўнасці, усеагульнае міжнароднае прызнанне Беларусі і ўстанаўленне дыпламатычных зносін з уплывовымі дзяржавамі свету. Пасля атрымання незалежнасці краіна набыла новы статус у ААН і яе спецыялізаваных установах: Беларусь стала дзейнічаць на форуме нацый, зыходзячы з асабістых нацыянальна-дзяржаўных інтарэсаў. Пашырыўся ўдзел рэспублікі ў рэгіянальных міжнародных арганізацыях і інстытутах.

Сусветнае прызнанне і падтрымку атрымала паслядоўная палітыка беларускай дзяржавы ў галіне ядзернага раззбраення. Упершыню ў гісторыі краіна, якая валодала ядзернай зброяй, добраахвотна і без папярэдніх умоў адмовілася ад ядзернай зброі. З канца 1996 г. Рэспубліка Беларусь дэ-юрэ і дэ-факта з’яўляецца без’ядзернай дзяржавай.

Беларусь – актыўны член Руху недалучэння, заснаванага ў 1961 г. краінамі, якія адмовіліся далучацца да ваенных блокаў.

Наша краіна – цэнтр узаемавыгадных інтэграцыйных працэсаў новых незалежных дзяржаў. Прыярытэтам застаецца інтэграцыя і развіццё ўзаемавыгадных стасункаў з Расіяй. У сваёй палітыцы Беларусь улічвае вялікі інтэграцыйны, энергетычны, рыначны патэнцыял Садружнасці Незалежных Дзяржаў, Еўразійскай эканамічнай супольнасці і па-ўсякаму стымулюе развіццё гэтых структур. Беларусь вядзе актыўны дыялог з Еўрапейскім Саюзам, НАТА, Саветам Еўропы, АБСЕ.

Плэнна развіваюцца адносіны з дзяржавамі Лацінскай Амерыкі. Устанаўленне дыялога на высокім узроўні пазітыўна адлюстравалася на ажыўленні дзелавых кантактаў з ключавымі краінамі рэгіёна – Венесуэлай, Бразіліяй і Аргенцінай у галіне сумеснай рэалізацыі буйных эканамічных праектаў. Інтэнсіўна развіваюцца беларуска-кубінскія адносіны.

Прыярытэтным накірункам знешняй палітыкі застаецца нармалізацыя партнёрскіх адносін з ЗША. Рэспубліка Беларусь зацікаўлена ў раўнапраўным і ўзаемавыгадным дыялогу, заснаваным на ўзаемнай павазе інтарэсаў дзвюх краін.

Такім чынам, за адносна кароткі перыяд самастойнага існавання Рэспубліка Беларусь набыла паўнаважны статус еўрапейскай дзяржавы з уласнымі нацыянальнымі інтарэсамі і знешнепалітычнымі прыярытэтамі. Яна даказала здольнасць да незалежнага існавання ў супольнасці суверэнных дзяржаў, наладзіла ўзаемавыгадныя сувязі з большасцю дзяржаў свету. Уключэнне Рэспублікі Беларусь у сусветную сістэму падзелу працы дазваляе нарошчваць эфектыўнасць нацыянальнай эканомікі, і тым самым павышае ўзровень дабрабыту сваіх грамадзян.

Лекцыя 20. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ І ДУХОЎНА-КУЛЬТУРНАЕ РАЗВІЦЦЁ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ НА МЯЖЫ ХХ І ХХІ СТСТ.

Пытанні

1. Тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь у 1990 – пачатку 2000 г.
2. Нацыянальная стратэгія ўстойлівага развіцця і беларуская мадэль сацыяльна-арыентаванай эканомікі.
3. Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг. і яе рэалізацыя. Узрастанне ролі навукі на шляху да інфармацыйнага грамадства.
4. Месца рэлігіі ў духоўным жыцці Рэспублікі Беларусь: узаемаадносіны дзяржавы і царквы.
5. Культурнае развіццё беларускага народа.

1. Тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь у 1990 – пачатку 2000 г. Працэс набыцця Рэспублікай Беларусь рэальнага суверэнітэту супаў у часе з рэзкім пагаршэннем яе сацыяльна-эканамічнага становішча. Сістэма кіравання ўсім народнагаспадарчым комплексам аказалася разбалансаванай. Парушыліся сувязі паміж рэспублікамі, а разам з імі – пастаўкі паліва і сыравіны, збыт гатовай прадукцыі. У выніку за 1991–1994 гг. выпуск прамысловай прадукцыі ў рэспубліцы скараціўся на 31%. Сабekoшт прадукцыі сельскай гаспадаркі знізіўся, а разам з ім – попыт калгасаў на тэхніку і ўгнаенні. Хранічны недахоп сродкаў на выхад з крызісу ўскладняўся наступствамі Чарнобыльскай катастрофы, ліквідацыя якіх забірала каля 16% рэспубліканскага бюджэту.

Адмоўным тэндэнцыям у развіцці народнай гаспадаркі паспрыяў і Савет міністраў на чале з прэм'ерам В. Кебічам, які ўзяў на ўзбраенне ліберальныя метады эканамічных пераўтварэнняў і пераклаў асноўны цяжар па іх ажыццяўленні на плечы працоўных («шокавая тэрапія»). У выніку, нягледзячы на дэфіцыт прадуктаў і тавараў першай неабходнасці, кошт на іх рэзка ўзрос. У адрозненне ад многіх саюзных рэспублік, беларускі ўрад зацянуў з увядзеннем нацыянальнага плацежнага сродку. У выніку грамадзяне былога СССР імкнуліся патраціць савецкія рублі на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, купляючы ўсё, што было ў продажы, – ад тэлевізараў да будаўнічых матэрыялаў. Каб зменшыць «вымыванне тавараў», давлялося абмежаваць іх набыц-

цё праз увядзенне талонаў і адмысловых спажывецкіх кніжак. Толькі ў 1992–1995 гг. у нашай краіне стаў уводзіцца свой беларускі рубель.

Пасля зацвярджэння Вярхоўным Саветам праграмы ажыццяўлення эканамічных рэформ частка насельніцтва спрабавала скарыстаць свае сілы ў новых формах гаспадарання. Так, вяскоўцы і гараджане набывалі права на ўтварэнне фермерскіх гаспадарак. У 1991 г. Савет Міністраў ініцыяваў перадачу часткі дзяржаўнай уласнасці працоўным калектывам і прадпрымальнікам. Да канца 1992 г. ім было перададзена 190 прадпрыемстваў. Актыўную ролю на беларускім рынку сталі адыгрываць замежныя бізнесмены, якія з 1991 па 1995 г. стварылі 889 уласных і 1 836 сумесных з беларусамі прадпрыемстваў.

На хвалі развіцця рынку ўдалося ўзбагаціцца тым, хто быў бліжэй да ўлады і мог атрымаць ільготны крэдыт у банку, каб затым набыць на яго тэхніку, нерухомасць і г. д. Асноўная ж маса ўкладчыкаў ашчадных банкаў не мелі магчымасці забраць свае грошы і ў выніку гіперінфляцыі цалкам іх страцілі. Прэм'ер В. Кебіч выявіў сваю некампетэнтнасць у пытаннях вываду народнай гаспадаркі з крызісу, тым не менш выставіў сваю кандыдатуру на прэзідэнцкія выбары.

Група новых палітыкаў і эканамістаў, якая прыйшла да ўлады разам з Прэзідэнтам А. Лукашэнкам, здолела прыпыніць заняпад эканомікі. 30 верасня 1994 г. прапанаваная імі праграма выхаду з крызісу была ўхвалена Вярхоўным Саветам рэспублікі. Дзякуючы ёй, ужо ў 1995 г. абвал вытворчасці быў прыпынены, але ў перспектыве належала прадпрыняць значныя намаганні, каб пераламаць сітуацыю да лепшага, бо да гэтага часу валавы ўнутраны прадукт Рэспублікі Беларусь склаў 65,2%, а рэальныя даходы яе насельніцтва – толькі 60%.

У ліку першых мерапрыемстваў Прэзідэнта былі скасаванне неабгрунтаванай прыватызацыі дзяржаўнай маёмасці і барацьба з карупцыяй. Да канца 1995 г. была створана нацыянальная крэдытна-грашовая і банкаўская сістэма, пачала фармавацца ўласная мадэль эканамічнага развіцця сацыяльна арыентаванага тыпу. Гэтыя навацыі і перспектывы знайшлі ўвасабленне ў «Асноўных напрамках сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996–2000 гады», якія былі ўхвалены ў кастрычніку 1996 г. Усебеларускім народным сходам.

Велізарную дапамогу ў стабілізацыі беларускай эканомікі аказаў Прэзідэнт і ўрад Расійскай Федэрацыі. У многім дзякуючы ёй у 1996–1999 гг. намеціліся станоўчыя тэндэнцыі ў росце ВУП, тавараў народнага спажывання, інвестыцый і тавараабароту. Так, у параўнанні з 1995 г., 1998 г. даў прырост ВУП 122,6%, прадукцыі прамысловасці – 137,7%, рознічнага тавараабароту – 193,9%, інвестыцый у асноўны ка-

пітал – 132,2%. Разам з тым яшчэ заставалася вострай праблема стратных прадпрыемстваў, якія ў 1998 г. складалі ў прамысловасці 11%, а таксама адставанне вытворчасці сельгаспрадуктаў.

Вынікам напружанай працы беларускага народа пад кіраўніцтвам Прэзідэнта і падначаленага яму ўрада зрабіліся першыя істотныя дасягненні ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі. Так, у 2000 г. па асноўных паказчыках (ВУП, узровень жыцця і інш.) Рэспубліка Беларусь першай на постсавецкай прасторы выйшла на паказчыкі пераадкрызіснага 1990 г. і стварыла аснову для далейшага дынамічнага развіцця.

2. Нацыянальная стратэгія ўстойлівага развіцця і беларуская мадэль сацыяльна арыентаванай эканомікі. Уласцівая Беларусі сыравінная і энергетычная залежнасць ад Расійскай Федэрацыі, арыентацыя эканомікі на саюзны рынак, састарэлыя тэхналогіі, якія забруджваюць навакольнае асяроддзе, наступствы Чарнобыльскай катастрофы і многае іншае натхніла Прэзідэнта А. Лукашэнку і яго ўрад на прыняцце Нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага развіцця (НСУР-1997).

Пад паняццем «устойлівае развіццё» маюць на ўвазе такі шлях і стан эканомікі, які забяспечвае задавальненне патрэб цяперашняга пакалення без пагрозы дабрабыту будучым пакаленням. Пад ім патрэбна разумець такое развіццё соцыуму і яго эканомікі, якое не разбурае навакольнае асяроддзе і забяспечвае бесперапынны прагрэс грамадства. Гэта стратэгія была распрацавана не толькі ў мэтах пераадолення крызісу эканомікі, а і з улікам перспектывы яе далейшай інтэграцыі ў глабальную эканамічную сістэму.

Акрамя таго, НСУР-1997 была вызначана мадэль устойлівага развіцця Беларусі, ацэнены нацыянальныя рэсурсы, прыродны і сацыяльна-эканамічны патэнцыял рэспублікі, механізмы і сродкі зніжэння шкоднага ўздзеяння на стан прыроднага асяроддзя з прадстаўленнем прагнозных паказчыкаў да 2010 г.

Ажыццяўленне намечаных у НСУР-1997 захадаў дазволіла спыніць спад вытворчасці і забяспечыць прырост ВУП, а таксама спрыяла пэўнаму аздараўленню экалагічнай сітуацыі. Усведамляючы важнасць НСУР, беларускае кіраўніцтва ў заканадаўчым парадку прадугледзела абавязковасць яе распрацоўкі на 15-гадовы перыяд кожныя пяць гадоў.

Стратэгія ўстойлівага развіцця з'яўляецца ідэалагічнай асновай сацыяльна-эканамічнай мадэлі Беларусі, якая заснавана на прынцыпах рынку і дзяржаўнага рэгулявання і разлічана на пераходны перыяд. Яна заснавана не на знішчэнні ранейшых асноў, а на ўдасканаленні існуючай эканамічнай базы. Беларуская эканамічная мадэль змяшчае

ў сабе элементы пераемнасці ў выкарыстанні дзяржаўных інстытутаў ва ўсіх сферах, дзе яны праявілі сваю эфектыўнасць.

У аснову беларускай мадэлі пакладзены плюралізм форм уласнасці, вызначальная ступень удзелу дзяржавы ў функцыянаванні эканомікі; рэгуляванні занятасці насельніцтва і яго даходаў; фармаванні ўмоў, якія забяспечваюць задавальненне патрэб усяго насельніцтва.

Элементы беларускай мадэлі эканомікі былі вызначаны 22 сакавіка 2002 г. Прэзідэнтам А. Лукашэнкам у яго выступленні перад кіруючымі работнікамі рэспубліканскіх і мясцовых дзяржаўных органаў. Па-першае, гэта моцная і эфектыўная дзяржаўная ўлада, якая гарантуе грамадзянам бяспеку, грамадскі парадак, сацыяльную справядлівасць і дабрабыт. Зараз гэта ўлада асацыіруецца з асобай Прэзідэнта.

Па-другое, раўнапраўнае функцыянаванне прыватнага і дзяржаўнага сектара эканомікі. Аднак развіццё не павінна супярэчыць дзяржаўным інтарэсам. У пачатку 2001 г. на Беларусі было зарэгістравана больш за 60 тыс. прадпрыемстваў недзяржаўных форм уласнасці і амаль 200 тыс. індывідуальных прадпрыемстваў, а доля выпушчанай імі прамысловай прадукцыі складала каля 40%.

Па-трэцяе, прыватызацыя – перадача дзяржаўнай уласнасці прыватнаму сектару. Яе мэта – пошук зацікаўленага інвестара-прадпрыемства, здольнага ўзняць рэнтабельнасць прадпрыемства на больш высокі ўзровень. Прыватызацыя павінна здзяйсняцца найперш у інтарэсах усяго грамадства, таму ёй не падлягаюць высокадаходныя прадпрыемствы, якія фармуюць дзяржаўны бюджэт

Па-чацвёртае, развіццё інтэграцыйных працэсаў з краінамі СНД, і ў першую чаргу з Расіяй.

Па-пятаяе, моцная сацыяльная палітыка дзяржавы, якая накіравана на павышэнне грамадскага дабрабыту, паляпшэнне якасці і ўзроўню жыцця насельніцтва. Галоўнай мэтай сацыяльнай палітыкі з’яўляецца стварэнне для кожнага працаздольнага грамадзяніна ўмоў, якія дазваляюць яму забяспечыць дабрабыт сваёй сям’і пры ўзмацненні адраснасці сацыяльнай падтрымкі слаба абароненых груп насельніцтва.

Такім чынам, беларуская мадэль разлічана на пераходны перыяд ад каманднай да сацыяльна арыентаванай эканомікі і дэмакратычнага грамадства. Грамадзяне Рэспублікі Беларусь падтрымалі сацыяльна-эканамічную палітыку дзяржавы і ўзялі актыўны ўдзел у ажыццяўленні праграмы развіцця краіны, разлічанай на 2001–2005 гг. Так, сярэднегадавы прырост ВУП складаў звыш 7% і зрабіўся адным з самых высокіх паказчыкаў сярод краін Еўрапейскага саюза і СНД. Тэмпы росту ВУП за пяцігодку перавысілі 142% (пры плане – 135–140%),

прамысловай прадукцыі – больш за 150% (пры плане 128–132%), спажывецкіх тавараў – 150% (пры плане 142–147%), інвестыцый у асноўны капітал – 179% (пры плане 160–170%), рэалізацыі платных паслуг насельніцтву – 170% (пры плане 160–165%).

Прырост прадукцыі сельскай гаспадаркі за пяць гадоў склаў 25%. Сама сельская гаспадарка ўпершыню зрабілася рэнтабельнай. Колькасць стратных гаспадарак скарацілася з 59% у 2001 г. да 16% у 2004 г. Па вытворчасці важнейшых відаў сельскагаспадарчай прадукцыі на душу насельніцтва (збожжа, бульба, гародніна, мяса, малако, яйкі) Беларусь выйшла на першыя пазіцыі сярод краін Еўропы і СНД.

Асновай далейшага развіцця аграпрамысловага комплексу стала Дзяржаўная праграма адраджэння і развіцця сяла на 2005–2010 гг. Акрамя нарошчвання тэмпаў аграрнай вытворчасці, яна заклікана забяспечыць рост дабрабыту сельскага насельніцтва, стварэнне сучаснай сацыяльнай інфраструктуры на сяле.

Беларусь гандлюе з 174 краінамі свету. З 2001 г. аб'ём знешняга гандлю ўзрос з 15,7 млрд. дол. да 30,3 млрд. дол., а за 10 гадоў – амаль у 3,5 разу. 43% беларускага экспарту ішло ў Еўропу і 36% – у Расію. Былі створаны спрыяльныя ўмовы для дзейнасці замежных інвестараў, налічваецца каля 3,5 тыс. кампаній, арганізаваных з удзелам інвестараў з 90 краін свету. Пачынаючы з 2002 г., на Беларусь паступіла больш за 4,6 млрд. дол. інвестыцый.

Важнейшым доказам жыццядзейнасці беларускай сацыяльна-эканамічнай мадэлі служаць паказчыкі росту даходаў насельніцтва. Так, з 2001 па 2005 г. яны выраслі на 76,5% (пры плане 58–63%), а рэальная зароботная плата – на 103,3% (пры плане 80–85%). Заданне ўраду давесці да канца 2005 г. узровень сярэдняй зароботнай платы па краіне да 250 дол. ЗША ў эквіваленце было выканана. Тэмпы інфляцыі на Беларусі апынуліся ніжэй, чым у Расійскай Федэрацыі і Украіне.

Такім чынам, Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2001–2005 гг., складзеная на прынцыпах функцыянавання ўласнай мадэлі, была паспяхова выканана і нават перавыканана. Грамадства зрабіла ўпэўнены крок у напрамку пабудовы моцнай і квітнеючай Беларусі.

3. Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг. і яе рэалізацыя. Узрастанне ролі навукі на шляху да інфармацыйнага грамадства. Курс на паляпшэнне жыцця народа быў замацаваны ў Праграме сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг., зацверджанай Указам

Прэзідэнта № 384 ад 12 чэрвеня 2006 г. У прыватнасці, азначаная пяцігодка мусіла зрабіцца важным этапам па дасягненні стратэгічнай мэты развіцця краіны – павышэння дабрабыту на аснове рацыянальнай занятасці насельніцтва, яго сацыяльнай абароненасці да ўзроўню перадавых краін. Плануецца павелічэнне ВУП на ўзроўні 146–155% да папярэдняга пяцігадовага перыяду. Рэальныя грашовыя даходы насельніцтва павінны ўзрасці на 46–56%, рэальная зароботная плата – на 52–58%.

Рэалізацыі палажэнняў Праграмы паспрыяла апрабаваная сацыяльна-эканамічная мадэль, у тым ліку ўзважаная палітыка прыватызацыі. Так, пры акцыянаванні прадпрыемстваў буйнейшыя з іх засталіся ва ўласнасці дзяржавы. Менавіта дзяржаўныя прадпрыемствы выпрацоўваюць 75% ВУП. Найбольш прыбытковыя з іх, якія даюць палову экспартнай выручкі, вытворчыя аб'яднанні «Белнафтахім», куды ўваходзяць Мазырскі і Наваполацкі нафтаперапрацоўчыя заводы, «Беларуськалій», «Гродна Азот», а таксама «Белэнерга», «Белтрансгаз».

Беларусь засталася буйным экспарцёрам аўтамабіляў («МАЗ», «БелАЗ»), трактараў («Мінскі трактарны завод»), дарожна-будаўнічай і камунальнай тэхнікі («Амкадар»), тэлевізараў («Гарызонт», «Віцязь»), халадзільнікаў («Атлант»), хімічных валокнаў («Палімір»), калійных угнаенняў («Беларуськалій»), прадукцыі тэкстыльнай і лёгкай прамысловасці.

Нацыянальная сацыяльна-эканамічная мадэль Беларусі, заснаваная на інтэграцыі з Расіяй, пацвердзіла сваю дзейнасць у экспартна-імпартных стасунках. Так, па-ранейшаму Расійская Федэрацыя заставалася буйнейшым спажыўцом нашых тавараў, куды накіроўвалася 60–70% усяго экспарту сродкаў транспарту, машын і абсталявання. Акрамя таго, да канца 2006 г. Беларусь мела магчымасць закупаць у яе нафту па ўнутраных расійскіх цэнах і экспартаваць нафтапрадукты па сусветных цэнах, што дазваляла не толькі задавальняць унутраныя патрэбы краіны ў нафтапрадуктах, але і атрымоўваць значныя даходы. Гэтыя сродкі дазволілі, у прыватнасці, пачаць рэалізацыю праграмы адраджэння сяла і ўзводзіць аграгарадкі.

Адным са сродкаў забеспячэння высокага ўзроўню жыцця жыхароў Беларусі і ўмацавання нацыянальнай бяспекі называўся інавацыйны шлях развіцця. Як вынікала з праграмы, яго асноўнымі аб'ектамі з'яўляліся рэсурсазберагальныя і энергаэфектыўныя тэхналогіі вытворчасці канкурэнтаздольнай прадукцыі; новыя матэрыялы і новыя крыніцы энергіі; медыцына і фармацэўтыка; інфармацыйныя і тэлекамунікацыйныя тэхналогіі; тэхналогіі вытворчасці, перапрацоўкі і захавання сельскагаспадарчай прадукцыі; прамысловыя біятэхналогіі; экалогія і рацыянальнае прыродакарыстанне.

Навуковы патэнцыял Беларусі сканцэнтраваны ў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, навукова-даследчых інстытутах, канструктарскіх бюро, ВНУ. Фундаментальныя і прыкладныя даследаванні ажыццяўляюць амаль 30 тыс. чал. у 300 арганізацыях. У сталіцы засяроджана 73% даследчых і навуковых арганізацый, у Гомельскай і Мінскай абласцях – 10,4% і 5,2% адпаведна. Далей ідуць Магілёўская, Гродзенская, Віцебская і Брэсцкая вобл.

Вызначальная роля ў вырашэнні інавацыйных задач ускладзена на Нацыянальную акадэмію навук Беларусі. У 2006 г. на VI Маскоўскім міжнародным салоне інавацый і інвестыцый беларуская навукова-тэхнічная прадукцыя была адзначана 7 залатымі, 7 срэбранымі, 11 бронзавымі медалямі і 25 дыпламамі.

У 2008 г. супрацоўнікі Акадэміі Навук паспяхова завяршылі праекты па падтрымцы прадпрыемстваў «МТЗ», «БелАЗ», «Віцязь», распрацоўцы суперкамп'ютэрных тэхналогій СКІФ: для банкаўскай сістэмы, Камітэта дзяржбяспекі і інш. Імі было выпушчана інавацыйнай прадукцыі на суму 88,2 млрд. руб. На вытворчым аб'яднанні «Белаўта-МАЗ» наладжаны выпуск сямейства аўтамабіляў, якія адпавядаюць стандартам ЕўРА-3, ЕўРА-4. На заводзе «Гомсельмаш» наладжаны выпуск сучасных збожжа- і кармаўборачных камбайнаў.

Такім чынам, уклад навукі ў ажыццяўленне Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь цяжка пераацаніць. Дзякуючы ёй, а таксама прадуманай стратэгіі вядзення народнай гаспадаркі, яшчэ задоўга да завяршэння пяцігадовага плана працоўным рэспублікі ўдалося дасягнуць высокіх вытворчых паказчыкаў. Так, у 2007 г. рост ВУП склаў 8,2%, прамысловай вытворчасці – 8,5%, інвестыцый у асноўны капітал – 15,1%. ВУП на душу насельніцтва склаў 10 900 дол. ЗША. Далейшае развіццё набылі такія галіны, як аўтамабіле-, трактара-, машына- і станкабудаванне, вытворчасць падшыпнікаў, здабыча і перапрацоўка нафты, вытворчасць сінтэтычных валокнаў і мінеральных угнаенняў, фармацэўтыка, вытворчасць будаўнічых матэрыялаў, электраэнергетыка, лясная і дрэваапрацоўчая прамысловасць.

Курс урада на адраджэнне вёскі і ўздым сельскай гаспадаркі цалкам апраўдаў сябе менавіта ў апошнія гады, калі сусветныя цэны на прадукты харчавання рэзка ўзняліся. Таму такія таварныя віды прадукцыі, як малако, ялавічына, свініна, мяса і яйкі птушкі, прадукты раслінаводства (бульба, жыта, ячмень, цукар, алей) і іншыя прыносяць вялікія прыбыткі. У гэтай сувязі вялікая ўвага надаецца мадэрнізацыі магутнасцей па перапрацоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі і нарошчванню экспартнага патэнцыялу аграрнага сектара. Важнай інавацый-

най задачай работнікаў аграрнага сектара з'яўляецца вытворчасць элітнай жывёлы і прадукцыі селекцыйных комплексаў. Да новых тэндэнцый эканамічнага развіцця Беларусі апошняга часу варта аднесці ўзмацненне дзяржаўных інвестыцый у аграрны сектар, што дае магчымасць, па-першае, узяць экспертаарыентаваную вытворчасць харчовых прадуктаў, а па-другое, шляхам пабудовы аграгарадкоў вырашыць праблему замацавання на вёсцы маладых спецыялістаў.

Да асноўных тэндэнцый сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі можна аднесці паляпшэнне жыццёвага ўзроўню насельніцтва. Так, Беларусь прызнана экспертамі ААН краінай з дастаткова высокім узроўнем індэкса развіцця чалавечага патэнцыялу. Па такіх паказчыках, як колькасць ВУП на душу насельніцтва, працягласць жыцця, дзіцячая смяротнасць, адукаванасць насельніцтва і іншых, у 2007 г. Беларусь заняла 64-е месца ў спісе са 177 краін.

У канцы 2008 – пачатку 2009 г. у станоўчай дынаміцы сацыяльна-эканамічнага развіцця адбыўся збой, калі наша краіна з яе зарыентаванай ў асноўным на экспарт эканомікай адчула ўздзеянне сусветнага крызісу. У выніку курс беларускага рубля ў адносінах да долара знізіўся на 20%, зменшыліся экспартныя пастаўкі тавараў традыцыйным спажыўцам і, наогул, узнікла небяспечная тэндэнцыя да перавышэння імпарту над экспартам – 39,2 млрд. дол. супраць 33 млрд.

У мэтах выхаду са складанага становішча кіраўніцтвам рэспублікі распрацаваны шэраг дадатковых захадаў у напрамках вырашэння энергетычных праблем, уздыму сельскай гаспадаркі, пошуку замены імпартных тавараў айчыннымі і інш. Як і раней, важная роля ўскладаецца на інавацыі. Вялікія спадзяванні ўскладаюцца на навукова-тэхнічныя цэнтры, асабліва – Парк высокіх тэхналогій. У НАН Беларусі ствараецца Цэнтр святлодыёдных і опытка-электронных тэхналогій. Напрыканцы 2009 г. у межах Нацыянальнай касмічнай праграмы запланаваны запуск беларускага спадарожніка. У межах інавацыйнай праграмы «Біятэхналогія» запланавана замена імпартных тавараў з эканамічнымі эфектамі не менш за 100 млн. руб. у год. Плануецца павелічэнне долі біяпаліва ў аўтатранспарце да 10% і г. д.

У сваім Пасланні беларускаму народу і Нацыянальнаму сходу ад 23 красавіка 2009 г. Прэзідэнт А. Лукашэнка падкрэсліў, што «наш курс на фармаванне сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі, пабудову сацыяльнай і квітнеючай дзяржавы застаецца нязменным».

Аптымізм у пераадоленні часовых цяжкасцей падмацоўвае апрабаваная сацыяльна-эканамічная мадэль, унутраная і знешняя палітыка Прэзідэнта А. Лукашэнкі і яе падтрымка беларускім народам. Да таго ж

беларусы здзейснілі свой выбар. Як вынікае з артыкула 1-й Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. (са зменамі і дапаўненнямі, унесенымі 26 лістапада 1996 г. і 17 кастрычніка 2004 г.), грамадзяне краіны выказаліся за грамадства постіндустрыяльнага (інфармацыйнага) тыпу, якое на стадыі сваёй спеласці практычна цалкам выцесніць фізічную працу з вытворчага працэсу і заменіць яго працай інтэлектуальнай. Гэта будзе грамадства, у якім дзяржаўная палітыка будзе падпарадкавана стварэнню ўмоў для задавальнення грамадзянамі сваіх сацыяльных патрэб і ў якім узровень дабрабыту чалавека забяспечваецца ў адпаведнасці з колькасцю і якасцю выкананай працы. Можна меркаваць, што за час існавання суверэннай Рэспублікі Беларусь пэўныя пераумовы для яго фармавання ўжо ўзніклі і імкліва развіваюцца.

4. Месца рэлігіі ў духоўным жыцці Рэспублікі Беларусь: узаемаадносінны дзяржавы і царквы. Пасля распаду СССР і краху камуністычнай ідэалогіі грамадзяне набылі рэальныя правы і свабоды, у тым ліку права на свабоду веравызнання. У 1992 г. быў прыняты закон Рэспублікі Беларусь «Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацыях», які паспрыяў ажыўленню дзейнасці ўсіх канфесій і іх паслядоўнікаў. Канчатковае замацаванне свабоды сумлення адбілася ў артыкуле 31 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, у якой, акрамя іншага, падкрэслена свецкасць дзяржавы і роўнасць усіх рэлігій перед законам.

Разам з вяртаннем храмаў веруючым вярталася і грамадскае прызнанне рэлігіі як духоўнай каштоўнасці, а больш за 3200 рэлігійных арганізацый (манастыры, місіі, брацтвы, сястрыцтвы, навучальныя ўстановы) ператвараліся ў важны фактар грамадскага жыцця. Паводле сацыялагічнага апытання насельніцтва, здзейсненага ў 2006 г., 58,9% жыхароў назвалі сябе веруючымі 25 канфесій, у тым ліку – праваслаўнай 76,2, каталіцкай – 9,3, пратэстанцкай – 1,8, іншых – 1,7%.

Асноўную ролю ў рэлігійным жыцці нашай краіны займае Беларуская праваслаўная царква (БПЦ), якая на 1 студзеня 2009 г. аб'ядноўвала 1473 прыходы, 11 епархій, 5 навучальных устаноў, 31 манастыр, 14 брацтваў, 9 сястрыцтваў. Начале з ёй 1274 храмаў дзейнічаюць і яшчэ 152 будуюцца. Асобна існуюць 32 абшчыны стараабрадцаў з 27 культавымі будынкамі. У склад рымска-каталіцкай царквы (РКЦ) уваходзяць чатыры епархіі з 467 абшчынамі. Ёй належаць 9 місій, 8 кляштароў, 451 касцёл. 35 касцёлаў – у стадыі будаўніцтва. Да пратэстанцкіх арганізацый 14 накірункаў належаць 992 абшчыны, 22 аб'яднанні, 22 місіі і 5 навучальных устаноў. У трох іудзейскіх рэлігійных аб'яднаннях налічваецца 46 абшчын, якія валодаюць 7 культавымі

будынкамі. На Беларусі таксама дзейнічаюць 24 мусульманскія абшчыны, у распараджэнні якіх маецца 6 мячэцей.

Паводле Закона Рэспублікі Беларусь «Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыях», сярод усіх канфесій роля РПЦ у гістарычным станаўленні і развіцці беларускага народа прызнаецца вызначальнай. Адсюль і асобае да яе стаўленне з боку дзяржавы. Так, на выкананне Праграмы па адраджэнні Жыровіцкага манастырскага комплекса і Мінскай духоўнай акадэміі і семінарыі са сродкаў рэспубліканскага бюджэту выдаткавана 5,1 млрд. руб. Тым не менш БПЦ не мае ніякіх прававых пераваг перад іншымі – каталіцкай, пратэстанцкай, іудзейскай і мусульманскай, месца якіх у духоўным жыцці таксама неаддзельна ад агульнай гісторыі Беларусі і яе народа.

З моманту набыцця Рэспублікай Беларусь суверэнітэту рэлігійнае жыццё характарызуецца стабільнасцю і ўстойлівым развіццём унутрырэлігійных канфесій. Таму ж спрыяе палітыка дзяржавы, якая накіравана на ўмацаванне міру і згоды паміж вернікамі. Акрамя таго, яна зацікаўлена ў супрацоўніцтве з тымі канфесіямі, з якімі звязана гісторыя і культура беларускага народа і яго дзяржаўнасць. Так, у 2003 г. было падпісана Пагадненне аб супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і БПЦ у галіне сацыяльна важных галін жыцця грамадзян. Акрамя таго, Прэзідэнт А. Лукашэнка па вартасці ацэньвае ўклад БПЦ ва ўмацаванні саюзных сувязей Беларусі і Расіі. Так, яго ўказам № 137 ад 1 сакавіка 2006 г. Мітрапаліту Мінскаму і Слуцкаму, Патрыяршаму Экзарху ўсёй Беларусі Філарэту было прысвоена званне Героя Беларусі.

У мэтах умацавання сувязей паміж усходнім славянствам і яго духоўнымі пастырамі Прэзідэнт А. Лукашэнка сустракаўся з Патрыярхам Маскоўскім і ўсёй Русі Алексіем II (кастрычнік 2008), а пасля яго смерці – з новым Патрыярхам Кірылам. Асобае міжцывілізацыйнае становішча Беларусі таксама патрабуе ўвагі і да асноўнай рэлігіі Захаду – каталіцтва. З гэтай нагоды ў красавіку 2009 г. глава нашай дзяржавы прымаў Мітрапаліта Мінска-Магілёўскай архіепархіі РКЦ архіепіскапа Т. Кандрусевіча і ў тым жа месяцы нанёс візіт Папу Рымскаму Бенядзікту XVI.

Найвыразнейшая рыса беларускага менталітэту – талерантнасць – належным чынам выяўляе сябе і зараз, бо ў нашай краіне не назіралася і не назіраецца міжканфесійных канфліктаў. Характэрна, што духоўныя лідэры шукаюць шляхі да сумеснага ўдзелу ў вырашэнні вострых сацыяльных праблем. Так, у лістападзе 2007 г. кіраўнікі хрысціянскіх канфесій Беларусі падпісалі «Дэкларацыю сацыяльнага партнёрства ў галіне ВІЧ/СНІД». Дзяржаўныя органы падтрымліваюць такія ініцыятывы.

Напрыклад, у снежні 2008 г. у мэтах умацавання міру і згоды ў нашай краіне створаны Кансультацыйны міжканфесійны савет.

Такім чынам, рэлігія ў жыцці беларускага грамадства займае значнае месца. Яе дабратворнае ўздзеянне выяўляецца ва ўзрастанні духоўных патрэб людзей, іх непрымірымым стаўленні да гвалту, несправядлівасці, абьякавасці, алкагалізму і іншых сацыяльных хібаў. У адрозненне ад СССР – БССР, Рэспубліка Беларусь не ставіць на мэце знішчэнне рэлігійнага светапогляду. Захоўваючы свой свецкі характар, яна абапіраецца на маральны патэнцыял традыцыйных для Беларусі рэлігійных арганізацый, супрацоўнічае з імі ў сферы дабрачыннасці, барацьбы са злачыннасцю, наркаманіяй, іншых асацыяльных з'яў. Іх узаемаадносінны характарызуюцца партнёрствам, агульным клопатам аб дабрабыце людзей і грамадзянскім міры, што з'яўляецца дадатковым доказам існавання ў Рэспубліцы Беларусь грамадзянскай супольнасці.

5. Культурнае развіццё беларускага народа. Беларуская культура ў канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. мела станоўчую дынаміку. Па-першае, дзяржаўная палітыка ў галіне асветы заўсёды належала да ліку прыярытэтных ва ўсе часы, у тым ліку адразу ж пасля набыцця Беларуссю ўласнага суверэнітэту. У прыватнасці, у галіне адукацыі былі скарыстаны многія каштоўныя напрацоўкі савецкай школы. Па-другое, з крахам КПСС літаратура і мастацтва пазбавіліся жорсткага кантролю цэнзуры, і яны сталі развівацца па ўнутраных законах, уласцівых дэмакратычнаму грамадству. Па-трэцяе, дзяржава праводзіла паслядоўную палітыку па захаванні культурнай спадчыны беларусаў, спрыяла прапагандзе лепшых яе ўзораў, якія ўслаўляюць лепшыя рысы беларускага характару: талерантнасць, гуманізм, павагу да людзей іншых нацыянальнасцей і канфесій. І зараз гэта праца праводзіцца ў больш чым 9 тыс. устаноў культуры сіламі звыш 46 тыс. майстроў жывапісу, тэатральнага і іншага мастацтва.

Абвясчэнне суверэннай Рэспублікі Беларусь запатрабавала стварэння нацыянальнай сістэмы народнай адукацыі. У 1991 г. колькасць вучняў у агульнаадукацыйнай школе перавысіла 1500 тыс. З 1993 г. пачаўся пераход на новы этап школьнага навучання, які характарызаваўся пераходам ад механічнага засваення вучнямі вучэбнага матэрыяла да самастойных пошукавых дзеянняў, якія мусіў накіроўваць настаўнік. Гэтыя навацыі знайшлі адбітак у прынятай у 1999 г. урадам Праграме развіцця нацыянальнай сістэмы адукацыі, разлічанай да 2010 г. Планавалася атрыманне навучэнцамі сярэдняй адукацыі або праз 12-гадовую школу, або праз прафесійную адукацыю, але ў 2008 г. было прынята рашэнне вярнуцца да 11-гадовага навучання ў сярэдняй школе.

У 1990-я гг. у рэспубліцы ішоў інтэнсіўны працэс стварэння новых тыпаў вучэбных устаноў. У 2001 г. былі адкрыты 86 гімназій, 25 ліцэяў, 6 каледжаў з 91,3 тыс. навучэнцаў. У 2000 г. у рэспубліцы дзейнічала 249 ПТВ, якія разам з прафесіяй давалі навучэнцам сярэдняю адукацыю. Іх частка пачала рэарганізоўвацца ў прафесійныя ліцэі. У 2001 г. у Беларусі дзейнічала 156 сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. Праз год 40 з іх было пераўтворана ў новы тып сярэдніх спецыяльных устаноў – каледжы.

У 1991 г. сістэма вышэйшай школы ў Беларусі складалася з 33 ВНУ. Зараз у яе ўваходзяць 43 дзяржаўныя вышэйшыя навучальныя ўстановы (31 універсітэт, 6 акадэміяў, 2 інстытуты, 4 вышэйшыя каледжы), а таксама 12 ВНУ прыватнай формы ўласнасці.

У адпаведнасці з Праграмай сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг., адукацыя павінна зрабіцца асновай усіх пераўтварэнняў, паколькі адукацыя, урэшце рэшт, – падмурак, які дазволіць пабудаваць моцную і квітнеючую Беларусь. Гэтыя ж прынцыпы закладзены ў Стратэгіі і Праграме ўстойлівага развіцця Рэспублікі Беларусь на перыяд да 2020 г.

На пачатку 1990-х беларуская літаратура, як і ўсё грамадства, перажывала нялёгкі час. Па прычыне палітызацыі Саюза пісьменнікаў адбыўся яго раскол на дзве самастойныя арганізацыі. Але на тэматыку твораў і іх якасць гэта падзея істотна не паўплывала. Як і раней, тыражы выданняў беларускамоўных твораў паэтаў і пісьменнікаў працягваюць змяншацца. У новым тысячагоддзі майстэрства дэталёвага апісання падзей і паводзін герояў губляе чытацкую прывабнасць. Набываюць папулярнасць пісьменнікі і паэты, здольныя любымі мастацкімі сродкамі перадаць унутраны свет і пачуцці людзей. У цэнтры ўвагі заняпад вёскі, экалагічныя праблемы, міліцэйска-крымінальныя матывы і г. д. Пасля смерці Я. Брыля, В. Быкава, А. Лойкі, І. Навуменкі, Б. Сачанкі, І. Шамякіна і іншых майстроў слова новых імёнаў не прагучала.

Рэпертуар тэатральных калектываў пэўным чынам папоўніўся творамі нацыянальнай тэматыкі (балет А. Мдывані і В. Елізар’ева «Страсці», опера «Князь Наваградскі», спектаклі «Звон – не малітва», «Саламея»). Шмат зроблена па адраджэнні беларускай культуры спевакамі і музыкантамі «Беларускай капэлы», мужчынскім камерным хорам «Унія». Стала традыцыяй правядзенне шматлікіх музычных фестываляў («Залаты шлягер», «Мінская вясна», «Магутны божа»). Вялікую папулярнасць заваяваў Нацыянальны канцэртны аркестр Беларусі на чале з М. Фінбергам.

Свайго кшталту «акном у сусвет» для беларускай культуры і прадметам нацыянальнага гонару беларусаў лічыцца «Славянскі базар

у Віцебску». Велізарная роля ў павышэнні яго міжнароднага прэстыжу належыць асабіста Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнку.

Набылі еўрапейскую славу Дзяржаўны акадэмічны народны аркестр імя І. Жыновіча, Дзяржаўны акадэмічны сімфанічны аркестр, Дзяржаўная акадэмічная харавая капэла імя Р. Шырмы, Дзяржаўны акадэмічны народны хор імя Г. Цітовіча. Росту цікавасці да нацыянальнай музыкі ў маладзёжным асяроддзі спрыяе творчасць фолк- і рок-гуртоў «Палац», «Тройца», «Крыві», «Юр'я», «NRM», «Песняры» і «Беларускія песняры».

Значна палепшылася аблічча гарадоў, асабліва беларускай сталіцы. Новыя архітэктурныя тэндэнцыі адбіліся ў будынках Нацыянальнай бібліятэкі, Палаца Рэспублікі, спарткомплексу «Мінск-Арэна», станцый Метрапалітэна «Спартыўная», «Кунцаўшчына», «Каменная Горка», «Барысаўскі тракт», «Уручча».

Сярод скульптурных выяў пераважаюць творы, прысвечаныя гістарычнай тэматыцы – у першую чаргу славутым суайчыннікам – Усяславу Чарадзею, К. Тураўскаму, Ф. Скарыну, А. Міцкевічу і інш. Адным з заснавальнікаў так званай пабытовай скульптуры стаў У. Жбанаў, аўтар шматлікіх прац, выстаўленых з канца мінулага стагоддзя па наш час у Бабруйску, Віцебску, Гомелі, Магілёве, Мінску і за межамі Беларусі. Найбольш вядомая яго скульптура – «Дзяўчынка з парасонам», у памяць юных дзяўчат, якія загінулі ў маі 1999 г. у пераходзе станцыі метро «Няміга».

Сучаснай мастацкай культуры Беларусі характэрны новыя выяўленчыя формы і стракатасць жанраў. «Новым паведам» стала арыентацыя творчасці на масавы попыт, а разам з ёй – і камерцыялізацыя сферы культуры і мастацтва. Так, амаль у кожным горадзе Беларусі ўзніклі мастацкія галерэі, накшталт («Жыльбел», «Верхні горад», «Віта-нова», «Арт-Творчасць»). Гэта, аднак, не знізіла мастацкай вартасці прац. З банкруцтвам ідэй «сацыялістычнага рэалізму» майстры мастацтва набылі ўсе магчымасці выявіць сваю творчую індывідуальнасць. У гэтым сэнсе палотнам Ф. Янушкевіча, Я. Бараноўскага, Я. Батальёнка, А. Марачкіна, Ю. Піскуна і іншым уласцівы менавіта ўнутраная свабода і ўласнае разуменне высокага мастацтва.

У 1991–1992 гг. мастаком Р. Сітніцай быў створаны цыкл карцін на тэму «Нясвіж – водгулле былых часоў». Падзеі даўняга мінулага і гісторыя нашых продкаў падаецца Р. Паплаўскім у палотнах «Ля сцен Бярэсця» (2003), «Дружына князя», «Ваенныя зборы. У паход!» (2006).

Вышэйшага грамадскага прызнання атрымала творчасць М. Савіцкага, якому 1 сакавіка 2006 г. было прысвоена званне Героя Беларусі. Але гэта можна назваць выключэннем. «На жаль, вымушаны

адзначыць, – заявіў Прэзідэнт А. Лукашэнка ў сваёй прамове ад 23 красавіка 2009 г., – што за апошнія гады не з’явілася ніводнага магутнага спектакля нацыянальнай патрыятычнай тэматыкі, які б прагрымеў на ўсю краіну. Заніжана патрабавальнасць да адбору сапраўды таленавітых твораў у іншых відах мастацтва».

Такія ацэнкі ўласцівыя прозе, паэзіі, кіно, класічнай і эстраднай музыцы і г. д. і тлумачацца тым, што навукова-тэхнічны прагрэс у спалучэнні з ростам матэрыяльнага дабрабыту беларускага грамадства абумовіў з’яўленне новых сродкаў камунікацыі – інтэрнэт, ауды-відэа-апаратуры, мабільнай сувязі, а разам з імі – новых мастацкіх (і псеўдамастацкіх) павеваў і плыней. Так званая «масавая культура» стала складаць сур’ёзную канкурэнцыю класічнаму і нацыянальнаму мастацтву, народнаму фальклору. Выклікае заклапочанасць закрыццё гурткоў мастацкай самадзейнасці, кінатэатраў, бібліятэк. Іх месца сталі займаць элітныя клубы, дыскатэкі, інтэрнэт-кафэ і інш.

Дзяржава ўсведамляе небяспеку зніжэння духоўнасці і страты нацыянальнай самабытнасці ва ўмовах наступлення глабалізацыі і пастаянна развівае сетку культурных устаноў. На пачатак 2008 г. у Рэспубліцы налічвалася 28 тэатраў, 158 кінатэатраў, 56 прафесійных музычных і харэаграфічных калектываў, 129 музеяў, 4725 бібліятэк, 4260 клубных устаноў, 24 паркі культуры і адпачынку, 524 дзіцячыя музычныя, мастацкія школы, 3 ВНУ культуры і мастацтва.

Гістарычную і культурную спадчыну народа захоўваюць 133 дзяржаўныя музеі і іх 58 філіялаў, а таксама больш за 1000 музэяў на прадпрыемствах, у калгасах, вайсковых часцях, вышэйшых навучальных установах, у тым ліку БДТУ.

У цэлым, у параўнанні з савецкім перыядам, пасля атрымання Рэспублікай Беларусь суверэнітэту яе кіраўніцтва адышло ад заганнай практыкі фінансавання культуры па «рэшткавым прынцыпе». Зараз выдаткоўваюцца значныя сродкі на рэстаўрацыю помнікаў мінуўшчыны (Мірскі замак, палац у Нясвіжы, Верхні горад у Мінску і інш.). Штогод лепшым творчым калектывам і аўтарам прысуджаецца Дзяржаўная прэмія.

Характэрнай з’явай сучаснай беларускай культуры з’яўляецца тое, што яе носьбітамі, прапагандыстамі і захавальнікамі з’яўляюцца не толькі прафесійныя літаратары, артысты ці мастакі, але і моладзь, якая ўсё выразней адчувае сваю адказнасць за будучыню краіны. Малядыя людзі ўсведамляюць, што не толькі эканоміка, а і высакаразвітая нацыянальная культура, заснаваная на роднай мове, можа стаць асновай рэальнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Лекцыя 1. Уводзіны ў дысцыпліну «Гісторыя Беларусі»	4
Лекцыя 2. Першыя жыхары, этнічныя супольнасці і дзяржаўныя ўтварэнні на беларускіх землях (40 тыс. гадоў да н. э. – 2-е тысячагоддзе н. э.)	10
Лекцыя 3. Беларускія землі ў складзе Вялікага княства Літоўскага	24
Лекцыя 4. Фармаванне беларускага этнасу і яго культуры ў перыяд Сярэднявечча	38
Лекцыя 5. Палітычнае, сацыяльна-эканамічнае і духоўна-культурнае становішча беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай	53
Лекцыя 6. Рэлігія і культура на беларускіх землях. Беларусь у войнах XVII–XVIII стст. Крызіс Рэчы Паспалітай і яе падзелы	66
Лекцыя 7. Палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў складзе Расійскай імперыі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.	84
Лекцыя 8. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў складзе Расійскай імперыі ў другой палове XIX ст.	99
Лекцыя 9. Расійскі шлях палітычнай мадэрнізацыі ў працэсе станаўлення індустрыяльнай цывілізацыі	115
Лекцыя 10. Палітычная мадэрнізацыя расійскага грамадства ва ўмовах сусветнай вайны і пасля звяржэння самаўладдзя	133
Лекцыя 11. Фармаванне беларускай нацыі. Культурнае і духоўнае жыццё на этапе мадэрнізацыі расійскага грамадства	148
Лекцыя 12. Перамога кастрычніцкай рэвалюцыі і шляхі фармавання беларускай дзяржаўнасці	168
Лекцыя 13. Усталяванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў СССР і БССР і яе асноўныя характарыстыкі	190

Лекцыя 14. Шляхі і метады будаўніцтва індустрыяльнага грамадства ў Савецкай Беларусі	212
Лекцыя 15. Культурнае і духоўнае жыццё БССР	230
Лекцыя 16. Беларусь паміж войнамі (1918–1941 гг.)	257
Лекцыя 17. Удзел беларускага народа ў Вялікай Айчыннай вайне і міжнародным жыцці пасляваеннага перыяду	276
Лекцыя 18. Утварэнне і палітычнае развіццё суверэннай Рэспублікі Беларусь	302
Лекцыя 19. Міжнароднае і геапалітычнае становішча Рэспублікі Беларусь	317
Лекцыя 20. Сацыяльна-эканамічнае і духоўна-культурнае развіццё Рэспублікі Беларусь на мяжы XX і XXI стст.	328

Вучэбнае выданне

Сяменчык Мікалай Яфімавіч

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Курс лекцый

Рэдактар *Я. І. Гоман*

Камп'ютэрная вёрстка *В. У. Трусевіч*

Падпісана да друку 11. 02. 2010. Фармат 60×84¹/₁₆.
Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 20,0. Ул.-выд. арк. 20,6.
Тыраж 500 экз. Заказ .

Надрукавана ў Цэнтры выдавецка-паліграфічных
і інфармацыйных тэхналогій установы адукацыі
«Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».
220006. Мінск, Свярдлова, 13а.
ЛИ № 02330/0549423 ад 08.04.2009.
ЛП № 02330/0150477 ад 16.01.2009

Пераплётна-брашуровачныя працэсы выкананы
ў ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
220600. Мінск, Чырвоная, 23. Заказ .